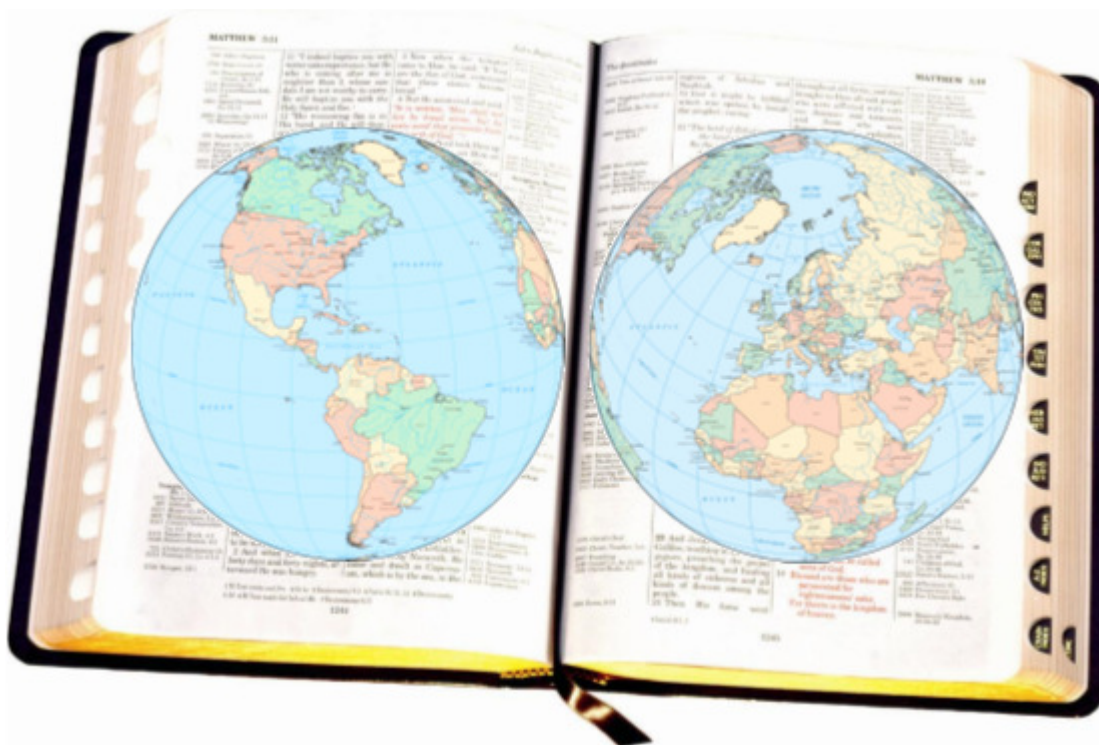

TOT IN 'T VERSTE OORD, TROUW AAN 'S HEREN WOORD

de totstandkoming, uitbouw en identiteitsontwikkeling van de sedert de vorming van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892) tot deze denominatie behorende gemeenten in Nederland, België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië

een kerkhistorische scriptie (GGLMVD1027),
ter afronding van de master Religies in hedendaagse samenlevingen
aangeboden aan **prof. dr. H.J. Tieleman**
en **dr. H. van den Belt**

Departement Godgeleerdheid
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

T.E.M. Krijger

3044920

27 juni 2011

“Quaerite et invenietis.”

passage uit Christus' Bergrede in het Evangelie naar Mattheüs 7:7,
Biblia Sacra Vulgata

“Niet het *pensum* meer dat af moet, als op de vroegere school,
maar vrij studeeren om 't genot van 't studeeren is de weelde van 't Academische leven.
(...)

Mits, en hier ligt de grenslijn,
mits alle zoeken ook bij wetenschappelijke studie, *dienen* wil,
en zich nooit opwerpe om te *heerschen*.
‘Zoeken *dient* om te vinden’,
en ontleent alleen aan dit hoge *doel* van het vinden zijn recht van bestaan.”

A. Kuyper,
Scolastica II. Om het zoeken of om het vinden? Of het doel van echte studie
(Amsterdam z.j. [1900]), 8-10

EEN WOORD VAN DANK

Dankbaarheid. Dat was het gevoel dat mij vervulde, toen ik op 23 juni 2010, nu ruim een jaar geleden, in het voorwoord van mijn thesis ter afronding van de geschiedkundige onderzoeksmaster History: Cities, States and Citizenship de volgende zin opschreef: “With the completion of this thesis, five years of being a history student at Utrecht University (three years in the Bachelor’s phase, two years in the Master’s phase) come to an end.” Wat ik op dat moment evenwel niet wist, was dat nóg een jaar studie zou volgen, ditmaal niet als student bij het departement Geschiedenis van de faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, maar als student bij het departement Religiewetenschap en Theologie van diezelfde faculteit aan diezelfde universiteit. Het sluitstuk van dit aanvullende studiejaar, geschreven als scriptie ter voltooiing van de academische master Religies in hedendaagse samenlevingen, ligt hier vóór u. Geheel indruisend tegen de meest elementaire stelregel van mijn vorige studie dat de geschiedenis zich nooit één op één ‘herhaalt’, kan ik niet anders dan aan mijn huidige gemoedsstemming uitdrukking geven met het Franse gezegde ‘l’histoire se répète’; dankbaarheid is immers het gevoel dat mij ook thans, bij het oppapier zetten van deze prolegomena, die, paradoxaal genoeg, als aller*laatste* woorden in deze scriptie geschreven zijn, ten diepste vervult.

Dankbaarheid. Als derde lemma in de Heidelbergse drieslag ‘ellende, verlossing, dankbaarheid’, is zij één der catechetische ankers van de calvinistische orthodoxie. Voor de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, die in deze scriptie centraal staan, vormde deze trits de spil in hun geloofsleven: wie, dankzij de prediking van het Woord, op een gegeven moment tot het besef komt ellendig (zondig) te zijn en verlost (voor zijn zondigheid vergeven) te zijn door Christus, is geroepen tot dankbaarheid – of, om met een meer ‘bevindelijke’ onderstroom in de Gereformeerde Kerken te spreken: wie zich er in doorvoelde zielen nood van heeft vergewist ellendig te zijn en zich, na aanhoudende zielenstrijd, door Christus verlost mag weten, zal niets liever willen dan iedere dag tegenover God zijn dankbaarheid betonen.¹ In het geval van de Gereformeerde Kerken kreeg die dankbaarheid uitdrukking in een specifieke ‘manier van zijn’, een karakteristieke ‘identiteit’, waarop deze scriptie, door te kijken naar Nederlandse gereformeerden in den vreemde, nader licht poogt te werpen.

Dankbaarheid. Graag zou ik, alvorens u mijn onderzoeksbevindingen schriftelijk te presenteren, mijn dankbaarheid willen uitspreken jegens hen, die op enigerlei wijze bij deze scriptie betrokken zijn geweest. Aan prof.dr. H.J. Tieleman zou ik dank willen zeggen voor zijn bereidwilligheid, zelfs nu hij met emeritaat is, als eerste lezer op te treden. Vanaf het eerste moment (november 2007) dat ik als student onder zijn gehoor zat, heeft hij mij alle ruimte geboden de door hem gedoeerde cur-

¹ W. Verboom, *Een oude drieslag als theologisch paradigma in de twintigste eeuw* (Leiden 2003), 6-8.

sussen zoveel mogelijk toe te snijden op mijn eigen interesse en heeft hij mijn plezier in en belangstelling voor kerkhistorisch en theologisch onderzoek gestimuleerd. De gesprekken die ik sinds dat eerste moment met hem heb mogen voeren en de vakken die ik bij hem heb gevolgd, waren zonder uitzondering, om een met Pinksteren door de Protestantse Kerk in Nederland gebruikt aforisme² en een recente slagzin van een VPRO-ledenwerfcampagne³ te lenen, ‘een feest voor de geest.’ Voor dit alles ben ik hem zeer erkentelijk. Dr. H. van den Belt zou ik willen bedanken voor de inspanningen die hij, als tweede lezer, voor mij heeft willen leveren. Hopelijk mag ik ook eens, bij wat voor gelegenheid dan ook, onder zijn gehoor zitten. Van zijn artikelen in (onder andere) het *Reformatorisch Dagblad* over Herman Bavinck, naast Abraham Kuyper de meest toonaangevende theoloog binnen de oude Gereformeerde Kerken, heb ik in ieder geval met veel belangstelling kennisgenomen. Mijn lieve ouders zeg ik dank voor al hun goede zorgen. Zij hebben mij in de gelegenheid gesteld zes jaar lang te studeren en mij onvoorwaardelijk, zowel materieel als geestelijk, steun geboden. Woorden schieten daarvoor tekort. Verder ben ik er dankbaar voor dat mij de gezondheid en de kracht gegeven zijn deze master, alsmede de onderzoeksmaster History en de bachelor Geschiedenis, in de daarvoor bestemde tijd af te ronden en deze scriptie op de voor haar gestelde inleverdatum te kunnen voleindigen. Dat laatste was allerminst een sinecure: pas met het ingaan van het vierde en laatste kwartaal van dit collegejaar was ik in de gelegenheid al mijn tijd aan de uitwerking van deze thesis te besteden. Het (literatuur- en archief)onderzoek dat aan haar ten grondslag heeft gelegen, had weliswaar eerder een aanvang genomen, maar in de maanden vóór eind april vroegen ook andere vakken (over, bijvoorbeeld, christendom in de Verenigde Staten, godsdienstfilosofie en godsdienstpedagogiek) om mijn aandacht. Nu is het moment der voltooiing daar. Terugkijkend op het schrijfproces en mijn gehele studieperiode, zeg ik Abraham Kuyperna: “[t]emogen studeeren is zulke een onschatbaar voorrecht.”⁴ Dat besef heeft mij de afgelopen zes jaren geleid. Bij leven en welzijn mag ik het hier genoemde voorrecht ook de komende jaren genieten – niet langer als masterstudent en niet langer in Utrecht, maar als promovendus bij de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen. Net als een terugblik op mijn studententijd, stemt dat vooruitzicht tot deemoedige dankbaarheid.

TK, 27 juni 2011

² ‘Werkboekje pinksterviering’, *Kerkinformatie* CLXX (2009), 9.

³ *NRC Handelsblad*, 29 oktober 2008.

⁴ A. Kuyper, *Scolastica. Of 't geheim van echte studie* (Amsterdam z.j. [1889]), 12. [Oorspronkelijke cursivering.]

INHOUDSOPGAVE

ABBREVIATIELIJST	6
INLEIDING	7
1. Tot in 't verste oord ...	7
2. ... trouw aan 's Heren Woord	9
3. Probleemstelling	11
4. <i>Status questionis</i>	14
5. Onderzoeksaanpak	18
6. Begrips- en onderwerpsafbakening	18
7. Synopsis	20
1. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND	22
1. Een dinsdagmiddag in Amsterdam	22
2. Uit het diensthuis uitgeleid	24
3. Neocalvinisme	44
4. Het gereformeerde cultuurpatroon en de gereformeerde zede	59
2. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN BELGIË	66
1. De Doleantie in België	66
2. Reformatorisch leven in een roomse omgeving	70
3. Achter ieder 'kwaad' schuilt 'Rome'	73
4. "God heeft niets tegen socialisten"	76
5. Het liberalisme als minste 'kwaad'?	78
6. De antithese in de Belgische samenleving	81
7. De VPCO als gereformeerde 'liefhebberij'	86
8. Een nadere blik op de bij de VPCO aangesloten scholen	88
9. De verhouding tot andere protestantse kerkgemeenschappen in (Vlaams-)België	90
10. De 'stille revolutie' in België	96
11. Duiding der ontwikkelingen	102
3. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN ARGENTINIË	105
1. Een 'nieuw Sion'	105
2. De ontkieming van het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië	110
3. De periode-Van Lonkhuijzen	120
4. De verdere uitbouw van het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië	126
5. Evangelisatie	137
6. De zelfstandigwording van de gereformeerde kerken in Argentinië	144
7. Duiding der ontwikkelingen	148

4.	DE GEREFORMEERDE KERKEN ELDERS IN HET BUITENLAND	151
1.	Brazilië	151
2.	Frankrijk	157
3.	Londen	163
4.	Curaçao	166
5.	Paramaribo	173
6.	Duiding der ontwikkelingen	175
	CONCLUSIE	177
1.	Opbouw en uitbouw van het gereformeerd-kerkelijk leven in den vreemde	177
2.	De identiteitsontwikkeling van het gereformeerd-kerkelijk leven in den vreemde	187
3.	Het paradoxale karakter van de (ontwikkelings)geschiedenis der buitenlandse GKN-gemeenten	201
	SUMMARY:	
	BEING FAITHFUL TO GOD, IN HOLLAND AND ABROAD	204
	BIJLAGEN	206
A.	De Gereformeerde Kerken in Nederland binnen het Nederlandse calvinisme	207
B.	De gereformeerde kerken in België, Frankrijk en Londen	208
C.	De gereformeerde kerk op Curaçao	208
D.	De gereformeerde kerken in Argentinië	209
E.	De gereformeerde kerken in Brazilië	210
F.	De gereformeerde kerk in Paramaribo	210
	BIBLIOGRAFIE	211

ABBREVIATIELIJST

• ABN	Algemeen Beschaafd Nederlands
• Acta G.S. ...	<i>Acta van de generale synode der ...</i>
• ARP	Anti-Revolutionaire Partij
• AVRO	Algemene Vereniging Radio-Omroep
• BCZK	Belgische Christelijke Zendingskerk
• B.O.P.	<i>De Open Poort (Belgische editie)</i>
• BSP	Belgische Socialistische Partij
• CAG	Christelijke Afscheiden Gemeenten
• CGK	Christelijke Gereformeerde Kerk(en)
• CRC	Christian Reformed Church (in North America)
• CVP	Christelijke Volkspartij
• EBG	Evangelische Broedergemeente
• ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden
• ERF	Église Réformée de France
• GG	Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika)
• G.K.B.	<i>Gereformeerde Kerkbode voor België</i>
• GKB	Gereformeerde Kerken in België
• GKC	gereformeerde kerk op Curaçao (<i>te Willemstad</i>)
• GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
• GKohK	Gereformeerde Kerk(en) onder het Kruis
• GKV	Gereformeerde Kerken (onderhoudende artikel 31 K.O. / vrijgemaakt)
• HKB	Hervormde Kerk van België
• IER	Igreja Evangélica Reformada (no Brasil)
• IRA	Iglesias Reformadas en la Argentina
• JCA	Jewish Colonization Association
• KRO	Katholieke Radio-Omroep
• NCRV	Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging / Nederlandse Christelijke Reisvereniging
• NE(H)K	Nederlandse evangelische (hervormde) kerk (<i>te Brussel</i>)
• NGK	Nederduitse Gereformeerde Kerk (<i>na 1816: Nederlandse Hervormde Kerk</i>)
• NGKd	Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende)
• NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
• N.O.P.	<i>De Open Poort (Nederlandse editie)</i>
• PEKB	Protestants-Evangelische Kerk van België
• PKB	Protestantse Kerk van België
• PKN	Protestantse Kerk in Nederland
• PRT	Protestantse Radio en Televisie (<i>Belgische zendgemachtigde</i>)
• PTF	Protestantse Theologische Faculteit (<i>te Brussel</i>)
• RCA	(Dutch) Reformed Church in America
• RKK	Rooms-Katholieke Kerk
• VARA	Vereniging van Arbeiders Radio-Amateurs
• VHGK	verenigde hervormd-gereformeerde kerk (<i>te Parijs</i>)
• VPCO	Vereniging voor Vlaams Protestants-Christelijk Onderwijs (in België)
• VPKB	Verenigde Protestantse Kerk in België
• VPRO	Vrijzinnig-Protestantse Radio-Omroep
• VU	Vrije Universiteit (<i>in Amsterdam</i>)

INLEIDING

1. Tot in 't verste oord ...

Aan het einde van de jaren 1930 wordt op een willekeurige avond, in een willekeurige Nederlandse plaats, in een willekeurig gereformeerd gezin de radio aangezet. De klok slaat acht uur. Terwijl vader uit dagblad *De Standaard* verneemt dat Hendrikus Colijn, premier namens de nauw aan de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) gelieerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP), in de Tweede Kamer met succes de belangen van het christelijk volksdeel verdedigd heeft, moeder een meditatie over Psalm 119:67 leest uit de bundel *Nabij God te zijn*⁵ (geschreven door Abraham Kuiper, de in 1920 overleden grondvester van zowel de GKN als de ARP), en de oudste kinderen – de kleinsten zijn reeds naar bed gebracht – verzonken zijn in spannende jeugdromans van P. de Zeeuw en W.G. van de Hulst, schalt uit het radiotoestel:

“Tot in 't verste oord,
Wordt van Zuid tot Noord,
Klokgelui gehoord,
Looft den Heer.”⁶

Ieder legt zijn leesvoer neer, wetende wat deze herkenningmelodie aanduidt: nu volgt een uitzending van de NCRV, de Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging. Als de laatste klanken van het ‘NCRV-lied’ (ook bekend onder de naam ‘Door het luchtruim heen, klinkt Gods lof alleen’⁷), waarvan dit wijsje het tweede couplet vormt, geklonken hebben, weergalmt de stem van een omroeper: “goedenavond, dames en heren. Hier Hilversum, de NCRV.”⁸ Na zijn welkomstwoord uitgesproken te hebben, informeert de presentator de luisteraars over de programma’s die de NCRV de komende vier uren zal uitzenden: de radioavond zal beginnen met Bijbelstudierubriek ‘Uw Naam worde geheiligd’, zal vervolgen met het wekelijkse liederenuurtje van evangelist Johannes de Heer, zal aansluitend nieuwsberichten uit het christelijke bondswezen doorgeven, zal daarna een geluidsopname van een concert, uitgevoerd door het Gereformeerde Evangelisatiekoor te Zwijndrecht, ten gehore brengen, en zal even voor middernacht eindigen met een avondwijding, verzorgd door de predikant van de gereformeerde kerk te Leiderdorp. Geschaard rondom het radiotoestel, luisteren vader, moeder en hun oudste kinderen aandachtig.

⁵ “Eer ik verdrukt werd, dwaalde ik, maar nu onderhoud ik Uw woord.” Zie: A. Kuiper, *Nabij God te zijn I* (Kampen 1908), 236-241.

⁶ B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen 1964), 262.

⁷ Dit is de beginregel van het NCRV-lied.

⁸ “Hier Hilversum...”, gevolgd door de naam van een omroep (bijvoorbeeld de NCRV), was in de begintijd van de radio een gevleugelde uitdrukking. Zie: G.H. Hoek, “*Hier Hilversum, de N.C.R.V.*” *Wel en wee ener omroepvereniging in het kort samengevat* (Wageningen 1962).

Hoewel het hier beschreven tafereel en de hier beschreven uitzending van de NCRV gefingeerd zijn, hadden zij evengoed niet-fictief kunnen zijn. Als ‘omroep met den Bijbel’⁹, stelde de NCRV zich immers sinds haar oprichting in 1924 ten doel orthodoxe protestanten christelijk verantwoorde verpozingen (zoals orgelbespelingen, koorzang en muzikale voordrachten van Johannes de Heer) aan te bieden, hen te versterken in hun geloof (door middel van Bijbelstudieprogramma’s, stichtelijke causerieën en kerkdienstregistraties) en hen te informeren over hetgeen zich in hun verenigings- en kerkleven afspeelde, alsook mensen buiten eigen kring met het rechtzinnig gepredikte Woord te bereiken¹⁰ en, na de oprichting van omroepen van een andere signatuur, tegenwicht te bieden aan de neutrale ‘Woordmiskening’ van de AVRO, de socialistische ‘Woordverwerping’ van de VARA, de roomse ‘Woordverdraaiing’ van de KRO en de vrijzinnige ‘Woordontkrachting’ van de VPRO. Het was haar wens dat het Bijbels getuigenis ooit ‘*tot in ’t verste oord*’ in de ether zou klinken: de NCRV “arbeidt om het Woord Gods te doen klinken over de landen en de velden tot in de huizen van duizenden, neen, tienduizenden, [zij is] de omroep, die over heel ons land en ook daarbuiten het Evangelie van onzen Heiland mag doorgeven.”¹¹ De radiovereniging afficheerde zich graag als klankbord van *alle* Schriftgelovige christenen in Nederland, maar kon in de praktijk niet verhullen dat geen enkele kerkgemeenschap zo hecht met haar verbonden was als de GKN: haar oprichters waren zonder uitzondering gereformeerd¹², haar achterban was grotendeels gereformeerd¹³ en de predikanten die voor haar microfonen verschenen, behoorden eveneens in meerderheid tot de GKN.¹⁴ De gereformeerde dominantie leidde bij sommige leden van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) zelfs tot dusdanig veel wrevel dat zij in 1938, na eerst jarenlang voor een grotere hervormde invloed binnen NCRV-verband te hebben gestreden¹⁵, een eigen radio-organisatie oprichtten: de (weinig succesvolle) Nederlandsch-Hervormde Radio-Omroep.¹⁶ Binnenkerkelijke conflicten die zich in de negentiende eeuw tussen hervormden en (van de NHK afgesplitste) gereformeerden hadden voorgedaan, laaiden zo in het omroepeland van de jaren 1930 andermaal in volle hevigheid op.¹⁷

⁹ *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 15 januari 1934.

¹⁰ “De N.C.R.V. is niet alleen een Radio-Vereeniging van en voor de Nederlandsche Orthodox-Protestanten, – zij is niet minder een uniek Evangelisatie-orgaan, waarvoor wij niet genoeg dankbaar kunnen zijn.” Geciteerd in: *De Waarheidsvriend*, 16 november 1939. Elders had de NCRV uitgesproken “de draadloze telefonie met haar uitgebreide mogelijkheden in dienst te stellen van ons Christelijk geloof en ten behoeve van ons Volksleven.” Geciteerd in: H.P.M.J. Van Pelt, *De omroep in revisie. Ontwikkeling van het radio- en televisiebestel in Nederland en België* (Leuven 1973), 33.

¹¹ *De Waarheidsvriend*, 15 november 1934.

¹² *Reformatorsch Dagblad*, 3 april 1992.

¹³ *De Reformatie*, 10 november 1933.

¹⁴ *De Waarheidsvriend*, 13 januari 1928.

¹⁵ Zie, bijvoorbeeld: *De Reformatie*, 3 november 1933.

¹⁶ *De Waarheidsvriend*, 19 januari 1939; Y.H. van der Goot, ‘Media’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 1171-1173, aldaar 1172.

¹⁷ Die parallelie werd ook opgemerkt door *De Reformatie* van 8 februari 1935; het blad noemde “het binnenhalen van de kerk-kwestie in de N.C.R.V.” een “dwaasheid”.

2. ... trouw aan 's Heren Woord

Aan de voornoemde negentiende-eeuwse twisten binnen het calvinistische smaldeel der natie hadden onverzoenbare meningsverschillen over de zeggingskracht van de Drie Formulieren van Enigheid¹⁸ – dienden leden die belijdenis wilden afleggen, en kandidaten die tot het predikambt toegelaten wensten te worden, de leerstukken van deze aloude confessiegeschriften als doctrinaire geloofswaarheden te onderschrijven, of dienden zij deze slechts als antiquarische erfstukken zonder al te veel leerstellige actualiteitswaarde te beschouwen? –, over het Schriftgezag – zou predikanten die de Bijbel niet ten volle als het onfeilbare Woord Gods aanvaardden, de toegang tot de kansel (al dan niet) moeten worden ontzegd? –, over de liturgie – was het wenselijk dat tijdens erediensten náást psalmen ook andere hymnen gezongen moesten worden? – en over het wezen der Kerk – waren plaatselijke gemeenten ondergeschikte onderdelen van één hiërarchisch geheel of behoorden zij zelfstandige, op basis van een gedeeld geloofsfundament met elkaar in gemeenschap getreden kerken te zijn? – ten grondslag gelegen.¹⁹ Daar de hervormde bestuurscolleges niet aan hun bezwaren tegen een ondogmatische lezing van de Drie Formulieren, een vrijzinnige prediking, de verplichtstelling van een gezangenbundel en de centralistische structuur van de NHK tegemoet hadden willen komen, hadden groepen misnoegde orthodoxen in de loop van de negentiende eeuw besloten de Nederlandse Hervormde Kerk te verlaten. Een eerste exodus van rechtzinnigen was op gang gekomen in 1834, tijdens de zogeheten ‘Afscheiding’²⁰, waarna in 1886 een tweede uittocht van bezwaarden, aangeduid als de ‘Doleantie’²¹, had plaatsgevonden. Uit *trouw aan 's Heren Woord*, uit de begeerte God te dienen op de wijze die zij juist achtten, hadden zij gemeend niet langer in de NHK te kunnen blijven. De Doleantiekerken en verreweg de meeste Afscheidingsgemeenten waren over en weer veel tekenen van geestelijke herkenning tegengekomen en hadden in 1892 de Gereformeerde Kerken in Nederland geformeerd.²² Met Abraham Kuyper als leidsman, hadden de leden van deze fusiekerk, de gereformeerden, er van begin af aan naar gestreefd “het werkelijk calvinistische geloofsleven tot in alle uithoeken van de samenleving [te laten] doordringen.”²³ Zoals de ultieme wens van de NCRV bewees, lieten zij hun blik daarbij niet beperken door de Nederlandse landsgrenzen.

¹⁸ Het eerste hoofdstuk gaat nader op deze belijdenisdocumenten in.

¹⁹ Vooreen gedetailleerde, vanuit gereformeerd standpunt beschreven uiteenzetting van de negentiende-eeuwse kerkstrijd, zie: J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1915).

²⁰ Vooreen gedetailleerde geschiedenis van de Afscheiding van 1834, zie: W. Bakker e.a. eds., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984).

²¹ Vooreen gedetailleerde geschiedenis van de Doleantie van 1886, zie: W. Bakker e.a. eds., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986).

²² Vooreen gedetailleerde beschrijving van de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1892, zie: L.J. Wolthuis e.a. eds., *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992).

²³ J.P.M. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006), 98.

Al op de eerste (constituerende) synodevergadering van de GKN, gehouden op 17 juni 1892 te Amsterdam²⁴, had Kuyper de gereformeerden op het hart gebonden dat zij een “van God gegeven roeping” bezaten die verder reikte dan de grensplaatsjes Retranchement, Vaals en Nieuweschans: “[v]eroveren moet ons doel blijven. (...) Voor God moeten wij winnen, wat nog buiten staat, zoowel onder de heidenen als in eigen land. (...) Nederland heeft de roeping van God ontvangen, om het Calvinisme te redden van den dood en weer met eere te doen bloeien.”²⁵ De naties met een in de historie van land en volk verankerde calvinistische traditie in ogenschouw nemend, had zijn zoon H.H. Kuyper, indertijd predikant te Leeuwarden, zich in 1899 in een overeenkomstige geest uitgelaten over de *wereldomspannende* taak waarmee de GKN naar zijn diepe overtuiging waren begiftigd:

“De Geref. kerken in Nederland hebben van God den Heere een hooge roeping ontvangen. Noch in Duitschland, noch in Hongarije, noch in Frankrijk, noch in Zwitserland, noch in Schotland, noch zelfs in Amerika heeft het Calvinisme zoo gebloeid en zulk een diepe beteekenis gehad voor heel de wereld als in Nederland. (...) Nu het Calvinisme, na jaren lang te hebben gesluimerd, weer met nieuwe kracht ontwaakt is, opnieuw een breede plaats gaat innemen in de historie en zijn onverwoestbare levenskracht weer toont, is aan Nederland weder de eere geschonken, daarbij op menig gebied den toon aan te geven. Amerika, Schotland en zelfs voor een deel Duitschland erkennen dankbaar het licht, dat in ons land van den kandelaar straalt.”²⁶

Een succesvolle internationale (weder)opbloei van het orthodoxe calvinisme, hield H.H. Kuyper hier zijn medekerkleden voor, lag stellig in Nederlandse handen. De Bijbelvastheid, belijdeniszuiverheid, beginseltrouw en burgerzin waaraan de GKN vorm gaven, was een schat om te koesteren, zo had Abraham Kuyper in 1902 met betrekking tot de emigratie van kerkelijk gelijkgezinde landgenoten naar Noord-Amerika onderstreept: “[w]anneer er landverhuizers van Gereformeerde belijdenis uit Nederland naar de nieuwe wereld trekken (...), is het zelfs plicht, dat die broeders en zusters zich vereenigen en een Nederduitse Gereformeerde kerk tot openbaring brengen.”²⁷ Dat gold evenzeer voor GKN-leden die zich, veelal in de eerste plaats vanwege economische redenen, elders buiten Nederland vestigden; ook zij moesten, om met een metaforische verwijzing naar de auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (één van de Drie Formulieren van Enigheid) te spreken, op de bres voor De Brès staan, op de bres voor een onverkorte handhaving en maatschappelijke doorwerking van de in de calvinistische confessiegeschriften vervatte leer- en leefregels. Als gereformeerde ‘gideonsbende’ was het aan hen het ware geloof in buitenlands, ‘Midjanitisch’ gebied voor zich-

²⁴ De plaats Amsterdam was symbolisch gekozen: hier had in 1836 de eerste synodale bijeenkomst van de afgescheiden kerken plaatsgevonden, terwijl de Nederlandse hoofdstad in 1886 bovendien het epicentrum van de Doleantiebeweging was geweest.

²⁵ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), art. 6.

²⁶ Geciteerd in: *De Heraut*, 26 maart 1899.

²⁷ *Ibid.*, 7 september 1902.

zelf te bewaren en richting anderen te verbreiden. Ter verwezenlijking daarvan was het onontbeerlijk eigen, op (de Gereformeerde Kerken in) Nederland gerichte kerken te hebben die moesten zijn als ‘een stad op de berg’, als de oudtestamentische bergstad Sion. Vanuit dit verlangen ontstonden GKN-gemeenten in België – te Brussel (1894), Antwerpen (1899), Gent (1926), Mechelen (1938), Denderleeuw (1953) en Boechout (1955) –, in Argentinië – te Rosario (1893/1916²⁸), Buenos Aires (1901), Tres Arroyos (1908), Chubut/Comodoro Rivadavia (1912), Mar del Plata (1955) en Sarmiento (1956) –, in Brazilië – te Carambeí (1933), Castrolanda (1952), São Paulo (1955) en Arapoti (1960) –, in Frankrijk – te Parijs (1944/1948²⁸), Sens (1946) en Châtillon-Coligny (1957) –, in Groot-Brittannië – te Londen (1939) – en in het toenmalige Nederlands West-Indië – op Curaçao (1950) en te Paramaribo (1953).²⁹ Nederlandse emigranten van gereformeerden huize stond in hun land van vestiging het ideaal voor ogen dat het eerder geciteerde couplet uit het NCRV-lied tot uitdrukking bracht. *Tot in 't verste oord, trouw aan 's Heren Woord* – dat was wat zij wilden zijn. Hoe kreeg dit desideratum concreet gestalte in een (sterk) van de Nederlandse situatie afwijkende cultureel-godsdienstige context?

3. Probleemstelling

De op buitenlands grondgebied gelegen GKN-gemeenten namen niet alleen binnen het verband van Gereformeerde Kerken in Nederland een bijzondere positie in; ook in de hen omringende samenleving en cultuur waren zij eigenaardige ‘enclaves’. Wat hun contextuele inbedding betrof, was bovendien sprake van aanzienlijke verschillen tussen de Nederlandse gereformeerde emigrantenkerkjes, óók tussen de gemeenten die in hetzelfde land gevestigd waren: de socio-religieuze situatie in Frankrijk liet zich niet zomaar vergelijken met die in Argentinië, terwijl het ecclesiastische leefklimaat in de Belgische hoofdstad Brussel merkbaar afweek van dat in het Vlaamse plattelandsdorpje Denderleeuw. Hoe zijn de gereformeerden daarmee omgegaan? Zijn parallellen aan te wijzen in de manier waarop zij in de voornoemde buitenlandse steden en dorpen een eigen kerkelijk leven hebben opgebouwd en tot verdere ontwikkeling hebben gebracht? Ondanks contextuele contrasten, hadden de GKN-gemeenten buiten Nederland evenwel met elkaar gemeen dat zij alle behoorden tot een kerkgemeenschap met een uitgesproken, karakteristieke identiteit, die ijverig als een onveranderlijke ‘manier van zijn’ in stand gehouden werd, die niet los gezien kon worden van het orthodox-protestantse verenigingswezen (het ‘zuiltje’ waarvan onder andere de NCRV deel uitmaakte) dat door de leden van deze kerkgemeenschap in de Nederlandse maatschappij was gecreëerd – lidmaatschap van de zuilor-

²⁸ In dit jaar vond herinstituering plaats.

²⁹ Deze gegevens zijn verkregen na systematische doorneming van *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Leusden 1984).

ganisaties was een onlosmakelijk en vanzelfsprekend onderdeel van de gereformeerde identiteit³⁰ –, en die zich gevormd had tegen de achtergrond van een specifiek *Nederlandse* kerkstrijd (de in de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 geculmineerde calvinistische broedertwisten). Hoe hebben de gereformeerden geprobeerd deze eigenheid in den vreemde uit te dragen? Hebben zij ook dáár naar de vorming van instituties op orthodox-protestantse grondslag gestreefd? In Amerika is dat alleszins wel het geval geweest. Zoals Agnes Amelink in haar artikelenserie over gereformeerden in Canada en de Verenigde Staten (in 2003 verschenen in dagblad *Trouw*³¹) en in haar boek *Gereformeerden overzee* (gepubliceerd in 2006³²) laat zien, “stelden [de gereformeerden] er een eer in om de gereformeerde levensstijl van thuis zo goed mogelijk voort te zetten, met alles erop en eraan”³³; zij hebben “de maatschappelijke zuil uit Nederland over[geplant] naar hun nieuwe vaderland.”³⁴ Hun levenswijze onderscheidde zich zelfs hooglijk van niet-gereformeerde Nederlandse emigranten en werd in kerkgebonden scholen overgedragen aan volgende generaties.³⁵ Gold dit ook voor Nederlandse gereformeerden in andere landen, wier gemeenschap qua omvang in het niet viel bij die in Noord-Amerika? Hebben ook zij getracht het gereformeerde cultuurpatroon³⁶ in praktijk te brengen en de gereformeerde verzuilingsgeest met zich meegenomen?

In tegenstelling tot gereformeerden van Nederlandse afkomst in de Verenigde Staten, die verspreid waren over twee opzichzelfstaande denominaties – de Christian Reformed Church (in North America) (CRC) en, in veel mindere mate, de (Dutch) Reformed Church in America (RCA)³⁷ –, en anders dan de Nederlandse gereformeerden in Nederlands-Indië, wier kerken waren ondergebracht in een classis (regionale kerkvergadering) die de rechten van een particuliere synode (provinciale

³⁰ Zo was het niet ongewoon dat tijdens verkiezingstijd in menige gereformeerde kerk een poster van de Anti-Revolutionaire Partij hing en veroordeelde de generale GKN-synode in 1946 lidmaatschap van niet-protestantse organisaties. Zie: G. Dekker, *Een moeizaam gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk* (Hilversum 2005), 14.

³¹ *Trouw*, 30 september 2003; 8 oktober 2003; 17 oktober 2003; 22 oktober 2003; 31 oktober 2003; 5 november 2003; 13 november 2003. Zie ook: *Ibid.*, 14 oktober 2006.

³² A. Amelink, *Gereformeerden overzee. Protestants-christelijke landverhuizers in Noord-Amerika* (Amsterdam 2006).

³³ *Trouw*, 30 september 2003.

³⁴ *Reformatorsch Dagblad*, 11 oktober 2006.

³⁵ R.P. Swierenga, *Dutch Chicago. A History of the Hollanders in the Windy City* (Grand Rapids 2002), 41-42.

³⁶ De term ‘(nationaal-)gereformeerd cultuurpatroon’, waarop het eerste hoofdstuk van deze verhandeling nader ingaat, wordt onder meer gebruikt in: J. van Putten, *Zoveel kerken, zoveel zinnen. Een sociaal-wetenschappelijke studie van verschillen in behoudendheid tussen gereformeerden en christelijke gereformeerden* (Kampen 1968), 169, 176, 210, 229; D.Th. Kuiper, ‘De Doleantie en de Nederlandse samenleving’, in: Bakker e.a. eds., *De Doleantie van 1886*, 203-239, aldaar 233; C. de Gast, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzuiling, 1900-1961* (Tilburg 1993), 131; D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002), passim.

³⁷ Voor een gedetailleerde ontwikkelingsgeschiedenis van de presentie van gereformeerden met Nederlandse wortels in Noord-Amerika, zie: H. Beets, *De Christelijke Gereformeerde Kerk in N.A. Zestig jaren van strijd en zegen* (Grand Rapids 1918); G. Harinck en J.L. Krabbendam eds., *Morsels in the Melting Pot. The Persistence of Dutch Immigrant Communities in North America* (Amsterdam 2006); G. Harinck en J.L. Krabbendam eds., *Sharing the Reformed Tradition. The Dutch-North American Exchange, 1846-1996* (Amsterdam 1995).

kerkvergadering) bezat³⁸, en daarmee de nodige zelfregulerende bevoegdheden hadden, vormden de door gereformeerde Nederlanders in België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en West-Indië gestichte gemeenten een integraal onderdeel van de Gereformeerde Kerken in Nederland *zonder* kerkrechtelijke status aparte. Is dit van invloed geweest op hun ontwikkeling? Is een aan de specifieke contextuele omstandigheden aangepaste gereformeerde manier van leven tot wording kunnen komen? Of liep het kerkelijk leven van de buitenlandse GKN-gemeenten geheel in de pas met dat van de gereformeerde kerken in Nederland? De ‘kleine luyden’, de koosnaam waarmee Abraham Kuiper de achterban van de GKN aanduidde³⁹, hebben in Nederland in de eerste decennia van de twintigste eeuw een roerige geschiedenis meegemaakt: verschillen in geloofsbeleving tussen meer piëtistische afgescheidenen en activistische dolerenden, twee kerksplitsingen (in 1926 en 1944), een zelfgekozen isolement en periodiek opflakkerende polemieken met verwante denominaties hebben het groeiproces van hun kerken grondig beïnvloed.⁴⁰ Is de ontwikkelingsgang van de buitenlandse gereformeerde kerken even onstuimig geweest? Na de Tweede Wereldoorlog – en in versneld tempo vanaf het midden van de jaren 1960 – zijn de GKN, naar de woorden van een Nederlands-hervormde observator, “in nauwelijks meer dan een kwart eeuw zo diepgaand veranderd als ik in deze eeuw in de westeuropese [sic] hervormd/ gereformeerde kerken nog nergens heb gezien”⁴¹: zij betoonden zich meer en meer ontvankelijk voor theologische en liturgische noviteiten, legden hun homogeenrechtzinnige identiteit af en zochten toenadering tot andere protestantse kerkgroeperingen. Hoe verhielden de gereformeerden in de ‘verstrooiing’ zich tot hun reformatorische⁴² burens? Is de hier genoemde toenemende receptiviteit voor oecumenische initiatieven in Nederland daarbij van invloed geweest? En hoe positioneerden de gereformeerde emigranten zich tegenover de hen omringende (cultureel en godsdienstig in meer of mindere mate van Nederland afwijkende) samenleving? Uiteindelijk zijn alle buitenlandse GKN-gemeenten, op slechts één na, in de jaren 1960, 1970 en 1980 zelfstandig, opgeheven of opgegaan in een ander kerkverband. Welke motieven lagen daaraan ten grondslag? Hebben de buiten Nederland gelegen gereformeerde kerken wellicht een overeenkomstig ontwikkelingsverloop gekend? Kortom,

hoe hebben de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland sedert de totstandkoming van deze denominatie in 1892 een eigen kerkelijk leven opgebouwd alsook tot ontwikkeling gebracht

³⁸ Sinds 1923. Zie: *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1923), art. 87; addendum XXV.

³⁹ Koch, *Abraham Kuiper*, 311-313.

⁴⁰ Voor een gedetailleerde uiteenzetting van de ontwikkelingsgeschiedenis van de Gereformeerde Kerken, zie: H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I-II* (Kampen 1990-1992).

⁴¹ H. Berkhof, ‘De strijd van de twee faculteiten’, in: A. van Harskamp ed., *Verborgene God of lege kerk? Theologen en sociologen over secularisatie* (Kampen 1991), 45-51, aldaar 49.

⁴² ‘Reformatorisch’ wordt hier in ruime zin gebruikt, als synoniem van ‘protestants’ en niet, zoals tegenwoordig dikwijls het geval is, als betekenisverwant woord van ‘bevindelijk-gereformeerd’.

en hun socio-religieuze eigenheid gestalte gegeven in Nederland, België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië?

4. *Status questionis*

De Gereformeerde Kerken in Nederland hebben zich niet alleen gedurende hun bestaan, tussen 1892 en 2004 – toen zij met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (ELK) zijn geamalgameerd tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) –, maar tot op de dag van vandaag mogen verheugen in de nodige belangstelling van wetenschappers uit de faculteiten der letteren, theologie en sociale wetenschappen. In de eerste helft van de twintigste eeuw hebben vooral theologen en historici die zelf tot de GKN behoorden, zich met studies naar deze kerkengroep beziggehouden. In hun publicaties schreven zij op een zelfrechtvaardigende en zelfzekere toon over de totstandkoming van en het geestesleven in de Gereformeerde Kerken, richtten zij zich voornamelijk op de uitwendige, institutionele kant van het gereformeerd-kerkelijk leven en namen zij fel stelling tegen de Nederlandse Hervormde Kerk; zij definieerden de identiteit van de GKN stevast in oppositie tot de NHK. Voorbeelden van dergelijke geschriften zijn de driedelige serie van ds. J.C. Rullmann over de Afscheiding (1912)⁴³, de midden- en laatnegentiende-eeuwse factiestrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk (1915)⁴⁴ en de Doleantie (1916)⁴⁵, het standaardwerk van ds. Th. Delleman en ds. W.E. Gerritsma over de historie, structuur en Woordverkondigende arbeid van de GKN (1932)⁴⁶, en de monografie van dr. L. Praamsma over de lange aanloop naar de grondvesting van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1950).⁴⁷ In de tweede helft van de twintigste eeuw, toen het gereformeerd-kerkelijk leven aan allerlei veranderingen onderhevig was, raakten ook sociologen (zowel met als zonder gereformeerde achtergrond) in de GKN geïnteresseerd. Anders dan de voornoemde uitgaven, kenmerken de boeken die na 1950 verschenen zijn, zich door meer distantie en geven zij ook aandacht aan de *leden* van de Gereformeerde Kerken als een onderscheidenlijke bevolkingsgroep en als sociale collectiviteit. Onder andere het schriftwerk van dr. R. Schippers over groepsnormen en -druk in gereformeerde kring (1954)⁴⁸, de dissertatie van dr. J. van Putten over identiteitsverschillen tussen lidmaten van de GKN en lidmaten van de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) (1968)⁴⁹, het proefschrift van dr. J. Hendriks over de stijging van de gereformeerden op de

⁴³ J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1912).

⁴⁴ Zie: noot 19.

⁴⁵ J.C. Rullmann, *De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1916).

⁴⁶ Th. Delleman en W.E. Gerritsma, *De Gereformeerde Kerken. Handboekje voor haar geschiedenis, kerkenordening, zending en eeredienst* (Aalten 1932). Dit boek zou nadien nog vele herdrukken beleven.

⁴⁷ L. Praamsma, *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw* (Wageningen 1950).

⁴⁸ R. Schippers, *De gereformeerde zede* (Amsterdam 1954).

⁴⁹ Voor de bibliografische gegevens van deze publicatie, zie: noot 36.

sociale ladder (1971)⁵⁰, de doctoraatsverhandeling van dr. D.Th. Kuiper over de vorming van een gereformeerde leidsliedenkaste rond 1900 (1972)⁵¹, het onderzoek van dr. G. Dekker naar de ingrijpende naoorlogse gedaanteverandering van de GKN (1992)⁵² en de dissertatie van dr. J.E. Post over de maatschappelijke zelfpositionering van gereformeerden, orthodoxe hervormden en christelijk-gereformeerden (1998)⁵³ hebben een sociologisch-historische insteek. Daarnaast zijn in de afgelopen twintig jaar studies naar specifieke deelaspecten van het gereformeerd-kerkelijk leven uitgegeven, zoals het proefschrift van dr. K.W. de Jong over de veranderde opvattingen binnen de GKN aangaande de liturgie (1996)⁵⁴ en het proefschrift van dr. D. van Keulen over het theologisch gedachtegoed van GKN-godgeleerden A. Kuyper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer (2003).⁵⁵ De gemene deler van deze publicaties is dat zij alle meer licht trachten te werpen op de transformatie van de Gereformeerde Kerken van een rechtzinnige en gesloten ‘burcht’ in een pluriform en open ‘inloophuis’; zij proberen aldus te verklaren hoe de door de GKN belichaamde wederopbloei van het orthodoxe calvinisme, het ‘wonder’ van de negentiende eeuw⁵⁶, kon omslaan in haar tegendeel, het ‘mysterie’⁵⁷ of de ‘tragedie’⁵⁸ van de twintigste eeuw.

De tot de GKN behorende gemeenten in het buitenland zijn in de geschiedschrijving over het Nederlandse protestantisme daarentegen opvallend weinig aandacht ten deel gevallen – opvallend, omdat studie naar hen, vanwege de bijzondere positie die zij zowel binnen de Gereformeerde Kerken als de hen omringende maatschappij innamen, niet alleen een onbekende, ‘uitheemse’ dimensie van het gereformeerd-kerkelijk leven aan de vergetelheid kan ontrukken, maar ook uitnodigt tot en bijdraagt aan nadere reflectie op wat ‘de gereformeerde identiteit’ is gaan heten. Hoewel de *uiterlijke* aspecten van die identiteit (ook wel gezamenlijk aangeduid als het ‘(nationaal-)gereformeerd cultuurpatroon’) – een beklemtoning van een strikte handhaving en naleving van de Drie Formulieren van Enigheid, een activistische levensinstelling, trouwe kerkgang, lidmaatschap van organisaties als de ARP en de NCRV, een duidelijke rolverdeling tussen man en vrouw, zondagsheiliging en een af-

⁵⁰ J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971).

⁵¹ D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel en Kampen 1972).

⁵² G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992).

⁵³ J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven. een wankel evenwicht?! Een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw* (Heerenveen 1998).

⁵⁴ K.W. de Jong, *Ordering van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Baarn 1996).

⁵⁵ D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en Schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer* (Kampen 2003).

⁵⁶ H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker 1965).

⁵⁷ A. Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001), 214.

⁵⁸ W. van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006), 119.

wijzing van ‘wereldse’ gemaklijkheden – geen aanleiding geven tot discussie en zelfs zijn gesteld tot clichématige karakterisering – de strijd van de gereformeerden tegen de ‘vleeschkleurige kous’, het ijsje op zondag en bioscoopbezoek is inmiddels legendarisch⁵⁹ –, bestaat in de historiografie thans geen consensus (meer) over de *innerlijke* leidmotieven die tot haar vorming hebben geleid. Aan de ontwikkeling van de gereformeerde identiteit zou primair ófwel een *emancipatoir* doel – de gereformeerden zouden, volgens de ‘klassieke’ emancipatiethese van Hendriks (1971), een eigen, institutioneel vormgegeven, door specifieke groepsnormen gereguleerde subcultuur hebben ontwikkeld om maatschappelijk hogerop te komen –, ófwel een *evangelisatorisch* motief – emancipatie van de eigen groep was, zoals D.Th. Kuiper (2002)⁶⁰, G. Heitink (2007)⁶¹ en anderen hebben betoogd, geen doel op zich, maar een (onbedoeld) gevolg van het gereformeerde streven naar ‘herkerstening’ van de samenleving –, ófwel een *protectionistisch* oogmerk – de gereformeerden zouden, uit angst voor ‘wereldgelijkvormigheid’, uit bescherming tegen (externe) groepsontbindende invloeden van andersdenkenden en uit het oogpunt van (interne) disciplineren, aldus onder anderen Van Putten (1968) en Post (1998), hun ‘anders-zijn’ ten opzichte van de rest van de maatschappij hebben geaccentueerd – ten grondslag hebben gelegen. Waarover wèl consensus bestaat, is dat de gereformeerden in de gelegenheid waren een eigen subculturele identiteit te formaliseren en te institutionaliseren dankzij de aanwezigheid van een calvinistische traditie waarop zij konden voortbouwen en terugvallen, de inrichting van het socio-politieke bestel en de numerieke omvang van hun kerkgemeenschap. In België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië werd aan deze voorwaarden echter niet voldaan: het calvinisme, in zoverre het daar überhaupt aanwezig was (geweest), had in deze landen geen blijvend, krachtig stempel op de volle breedte van de maatschappij weten te drukken; de buitenlandse samenlevingen waren politiek anders georganiseerd alsmede cultureel anders georiënteerd dan de Nederlandse civiele orde; en de (Nederlandse) gereformeerde kerkgemeenschap omvatte ginds slechts enkele honderden of, ten hoogste, enkele duizenden leden. Dat roept de interessante vraag – in deze verhandeling fungerend als *hoofdvraag* – op hoe de gereformeerde identiteit dáár gestalte kreeg. Hebben de gereformeerden in de ‘verstrooiing’ vooral van een emancipatoire, evangelisatorische of protectionistische geesteshouding blijk gegeven? Hun ideaal – in deze scriptie samengevat als ‘*tot in ’t verste oord, trouw aan ’s Heren Woord*’ – suggereert dat zij in de eerste plaats uit waren op *protectie* van het eigene.⁶² Maar betekent dit dat bijvoorbeeld het stre-

⁵⁹ Niet in de laatste plaats dankzij het boek *Parade der mannenbroeders* van de toenmalige *Trouw*-journalist B. van Kaam.

⁶⁰ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 184-188.

⁶¹ G. Heitink, *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie* (Kampen 2007), 51.

⁶² In 1954 schreef ds. P. Prins in dit verband reeds: ‘Er zijn telkens emigranten, die taai willen vasthouden aan Holland in den vreemde. Mensen, die eenvoudig geen voet verzetten om de taal van het land, laat staan de cultuur van het nieuwe

ven naar herkerstening dat in Nederland zo innig met de gereformeerde identiteit vervlochten was, in den vreemde werd opgegeven?

Het gereformeerd-kerkelijk leven buiten Nederland heeft tot nu toe uitsluitend in enkele denkboekjes, waarvan de meeste gericht zijn op het kleine lezerspubliek dat zelf tot één der buitenlandse GKN-gemeenten behoorde, aandacht gekregen. Het betreft de kroniek van A. de Raaf over het ‘deputaatschap voor de Evangelisatie in België’, het synodale werkcomité dat de Vlaamse gereformeerde kerken ondersteuning bood (1997)⁶³, de Spaanstalige dissertatie van dr. G.C.C. Oberman over de eerste dertig jaren van de presentie van Nederlandse gereformeerden in Argentinië (1993)⁶⁴, het relaas van ds. J.A.C. Rullmann sr. over de Argentijnse GKN-gemeenten (1970)⁶⁵, de bundel van O.B. Linker en G. Vrieze over de gereformeerde kerkgemeenschap op Curaçao (1984)⁶⁶, enkele kleinere publicaties over één specifieke buitenlandse kerk – bijvoorbeeld het gestencilde geschriftje van P. De Braekeleer en ds. G.K. Geerds over de GKN-gemeente te Denderleeuw (1979)⁶⁷ en het memorandum van M. Bos-Wolff en J. Badinier-Quaak over de gereformeerde kerk (‘*église réformée néerlandaise*’) te Parijs (1998)⁶⁸ – en een aantal artikelen in theologische, geschiedkundige of sociologische periodieken – zoals de bijdrage van J. van den Berg over Nederlandse gereformeerden te São Paulo aan het *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en de overzeese kerken* (1996)⁶⁹ en het Portugeestalige stuk van S.V.A.L. Cordeiro en M.I.M. Nascimento over Nederlands-protestantse scholen op Braziliaans grondgebied in *Revista HISTEDBR* (2005).⁷⁰ Daarnaast is het twaalfde (en laatste) deel van de serie *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* (1986)⁷¹, verschenen ter gelegenheid van de honderdvijftigjarige herdenking van de Afscheiding en het eeuwfeest van de Doleantie, geheel gevuld met korte artikeltjes over de geschiedenis van de buitenlandse GKN-gemeenten. Het innovatieve van onderhavige verhandeling is dat zij deze kerkjes (alsmede dier leden) met elkaar vergelijkt én hen aan een nadere analyse onderwerpt in relatie tot

land, te leren kennen en gebruiken.” Maar, zo vervolgde hij: “Dat is niet de goede mentaliteit voor de emigrant. Dat is ook niet uit het geloof.” Zie: P. Prins, *Geloof en emigratie* (Delft 1954), 69.

⁶³ A. de Raaf, *Een open poort naar het zuiden. Geschiedenis van het deputaatschap voor de ‘Zaken van de Belgische Kerken’ (v/h voor de ‘Evangelisatie in België’) van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1927-1992)* (Delft 1997).

⁶⁴ G.C.C. Oberman, *Antiquum peractum sit. La historia de la inmigración holandesa en la Argentina y los orígenes del movimiento reformado (1888-1920)* (Buenos Aires 1993).

⁶⁵ J.A.C. Rullmann, *Een geslaagde mislukking* (Baarn 1970).

⁶⁶ O.B. Linker en G. Vrieze eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984).

⁶⁷ P. De Braekeleer en G.K. Geerds, *Vijftigjarig bestaan van de Evangelische Kerk te Denderleeuw* (z.p. 1979).

⁶⁸ M. Bos-Wolff en J. Badinier-Quaak, *Dat wonderlijke kerkje daar in Parijs zit Abraham. Vijftig jaar Église Réformée Néerlandaise te Parijs, 1948-1998* (Sceaux 1998).

⁶⁹ J. van den Berg, ‘Van Bijbelkring tot zendingskerk. De Nederlandse protestanten in São Paulo gedurende de jaren 1952-1962’, *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken* III.1 (1996), 80-86.

⁷⁰ S.V.A.L. Cordeiro en M.I.M. Nascimento, ‘Escola Evangélica: Uma Instituição Educacional da Imigração Holandesa na região dos Campos Gerais do Paraná’, *Revista HISTEDBR* XVIII (2005), 100-113.

⁷¹ A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* XII. *Buitenlandse kerken* (Kampen 1986).

zowel het gereformeerd-kerkelijk leven in Nederland als de maatschappelijke context waarin zij waren ingebed. Zij beoogt niet alleen de institutionele ontwikkelingsgeschiedenis van de buitenlandse gereformeerde kerken te reconstrueren, maar ook een meer sociologisch-theologische duiding te geven van de Nederlandse gereformeerden in den vreemde als morele gemeenschap, als socio-religieuze entiteit met eigen karaktertrekken, een eigen manier van leven en eigen antwoorden op de vraag wat het betekende of zou moeten betekenen in een ‘vreemde’ omgeving gereformeerd te zijn.

5. Onderzoeksaanpak

Om dit te kunnen bewerkstelligen, zijn naast bovenvermelde boeken en artikelen (aangevuld met andere, niet genoemde secundaire literatuur) ook primaire bronnen bestudeerd, zoals handelingen en bijlagen van generale GKN-synoden, kerkelijke tijdschriften, theologische periodieken, evangelisatiebladen, kranten, brochures en andere schriftwerken, alsmede archiefstukken (voornamelijk met betrekking tot de gereformeerde kerken in België en in Frankrijk) die schrijver dezes reeds in bezit had of reeds vóór dit onderzoek een aanvang nam, onder ogen gekomen waren. Met uitzondering van laatstgenoemde archivalia, is het primaire en secundaire bronnenmateriaal in de eerste maanden van 2011 geleend van of ter plaatse ingezien bij de (Leeszaal Bijzondere Collecties van) de Universiteit Utrecht, de Vrije Universiteit te Amsterdam, de Protestantse Theologische Universiteit vestiging Kampen (de vroegere Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland), de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen, het Utrechts Archief en de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Na kritisch te zijn onderzocht, waarbij de in de paragraaf ‘Probleemstelling’ uiteengezette hoofdvraag en ondersteunende vragen als achterliggende leidraad hebben gediend, is het geheel aan bronnen geordend en vervolgens, voorzien van nadere reflecties en duidingen, tot een coherent en consistent betoog uitgewerkt. Deze masterscriptie is daarvan het resultaat.

6. Begrips- en onderwerpsafbakening

In deze scriptie worden de Kerk als *instituut* en de naam van *landelijke* kerkverbanden – de ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’, de ‘Belgische Christelijke Zendingskerk’, de ‘Iglesias Reformadas en la Argentina’ – met beginkapitalen geschreven, terwijl een *plaatselijke* gemeente van een denominatie of een *kerkgebouw* – de ‘gereformeerde kerk’ te Châtillon-Coligny, de ‘Nederlandse evangelische (hervormde) kerk’ te Brussel, de ‘verenigde protestantse gemeente’ te Willemstad – géén hoofdletter krijgt. Om misverstanden met het Nederlandse kerkverband dat sinds 1907 de naam ‘Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika)’ draagt, te voorkomen, zij hier verder opgemerkt dat een plaatselijke gemeente van de GKN consequent wordt aangeduid als ‘gereformeerde

kerk' of als 'GKN-gemeente' (nóóit als 'gereformeerde gemeente').⁷² Bovendien heeft de term 'gereformeed(e)(n)' (zonder bijvoeglijke aanvulling) in deze verhandeling uitsluitend betrekking op de Gereformeerde Kerken in Nederland en dier leden, tenzij uit de context blijkt dat ook op andere zich 'gereformeed' noemende kerkgemeenschappen – zoals de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Gereformeerde Gemeenten – gedoeld wordt.

In navolging van de gereformeerde godsdienstsocioloog G. Dekker, hanteert deze verhandeling als begripsbepaling van het reeds veelvuldig gebruikte woord 'identiteit' de tweeledige definitie van L. Laeyendecker; deze sociale wetenschapper maakt een onderscheid tussen "identiteit als het eigene en onderscheidende enerzijds en identiteit als het blijvende in de verandering anderzijds."⁷³ Daar zij de *gehele* bestaansperiode van de buitenlandse gereformeerde kerken in ogenschouw neemt, beginnend bij de eerste tekenen van ontkieming van gereformeed-kerkelijk leven buiten de Nederlandse landsgrenzen en eindigend met het moment waarop zij (wegens opheffing, zelfstandigwording of aansluiting bij een ander kerkgenootschap) niet langer van de GKN deel uitmaakten, kan deze scriptie niet alleen de eerste, maar ook de tweede component van deze definitie van 'identiteit' in haar analyse betrekken.

Deze verhandeling richt zich op *Nederlandse* (in het bezit van de Nederlandse nationaliteit zijnde of van Nederlandse staatsburgers afstammende) *gereformeerden* (leden van de GKN) *in de 'verstrooiing'* (buiten Nederland). (Nazaten van) Nederlandse gereformeerden in Noord-Amerika zijn dan ook buiten het onderzoek gehouden: hun gemeenten verhielden zich immers niet tot de GKN als *dochterkerken*, maar als *zusterkerken* – de CRC en de RCA waren niet aan uitspraken van de GKN-synode gebonden en onderhielden als *autonome* denominaties correspondentie met de Gereformeerde Kerken.⁷⁴ De gemeenten van de Evangelisch-Altreformierte Kirche in Niedersachsen – te Uelsen (1838), (Bad) Bentheim (1840), Emlichheim (1845), Wilsum (1848), Veldhausen (1849), Campen (1854), Emden (1856/1858), Bunde (1858), Ihrhove (1860), Neermoor (1861), Laar (1885), Duisburg (1898), Gronau (± 1900), Ruhrort (1902), Brandlecht (1911), Homberg/Hasselbek/Heiligenhaus (1913), Nordhorn (1915) en Hoogstede (1953)⁷⁵ –, wier ontstaan verband hield met de Afscheiding van 1834⁷⁶ en die in 1923, onderverdeeld in de classes Bentheim en Oost-Friesland, als parti-

⁷² Kerkrechtelijk gezien is het ook juister te spreken over een lokale gereformeerde *kerk*. Iedere plaatselijke gemeenschap van de GKN was namelijk een *opzichzelfstaand kerkgenootschap*, dat zich met andere plaatselijke gemeenschappen had verenigd in het kerkverband der Gereformeerde Kerken in Nederland.

⁷³ Dekker, *De stille revolutie*, 217.

⁷⁴ Op de GKN-synode van 1936 was bijvoorbeeld zowel een afgevaardigde van de CRC als de RCA aanwezig. Zie: *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1936), art. 4.

⁷⁵ Zie: noot 29.

⁷⁶ 'Evangelische Altreformierte Kirche in Niedersachsen', in: R.C. van Caenegem e.a. eds., *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen VIII. Duto-FIOD* (Amsterdam en Brussel 1984), 408.

culiere synode bij de GKN zijn aangehecht⁷⁷, komen evenmin aan bod, aangezien zij van meet af aan deels Duitstalig waren⁷⁸, veelal Duitse leden hadden, in meerderheid vóór de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in Nederland tot wording gekomen waren en een status aparte bezaten die de kerken in België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië ontbeerden. Een dergelijke uitzonderingspositie werd binnen GKN-verband tevens ingenomen door de gereformeerde kerken in Nederlands-Indië – te Batavia/Djakarta (1877), Soerabaja (1881), Djakarta (1913), Bandoeng (1916), Medan (1917), Semarang (1918), Solo (1919), Magelang (1921), Pematang Siantar (1930), Malang (1931), Palembang (1933) en Makassar (1948)⁷⁹ –, die, verenigd in de classis Batavia, begiftigd waren met de bevoegdheden van een particuliere synode.⁸⁰ Daar deze gemeenten bovendien gevestigd waren in steden waar Nederlanders de toon aangaven, en hun leden zich dus niet, wat de omringende cultuur en leefomstandigheden betrof, bevonden in de minderheidspositie waarin de Nederlandse gereformeerden in de voornoemde zes landen en gebiedsdelen wél verkeerden, is ervoor gekozen hen eveneens buiten beschouwing te laten.⁸¹ Ook de kerken die ontstaan zijn uit zendingsactiviteiten van de Gereformeerde Kerken in Nederland (bijvoorbeeld op de Indische eilanden Java en Soemba) en zich richtten op de kerstening van *inheemsen* (in plaats van op de pastorale verzorging van reeds tot de GKN behorende *Nederlandse* emigranten), zijn niet in het onderzoek betrokken. Vanwege de specifieke problematiek waarmee zij te maken hadden, het afwijkende karakter dat zij droegen, en de bijzondere kerkrechtelijke regelingen die op hen van toepassing waren, lenen zij zich niet voor een vergelijking met de GKN-gemeenten in West-Europa, Zuid-Amerika en het Caribisch gebied.⁸²

7. Synopsis

Deze masterscriptie kent een thematisch-chronologische opbouw: ieder hoofdstuk (of, in het geval van het vierde hoofdstuk, iedere paragraaf) is gewijd aan de gereformeerde kerkgemeenschap in één land, maar binnen de hoofdstukken zelf zijn gebeurtenissen, ontwikkelingen en bijbehorende analyses veelal in chronologische volgorde beschreven. Dat is noodzakelijk om de *evolutie* van het gereformeerd-kerkelijk leven in Nederland en de eerdergenoemde andere landen zo duidelijk moge-

⁷⁷ *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1923), art. 56; addendum X.

⁷⁸ G.J. Beuker, 'De Nederlandse taal', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 6. Zie ook: *Reformatie Dagblad*, 23 oktober 1971; 6 november 1998.

⁷⁹ Zie: noot 29.

⁸⁰ *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1923), art. 87; addendum XXV.

⁸¹ Voor een gedetailleerde geschiedenis van de gereformeerde kerken in Nederlands-Indië, zie: A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië, Indonesië (1877-1961)* (Franeker 1967).

⁸² Voor meer informatie over de gereformeerde zendingskerken op Soemba en Java, zie: Th. van den End, *Gereformeerde zending op Sumba, 1859-1972. Een bronnenpublicatie* (Leusden 1987); Chr. G.F. de Jong, *De gereformeerde zending in Midden-Java, 1931-1975. Een bronnenpublicatie* (Zoetermeer 1997).

lijk over het voetlicht te kunnen brengen. Het eerste hoofdstuk werpt een blik op de Afscheiding van 1834, de Doleantie van 1886, de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de dominante theologische denkbeelden binnen de GKN, de vorming van een '(nationaal-)gereformeerd cultuurpatroon' en de belangrijkste veranderingen die de GKN sedert 1892 hebben ondergaan. Wie het karakter van de gereformeerde kerken in het buitenland en de keuzes die deze gemeenten hebben gemaakt, wil begrijpen, dient immers allereerst goed zicht te hebben op de gereformeerde identiteit, zoals deze door de GKN gestalte gegeven is, alsook op de wijze waarop en achtergrond waartegen zij tot wording gekomen is. De gereformeerde kerken in België staan centraal in het tweede hoofdstuk, het derde hoofdstuk behandelt de GKN-gemeenten in Argentinië en het vierde hoofdstuk staat stil bij de (kleinere) kerkgemeenschappen van Nederlandse gereformeerden in Brazilië, in Frankrijk, in Londen, op Curaçao en in Paramaribo. De conclusie, ten slotte, analyseert de verkregen onderzoeksbevindingen, voorziet hen van een duiding en verweeft hen tot een coherente, beschouwende synthese. Zij besteedt speciale aandacht aan verschillen en overeenkomsten in de ontwikkelingsgang van het kerkelijk leven der gereformeerden in binnen- en buitenland.

1. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND

1. Een dinsdagmiddag in Amsterdam

“Waar liefde woont, gebiedt de Heer den zegen;
Daar woont Hij Zelf, daar wordt Zijn heil verkregen,
En ’t leven tot in eeuwigheid.”⁸³

Zelden zal een psalmvers zó uit volle borst zijn aangeheven als op dinsdagmiddag 17 juni 1892 in de Amsterdamse Keizersgrachtkerk. Het neogotische bedehuis met de karakteristieke dubbele galerijen, waar zestienhonderd kerkgangers zich iedere zondag verdrongen om een zitplaats, bood het decor voor de oprichtingsvergadering van een kerkgemeenschap die de ontwikkelingsgang van het Nederlandse protestantisme in de twintigste eeuw vergaand zou beïnvloeden en zich zeer manifest in de bredere samenleving zou voortbewegen. Menend niet langer gescheiden naast elkaar te mogen bestaan, besloten twee kerkengroepen – de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK), wier wortels teruggingen tot de zogeheten Afscheiding van 1834 (de eerste negentiende-eeuwse breuk van orthodoxe calvinisten met de Nederlandse Hervormde Kerk), en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende) (NGKd), tot wording gekomen in de nasleep van de Doleantie van 1886 (de tweede exodus van ontevreden rechtzinnigen uit de NH-Kerk) – die junidag tot een institutionele eenheid te amalgameren.⁸⁴ Nadat de laatste versregel van Psalm 133:3 gezongen was, gingen de kerken uit Afscheiding en Doleantie voortaan samen verder als de ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’.

Meningsverschillen tussen leden van de CGK (‘afgescheidenen’) en lidmaten van de NGKd (‘dolerenden’) waren er zeker, maar de begeerte de kerkelijke verdeeldheid onder de gereformeerde belijders ongedaan te maken, won het uiteindelijk van het onvermurwbaar voorhouden van het eigen gelijk aan de ander.⁸⁵ Dolerenden en afgescheidenen hadden in de aanloop naar 1892 gesteggeld over (onder meer) de naam van de gereformeerde fusiekerk – eerstgenoemden dreigden het eenwordingsproces te beëindigen, wanneer de afgescheidenen bij hun voorstel bleven de verenigde kerk de naam ‘Christelijke Gereformeerde Kerken’ te geven –, de vestigingsplaats van de predikantsopleiding – dolerenden en afgescheidenen wilden hun eigen instituten, respectievelijk de Vrije Universiteit in Amsterdam en de Theologische School te Kampen, behouden –, de inrichting van het kerkelijk leven – de NGKd volgden de eeuwenoude Dordtse Kerkorde, terwijl de CGK, in de ogen der dolerenden, een meer hiërarchische (en daarmee ongereformeerde) structuur kende –, en uiteenlopende theologische zienswijzen – wat voor de een bij uitstek gereformeerd heette, was voor de ander betwistbaar.⁸⁶ In

⁸³ Psalm 133:3 in de berijming van 1773.

⁸⁴ Zie: noot 22.

⁸⁵ Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I*, 75-82.

⁸⁶ M. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen* (Heerenveen 2006), 67-68.

het toenaderingsverloop van beide kerkgemeenschappen hadden dan ook herhaaldelijk harde verwijten geklonken, waarbij vooral de godgeleerde inzichten en het geestdriftige karakter van Abraham Kuyper, de zelfzekere voorman van de Nederduits-gereformeerden, de inzet hadden gevormd van menige polemiek. In dit licht bezien, mag het op zijn zachtst gezegd verbazingwekkend heten dat afgescheidenen en dolerenden in een betrekkelijk korte tijd, slechts een kleine vijf jaar na het ontstaan van de Nederduitse Gereformeerde Kerken⁸⁷, overeenstemming wisten te bereiken over een volledige ineensmelting van hun beider kerkelijke gemeenschappen. Later zou evenwel blijken dat sommige geschilpunten al te gezwind waren gladgestreken of niet afdoende waren uitgepraat, wat een hypotheek legde op de interne stabiliteit van de Gereformeerde Kerken. Op de constituerende synodevergadering van 17 juni 1892 overheersten nochtans gevoelens van vreugde, verbondenheid en vastberadenheid. Ds. W.H. Gispen, die, als voorzitter van de laatstgehouden christelijk-gereformeerde synode⁸⁸, namens de CGK het woord mocht nemen, gaf op bijzondere wijze aan zijn gemoedstemming uiting, door zich in zijn rede rechtstreeks tot de aanwezige emeritus-predikant S. van Velzen, de enige nog in leven zijnde CGK-dominee die de Afscheiding in 1834 zelf had meegemaakt, te richten:

“Professor Van Velzen is de eenige, door God gespaard, om nog dit werk te aanschouwen (...). Wij allen hier hebben U lief. (...) Eerlang gaat Gij henen in de vreugde Uws Heeren! Ik weet niet, hoe het in de hemel is, maar als de gelukzaligen daar met elkaar spreken en belang stellen in den strijd en de blijdschap der Kerk op aarde, vertel dan Uwen ouden medestrijders wat Gij hier hebt aanschouwd, en hun vreugde zal groot zijn, als Gij hun toeroept: Ze zijn één.”⁸⁹

Kuyper, de vanzelfsprekende woordvoerder van de NGKd, stelde de verenigde Gereformeerde Kerken een rol als voorhoedebeweging in het vooruitzicht, een rol als *avant-garde* van geharnaste dienstknechten Gods, uitverkoren voor de Goddelijke opdracht “het Calvinisme te redden van den dood en weer met eere te doen bloeien.” Weliswaar zou het illusoir zijn te denken dat “eens heel Jezus’ Kerk Calvinistisch moest worden,” hield hij zijn gehoor voor, “maar toch,”

“als ik mij mijn Heiland voorstel, op het witte paard ter overwinning rijdende en in zijne rechterhand de banier van Gods glorie zwaaiende, dan zal in die schitterende banier toch ook onze ster niet ontbreken en zal in haar banen ook de tint van dat Godverheerlijkend Calvinisme glinsteren, waarin voor onze Kerken, onze van God gegeven roeping ligt.”⁹⁰

⁸⁷ De Doleantie vond weliswaar plaats in 1886, maar pas een jaar later sloten de her en der in het land ontstane dolerende gemeenten zich, onder de naam ‘Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende)’, aaneen in een overkoepelend kerkverband. Zie: R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (’s-Gravenhage 1989), 160.

⁸⁸ *Acta G.S. CGK* (Amsterdam 1892), art. 4.

⁸⁹ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), art. 5.

⁹⁰ *Ibid.*, art. 6.

Gispen en Kuyper reikten elkaar vervolgens de hand, waarna de synodeleden en belangstellenden Psalm 133:1 inzetten: “ziet hoe goed, hoe lieflijk is ‘t, dat zonen van ‘t zelfde huis als broeders samen wonen.”⁹¹

2. Uit het diensthuis uitgeleid

Afgescheidenen en dolerenden waren niet alleen ‘zonen van hetzelfde huis’ in figuurlijke zin – kinderen van één Vader, geestelijk verenigd in het huis van God –, ook in meer letterlijke zin waren zij afkomstig uit hetzelfde huis – een *diensthuis* welteverstaan, om in de Bijbelse terminologie van Kuyper te spreken.⁹² Doelend op de Nederlandse Hervormde Kerk, voelden beide groepen zich in dit ‘diensthuis’ op een gegeven moment dusdanig geknecht en in hun godsdienstig geweten aangetast dat hen geen andere mogelijkheid meer voor ogen stond dan definitief met de NHK te breken. Hoewel Afscheiding en Doleantie een geheel eigen wordingsgeschiedenis kenden, lag aan de twee afzonderlijke secessiebewegingen in de kern eenzelfde ontstaansreden ten grondslag: onvrede over de ruimte die de NH-Kerk bood aan de vrijzinnigheid, een stroming binnen het protestantisme waarin over de persoon van Christus en het gezag van de Bijbel anders wordt gedacht dan dienaangaande in de vroegchristelijke geloofsbelijdenissen⁹³ en de zogeheten ‘Drie Formulieren van Enigheid’⁹⁴, die, in gezamenlijkheid gelezen, het geheel aan leerstukken van het (Nederlandse) calvinisme bevatten, tot uitdrukking is gebracht. De vrijzinnige of ‘liberale’ godgeleerdheid vindt haar wortels in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen natuurwetenschappers en filosofen, op basis van proefondervindelijke experimenten en verstandelijk getheoretiseer, ertoe kwamen de Bijbel als bron van alle kennis terzijde te schuiven en allengs afstand namen van het traditioneel-christelijke wereldbeeld. Tegenover het dogma van een onveranderlijke scheppingsorde en het bestaan van een Drie-enige, onzichtbare God, Die Zich bovendien slechts in een ver verleden en aan een beperkt deel van de mensheid (Israël) *rechtstreeks* had geopenbaard, stelden zij hun doctrine van de *kenbaarheid* en *maakbaarheid* van natuur en samenleving: volgens hen was de mens in staat de hem omringende werkelijkheid, door volledig te vertrouwen op zijn eigen verstandelijke vermogens en gebruik te maken van de resultaten van de (natuur)wetenschap, uiteindelijk ten volle te doorgronden, *zonder* terug te hoeven grijpen op de Schrift, terwijl de door wetenschap verkregen inzichten de mens in staat zouden moeten stellen de hem omringende werkelijkheid in iedere gewenste vorm te kneden. In dit ‘rationa-

⁹¹ Psalm 133:1 in de berijming van 1773.

⁹² Kuyper noemde de Hervormde Kerk in zijn *Uit het diensthuis uitgeleid. Rede te Leeuwarden, te Groningen en te Rotterdam gehouden* (uitgegeven te Kampen in 1912) niet bij name, maar uit het tekstverband blijkt overduidelijk dat de term ‘diensthuis’ (onder andere) op de NHK betrekking had.

⁹³ De *Apostolische Geloofsbelijdenis* (eerste/tweede eeuw n. Chr.), de *Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel* (325/381) en de *Geloofsbelijdenis van Athanasius* (zesde eeuw n. Chr.).

⁹⁴ De *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561), de *Heidelbergse Catechismus* (1563) en de *Dordtse Leerregels* (1618/1619).

lisme' of 'Verlichtingsdenken' was Waarheid datgene wat de mens met zijn verstand kon begrijpen.⁹⁵ Het verheffen van (de Bijbelse) openbaring boven de rede was bij het achterhalen van de Waarheid dan ook niet geoorloofd, daar het uitging van een *vooronderstelling*; een beroep op het gezag van de Bijbel of de autoriteit van God veronderstelt immers *geloof* in de historiciteit van de Schrift en gaat uit van de *aanname* dat er een Drie-enige God bestaat. Het vertrouwen in de schier onbegrensde verklaringskracht van de menselijke rede vond in de theologie een doorwerking in het historisch-kritisch Bijbelonderzoek. Bestudering van de oud- en nieuwtestamentische verhalen in hun grondtalen (Hebreeuws, Aramees, Grieks) was weliswaar niets nieuws⁹⁶, maar de wijze waarop en de intentie waarmee exegeten de Schrift aan een analyse onderwierpen verschoof rond 1800 aanzienlijk: stond onderzoek naar de Bijbelteksten voorheen vooral in dienst van de dogmatiek (hoe dienen schijnbare tegenstrijdigheden verklaard te worden?⁹⁷) en de filologie (wat is de juiste betekenis of vertaling van een woord in de grondtaal?), nu had het voornamelijk ten doel de oudst bewaarde Bijbelse manuscripten zo exact mogelijk te dateren en, aan de hand van verschillen in stijl, vocabulaire en beeldspraak, meer te weten te komen over de schrijvers van de afzonderlijke Bijbelboeken en hun leef- en gedachtewereld.⁹⁸ Hoewel aan de *heiligheid* van de Schrift vooralsnog niet werd getornd, zorgde de opkomst van de geschiedenis als wetenschappelijke discipline er aan het begin van de negentiende eeuw voor dat de Bijbel welbeschouwd geen andere benadering ten deel viel dan andere historische geschriften.⁹⁹ God was dan wel de *Auctor intellectualis* van de Bijbel, maar Hij had de tekstschrijvers stellig géén letterlijke dictaten opgegeven.

De stap van tekstkritiek naar *Schriftkritiek*, waarbij de waarheidsgetrouwheid van bepaalde Bijbeldelen ter discussie stond, was bijgevolg klein. Waar de eerste generatie vrijzinnigen rond 1800 nog met volle overtuiging verkondigde dat "de heilsfeiten niets [bevatten] dat het gezond verstand beledigt"¹⁰⁰, daar plaatsten liberale godgeleerden vijftig jaar later openlijk vraagtekens bij enkele kerndogma's van de christelijke religie, zoals de Godheid van Christus, Diens lichamelijke verrijzenis en de geloofwaardigheid van in de Bijbel beschreven wonderen. Aangezien de resultaten van de natuur-

⁹⁵ R. Klooster, *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland* (Kampen 2006), 23.

⁹⁶ Al vanaf de Renaissance en de Reformatie bestond een toenemende belangstelling voor bestudering van de Bijbelteksten in de grondtalen. Zie: C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937).

⁹⁷ Een treffend voorbeeld hiervan geven de opstellers van de Statenvertaling (gereedgekomen in 1637). Ervan overtuigd zijnde dat de Schrift geen tegenstrijdigheden kan bevatten, voegden zij op velerlei plaatsen in hun vertaling voetnoten toe met verwijzingen naar andere Bijbelteksten of droegen zij plausibele verklaringen aan, om te betonen dat de Bijbel zichzelf nergens weerspreekt. Een vergelijking tussen 1 Koningen 4:26 en 2 Kronieken 9:25 levert bijvoorbeeld een schijnbare anomalie op: in de eerste tekst staat dat koning Salomo veertigduizend paardenstallen bezat, maar volgens de tweede tekst bezat hij er slechts vierduizend. In de kanttekening bij 1 Koningen 4:26 schrijven de Statenvertalers echter dat de stallen waren opgebouwd uit tien compartimenten of 'substallen' (voor elk paard één compartiment). *Beide* teksten hebben derhalve gelijk en zijn volledig in overeenstemming met elkaar.

⁹⁸ A. van der Kooij, 'Exegese', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 547-549.

⁹⁹ E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001), 24.

¹⁰⁰ Geciteerd in: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1981), 33.

wetenschappen en de historisch-kritische exegese de verhouding tussen Rede en openbaring in de loop van de eeuw steeds sterker hadden geïmpacteerd, ontdeedden vrijzinnige theologen de Bijbel in toenemende mate van haar bovennatuurlijke aura. De Rede zou moeten bepalen wat in de Schrift wèl en wat níet historisch betrouwbaar mocht heten; wat de toetssteen van het menselijke verstand niet kon doorstaan, behoorde in het christendom geen plaats te hebben.¹⁰¹ Dogmatiek en zeker dogmatische (belijdenis)geschriften, historische documenten die op hun beurt weer gebaseerd waren op een historisch document (de Bijbel), mochten in het individuele geloofsleven – althans dat van de ‘gewone’, niet-theologisch onderlegde gelovige – niet leidend zijn; de meeste leerstellingen tartten in de ogen der vrijzinnigen niet alleen alle verbeelding, maar hadden in het verleden, zonder dat het kerkvolk vaak enig besef had van dier betekenis, bovendien maar al te vaak gediend als ‘sjibbolets’, als verbale ammunitie waarmee andersdenkenden gemakkelijk tot geloofsvijanden waren verklaard. De Drie Formulieren van Enigheid, wier nadruk op ’s mensen zondigheid, verdorvenheid en ‘onbekwaamheid tot enig goed’ conflicteerde met de meer optimistische modern-vrijzinnige visie op de mens als een ‘maakbaar’ wezen, behoefden daarom noch naar de letter te worden *gelezen* noch naar de letter te worden *onderwezen*. Hun afkeer van leerstelligheid nam echter niet weg dat de vrijzinnigen grote waarde hechtten aan het instituut Kerk; via de Kerk, die zij beschouwden als nationaal ‘beschavingsgenootschap’ met geloofsoverdracht en volksopvoeding als primaire taken¹⁰², zou een ieder kunnen delen in de nieuwverworven wetenschappelijke kennis en de verlichte idealen van religieuze verdraagzaamheid en redelijkheid kunnen worden bijgebracht.¹⁰³ Daar godsdienstigheid hun inziens heilzaam was voor de publieke moraal en een waarborg tegen zedenverwildering vormde, bleef geloofsoverdracht van essentieel belang, zij het dat de Kerk een *tolerante*, niet al te dogmatische religiositeit – of, in de woorden van de liberale politicus J.R. Thorbecke, “een christendom boven geloofsverdeeldheid”¹⁰⁴ – diende te prediken. Leerstellig exclusivisme was naar de mening der vrijzinnigen een relikwie uit het verleden dat hen met de nodige *gêne* vervulde¹⁰⁵ en het eenheidsbesef van het levensbeschouwelijk-pluriforme Nederlandse volk ernstig ondermijnde.

Beduchtheid voor een verzwakking van het nationale saamhorigheidsgevoel had voor de vrijzinnigen in de eerste helft van de negentiende eeuw een sterk religieuze lading, die samenhang met de binnenlandse kerkelijke verdeeldheid. Reeds sinds de Reformatie kenmerkten de Noorde-

¹⁰¹ N.K. van den Akker en P.J.A. Nissen, *Wegen en dwarswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen* (Amsterdam 1999), 239.

¹⁰² J.M. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009), 27.

¹⁰³ Voor de verspreiding van het vrijzinnig-christelijke wereldbeeld onder de ‘lagere’ sociale strata, zie: M.F. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007).

¹⁰⁴ J.H. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004), 432.

¹⁰⁵ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 35.

lijke Nederlanden, tot 1795 verenigd in de ‘Republiek der Zeven Verenigde Provinciën’ en, na twee decennia onder Frans bestuur te hebben gestaan, in 1815 samengevoegd met de voormalige Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik¹⁰⁶, zich door een godsdienstig versnipperde bevolkingssamenstelling. De Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK) – niet te verwarren met de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende) – was in de tijd van de Republiek weliswaar innig met de stedelijke en gewestelijke gouvernementen verbonden geweest, wat onder meer tot uitdrukking kwam in de aanwezigheid van wereldlijke gezagsdragers bij kerkelijke vergaderingen¹⁰⁷ en het alleenrecht van lidmaten van de NGK op het bekleden van politieke ambten¹⁰⁸, maar mocht slechts een kleine meerderheid van de populatie tot haar achterban rekenen. Rond het midden van de zeventiende eeuw was de NGK met een aanhang van omstreeks zevenendertig procent van de bevolking ongeveer even groot als de rooms-katholieke kerkgemeenschap¹⁰⁹, een getal dat in 1809 was gestegen tot vijftig procent.¹¹⁰ Het lidmatenpercentage van de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) was in de zeventiende en achttiende eeuw min of meer stabiel gebleven en liet in laatstgenoemd jaar een cijfer van achtendertig zien.¹¹¹ Naast deze twee grote gezindten bekende een kleine vijf procent zich tot de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK), de meer orthodoxe Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk, de ‘liberale’ Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de eveneens liberaalgeoriënteerde Remonstrantse Broederschap (een vroegzeventiende-eeuwse afsplitsing van de NGK) en de Waals-gereformeerde gemeenschap (de Franstalige zustergemeenten van de Nederduitse Gereformeerde Kerk), en twee tiende procent behoorde tot de Oud-Katholieke Kerk.¹¹² Van deze kerkelijk versplinterde bevolking werd Willem Frederik van Oranje-Nassau in 1813, na de aftocht van Franse gebieders, aangesteld als eerste soevereine vorst.

Al tijdens het Napoleontische bewind, vóór 1813, waren pogingen ondernomen nauwverwante kerkgroepen (de Nederduits-gereformeerden en remonstranten; de rooms- en oud-kathol-

¹⁰⁶ L. Vos, ‘Van Belgische naar Vlaamse identiteit. Een historisch overzicht’, in: P. Gillaerts, H. van Belle, L. Ravier eds., *Vlaamse identiteit. Mythe én werkelijkheid* (Leuven 2002), 11-21, aldaar 12.

¹⁰⁷ Deze van overheidswege afgevaardigde gezanten (‘commissarissen-politiek’ geheten), konden hen onwelgevallige kerkelijke besluiten in veel gevallen blokkeren. Ook in de procedures met betrekking tot de organisatie van kerkvergaderingen bleek hoezeer Kerk en Staat verstrengeld waren: gewestelijke synoden vonden plaats *op gezag van de overheid* en de enige nationale synode (gehouden te Dordrecht in 1618/1619) was door de Staten van Holland samengeroepen. Zie: J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006), 176-177.

¹⁰⁸ I. Schöffers, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702’, in: I. Schöffers, H. van der Wee en J.A. Borne-wasser eds., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam en Brussel 1983), 210-211.

¹⁰⁹ S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995), 19.

¹¹⁰ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992), 61.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Ibid.* Niet genoemd zijn de israëlieten (joden), die bijna twee procent van de bevolking in de Noordelijke Nederlanden uitmaakten, en een verwaarloosbaar percentage niet-kerkelijken.

lieken; de evangelisch- en hersteld-luthersen) van overheidswege samen te voegen.¹¹³ Hoewel deze alle zonder concreet resultaat bleven, was ook in het groeiende vrijzinnige element binnen de protestantse denominaties zélf de hoop op kerkelijke vereniging manifest aanwezig.¹¹⁴ Het bestaan van dogmatische verschillen, die aan de institutionele verdeeldheid ten grondslag lagen, was in de liberale theologie van die tijd immers van ondergeschikt belang en viel nog slechts te verklaren uit de loop der geschiedenis, níet uit een contemporain verlangen de eigen kerkleer ‘zuiver’ te houden.¹¹⁵ Te verklaren was overigens nog tot daaraantoe, te *rechtvaardigen* viel de leerstellige differentie naar de mening van de vrijzinnigen allang niet meer. Willem Frederik, vanaf 1815 als koning Willem I regerend over de geconjugeerde Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, deelde dit gevoel volkomen en poogde, geïnspireerd door zijn Franse voorgangers en de Pruisische scepterdrager Frederik Willem III, die de calvinisten en lutheranen in zijn koninkrijk (met succes) in één Evangelische Kerk wist onder te brengen¹¹⁶, het kerkelijk veelstromenland in één brede bedding te laten samenvloeien. Het streven naar één “algemeene Christelijke Kerk”¹¹⁷ paste in ’s konings ambitie de verschillende Nederlandse provinciën tot een hechte, door een sterk centraal gezag geleide eenheidsstaat aaneen te smeden. De samenstelling van zijn monarchie uit twee onderscheidenlijke landsdelen vormde hierbij voor Willem I een complicerende factor, niet in het minst omdat Noord en Zuid in godsdienstig opzicht van elkaar afweken: tegenover een vrijwel homogeen rooms-katholiek Zuiden stond een religieus zeer pluriform, maar niettemin door het gereformeerd protestantisme gestempeld Noorden. Juist door dát onderscheid was van een omvangrijk volksenthousiasme over de vereniging van de Nederlanden vrijwel nergens sprake: in het Noorden zagen de calvinisten met lede ogen aan hoe de RK-Kerk, dankzij de territoriale eenwording, in één klap groter was geworden dan de NGK, in het Zuiden bestond onvrede over de calvinistische signatuur van het koningshuis en het landsbestuur. Koning Willem zag in de kerkelijke verdeeldheid van zijn volk – zoals de grotendeels door rooms-katholieke grieven ingegeven afscheiding van het huidige België in 1830 zou bewijzen, niet geheel ten onrechte – dan ook de grootste bedreiging voor de levensvatbaarheid van zijn monarchie. Op geen

¹¹³ M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam 1970), 57.

¹¹⁴ D.J. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999), 112.

¹¹⁵ Volgens F.W.F.Th. baron van Pallandt van Keppel, departementshoofd van het ministerie van Hervormde Eredienst, was uitsluitend “in gebeurtenissen, reeds drie eeuwen geleden, de oorzaak der nog bestaande uitwendige scheiding te zoeken.” Doctrinaire twisten hadden volgens hem en zijn geestverwanten definitief afgedaan. Zie: ‘Evangeliesch Lutherische Kerk’, *Boekzaal der geleerde wereld, en tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden* IV.1 (1819), 723-733, aldaar 728.

¹¹⁶ G. Ruhbach, ‘Die Religionspolitik Friedrich Wilhelms III. von Preußen’, in: B. Möller en G. Ruhbach eds., *Bleiben des im Wandel der Kirchengeschichte. Kirchenhistorische Studien* (Tübingen 1973), 307-330, aldaar 316.

¹¹⁷ J.A. Bornewasser, ‘Koning Willem I’, in: C.A. Tamse e.a. eds., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979), 229-272, aldaar 260.

enkele wijze zouden leerstellige meningsverschillen de zwakke basis van het koninkrijk aan het wankelen mogen brengen.

Willem I wilde daarom gebruik maken van de antidogmatische en op ecclesiastische unificatie hopende vrijzinnige sentimenten in de protestantse kerken. Zijn horizon reikte evenwel verder dan de kerken der Hervorming: naast de protestantse gezindten diende ook de Rooms-Katholieke Kerk bij de plannen tot verwezenlijking van een ‘algemeene Christelijke Kerk’ betrokken te worden.¹¹⁸ Calvinisten, lutheranen, doopsgezinden, remonstranten en katholieken zouden in elkaars kerken aan de sacramentsbediening moeten kunnen deelnemen – een protestant zou zonder problemen ter communie mogen gaan en een rooms-katholiek zou in een reformatorische kerk niet van een avondmaalsgang afgehouden mogen worden – en zonder aanstoot te hoeven nemen aan de prediking in eender welke kerk een eredienst moeten kunnen bijwonen. Vanzelfsprekend vereiste dat laatste een *vrijzinnige* verkondiging: aan de Drie Formulieren van Enigheid ontleende typeringen van de “paapse mis” als “vervloekte afgoderij”¹¹⁹ en van de remonstranten als “dwaalleraars”¹²⁰ zouden in geen enkele NGK-gemeente meer van de kansels mogen klinken. Het wegnemen van leerstellige drempels was in het voornemen van de koning de opmaat tot een volledige *institutionele* smelting: te beginnen bij de lutheranen en calvinisten, zouden de bestaande kerkgemeenschappen op (korte) termijn volledig dienen te amalgameren.¹²¹

Met dat doel voor ogen liet Willem I voor de Nederduitse Gereformeerde en de Evangelisch-Lutherse Kerken een vrijwel identieke bestuursstructuur ontwerpen, geheel passend bij de nieuwe staatkundige situatie. In de oude Republiek waren Kerk en Staat *confederaal* georganiseerd geweest, waardoor het kon voorkomen dat, bijvoorbeeld, in het gewest Utrecht in zowel het politieke als het ecclesiastische domein andere reglementering gold dan in het gewest Friesland. Nu de macht daar-entegen sinds 1815 geconcentreerd was in de *centrale* overheid, bestaande uit de landsvorst en diens rijksambtenarij, diende volgens de koning ook in het bestuur van de Kerk de besluitvorming primair op nationaal niveau tot stand te komen. Het daartoe ontworpen *Algemeen Reglement*, in 1816 ingevoerd in de NGK en twee jaar later, met lichte wijzigingen, in de ELK¹²², maakte een einde aan het zogeheten presbyteriale ‘Dordtse’ kerkmodel dat ten tijde van de Republiek had gefunctioneerd en

¹¹⁸ H.Th. Colenbrander, *Willem I. Koning der Nederlanden II. 1815-1830* (Amsterdam 1935), 263.

¹¹⁹ *De Heidelbergse Catechismus* zet uiteen waarin het calvinisme leerstellig van het rooms-katholicisme verschilt.

¹²⁰ *De Dordtse Leerregels* worden ook wel de ‘vijf artikelen tegen de remonstranten’ genoemd en vormen een weerlegging van de remonstrantse geloofsleer.

¹²¹ Voor een gedetailleerde uiteenzetting van ’s konings kerkelijke unificatiepolitiek, zie: J.P. de Valk, ‘Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)’, in: C.A. Tamse en E. Witte eds., *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel en Baarn 1992), 76-97.

¹²² Voor een uitgebreide beschrijving van de totstandkoming, invoering en uitwerking van het *Algemeen Reglement* zij voor de NGK verwezen naar: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen 1942), en voor de ELK naar: P. Estié, *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het Algemeen Reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1982).

waarin plaatselijke gemeenten predikanten en ouderlingen (presbyters) afvaardigden naar regionale kerkvergaderingen (classes) en via deze classes naar provinciale (particuliere) en nationale (generale) synoden.¹²³ Het kerkbestuur was dus opgebouwd vanuit het grondvlak (de lokale kerkenraden) en ging uit van het principe dat beslissingen op een zo laag mogelijk bestuursniveau genomen dienden te worden: pas wanneer een consistorie, classis of particuliere synode niet in staat bleek zélf een besluit te nemen, kwam respectievelijk de classicale, particuliere of generale bestuurslaag als beslissingsorgaan in beeld. Veelzeggend is in dit verband dat er sinds de synode van Dordrecht, waar in 1618/1619 de Drie Formulieren van Enigheid tot officiële leer van de NGK waren verklaard, geen nationale kerkvergadering meer had plaatsgevonden, hoewel de tezelfdertijd opgestelde Dordtse Kerkorde het voorschrift gaf eens in de drie jaar een generale synode te beleggen.¹²⁴ Op die manier waren de provinciale synoden in de praktijk uitgegroeid tot de hoogste kerkelijke beslissingsorganen in de Republiek en kon het gebeuren dat kerkelijke decreten, zoals gezegd, in het ene gewest van die in het andere gewest konden afwijken.¹²⁵ Het *Algemeen Reglement* besloot de generale synode evenwel in ere te herstellen – zij het in sterk gewijzigde vorm – en kende aan haar zelfs een vrijwel eigenmachtige beslissingsbevoegdheid toe: iedere juli zou een ‘algemene synode’ in ’s-Gravenhage bijeenkomen om voor *alle* gemeenten bindende ordonnanties uit te vaardigen.¹²⁶ In de overige maanden hield het ‘ministerie van Hervormde Eredienst’ toezicht op het reilen en zeilen binnen de tot ‘Nederlandse Hervormde Kerk’ omgedoopte NGK.¹²⁷ De leden van de provinciale bestuurscolleges werden niet meer via het ‘Dordtse’ systeem gekozen, maar, evenals de zittinghebbenden in de algemene synode, uitsluitend met koninklijke toestemming benoemd.¹²⁸ Daarnaast devalueerden de classes, in de tijd van de Republiek nog machtige organen, tot louter administratieve lichamen, hoofdzakelijk belast met financiële en organisatorische regelgeving.¹²⁹ De door het *Algemeen Reglement* gecreëerde structuur droeg, in tegenstelling tot het presbyteriale karakter van de Dordtse Kerkorde, een hiërarchisch en centralistisch stempel: het kerkbestuur vond niet op een zo laag mogelijk, maar

¹²³ D. Deddens, ‘De Nederlandse Gereformeerde kerken in de periode 1560-1816’, in: W. van ’t Spijker en L.C. van Drimmelen eds., *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen 1992), 110-120.

¹²⁴ *Dordtse Kerkorde*, art. 50.

¹²⁵ Deddens, ‘De Nederlandse Gereformeerde kerken in de periode 1560-1816’, 118.

¹²⁶ *Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* (’s-Gravenhage 1816), art. 20.

¹²⁷ Feitelijk berustte de leiding van de NHK volledig bij het ministerie van Hervormde Eredienst, daar het *Algemeen Reglement* bepaalde dat de algemene synode “in onmiddellijk verband” met voornoemd departement stond. Buitendien moesten alle kerkelijke decreten, ongeacht of zij op classicaal, provinciaal of synodaal niveau genomen waren, door de rijksoverheid worden gevalideerd. Zie: N.H. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Groningen 2007), 57-58.

¹²⁸ A. de Groot, ‘Het Algemeen Reglement van 1816’, in: J.H. van de Bank ed., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1993), 111-136, aldaar 112.

¹²⁹ Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*, 48. De classes hadden, geheel tegenstrijdig met het Dordtse model, “geen bestuursbevoegdheid” (Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 28).

juist op het *allerhoogste* niveau plaats. Naar anglicaans model bekleedde de koning in de piramidale bestuursconstructie de rol van ‘opperste hiërarch’: “voor alle besluiten van enig belang, zowel van de synode als van de provinciale en classicale besturen, was diens goedkeuring vereist.”¹³⁰ Door zelf de touwtjes stevig in handen te nemen, hoopte Willem I van de NHK een alomvattende ‘volkskerk’ te maken, de zichtbare gestalte van de door hem zo vurig gewenste ‘algemeene Christelijke Kerk’.

Tot een samenvoeging van de verschillende protestantse en rooms-katholieke (!) kerkgemeenschappen in het Nederlandse koninkrijk onder één kerkelijk dak, waartoe de uitvaardiging van het *Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk* in 1816 als eerste aanzet had gediend, is het evenwel nooit gekomen. Zelfs een ineensmelting van de nu vrijwel identiek georganiseerde NHK en ELK bleek onrealiseerbaar – de lutherse historicus P. Estié houdt hiervoor de “lutherse gehechtheid aan de eigen kleine kring” verantwoordelijk¹³¹ –, op een succesvolle junctie in de Zuidelijke Nederlanden na. Ginds gelukte het de rijksoverheid wèl het kleine aantal kerkgemeenten van reformatorische signatuur in één organisatorisch samenstel onder te brengen. In de vorm van een classis Maastricht, die de provincie Luik en de (toen nog ongedeelde) landstreek Limburg omvatte, en een classis Brussel, waaronder de overige Zuid-Nederlandse gebiedsdelen kwamen te ressorteren, werden de aldaar existierende calvinistische en lutherse kerken als ‘protestantsche gemeenten’ aangehecht bij de Nederlandse Hervormde Kerk.¹³² Dit bescheiden succesje kon het falen van ’s konings ambitieuze kerkpolitiek echter niet verhullen. Vanwege zijn bemoeienis met de RK-Kerk, die hij, naar analogie van het eerdergenoemde ‘ministerie van Hervormde Eredienst’, via een ‘departement voor Rooms-Katholieke Eredienst’ onder nauw staatstoezicht wilde plaatsen¹³³, had Willem I de clerus voorgoed tegen zich in het harnas gejaagd. In tegenstelling tot de hervormden en lutheranen bleef de twee andere protestantse gezindten – de doopsgezinden en remonstranten – bovendien een van rijkswege opgelegde bestuursstructuur bespaard.¹³⁴ Niettemin zou de op unificatie gerichte kerkpolitiek van koning Willem op langere termijn met name voor de NH-Kerk vérgaande consequenties hebben en de verdeeldheid in protestantse kring (onbedoeld) alleen maar vergroten.

¹³⁰ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 28.

¹³¹ Estié, *De stichting van een kerkgenootschap*, 169.

¹³² W.A.J. Munier, ‘Voorbode van de PKN in 1816?’, *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* VII.1 (2004), 3-7, aldaar 5.

¹³³ A.E.M. Ribberink, ‘Departementen van Eredienst 1808-1870’, *Nederlands Archievenblad* XCVII.1 (1997), 297-306.

¹³⁴ Overheidstoezicht op de interne besluitvorming en uitwendige structurering van kerkgenootschappen was in het Koninkrijk der Nederlanden gekoppeld aan de toekenning van een soort ‘ambtenarensalaris’ (een rijkstraktement) aan predikanten. De doopsgezinden aanvaardden deze staatssteun niet, de remonstranten wel. Het Rijk wist daarom op de Remonstrantse Broederschap meer controle uit te oefenen dan op de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Zie: P. Estié, ‘De staat en de remonstrantse kerkorganisatie in de Franse tijd (II)’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* XXV (1986), 18-28, aldaar 28.

Het *Algemeen Reglement* bracht de orthodoxen in de NHK, voor wie de ‘vrijzinnige nieuwlichterij’ gelijkstond aan een loochening van alle ‘waarheden des geloofs’, namelijk ernstig in beroering. Al enkele jaren eerder was gebleken dat tussen de kerkelijke bestuurders (bij afwezigheid van een generale synode destijds nog geconcentreerd in de provinciale kerkvergaderingen) en de theologische hoogleraren enerzijds en een aanzienlijk deel van de kerkgangers anderzijds een diepe geestelijke kloof gaapte.¹³⁵ De vrijzinnigheid, de godgeleerde pendant van het Verlichtingsdenken, vond in de rangen van eerstgenoemden menig acoliet en had inmiddels ook in liturgisch opzicht zijn beslag gekregen. Omdat de provinciale synoden de behoefte gevoelden naast de oudtestamentische psalmen, vrijwel de enige liederen die volgens de Dordtse Kerkorde tijdens de gemeentezang ten gehore gebracht mochten worden¹³⁶, ook hymnen met een nieuwtestamentische thematiek (het leven en sterven van Christus) te kunnen zingen, hadden zij aan het begin van de negentiende eeuw gezamenlijk besloten verschillende poëten te vragen nieuwe kerkgezangen te dichten.¹³⁷ Nadat dier creaties, honderdtweënnegentig in getal, in 1807 onder de naam *Evangelische Gezangen* werden gebundeld, gaven de provinciale synoden de plaatselijke gemeenten de verplichting iedere zondag minstens één lied uit de nieuwe bundel te laten zingen.¹³⁸ Geheel tegen de verwachting van de synodeheren in, ontmoette de invoering van het liedboek op lokaal vlak echter niet geringe weerstand: de gezangen zouden de christelijke godsdienst, met hun bewieroking van Verlichtingswaarden als zedelijkheid, redelijkheid en verdraagzaamheid, verengd hebben tot een ‘deugdenleer’ en daarmee de verantwoordelijkheid van de mens om braaf ter kerke te gaan, gesteld hebben bóven de *eis* van God om te geloven. Het maakbaarheidsideaal, dat de mens als een te vervolmaken wezen beschouwde en daarbij voor de Kerk een belangrijke rol weggelegd zag als ‘beschavingsinstituut’, als plaats waar deugdzaamheid zou worden aangekweekt, schemerde in de *Evangelische Gezangen* duidelijk door: een vrome toonzetting kon niet verhullen dat achter de liedbundel een aan de Drie Formulieren van Enigheid tegengesteld mensbeeld schuilging. Protesten van belijdenisvaste calvinisten bleven dan ook niet uit en dwongen de provinciale kerkbesturen ertoe harde tuchtmaatregelen in het vooruitzicht te stellen (schorsing en zelfs ontheffing uit het ambt) aan iedere predikant of kerkenraad die weigerde de bundel in de eredienst te gebruiken.¹³⁹ Weggenomen werd de orthodoxe ontevredenheid over de *Evangelische Gezangen* daarmee echter allerminst.

¹³⁵ Vooral tijdens de zogeheten ‘gezangenkwestie’. Zie: Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 58.

¹³⁶ De bepaling aangaande gezangen luidde in het negenenenzestigste artikel van de Dordtse Kerkorde als volgt: “In de Kerken zullen alleen de 150 Psalmen Davids, de Tien Geboden, ’t Onze Vader en de 12 Artikelen des Geloofs, de Lofzangen van Maria, Zacharias en Simeon gezongen worden; ’t Gezang: O God, Die onze Vader zijt, wordt in de vrijheid der Kerken gesteld, om ’t zelve te gebruiken of na te laten. Alle andere Gezangen zal men uit de Kerken weren, en waar er enige alreeds ingevoerd zijn, zal men dezelve met de gevoeligste middelen afstellen.”

¹³⁷ Van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding*, 84-86.

¹³⁸ J. Smelik, ‘Evangelische Gezangen’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 536.

¹³⁹ *Ibid.*

Doordat van synodewege geen duimbreed aan de rechtzinnigen werd toegegeven, groeide het misnoegen van laatstgenoemden uit tot een tikkende tijdbom, wier ontstekingstijd aanzienlijk werd verkort door de effectuering van het *Algemeen Reglement*. De nieuwe bestuursstructuur zorgde er immers voor dat de vrijzinnigheid, in 1816 nog hoofdzakelijk een academisch en elitair verschijnsel, allengs vaste voet aan de grond kreeg in het plaatselijke kerkelijk leven. Zo werd het bekleeden van het ouderlingambt in het *Algemeen Reglement* voorbehouden aan “de achtingswaardigste, kundigste en voornaamste leden der gemeenten”¹⁴⁰, aan een bovenklasse van welgestelden en notabelen die in meerderheid überhaupt al voor de liberale theologie geporteerd was en zich, als gevolg van deze bepaling, nog nadrukkelijker als kaste van ‘volksopvoeders’ ging profileren. Het bewaken van de ‘zuivere kerkleer’ scheen niet langer een taak van de ouderling te zijn: de Drie Formulieren van Eenigheid, waarmee het gros van de lokale hoogwaardigheidsbekleders ongetwijfeld niet integraal kon instemmen, kweekten bij het eenvoudige kerkvolk slechts ‘dweepzucht’ en ‘onverdraagzaamheid’, terwijl de Kerk juist “orde en eendragt” en “liefde voor Koningen en Vaderland” behoorde te bevorderen.¹⁴¹ De oude confessiegeschriften bleven na 1816 wel gehandhaafd als de enige documenten die toegang gaven tot belijdend lidmaatschap van de Hervormde Kerk – volledige terzijdestelling zou een al te radicale breuk met de vroegere Nederduitse Gereformeerde Kerk betekend hebben –, maar het stond een ieder vrij hen naar eigen inzicht en goeddunken te interpreteren. Het duidelijkst kwam dit naar voren in het zogeheten *Reglement op het Examen*. Krachtens dit statuut, op 11 juli 1816 in de NHK in werking getreden, dienden aanstaande predikanten (proponenten) “de leer, welke *overeenkomstig* Gods Heilig Woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde kerk is vervat, ter goeder trouw aan [te] nemen en hartelijk [te] gelooven.”¹⁴² Doelbewust was in het midden gelaten of proponenten de Drie Formulieren moesten ondertekenen *omdat* (quia), of *voorzover* (quatenus) deze overeenstemden met ‘Gods Heilig Woord’.¹⁴³ Gezien hun vrijzinnige denkbeelden, liet het zich echter niet moeilijk raden welk van beide woorden de voorkeur van de koning, de ambtenaren op het erediensministerie en de leden van de kerkbestuurlijke lichamen genoot; alleen al het feit dat de twee eeuwen oude ‘Dordtse’ proponentensformule, waarin van aspirant-dominees werd verlangd de uitspraak te onderschrijven “dat alle artikelen en stukken

¹⁴⁰ *Algemeen Reglement voor de NH-Kerk*, art. 85.

¹⁴¹ *Ibid.*, art. 9. Ditzelfde negende artikel van het *Algemeen Reglement* decreteerde weliswaar aan “allen, die in onderscheidene betrekkingen met het Kerkelijk bestuur belast zijn” toe te zien op “de handhaving harer leer” (= de leer van de Hervormde Kerk), doch “[d]it punt bleef (...) een lege formule en kreeg geen verdere uitwerking.” In de woorden van een hoge ambtenaar op het ministerie van Hervormde Eredienst was “het Synode niet geroepen (...) om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen.” Zie: F.A. Groot, *Roosens, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992), 62.

¹⁴² C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846), 56. [Cursivering, TK.]

¹⁴³ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 261.

der Leer, in de Belijdenis en de Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerken begrepen¹⁴⁴, mitsgaders de verklaring over eenige punten der Leer, in de Nationale Synode (1619) te Dordrecht gedaan¹⁴⁵, *in alles met Gods Woord overeenkomen*¹⁴⁶, in 1816 werd vervangen, “betekende op zichzelf reeds,” aldus kerkhistoricus A.J. Rasker, “dat men bewust ruimte wilde maken, eigenlijk voorkeur uitsprak, voor de ‘quatenus’-interpretatie.”¹⁴⁷ Rechtzinnigen, de ijveraars voor de ‘quia’-optie, voelden dit maar al te goed aan. Nadat de orthodoxe proteststem in de jaren 1820 steeds luider begon te klinken en op synodeniveau de ongerustheid over een mogelijke escalatie van de mistevredenheid meer en meer toenam, was het duidelijk dat het niet lang meer zou duren vooraleer de tijdbom tot ontploffing zou komen.

In 1834 was het uiteindelijk zover. Met het Noord-Groningse plattelandsdorpje Ulrum als epicentrum van de ontwikkelingen, gingen verschillende (delen van) gemeenten her en der in den lande er dat jaaren navolgende jaren toe over zich definitief aan de verordeningen van de Nederlands-hervormde kerkbesturen te onttrekken. De groeiende onvrede over de invoering van de *Evangelische Gezangen*, het *Algemeen Reglement* en het *Reglement op het Examen* was voor sommige gelovigen, in het bijzonder voor doopouders, tot een gewetensprobleem uitgegroeid. Bij de doop van hun kinderen dienden laatstgenoemden bevestigend te antwoorden op de vraag “of [z]ij de leere die in het Oude en Nieuwe Testament en in de Artikelen des Christelijken geloofs begrepen is, en in de Christelijke Kerk *alhier* geleerd wordt, (...) erken[nen], de ware en volkomene leer der zaligheid te zijn.”¹⁴⁸ In gemeenten waaraan vrijzinnig (gezind) e dominee Woord en sacrament bediende, viel het sommige rechtzinnigen dusdanig zwaar hun instemming met deze formulering te betuigen – “alhier” werd hun inziens volstrekt niet de “ware en volkomene leer der zaligheid” gepredikt –, dat zij hun pasgeborenen liever ongedoopt lieten.¹⁴⁹ Gemoedsbezwaarden in het noorden des lands konden evenwel aankloppen bij de Ulrummers. Hendrik de Cock, die, hoewel opgeleid in de heersende liberale theologie, tijdens zijn predikantschap in het Groningse plaatsje het Bijbel- en belijdenisvaste geloof van enkele van zijn gemeenteleden had omarmd. Met de geestdrift van een proseliet had De Cock zich aan het begin van de jaren 1830 in twee brochures – *Verdediging van de ware Gereformeerde Leer*

¹⁴⁴ “De Belijdenis en de Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerken” zijn respectievelijk de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus.

¹⁴⁵ Met “eenige punten der Leer, in de Nationale Synode (1619) te Dordrecht gedaan” worden de Dordtse Leerregels (vijf artikelen tegen de remonstranten) bedoeld.

¹⁴⁶ Geciteerd in: J. Ens, *Kort historisch berigt van de publieke schriften, rakende de leer en dienst der Nederduitsche Kerken van de Vereenigde Nederlanden, zijnde de formulieren van eenheid en de liturgie, doorgaans gevoegd achter de psalmboeken, die in deze kerken gebruikt worden* (Kampen [1733] 1857), 11-12. [Cursivering, TK.]

¹⁴⁷ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 42.

¹⁴⁸ Geciteerd in: I. da Costa, ‘Over de doopsbediening en avondmaalsviering, als de verbondsplechtigheden des Nieuwen Testaments’, *Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde VI* (Amsterdam 1838), 265-267, aldaar 266. [Cursivering, TK.]

¹⁴⁹ J. Werkman, *De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937)* (Hilversum 2004), 30.

en van de Ware Gereformeerden¹⁵⁰, gericht tegen twee vrijzinnige collega-predikanten, en *De Evangelische Gezangen getoetst en gewogen en te ligt bevonden*¹⁵¹, een schriftwerkje van een koopman uit Delfzijl dat door ds. De Cock van een preambule was voorzien – laten kennen als een vurig tegenstander van de theologische en liturgische vernieuwingen in de Hervormde Kerk. Verscheidene orthodoxe ouders buiten Ulrum meenden bij hem dan ook wèl hun borelingen ten doop te kunnen houden, zelfs wanneer de predikanten en kerkenraden in hun eigen gemeenten daarvoor geen permissie hadden verleend. Aangezien dat laatste voor ds. De Cock, wiens uitlatingen in voornoemde traktaatjes reeds ernstige wrevel hadden gewekt bij de classis Middelstum (waaronder Ulrum ressorteerde) en het ministerie van Hervormde Eredienst, geen beletsel vormde kinderen uit andere dorpen tòch te dopen, was voor de betrokken kerkbesturen de maat vol. De eigengereide dominee hoorde eind 1833 van classiswege een schorsing tegen zich eisen en werd in 1834 door het Groningse provinciale kerkbestuur uit zijn ambt van Evangeliedienaar ontheven.¹⁵² De Ulrummer consistorie en een groot deel van de gemeenteleden bleven ds. De Cock niettemin trouw en besloten alle banden met de NH-Kerk te verbreken. In andere hervormde kerken, aanvankelijk vooral in het noorden en zuidwesten van het land¹⁵³, zouden belijdenisgetrouwe calvinisten het voorbeeld van Ulrum volgen. Tezamen zijn deze uittredingen van orthodoxe ontevredenen uit de NHK als de *Afscheiding (van 1834)* de kerkgeschiedenis ingegaan.

De afgescheiden gemeenten belegden in 1836 voor het eerst een eigen landelijke synode, waar zij, naast de beslissingen de *Evangelische Gezangen* te verwerpen, de Dordtse Kerkorde herin te voeren en de Drie Formulieren naar de letter te zullen onderwijzen, het besluit namen zich als ‘Christelijke Gereformeerde Kerk onder het Kruis in Nederland’ bij het landsbestuur bekend te maken.¹⁵⁴ Het Rijk was echter allesbehalve van plan de nieuwe ecclesiastische situatie te accepteren: de staatkundige afscheiding van België (in 1830) had de rust en eendracht in het koninkrijk al grote schade toegebracht, maar een splitsing in de NHK, nota bene de belichaming van de gedroomde ‘algemeene Christelijke Kerk’, zou stellig de doodssteek van ’s konings streven naar een harmonieuze natie betekenen. Van enige bereidwilligheid jegens de kerkelijke ‘scheurmakers’ kon daarom geen sprake

¹⁵⁰ H. de Cock, *Verdediging van de ware Gereformeerde Leer en van de Ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars, of de Schaapskooi van Christus aangetast door Twee Wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformerd Leeraar te Ulrum* (Groningen 1833).

¹⁵¹ J. Klok, *De Evangelische Gezangen getoetst en gewogen en te ligt bevonden door Jacobus Klok, verwer en koopman te Delfzijl* (Groningen 1834).

¹⁵² Voor een gedetailleerde beschrijving van deze gebeurtenissen, zie: E. Bos, *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009), 283-289.

¹⁵³ H. Algra geeft op p. 120 van zijn boek *Het wonder van de negentiende eeuw* een landelijk overzichtkaartje van de plaatsen waar in 1834-1835 en in 1836 de eerste afgescheiden gemeenten ontstonden. Ook in latere jaren zouden gemeenten nog tot afscheiding overgaan.

¹⁵⁴ C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1517-2004)* (Kampen 2005), 214.

zijn; sterker nog: indien de afgescheidenen geen afstand zouden doen van de benaming ‘gereformeerd’, een naam die in de optiek der overheid uitsluitend de Hervormde Kerk, als voortzetting van de oude Nederduitse Gereformeerde Kerk, toekwam, zouden de wereldlijke autoriteiten hen actie-ver gaan bestrijden.¹⁵⁵ Al direct na de gebeurtenissen in Ulrum had de regering getracht de scheuring in de hervormde gelederen met harde repressiemaatregelen te onderdrukken, in de hoop daarmee de nodige beroering in afgescheiden kring teweeg te brengen. Zo werden erediensten van de ‘dwepers’ ruw verstoord, kregen niet weinige ‘onruststokers’ hoge bekeuringen of zelfs gevangenisstraffen, en mochten de ‘separatisten’ géén officieel geregistreerd kerkverband vormen; staatserkenning kon slechts worden aangevraagd door kerkjes *afzonderlijk* en alleen wanneer zij zich ‘Christelijke Afgescheiden Gemeenten’ (CAG) zouden noemen.¹⁵⁶ Deze overheidsbesluiten sorteerden spoedig het beoogde effect: nog geen drie jaar na hun eerste synode werden de afgescheidenen letterlijk door beroering verscheurd. Moe van alle tegenwerking, ging de meerderheid van de calvinistische dissenters met de regeringseisen akkoord, maar een klein deel weigerde voor de overheidsrepressie te bezwijken. Ook interne problematiek had verdeeldheid veroorzaakt. Onder afgescheiden voorgangers bleken fundamentele verschillen van mening te bestaan over tal van theologische kwesties. Bovendien paste de tweede synode, tegen het zere been van de meest behoudende elementen in de afgescheiden gemeenten, de Dordtse Kerkorde, om wier handhaving de Afscheiding nu juist voor een groot deel begonnen was (!), in 1837 op diverse punten aan. Het deel van de kerken dat onverkort aan ‘Dordt’ wilde vasthouden en de erenaam ‘gereformeerd’ niet wenste prijs te geven, verbrak in 1838 de gemeenschap met de overige afgescheidenen en noemde zich vanaf 1844 ‘Gereformeerde Kerk(en) onder het Kruis’ (GKohK).¹⁵⁷ Hoewel de Christelijke Afgescheiden Gemeenten, geschrokken van de breuk, de wijzigingen in de Dordtse Kerkorde in 1840 alweer ongedaan maakten¹⁵⁸, en de overheid na 1848, met de grondwettelijke verankering van volledige godsdienstvrijheid, geen restricties meer verbond aan het gebruik van de naam ‘gereformeerd’, bleven de ‘kruisgemeenten’ een opzichzelfstaande kerkengroep. Pas in 1869 kwam aan de gescheidenheid van ‘christelijk-afgescheidenen’ en ‘kruisgezinden’ een einde, toen beide groepen, op een handvol van laatstgenoemden na, samensmolten tot de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Bos, *Soevereiniteit en religie*, 316-318.

¹⁵⁶ E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen* (Kampen 2008), 121.

¹⁵⁷ H. Florijn, ‘Kruisgezinden’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 1060.

¹⁵⁸ *Acta G.S. CAG* (Amsterdam 1840), art. 1 (p. 5-13). Volledigheidshalve zijn hier, in tegenstelling tot andere noten in deze verhandeling die eveneens naar synodale acta verwijzen, tussen haken de bladzijdennummers vermeld, daar de indeling van deze handelingen niet geheel overeenkomt met de wijze waarop acta later zouden worden gestructureerd. De acta van de CAG hadden tot 1851 meer het karakter van een lopend verslag dan van een puntsgewijze opsomming van artikelen (zoals vanaf 1854 gebruikelijk zou worden).

¹⁵⁹ *Acta G.S. CAG* (Middelburg 1869), art. 28.

De Afscheiding had de rechtzinnige agitatie in de Nederlandse Hervormde Kerk bepaald niet weggenomen. In de verdere loop van de negentiende eeuw zou dan ook blijken dat de ‘tijdbom’, de controverse tussen vernieuwingsgezinde vrijzinnigen en ontevreden orthodoxen, in 1834 slechts een *eerste* maal tot ontploffing gekomen was. Niet alleen had maar een beperkt deel van de belijdenisvaste calvinisten de stap gemaakt zich daadwerkelijk van de NH-Kerk af te scheiden – de CAG en de kruisgemeenten omvatten in 1849 gezamenlijk iets meer dan één procent van de totale Nederlandse bevolking (veertigduizend leden), een getal dat deels door geboorten, deels door nieuwe toetredingen vanuit de NHK opliep tot ruim vier procent (honderdnegenentachtigduizend leden) in 1889¹⁶⁰ –, ook waren de interne verhoudingen in de NH-Kerk ná 1834 (hoofdzakelijk na 1860) uitgegroeid tot een heuse ‘richtingenstrijd’. Twee factoren waren hieraan in het bijzonder debet. In de eerste plaats hadden de voortschrijding van de techniek en de opkomst van dag-, week- en maandbladen als massamedia het mogelijk gemaakt dat groepen gelijkgestemden gemakkelijk gemobiliseerd konden worden¹⁶¹, zowel aan vrijzinnige als orthodoxe kant. Voornamelijk aan rechtzinnige zijde vormde zich iets als een landelijke ‘achterban’ van kerkleden die elkaar veelal nog nooit hadden gezien en elkaar hoogstwaarschijnlijk nooit zouden zien, maar toch, op basis van een gedeelde godsdienstige overtuiging, het gevoel hadden méér bij elkaar te horen dan andersdenkende kerkgenoten die zij wèl persoonlijk kenden.¹⁶² Een lid van de NHK voelde zich bijvoorbeeld niet langer vóór alles *sec* ‘hervormd’, maar veeleer *deelgenoot* van ‘de hervormde orthodoxie’ of ‘het belijdenisgetrouwe *deel* van de NH-Kerk’. Tijdens het lezen van een tegen de liberale theologie gerichte periodiek (zoals *De Standaard* of *De Heraut*) wist hij dat op datzelfde moment elders in het land duizenden anderen diezelfde periodiek lazen, waardoor een gevoel van verbondenheid en solidariteit met die anderen (een ‘groepsgevoel’) ontstond. In de wijze waarop een blad over andersdenkenden schreef – ‘wij’ tegen ‘zij’ – of haar lezers collectief aansprak – ‘wij horen bij elkaar’, ‘wij moeten ons als één blok opstellen’ – kon dat gemeenschapsbesef nog eens worden geïntensiveerd. Niemand in de Hervormde Kerk onderkende dat potentieel meer dan de eerdergenoemde Abraham Kuyper, niet toevallig de hoofdredacteur van *De Standaard* en *De Heraut*.

¹⁶⁰ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 70.

¹⁶¹ J. Hendriks noemt op p. 70 van zijn standaardwerk *De emancipatie van de gereformeerden* onder andere: “de wettelijke regeling van het postverkeer (1850) dat voordien traag en duur was, de invoering van het uniforme stuiversport voor brieven (1870) wat tot een ongekennde stijging van het aantal verzonden stukken aanleiding heeft gegeven[,] de nog snellere groei van het telegrafisch verkeer, die werd mogelijk gemaakt door de in 1852 tot stand gekomen regeling van de ‘gemeenschap door electromagnetische telegrafen’ (...) [en] de afschaffing van het dagbladzegel (1869), waardoor de periodieke pers van een zeer zware last werd bevrijd, wat ook de verschijning van goedkope kranten voor de minder draagkrachtigen mogelijk maakte. (...) Gelijktijdig worden de mogelijkheden voor het reizen vergroot.”

¹⁶² Een ‘achterban’ is wat de Amerikaanse antropoloog B.R.O’G. Anderson een ‘imagined community’ noemt. De Nederlandse theoloog G.D.J. Dingemans zegt hierover op p. 261 van zijn studie *In vredesnaam. Religie in een democratische samenleving* (uitgegeven te Kampen in 2007): “Eigenlijk zijn alle collectieven die groter zijn dan primitieve dorpsgemeenschappen waar nog *face-to-face* contact mogelijk is verbeelde of ingebeelde gemeenschappen.” Dit geldt vanzelfsprekend ook voor binnenkerkelijke facties of het lezerspubliek van een bepaald tijdschrift.

In de tweede plaats waren de opvattingen van zowel vrijzinnigen – nu ook wel ‘modernisten’ of ‘modernen’ geheten, ter onderscheiding van de ‘oud-liberalen’ (de generatie vrijzinnige godgeleerden uit de tijd van Willem I) – als orthodoxen in de decennia ná de Afscheiding ‘geradicaliseerd’. Eerstgenoemden twijfelden steeds meer en steeds openlijker aan de geloofwaardigheid van een toenemende hoeveelheid Bijbelgedeelten – tot ontzetting van velen bracht de Schriftkritiek een “groot aantal modernen,” onder wie de bekende predikanten ds. Conrad Busken Huet en ds. Allard Pierson, er zelfs toe de NH-Kerk te verlaten¹⁶³ –, terwijl rechtzinnige hervormden, van wie een deel zich als ‘gereformeerden’ ging afficheren, de binding van de Kerk aan de Drie Formulieren zo strak mogelijk poogden aan te halen. Sinds 1867 beschikten zij, niettegenstaande de vrijzinnige dominantie in de kerkbestuurlijke organen, over een machtig wapen in hun strijd tegen de modernistische theologie: op voorpraak van de modernen (!), in wier ogen de orthodoxie naar verloop van tijd vanzelf zou uitsterven, kregen vanaf dat jaar alle belijdende mannelijke kerkleden het recht in hun eigen gemeenten voorgangers, ouderlingen en diakenen te kiezen. De moderngezinden ondervonden in de navolgende jaren evenwel dat zij een dure inschattingsfout hadden gemaakt: de rechtzinnigheid bleek, geheel tegen hun verwachting in, springlevend en zeer slagvaardig te zijn, zodat de invoering van ambtsdragerverskiezingen in menige hervormde kerk juist de *vrijzinnigheid* marginaliseerde.¹⁶⁴

Toch had het verkregen stemrecht niet louter gunstige gevolgen voor de orthodoxie. Grote verdeeldheid trad aan de dag in gemeenten met meer dan honderd kiesgerechtigden, waar ‘manslidmaten’ hun stem niet rechtstreeks op verkiesbare ambt dragers mochten uitbrengen maar afgevaardigden moesten aanwijzen voor ‘kiescolleges’.¹⁶⁵ Deze gecommiteerden zouden zich vervolgens met het beroepen van dominees en het benoemen van ouderlingen en diakenen bezighouden. Het bleek in rechtzinnige kring moeilijk overeenstemming te bereiken over de vraag wie men naar de kiescolleges zou afvaardigen: welke opvatting viel nog binnen de grenzen van de orthodoxie en welke niet? Ook in de zogeheten ‘schoolstrijd’, het streven van (veelal orthodoxe) christenen – protestanten én rooms-katholieken – naar een volledige (financiële) gelijkstelling van openbaar (van staatswege aangeboden) en bijzonder (op een bepaalde levensbeschouwing gefundeerd) onderwijs, openbaarden zich tegenstellingen. Sommige rechtzinnigen wensten de openbare scholen te houden aan de uit 1806 stammende verplichting “maatschappelijke en christelijke deugden” aan te kweken¹⁶⁶; anderen wilden deze bepaling juist schrappen, omdat christenouders dan minder geneigd zouden zijn hun kin-

¹⁶³ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 77. Voor het vertrek van Busken Huet en Pierson uit de Hervormde Kerk, zie: *Ibid.*, 78-80.

¹⁶⁴ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 159-171.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 171-172.

¹⁶⁶ J.F.A. Braster, ‘Het openbaar onderwijs als kameleon. Over christelijke en maatschappelijke deugden en het nationale onderwijsbeleid in Nederland, 1801-1920’, in: P.C.M. Bakker en R.M. Dekker eds., *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006), 123-137, aldaar 124.

deren naar de bijzondere scholen te sturen.¹⁶⁷ Vooral door toedoen van Abraham Kuiper werden meningsverschillen uitvergroot en raakte de orthodoxie versplinterd. Zo konden in het laatste kwart van de negentiende eeuw, naast de vrijzinnigheid, ten minste drie verschillende ‘richtingen’ worden onderscheiden die zich alle tot de orthodoxie rekenden¹⁶⁸: de ethisch-irenischen, voor wie een persoonlijke geloofsbeleving belangrijker was dan strikte instemming met de Drie Formulieren; de confessionelen, pleitbezorgers van een volledige aanvaarding van de belijdenisgeschriften in de gehele NHK en een hechte verwevenheid van (de Hervormde) Kerk en Staat; en de gereformeerden onder aanvoering van Kuiper, die eveneens ijverden voor handhaving van de Drie Formulieren, maar, anders de confessionelen, iedere binding van de Kerk aan de Staat afwezen.¹⁶⁹ Verder waren er hervormden die zich, ofschoon orthodox, tot geen van genoemde drie stromingen rekenden en van wie een deel in 1906, met enkele confessionelen, de ‘Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk’ zou oprichten.¹⁷⁰ De toestand in de NHK was, door de verdeeldheid van deze orthodoxe richtingen onderling zowel als door de aanhoudende strubbelingen tussen recht- en vrijzinnigen, ronduit gespannen en werd in 1886 zelfs uiterst explosief. Ruim een halve eeuw na de Afscheiding barstte de bom in de hervormde gelederen opnieuw.

Met Kuiper als hun eigen ‘Mozes’, verlieten de gereformeerden dat jaar het hervormde ‘diensthuis’ – een gebeurtenis die in de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme bekend staat als de *Doleantie van 1886*. De term ‘Doleantie’ verwijst naar de naam waarmee Kuiper en de zijnen zich aanvankelijk tooiden: afgeleid van het Latijnse werkwoord ‘dolēre’ (dat zoveel betekent als ‘klagen’ of ‘treuren’), noemden zij zich ‘dolerenden’, eensdeels treurend over de huns inziens beklagenswaardige gesteldheid van de door vrijzinnigen en halfzachte ethisch-irenischen gedomineerde Hervormde Kerk, anderdeels teleurgesteld over hun niet-erkende aanspraak op kerkelijke goederen.¹⁷¹ Aangezien de dolerenden van mening waren niet met de (NH-)Kerk als zodanig, maar met de hervormde kerkbesturen te hebben gebroken, meenden zij namelijk recht te hebben op kerkgebouwen, diaconale fondsen en overige materiële bezittingen van de (hervormde) gemeenten waarin het in 1886 en

¹⁶⁷ J.P. Kuiper, *Geschiedenis van het Christelijk lager onderwijs in Nederland, 16 n. Chr.-1904* (Amsterdam 1904), 158.

¹⁶⁸ Het boek *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht* (uitgegeven te Kampen in 1986) gaat uitgebreid op de verschillen tussen de drie orthodoxe stromingen in.

¹⁶⁹ De gereformeerden rond Kuiper wezen de rijkstraktementen die hervormde predikanten ontvingen, alsmede de van staatswege aan de (Hervormde) Kerk opgelegde bestuursstructuur, dan ook principieel af.

¹⁷⁰ Met het plaatsen van de naam ‘gereformeerd’ tussen haken wilde de Bond aangeven dat zij de Nederlandse Hervormde Kerk beschouwde als voortzetting van de oude Nederduitse Gereformeerde Kerk en de claim van de in 1892 opgerichte Gereformeerde Kerken in Nederland op de naam ‘gereformeerd’ niet erkende. Zie: Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 107; Hoekstra en Ipenburg, *Handboek*, 102.

¹⁷¹ J. van Zuthem, “Heelen en halven”. *Orthodox-protestantse voormannen en het ‘politiek’ antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001), 299, noot 216.

navolgende jaren tot een splitsing gekomen was. Meer nog: de kerkenraden, delen van gemeenten en individuele kerkleden die zich nu als ‘dolerenden’ hadden gegroepeerd en die in 1816 ‘onwettige’ – want eenzijdig van staatswege opgelegde – en met de Dordtse Kerkorde strijdige bestuursstructuur hadden verworpen, vormden in eigen optiek de legitieme erfgenamen van de oude Nederduitse Gereformeerde Kerk, zoals deze vóór 1816 had bestaan.¹⁷² (Wereldlijke) rechtbanken – het hoogste rechtscollege (de Hoge Raad der Nederlanden) inclusief – stelden de ‘dolerenden’ niettemin in het ongelijk: of het *Algemeen Reglement* van 1816 wel of niet door de kerken zelf was ontworpen en van de Dordtse Kerkorde afweek, was niet van belang, omdat de classes en provinciale synoden in 1816 met de invoering ervan akkoord waren gegaan. Indien kerkenraden of lidmaten besloten zich aan dit reglement te onttrekken en de beslissingsmacht van de kerkbestuurlijke lichamen naast zich neer te leggen, plaatsten zij zich buiten de Nederlandse Hervormde Kerk en konden zij geen enkel recht laten gelden op goederen die in bezit van de NHK waren.¹⁷³ Met deze gerechtelijke uitspraak op zak, restte de dolerenden niets anders dan tot stichting van een eigen denominatie over te gaan. Zij gaven hun kerkverband de naam ‘Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende)’, waarin hun bedroefdheid over de hen onwelgevallige rechtspraak en hun pretentie de uit de Reformatie stammende Nederlandse (Nederduitse) Kerk voort te zetten beide krachtig tot uitdrukking kwamen.¹⁷⁴

Bedroefd waren de christelijk-gereformeerden (die ook na 1869, het jaar waarin de Christelijke Gereformeerde Kerk tot stand was gekomen, als ‘afgescheidenen’ bekend bleven staan) evenzeer. Weliswaar stemde de Doleantie enerzijds tot vreugde, daar de gebeurtenissen van 1886 naar hun mening bevestigden dat zij de NHK al ruim vijftig jaar terecht als een orthodoxievijandig instituut bestempelden, maar anderzijds begrepen zij niet waarom de dolerenden het nodig achtten een eigen kerkverband op te richten en zich niet bij de reeds bestaande christelijk-gereformeerde kerken vervoegden.¹⁷⁵ Was de Doleantie, zo vroegen zij zich af, niet net als de Afscheiding ontstaan uit strijd voor handhaving van de Drie Formulieren van Enigheid? En hadden de ‘kuyperianen’ niet net als zichzelf het zingen van hymnen tijdens de erediensten de structuur van de Hervormde Kerk als ‘ongereformeerd’ van de hand gewezen? Hoewel de dolerenden bevestigend op deze vragen moesten ant-

¹⁷² Koch, *Abraham Kuyper*, 280.

¹⁷³ W. Bakker, ‘De Doleantie in den lande. Uitbreiding en consolidatie’, in: W. Bakker e.a. eds., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986), 106-148, aldaar 145-146.

¹⁷⁴ Met betrekking tot de kerknaam merkte de synode van Utrecht (bijeen in 1888) het volgende op: “[Het] blijkt, dat de bijvoeging van het woord ‘doleerende’ achter den naam onzer Kerken werkelijk tot misverstand aanleiding geeft, of gebruikt wordt, om zoodanig misverstand in de hand te werken. Onze Kerken zijn Nederduitse Gereformeerde Kerken, doch wegens miskenning harer rechten op dit oogenblik in doleantie. Het laatste is thans echter genoegzaam bekend, en daar de doleantie in geenen deele het wezen, maar slechts den tijdelijken toestand onzer Kerken raakt, behoort en behoort dit achter den naam onzer Kerken slechts dan te worden aangewezen, wanneer wij bepaald op dien tijdelijken toestand onzer Nederd. Geref. Kerken de aandacht willen vestigen. Onze naam is geene andere dan Nederduitse Gereformeerde Kerken.” Zie: *Acta G.S. NGKd* (Utrecht 1888/1889), art. 48.

¹⁷⁵ Praamsma, *Het dwaze Gods*, 283.

woorden, lagen de zaken voor hen minder eenvoudig dan de afgescheidenen deden voorkomen. Was ‘afschieden’ (*doelbewust* breken met de NH-Kerk) wel hetzelfde als ‘doleren’ (de NHK proberen terug te leiden naar het oude pad van ‘Dordt’ en slechts *uit nood*, toen duidelijk werd dat men niet wilde luisteren, een eigen kerkverband stichten)?¹⁷⁶ En was de CGK wel zo gereformeerd als zij beweerde? De christelijk-afgescheidenen en kruisgezinden hadden in 1869 immers, zo riepen de dolerenden in herinnering, besloten zich als Christelijke Gereformeerde *Kerk* bij de rijksoverheid bekend te maken.¹⁷⁷ Voorheen had de regering de Christelijke Afgescheiden Gemeenten en Gereformeerde Kerken onder het Kruis steevast geweigerd zich als landelijke kerkverbanden bij haar te laten registreren, omdat zij de belangen van de Hervormde Kerk (onder andere het haar geschonken alleenrecht op het gebruik van de term ‘gereformeerd’) tegenover de afgescheidenen meende te moeten verdedigen. Als gevolg van de door het parlement in 1848 afgedwongen vrijheid van godsdienst en de daaruit voortvloeiende wet op de kerkgenootschappen (van kracht geworden in 1853) mocht het Rijk in kerkelijke geschillen evenwel geen partij meer kiezen. Toen in 1868 ook de term ‘gereformeerd’ werd vrijgegeven, stond zowel een fusie van christelijk-afgescheidenen en kruisgezinden – voor de laatsten was de kerknaam ‘gereformeerd’, in tegenstelling tot de eersten, altijd onopgeefbaar geweest – als een volledige erkenning als volwaardige kerkgemeenschap niets meer in de weg. De fusie werd in 1869 verwezenlijkt, de staatserkenning een jaar later.¹⁷⁸ De symbolische waarde van deze recognitie valt nauwelijks te onderschatten: de afgescheidenen, in de jaren na 1834 fel door de wereldlijke autoriteiten vervolgd, verwierven nu een aan andere denominaties gelijkwaardige positie en verkregen dezelfde rechten als de Nederlandse Hervormde Kerk. Eindelijk daagde voor hen nu het recht als het morgenlicht, eindelijk straalde nu de gerechtigheid als de middagzon.¹⁷⁹

Om aan de voorwaarden, in de voornoemde wet op de kerkgenootschappen gesteld, te voldoen, had de Christelijke Gereformeerde Kerk zich als een ‘kerkgenootschap’, gereguleerd door een ‘genootschappelijk statuut’, bij de overheid moeten melden. Daar wrong voor de dolerenden nu net het schoentje: zij hadden geen moeite met het feit dat de christelijk-gereformeerden hun kerkverband bij het Rijk hadden laten registreren, maar wèl met het ‘genootschappelijk statuut’.¹⁸⁰ Dit decreet bezag het landelijke kerkverband, aangeduid met het begrip ‘kerkgenootschap’, als het ware als een ‘moedermaatschappij’ en de congregaties (de plaatselijke christelijk-gereformeerde kerken) als haar ‘filialen’. Het nam dus het kerkverband *als geheel* als uitgangspunt en niet de lokale gemeenten – zonder moedermaatschappij zouden er immers ook geen filialen kunnen bestaan. Ge-

¹⁷⁶ Over het verschil tussen het ‘beginsel der Scheiding’ en het ‘beginsel der Doleantie’, zie: J. Jongeleen, *De Vereeniging der Chr. Geref. met de Doleerenden in 1892* (Dordrecht z.j.).

¹⁷⁷ Zie, bijvoorbeeld: *De Heraut*, 3 april 1887.

¹⁷⁸ C.N. Impeta, *Kaart van kerkelijk Nederland* (Kampen 1961), 103.

¹⁷⁹ Toespeling op Ps. 37:6.

¹⁸⁰ Zie, bijvoorbeeld: *De Heraut*, 27 mei 1888.

heel overeenkomstig deze visie beschouwde het statuut iemand die door doop of belijdenis tot de christelijk-gereformeerde gemeenschap behoorde, als lid van het *landelijke kerkverband*.¹⁸¹ De dolerenden achtten deze structuur ‘ongereformeerd’: volgens de Dordtse Kerkorde was lidmaatschap verbonden aan plaatselijke gemeenten, die *elk afzonderlijk* de status van kerkgenootschap bezaten. Het overkoepelende kerkverband werd dan ook niet als ‘kerkgenootschap’ bestempeld, maar als een ‘lichaam waarin kerkgenootschappen (de plaatselijke gemeenten) zijn verenigd’. In plaats van een moedermaatschappij met filialen stond hier het beeld van de Kerk als een coöperatie: lokale gemeenten sloten zich vrijwillig in een groter geheel aaneen en dienden zich aan de gezamenlijk vastgestelde regels (i.c. synodale voorschriften) te houden, maar behielden het recht het grotere geheel, met behoud van eigen bezit, te mogen verlaten. Kerkelijke goederen (zoals gebouwen) waren daarom eigendom van de lokale congregaties zelf, niet van het landelijke kerkverband. Een gemeente was in *materieel* opzicht volkomen zelfstandig en vormde met de andere gemeenten een *geestelijke* eenheid, een “confoederatie” van “vrije kerken.”¹⁸²

Ter onderscheiding van de Nederlandse Hervormde Kerken de Christelijke Gereformeerde Kerken noemden de dolerenden hun kerkverband deswege ‘Nederduitse Gereformeerde Kerken’ – de meervoudsvorm was voor hen van cruciale en principiële betekenis, aangezien de NHK, zo hadden Kuiper en de zijnen in de nasleep van de Doleantie ondervonden, kerkelijke goederen als bezittingen van het landelijke kerkverband aanmerkte. Dat laatste was beslist ‘ongereformeerd’ en een consequentie van de ‘dwaling’ dat in de NH-Kerk niet de plaatselijke gemeente de status van ‘kerkgenootschap’ bezat, maar het kerkverband als geheel. Tot afschuw van de dolerenden lag aan het ‘genootschappelijk statuut’ van de CGK eenzelfde ‘verkeerde’ zienswijze ten grondslag. Alleen indien de christelijk-gereformeerden bereid waren dit ‘reglement van 1869’ terzijde te schuiven, zou voor de kuyperianen een fusie van de CGK en de NGK bespreekbaar worden.¹⁸³ Hoewel eerstgenoemden aan hun statuut enige waarde hechtten – het symboliseerde zowel de moeizaam verkregen staatserkenning als het einde aan de gescheidenheid van christelijk-afgescheidenen en kruisgezinden –, lieten zij zich door de dolerenden overtuigen: het reglement was inderdaad gestoeld op een verkeerd kerkbegrip en liep uit de pas met de Dordtse Kerkorde, die overigens nog altijd in de CGK in gebruik was.

¹⁸¹ D. Deddens, ‘De Vereniging van 1892. Kerkrechtelijke aspecten’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* XV.36 (1992), 20-31, aldaar 23.

¹⁸² Voor een uitvoeriger uiteenzetting van de dolerende visie op het wezen der Kerk, zie: A. Kuiper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther’s vierde Eeuwfeest aangeboden* (Amsterdam 1883); A.F. de Savornin Lohman en F.L. Rutgers, *De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken* (Amsterdam 1887); P.A. van Leeuwen, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper* (Franeker 1946).

¹⁸³ Op het ‘Gereformeerd Kerkelijk Congres’, de eerste landelijke bijeenkomst van dolerende kerken in 1887, gaven de dolerenden als antwoord op de vraag of zij met de CGK konden samensmelten: “Ja, en dit moet zelfs,” evenwel onder de voorwaarde dat de christelijk-gereformeerden hun ‘genootschappelijk statuut’ zouden intrekken. Zie: *Gereformeerd Kerkelijk Congres. Adviezen der zakelijke sectiën* (Amsterdam 1887), 28-29.

Sinds 1869 had daardoor de vreemde situatie bestaan dat de wijze waarop het statuut over de Kerk sprak (namelijk als een genootschap met onderdelen), conflicteerde met de wijze waarop de christelijk-gereformeerden hun kerkverband (als een confederatie van vrije kerken) hadden georganiseerd. Overtuigd geraakt van de onvolkomenheid van deze discrepantie, besloot de CGK-synode van 1891, zij het niet zonder slag of stoot, het ‘reglement van 1869’ te herroepen.¹⁸⁴

Niets leek een eenwording van afgescheidenen en dolerenden nu nog in de weg te staan. *Leek*, want op diverse andere punten bleven de twee geloofsgemeenschappen fundamenteel van mening verschillen: de Nederduits-gereformeerden wensten, anders dan de christelijk-gereformeerden, de Theologische School te Kampen, de predikantsopleiding van de CGK, te laten opgaan in de godgeleerdheidfaculteit van de Amsterdamse Universiteit, waar hun ‘eigen’ dominees werden opgeleid; de afgescheidenen wilden de fusiekerk de naam ‘Christelijke Gereformeerde Kerken’ geven, maar de dolerenden konden daarmee niet akkoord gaan – het zou huns inziens de suggestie wekken dat de NGKd *in* de CGK zouden opgaan en niet *met* de CGK zouden amalgameren –; en in afgescheiden kring bestonden bezwaren tegen diverse aspecten van Abraham Kuypers theologie (waarover verderop in deze verhandeling nog uitgebreider zal worden ingegaan). Desniettenstaande bleek de wil om samen verder te gaan bij beide groepen compromisbereidheid te hebben aangekweekt: gezamenlijk besloten Nederduits- en christelijk-gereformeerden de opleidingsinstituten in Amsterdam én Kampen voorlopig te handhaven, de naam ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’ aan te nemen, en afgescheiden en dolerende kerken zélf te laten kiezen wanneer zij de tijd rijp achtten voor een samensmelting op lokaal vlak.¹⁸⁵ De bereikte overeenstemming werd, zoals bekend, op 17 juni 1892 beklonken met een landelijke fusie van de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende). Honderdnegenentachtigduizend afgescheidenen, verspreid over driehonderdvierennegentig gemeenten, woonden voortaan met honderdeenentachtigduizend dolerenden, wier inbreng driehonderdzes kerkjes bedroeg¹⁸⁶, als broeders samen in één huis en vormden een bevolkingsgroep die acht à tien procent van de totale Nederlandse populatie omvatte.¹⁸⁷ In de twintigste eeuw kwamen gereformeerde geschiedschrijvers superlatieven tekort om deze gebeurtenis, de *Vereeniging van 1892*, te kenschetsen. Voor twee van hen, L. Praamsma¹⁸⁸ en H. Algra¹⁸⁹, was de totstandkoming van de GKN zelfs niets minder dan een ‘wonder’.

¹⁸⁴ *Acta G.S. CGK* (Leeuwarden 1891), artt. 168-169.

¹⁸⁵ Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I*, 75-82.

¹⁸⁶ Het aantal afgescheidenen en dolerenden is ontleend aan: Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte*, 68; het aantal afgescheidenen en dolerenden gemeenten is ontleend aan: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998), 204.

¹⁸⁷ D. Damsma, ‘De Doleantie (1886)’, in: E.M. Kloek ed., *Verzameld verleden. Veertig gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis* (Hilversum 2004), 121-124, aldaar 124.

¹⁸⁸ Praamsma, *Het dwaze Gods*, 292-293.

¹⁸⁹ Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, passim.

3. Neocalvinisme

Ofschoon lokale gemeenten die vóór 1892 tot de CGK of de NGKd hadden behoord, nu alle deel uitmaakten van het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland, bleven afgescheidenen en dolerenden op plaatselijk vlak soms nog meerdere jaren – in een enkel geval zelfs drie decennia ná de amalgamatie op nationaal niveau – gescheiden van elkaar kerken.¹⁹⁰ Verschillen in mentaliteit en geloofsbeleving, alsmede een zekere gehechtheid aan het eigen kerkelijk leven, waren de voornaamste beletsels voor een gezwinde eenwording van beide groepen.¹⁹¹ In steden en dorpen waar uitsluitend een christelijk- óf Nederduits-gereformeerde kerk gevestigd was, deed deze problematiek zich uiteraard niet voor; de betreffende kerk streepte het voorvoegsel ‘christelijke’ of ‘Nederduitse’ simpelweg uit haar naam weg en heette voortaan ‘gereformeerde kerk’. In honderdzeven plaatsen bestond daarentegen zowel een CGK- als NGKd-gemeente; in afwachting van een volledige versmelting van hun beider kerkenraden, kerkgebouwen en kerkleden, kreeg hier de oudste gemeente de naam ‘gereformeerde kerk A’ en werd de andere gemeente ‘gereformeerde kerk B’ genoemd.¹⁹² Daar in vrijwel alle gevallen de christelijk-gereformeerde gemeente ouder was dan de Nederduits-gereformeerde kerk en bijgevolg de letter ‘A’ kreeg – slechts in twee dorpen (Dieren en Grijskerke) was zij jonger¹⁹³ –, zijn de letters ‘A’ en ‘B’ binnen de verenigde Gereformeerde Kerken tot synoniemen uitgegroeid van het deel of de ‘bloedgroep’ van de gemeenten, voorgangers en lidmaten met wortels in de Afscheiding respectievelijk met wortels in de Doleantie.¹⁹⁴ Wanneer van een dominee bijvoorbeeld gezegd werd dat hij tot ‘oud-A’ of de ‘A-lijn’ gerekend kon worden, dan werd daarmee bedoeld dat hij aan de Theologische School had gestudeerd – en niet aan de Vrije Universiteit, de predikantsopleiding van ‘oud-B’ –, afkomstig was uit een familie die vóór 1892 tot de CGK had behoord, of in zijn prediking nèt iets andere accenten legde dan zijn ambtsbroeders van ‘oud-B’ gewoon waren te doen.

Behalve in Dieren en Grijskerke, waar de Nederduits-gereformeerde kerk, als oudste gemeente ter plaatse, van een ‘A’ werd voorzien, en het stadje Zierikzee, dat géén doleantiekerk maar wèl twee voormalige CGK-gemeenten – de een gesticht in 1836, de ander in 1878¹⁹⁵ – kende en waar zowel ‘A’ als ‘B’ derhalve verwees naar een voormalige christelijk-gereformeerde kerk, week de toekenning van de letters ‘A’ en ‘B’ ook in Dordrecht, Haarlem, Leiden en Middelburg af van de overige plaatsen waar zich meer dan één gereformeerde kerk bevond. Omdat in deze vier steden de fusie van

¹⁹⁰ Zo vond een samensmelting van de vroegere christelijk- en Nederduits-gereformeerde kerken in de stad Groningen pas in juli 1925 plaats en in het Utrechtse Bunschoten, als allerlaatste plaats, pas in augustus 1931. Zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 68 resp. 35.

¹⁹¹ Voor deze verschillen, zie: P.N. Holtrop, ‘Afgescheidenen en dolerenden, verschillen in spiritualiteit?’, *Gereformeerd theologisch tijdschrift* XCII.3 (1992), 135-141.

¹⁹² *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), addendum C.

¹⁹³ Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 241.

¹⁹⁴ Koch, *Abraham Kuyper*, 281-282; Hoekstra en Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland*, 206.

¹⁹⁵ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 201.

de CAG en de GKohK in 1869, resulterend in de oprichting van de Christelijke Gereformeerde Kerk, niet geleid had tot een samenvoeging van de *plaatselijke* christelijk-afgescheiden gemeente en gereformeerde kerk onder het kruis (beide waren als aparte gemeenten binnen CGK-verband blijven voortbestaan), en na 1886 daarnaast een Nederduits-gereformeerde kerk geïnstitueerd was, bestonden hier na 1892 maar liefst *drie* afzonderlijke gereformeerde kerken.¹⁹⁶ Zolang deze nog niet waren versmolten, droeg de gemeente die vóór 1869 onderdeel geweest van de CAG, de letter ‘A’, de oude kruisgemeente de letter ‘B’ en de vroegere doleantiekerk de letter ‘C’.¹⁹⁷ Wanneer het in de plaatsen met twee en drie GKN-congregaties uiteindelijk tot een samenvoeging kwam, besloten niet zelden enkele leden van de voormalige christelijk-gereformeerde kerk alsnog zelfstandig te blijven.¹⁹⁸ Hun weerstand tegen ‘oud-B’ was zó groot, dat zij niet met de dolerenden in één gebouw wensten te kerken en vervolgens een nieuwe gemeente *buiten* de GKN formeerden. Deze zogeheten ‘spijtoptanten’ volgden het voorbeeld van de christelijk-gereformeerden in het Gelderse Teuge, de gereformeerde kerk A van het Zeeuwse Zierikzee en de gereformeerde kerk A van het Utrechtse Noordeloos, die al in de zomer van 1892 te kennen hadden gegeven dat hun toekomst niet in de Gereformeerde Kerken gelegen was en de Christelijke Gereformeerde Kerk hadden heropgericht. Door toetredingen vanuit de GKN, soms zelfs van een hele gemeente tegelijkertijd – wat mogelijk was doordat kerkelijke goederen in de GKN eigendom waren van de lokale gemeenten zelf –, wist deze ‘voortgezette’ CGK uit te groeien van drie kerkjes, vier predikanten en ongeveer zevenhonderd leden in 1892¹⁹⁹ tot een volwaardig kerkverband van zevenenzestig gemeenten en vijfenvijftigduizend leden (overeenkomend met nog geen procent van de Nederlandse bevolking) dertien jaar later.²⁰⁰ Zij gaf zichzelf bestaansrecht en accentueerde haar eigenheid door zich scherp af te zetten tegen de bij ‘oud-B’ dominante theologische opvattingen van Abraham Kuiper, die in de GKN ook bij ‘oud-A’ allengs meer en meer weerklank vonden.²⁰¹

‘Oud-A’ en ‘oud-B’ hadden een sterke gerichtheid op de godgeleerde denkbeelden van de zestiende-eeuwse kerkhervormer Johannes Calvijn gemeen, maar interpreteerden diens geloofsleer op een onderscheidenlijke manier. In de calvinistische theologie speelt het begrip ‘verbond’, een “omschrijving van de relatie tussen God en mens” waarin het draait “om Gods handelen in de ge-

¹⁹⁶ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), addendum C.

¹⁹⁷ Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, 345.

¹⁹⁸ Het zevende hoofdstuk (getiteld ‘Het beginsel der Scheiding van 1892-1912 voortgezet’) van de door P.J.M. de Bruin geschreven brochure *Het voortbestaan der Christelijke Gereformeerde Kerk* (uitgegeven te Dordrecht in 1909 en 1912) doet hiervan uitvoerig verslag.

¹⁹⁹ Deze aantallen zijn ontleend aan: Van Putten, *Zoveel kerken, zoveel zinnen*, 217.

²⁰⁰ Het aantal gemeenten is ontleend aan: *Ibid.*, 223; het aantal leden is ontleend aan: Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 79.

²⁰¹ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 158.

schiedenis en het menselijk antwoord daarop”²⁰², een centrale rol. De Bijbel, zo stelde Calvijn, laat zien dat God voor de eerste maal een verbond gesloten heeft met Adam, het zogenoemde ‘werkverbond’: in ruil voor eerbiediging van Zijn uitdrukkelijke gebod níet van de boom van de kennis van goed en kwaad te eten, stelde God de eerste mens een eeuwig gelukkig leven in het vooruitzicht.²⁰³ Door tóch van de kennisboom te snoepen, heeft Adam dit verbond echter gebroken en de toorn van God over zichzelf en zijn nageslacht afgeroepen; aangezien Adam de ‘stamvader aller mensen’ is, delen álle mensen in de gevolgen van diens ongehoorzaamheid. *Iedereen* heeft met andere woorden schuld aan het verbreken van het werkverbond. In Zijn goedheid heeft God Zich evenwel niet van Zijn menselijke schepselen afgekeerd en is Hij Zich over hen blijven ontfermen. Aangeduid met de term ‘genade’, heeft deze ontferming gestalte gekregen in *nieuwe* verbonden die God is aangegaan met Noach – alleen hij en zijn nakomelingen zouden gespaard blijven van een allesverwoestende zondvloed –, met Abraham – aan wie God “veel, heel veel nakomelingen” en het land Kanaán beloofde²⁰⁴ –, met Israël – het volk dat God apart zette om Zijn plan met Zijn schepping tot uitvoer te brengen²⁰⁵ –, met David – wiens koningsdynastie eeuwig zou regeren²⁰⁶ –, en *in* Christus – de Messias uit het Huis van David Die zal heersen tot in eeuwigheid.²⁰⁷ Deze verbonden zijn onderdeel van een groter ‘genadeverbond’ dat met de kruisdood van Christus zijn beslag heeft gekregen; door het genadeverbond is ‘verzoening’ (een herstelde relatie) tussen God en de mensheid tot stand gekomen. Christus heeft de schuld van Adam, door wie “de zonde in de wereld gekomen [is] en door de zonde de dood”²⁰⁸, en diens nakomelingen (álle mensen) op Zich genomen en de mens daarmee weer een eeuwig leven in het vooruitzicht gesteld. Calvijn geloofde echter niet dat *iedereen* deelgenoot is van het genadeverbond: God heeft, aldus de reformator, reeds vóór de geboorte van ieder mens bepaald wie wèl deelt in het genadeverbond (en dus uitverkoren is voor een eeuwig leven in Zijn nabijheid) en wie níet (en dus tot eeuwige verdoemenis is voorbestemd). Alleen degenen die wedergeboren zijn (door God als het ware van een ‘nieuw hart’ zijn voorzien) en zich bekeren (Christus als Verlosser aannemen)²⁰⁹, hebben ten volle deel aan het genadeverbond.²¹⁰

²⁰² B. Kamphuis, ‘Verbond’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie* III (Kampen 2005), 1794-1795, aldaar 1794.

²⁰³ Gen. 2:16-17.

²⁰⁴ Gen. 17:1-27.

²⁰⁵ Ex. 24:1-9.

²⁰⁶ 2 Sam. 7:16.

²⁰⁷ Luk. 1:32-33.

²⁰⁸ Rom. 5:12.

²⁰⁹ ‘Bekering’ betekent hier dus níet ‘overgaan tot een andere levensbeschouwing / godsdienst’, maar ‘Christus aannemen als Verlosser, omdat men weet ellendig te zijn en niet zonder de door Hem verworven verlossing te kunnen leven, en een leven leiden dat gestempeld is door dankbaarheid over de door Christus aangeboden genade’.

²¹⁰ Deze alinea vormt een parafrase van: A. Kuyper, *Uit het Woord V. De leer der verbonden. Stichtelijke bijbelstudiën* (Kampen 1909).

In de kring van ‘oud-A’ (de vroegere christelijk-gereformeerden) werd over (genade)verbond, uitverkiezing (predestinatie), wedergeboorte en bekering niet hetzelfde gedacht. Sommige afgescheidenen, voornamelijk de oude kruisgezinden, beklemtoonden vooral het belang van een ‘bekeringservaring’; zij stelden dat een mens Christus niet ‘zomaar’ als zijn Heiland kan aannemen, maar eerst, alvorens zich een ‘kind van God’ te mogen noemen, moet hebben *ondervonden* dat Jezus Zich in zijn hart heeft geopenbaard. Het betuigen van instemming met de Drie Formulieren van Enigheid of het uitspreken van de Apostolische Geloofsbelijdenis – “ik geloof in God de Vader (...) en in Jezus Christus (...) [en] in de Heilige Geest” – was voor hen niet genoeg; pas na een langdurig proces van ‘zelfbeproeving’ (nagaan of men rechtstreekse ‘ervaringen’ van Boven in het innerlijke geestesleven kon waarnemen) kon zekerheid verkregen worden of men wel waarlijk tot de uitverkorenen behoorde. Daar God huns inziens het overgrote deel van de mensheid tot de eeuwige verdorpenis zou hebben voorbestemd, zou slechts een kleine groep die zekerheid daadwerkelijk weten te verkrijgen. Deze welhaast mystieke vorm van geloofsbeleving staat bekend onder de naam ‘bevindelbaarheid’ of ‘bevindelijk piëtisme’ en week licht af van de dominante manier van geloven bij de vroegere christelijk-afgescheidenen. Dezen legden minder de nadruk op ‘zielservaringen’ en vatten het begrip ‘predestinatie’ iets ruimer op dan hun kerkgenoten met kruisgezinde wortels: geboren worden op de ‘erve des verbonds’ (geboren worden uit gelovige ouders) was op zichzelf al een vorm van uitverkiezing – niet iedereen had immers het voorrecht in een rechtzinnig-christelijk milieu te mogen opgroeien. Weliswaar waren niet allen die op de ‘erve des verbonds’ ter wereld kwamen, *metterdaad* uitverkoren, en moest een ieder zich doormiddel van ‘zelfonderzoek’ gestadig afvragen of God ‘in zijn hart werkt’, maar het verkrijgen van een antwoord op die vraag hoefde met minder onzekerheid en lijdzaamheid gepaard te gaan dan volgens de kruisgezinden noodzakelijk was.²¹¹

Waar bij ‘oud-A’, kortom, sprake was van een zekere differentiatie in visies op de calvinistische verbonds- en uitverkiezingsleer, daar overheerste bij ‘oud-B’ wèl één zienswijze.²¹² Uitgedacht door Abraham Kuiper, staat deze denktrant bekend als de leer der ‘veronderstelde wedergeboorte’. Omdat in het calvinisme de doop gezien wordt als ‘teken en zegel van het verbond der genade’, maar, op grond van de predestinatiegedachte, gesteld wordt dat lang niet alle gedoopten uitverkoren zijn in het genadeverbond te mogen delen, werd het dopen van kinderen enigszins problematisch: de Heidelbergse Catechismus schrijft voor dat aan “alle kinderen der gelovigen” de doop bediend moet wor-

²¹¹ Sommige kerkhistorici onderscheiden méér dan twee theologische stromingen in de kring der afgescheidenen, maar *grosso modo* kan de veelheid aan visies gereduceerd worden tot de – hier beschreven – ‘kruisgezinde’ en ‘christelijk-afgescheiden’ lijnen. Zie: J. van den Berg, ‘De spiritualiteit van de afgescheidenen’, *Gereformeerd theologisch tijdschrift* XCII (1992), 172-188.

²¹² C. Augustijn, ‘De spiritualiteit van de dolerenden’, *Gereformeerd theologisch tijdschrift* XCII (1992), 142-156.

den²¹³, terwijl het op jonge leeftijd nog niet mogelijk is met stelligheid te determineren wie wèl en wie níet voor een eeuwig hemels levens zijn uitverkoren. Dat betekende in dit geval dat in de Gereformeerde Kerken kinderen ten doop werden gehouden (opgenomen werden in de gemeente van Christus) die ten langen leste ‘verloren’ zouden gaan (en dus niet *metterdaad* tot de gemeente van Christus behoorden). De onzekerheid omtrent de daadwerkelijke beërving van het heil bij ten doop gehouden pasgeborenen enerzijds, en de verplichting aan niemand de doop te onthouden anderzijds, bracht Kuyper ertoe een theorie te ontwikkelen die deze spanning trachtte te overkómen. Hij meende te mogen *veronderstellen* dat dopelingen reeds een kiem van wedergeboorte droegen (de ‘*habitus fidei*’, die een levende relatie met God tot stand bracht en noodzakelijk was voor heilsbeërving) en daarom alle borelingen in de GKN te kunnen dopen. De verdere levenswandel van de dopeling (de ‘*actus fidei*’) zou vervolgens moeten uitwijzen of die kiem ook daadwerkelijk tot bloei kwam en of de gedoopte dus inderdaad wedergeboren was.²¹⁴ Een ieder die in de Gereformeerde Kerken werd gedoopt, moest daarom gehouden worden voor wedergeboren, *tenzij* later eventueel het tegendeel zou blijken. Dat tegendeel achtten de gereformeerden van ‘oud-B’ bewezen wanneer een gedoopte van de Kerk en Gods Woord vervreemd raakte – wat zich bijvoorbeeld uitte in een afnemende kerkgang, een ‘wereldse’ leefstijl en een veronachtzaming van de dagelijkse Bijbellezing – en zich, op een leeftijd waarvan dat van hem verwacht zou mogen worden, niet zou bekeren. ‘Zielservaringen’ speelden bij dat laatste een ondergeschikte rol: iemand was, enigszins gechargeerd gezegd, bekeerd vanaf het moment dat hij, daartoe geleid door de Heilige Geest, ten volle overtuigd was van de waarachtigheid van het Woord en, door het afleggen van openbare geloofsbelijdenis, volledige instemming betuigde met de Drie Formulieren van Eenigheid, “de zuiverste dus ver bekende kerkbelijdenis.”²¹⁵ De prediking diende dan ook niet zozeer de noodzaak van een diep doorleefd bekeringsproces te benadrukken, maar veel- eer tot intensieve studie van de belijdenisgeschriften aan te zetten.²¹⁶

Van de drie onderscheidenlijke opvattingen over de heilsleer (de samenhang tussen verbond, verkiezing, wedergeboorte en bekering) – min of meer samenvallend met de voorheen zelfstandige

²¹³ *Heidelbergse Catechismus*, zondag 27.

²¹⁴ Voor een meer gedetailleerde uitwerking van de veronderstelde-wedergeboorteleer van Kuyper, zie: het derde deel van diens *E Voto Dordraceno. Toelichting op den Heidelbergischen Catechismus* (uitgegeven te Kampen in 1894), 394-450.

²¹⁵ A. Kuyper, *De Drie Formulieren van Eenigheid, gelijk die voor de Gereformeerde Kerken dezer landen zijn vastgesteld in haar laatstgehouden nationale synode* (Amsterdam 1894), VI.

²¹⁶ Verboom schrijft in dit verband: “[Kuyper] zegt: bij het opgroeien komt het gedoopte, wedergeboren kind op een gegeven moment door de prediking van het Woord van God, tot bekering. Dan wordt het vermogen om te geloven, de *habitus fidei*, omgezet in de daad van het geloven, de *actus fidei*. Geloven is dan dat men zich bewust wordt van een kennis die men onbewust in de kiem door de wedergeboorte bezat. Toegepast op de drieslag [de drieslag ‘ellende, verlossing, dankbaarheid’ in de *Heidelbergse Catechismus*, TK]: men wordt er zich als wedergeborene op een ogenblik van bewust een zondaar te zijn, verlost te zijn door Jezus Christus en geroepen te zijn tot dankbaarheid. (...) Deze kennis is verder nogal rationeel gekleurd. Het verstandelijke en het bewustzijn spelen een grote rol. Daardoor wordt het bevindelijke element afgeremd. Kuyper is beducht voor een al te emotionele lading van de kennis, waardoor deze tot het hebben van bepaalde gevoelens zou devalueren.” Zie: Verboom, *Een oude drieslag*, 6-7.

kerkengroepen van christelijk-afgescheidenen en kruisgezinden (tezamen geëtiketteerd als ‘oud-A’) en van dolerenden (‘oud-B’)–, wist de dolerend-kuyperiaanse leer van de veronderstelde wedergeboorte het krachtigst een stempel op de theologie van de Gereformeerde Kerken te drukken. Nochtans waren de gereformeerden van ‘oud-A’ niet van de ene op de andere dag voor de visie van ‘oud-B’ gewonnen; sommigen vreesden de aankweking van een ‘oppervlakkig’ geloofsleven, omdat

“het bij de tegenwoordige bediening des Woords haast schijnt, alsof er geen onwedergeborenen in de kerk meer zijn en alsof iemand toch nog voor wedergeboren moet gehouden worden, al leeft hij jaren lang in onbekeerden toestand voort. (...) De leer, dat de doop de wedergeboorte onderstelt en dat allen, die gedoopt zijn, voor wedergeboren zijn te houden, berooft, volgens veler overtuiging, de bediening des Woords van haar wezen en kracht.”²¹⁷

Al vóór de Vereniging van 1892 had de dolerende zienswijze in afgescheiden kring weerstanden opgeroepen; het besluit van de eerdergenoemde kerken te Noordeloos, Teuge en Zierikzee buiten de GKN te blijven en de CGK ‘voort te zetten’, was zelfs primair ingegeven door onoverkomelijke bezwaren tegen het leerstuk van de veronderstelde wedergeboorte.²¹⁸ Ook ‘spijtoptanten’, die in latere jaren de Gereformeerde Kerken verlieten en zich vrijwel zonder uitzondering bij de ‘voortgezette’ CGK vervoegden, kwamen veelal tot een breuk met de GKN door “nadere kennismaking met de ideeën van Kuiper”²¹⁹, in het bijzonder door diens gedachten over de heilsleer. Zelfs bij sommige afgescheidenen die wèl in de GKN bleven, vielen, zoals uit bovenstaand citaat blijkt, af en toe bezorgde geluiden te beluisteren. Predikanten van ‘oud-B’ zouden er veel te gemakkelijk van uitgaan dat uitverkorenen als wedergeborenen ter wereld kwamen; de ‘kiem van wedergeboorte’, zo stelden niet weinige ‘B’-broeders, was dezen al vóór dier *natuurlijke geboorte* door God ingeplant. Men bezat die kiem, zagezegd, al vóór de geboorte óf helemaal niet, ongeacht of men Christus al op jonge leeftijd of pas later, na eerst in zondigheden ongeloof te hebben geleefd, als Verlosser zou aannemen. De ene uitverkorene kwam nu eenmaal eerder tot bekering dan de andere. Tot grote verontwaardiging van velen, vooral in de gelederen van ‘oud-A’, durfde één van Kuypers meest getrouwe adepten, zijn zoon Abraham Kuiper jr., als uiterste consequentie van deze gedachtelijn zowaar te beweren dat Paulus reeds wedergeboren was, toen hij nog als christenvervolger Saulus door het leven ging²²⁰ (!)–uitverkorenen, van wie de heidenapostel er ontegenzeggelijk één was, waren immers al wedergeboren van hun geboorte af. Bewoog Kuiper jr. zich met een dergelijke stoutmoedige uitspraak nog wel binnen de grenzen van wat ‘gereformeerd’ mocht heten?

²¹⁷ H. Bavinck, *Roeping en wedergeboorte* (Kampen 1903), 9.

²¹⁸ H.M. Stoppelenburg, ‘75 jaar Christelijke Gereformeerde Kerken’, *Kerkhistorische Kroniek* IV.3 (1968), 29-34, aldaar 29.

²¹⁹ Van Putten, *Zoveel kerken, zoveel zinnen*, 221.

²²⁰ *Friesche Kerkbode*, 14 oktober 1904.

Mede naar aanleiding van deze vraag, door niet weinige ‘A’-broeders opgeworpen, kwamen de in de Gereformeerde Kerken bestaande denkbeelden over de heilsleer op de generale synode van 1905 uitgebreid ter sprake. Een speciale commissie, voorgezeten door Herman Huber Kuiper (een andere zoon van Abraham Kuiper) en evenwichtig samengesteld uit leden van zowel de afgescheiden als de dolerende ‘bloedgroep’ binnen de GKN, kreeg van de synode de opdracht “de leergeschieden, waardoor onze Kerken reeds geruimen tijd in onrust zijn gebracht”²²¹, nader onder de loep te nemen. Om aan ieders gevoelens zoveel mogelijk recht te doen, ontwierp zij, als antwoord aan de synode, een ‘compromisformule’ waarin zowel ‘oud-A’ als ‘oud-B’ zich kon herkennen; enerzijds was de commissie met de kuiperianen van mening “dat het zaad des verbonds [dopelingen, TK] krachtens de belofte Gods te houden is voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer het tegendeel blijkt”, maar anderzijds stelden verontruste kerkleden terecht “dat de stelling dat elk uitverkoren kind daarom reeds *vóór* den Doop metterdaad wedergeboren zou zijn, noch op grond van de Schrift noch op grond van de Belijdenis te bewijzen is, dewijl God Zijne belofte vervult naar Zijne vrijmacht op Zijnen tijd, hetzij *vóór* of onder of na de Doop.” De commissieleiden wisten simpelweg niet of ‘elk uitverkoren kind’ *vóór* diens doop ‘metterdaad wedergeboren zou zijn’ en deelden de stelligheid van ‘oud-B’ op dit punt niet. In de prediking moest dan ook “steeds op ernstig zelfonderzoek (...) worden aangedrongen”²²², want “[d]e *veronderstelling* van wedergeboorte betekent nog niet het *vaststellen* van een feit.”²²³ Gedoopten dienden zich ervan te vergewissen of zij werkelijk “de onmiskenbare vruchten van de uitverkiezing” – zoals daar volgens de Dordtse Leerregels zijn: “het ware geloof in Christus, kinderlijk ontzag voor God, droefheid naar Gods wil over de zonde, hongeren dorst naar de gerechtigheid”²²⁴ – bezitten en *dùs* of zij werkelijk tot de uitverkorenen behoren. Deze ‘compromisformule’ vulde het dolerend-kuiperiaanse leerstuk van de veronderstelde wedergeboorte aan met het christelijk-afgescheiden element van zelfonderzoek en harmoniseerde aldus de twee dominante zienswijzen op de heilsleer. De derde, veel minder aangehangen bevindelijk-kruisgezinde denkrichting raakte daardoor in de GKN spoedig op de achtergrond. Wie binnen de calvinistische orthodoxie zocht naar een ‘ondervindingsgerichte’ manier van geloven diende zijn blik te richten op de ‘voortgezette’ Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten, een klein kerkverband dat in 1907 ontstond uit een samenvoeging van enkele congregaties die zich noch in 1869 bij de CGK noch in 1892 bij de GKN hadden aangesloten.²²⁵

²²¹ *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1905), art. 85.

²²² *Ibid.*

²²³ J. Veenhof, ‘Discussie over het zelfonderzoek – sleutel tot het verstaan van het schisma van 1944’, *Theologia reformata* XLV.3 (2002), 219-241, aldaar 225.

²²⁴ *Dordtse Leerregels*, hoofdstuk 1, artikel 12.

²²⁵ In 1869 fuseerden de Christelijke Afgescheiden Gemeenten en de Gereformeerde Kerken onder het Kruis tot de Christelijke Gereformeerde Kerk. Drie kruisgemeenten – te weten: die in het Noord-Hollandse Enkhuizen, het Zuid-

Ofschoon hij zelf geen zitting had in de synodale adviescommissie, is Herman Bavinck, de meest invloedrijke theoloog uit de kring van 'oud-A', wel getypeerd als de "auctor mentalis" van bovenstaande compromisformule.²²⁶ Meer dan wie ook poogde hij (potentiële) tegenstellingen tussen 'A' en 'B' te overbruggen en de GKN tot een hechte eenheid te smeden. Het is niet in de laatste plaats aan zijn inspanningen te danken dat de Christelijke Gereformeerde Kerk in 1892, niettegenstaande enige ergernis over de soms onbuigzame opstelling van de dolerenden, met de NGKd samensmolt en dat bij 'oud-A' levende weerstanden tegen Kuiper en aspecten van diens godgeleerde getheoretiseer in navolgende jaren goeddeels verdwenen. Mét Kuiper had Bavinck de ambitie de calvinistische orthodoxie, die door de destijds florerende vrijzinnigheid aan het begin van de negentiende eeuw als 'achterhaald' was weggewuifd, "in rapport" te brengen met de tijd.²²⁷ De moderne maatschappij, met haar democratische staatsinrichting en haar godsdienstvrijheid, mocht in de optiek van Kuiper en Bavinck niet uitsluitend het speelveld blijven van de kerkelijk-vrijzinnigen en staatkundig-liberalen; óók de gereformeerden dienden op alle terreinen des levens duidelijk zichtbaar en hoorbaar aanwezig te zijn. Té lang hadden orthodoxe protestanten erin berust dat zij door hun 'verlichte' geloofsgenoten, voor wie zij in aantal allerminst onderdeden, uit het publieke leven waren weggedrongen. Wereldmijding, de neiging zich uit eigen beweging volledig aan het openbare domein te onttrekken, was volgens beide theologen echter absoluut niet het middel om met de liberaal-vrijzinnige dominantie om te gaan; het was juist de opdracht van de christelijke gemeente midden *in* de samenleving een zoutend zout en lichtend licht te zijn. "Tegenover het kloosterlijk mijden van de wereld spreekt (...) de plicht," aldus Kuiper, "om *in* de wereld God te dienen."²²⁸ Tegelijkertijd moest ervoor worden gewaakt aan die wereld 'gelijkvormig' te worden: gereformeerden werd door de moderne maatschappij de mogelijkheid geboden op zoveel mogelijk terreinen zoveel mogelijk Godverheerlijkende activiteit te ontplooiën, maar zij dienden te allen tijde "hare verleiding en haar zondig dreigen te weerstaan."²²⁹ Enerzijds moesten de gereformeerden dus uit het isolement treden waarin de calvinistische rechtzinnigheid tot nu toe had verkeerd, terwijl anderzijds juist een zekere afgezonderdheid gewenst

Hollandse Lisse en het Gelderse Tricht – besloten evenwel buiten de fusie te blijven. Het aantal kruisgezinden nam na 1869 weer gestaag toe, omdat her en der in den lande nieuwe kruisgemeenten werden opgericht. Ook de zogeheten 'Ledeboeriaanse Gemeenten', wier genese te herleiden viel tot het vertrek van ds. L.G.C. Ledeboer uit de Hervormde Kerk in 1841, leidden binnen kerkelijk Nederland een geïsoleerd bestaan. Rond 1863 waren de ledeboerianen uiteengevallen in een groep 'bakkerianen' en een groep 'dijkianen'. Laatstgenoemden sloten zich in 1907 met de kruisgemeenten aaneen in een kerkverband dat de naam 'Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika)' kreeg. Zie ook: H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten* (Utrecht 1977).

²²⁶ De typering is van H.H. Kuiper, voorzitter van de betreffende synodale adviescommissie. Zie: V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck* (Amsterdam 1921), 288.

²²⁷ A. Kuiper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* 1. *Inleidend deel* (Amsterdam 1893), I.

²²⁸ A. Kuiper, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden* (Amsterdam en Prentoria 1899), 23.

²²⁹ *Ibid.*

was ter bescherming van ongewenste invloeden van buitenaf. Dat viel alleen te realiseren wanneer de orthodoxie niet slechts in de kerk, maar ook op het gebied van kunst, wetenschap, onderwijs en politiek een alternatief kon bieden aan de liberaal-vrijzinnige overheersing. Het calvinisme moest, met andere woorden, worden verbreed van een kerkelijk leersysteem tot een *alomvattende* levens- en wereldbeschouwing. Alleen dan zouden de gereformeerden kunnen participeren in alle segmenten van de civiele orde, zonder voor verlies van hun eigenheid te hoeven vrezen.

Om het calvinisme uit te bouwen tot een grondslagenstelsel waaruit náást een specifieke visie op de Schrift óók een specifieke politieke stellingname én een specifieke *gereformeerde* manier van leven voortvloeiden, moest het theologisch gedachtegoed van reformator Calvijn op bepaalde punten worden aangepast of aangevuld. Kuiper en Bavinck hadden daarmee al vóór 1892, afzonderlijk van elkaar, een begin gemaakt en gaven hun denkbeelden in de beginjaren van Gereformeerde Kerken, daarbij intensief samenwerkend, vaster vorm.²³⁰ Het resultaat van hun gezamenlijke herijking van de calvinistische traditie staat bekend als het ‘neocalvinisme’ en zou tot diep in de jaren vijftig van de twintigste eeuw het ideologische fundament vormen waarop de gereformeerde leefwereld rustte. Ondanks de inbreng van Bavinck, wiens vierdelige *Gereformeerde Dogmatiek* (verschenen tussen 1895 en 1901) decennialang hét naslagwerk is geweest voor Evangeliedienaren in de GKN, is de naam van Kuiper méér nog dan de zijne aan dit ‘nieuwe calvinisme’ verbonden. Volgens V. Hepp, die tussen 1904 en 1914, vóór zijn benoeming tot hoogleraar in de dogmatiek aan de Amsterdamse Vrije Universiteit, in de hoedanigheid van gemeentepredikant een leidende rol had vervuld in de opbouw van een gereformeerd-kerkelijk leven in Antwerpen, hoefde dat weinig verbazing te wekken: Kuiper was voor het gereformeerde volksdeel immers “de bevelhebber”, Bavinck slechts “de gids.”²³¹ “Zijn grootheid,” schreef Hepp in 1923 ter nagedachtenis aan de twee jaar tevoren ontslapen Bavinck, “zou nog meer aan het licht zijn getreden, indien het hem niet ware beschikt te leven in de schaduw van Dr. A. Kuiper. Toen Bavinck optrad had Kuiper reeds op theologisch en politiek gebied het woord gesproken, dat ook voor den eerste de richting wees.”²³² Niet alleen Bavinck maar geheel ‘oud-A’ zou in de Gereformeerde Kerken enigszins overschaduwd worden door de kuyperianen van ‘oud-B’: het is “een onmiskenbaar feit,” concludeerde een godsdienstsocioloog aan het einde van de jaren 1960, “dat (...) het Doleantie-denken, zoals belichaamd in Abraham Kuiper, in de verenigde kerken een duidelijk overwicht kreeg.”²³³ Waar Kuiper de verpersoonlijking was van het door strijdbaarheid

²³⁰ J. Veenhof, ‘Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken’, in: M.E. Brinkman ed., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992), 14-95, aldaar 22.

²³¹ *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland VI* (Goes 1922), 310.

²³² V. Hepp, ‘Levensbericht van Dr. Herman Bavinck’, *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1922-1923*, 108-116, aldaar 113.

²³³ Van Putten, *Zoveel kerken, zoveel zinnen*, 209.

en dadendrang gekenmerkte ‘Doleantie-denken’, daar personifieerde Bavinck de innerlijke, minder activistische vroomheidsbeleving van ‘oud-A’. Het eerste, ‘dolerende’ model wist op het geheel van de Gereformeerde Kerken een krachtiger stempel te drukken dan het tweede, ‘afgescheiden’ type. Ook op het gebied van de theologie was dat het geval; de grondgedachten van het neocalvinisme waren stellig van Doleantievoorman Kuiper afkomstig:

“Kuiper is (...) resoluut, Bavinck voorzichtig. Kuiper is productief van aard, Bavinck reproduceert gaarne wat anderen vòòr hem dachten. Kuiper is origineeler, zijn betoog fonkelt door geniale vindingen. Maar hij is in zijn conclusiën niet altijd betrouwbaar. Dit laatste is juist Bavinck’s kracht en zoo heeft hij in de kerkelijke worsteling zijner dagen Kuiper aangevuld en waar nodig, gecorrigeerd.”²³⁴

Zeker protestanten *buiten* de GKN – in de NHK dan wel in de CGK of de GG – vereenzelvigden het door hen als ‘speculatief’ bekritiseerde neocalvinisme nogal eens volledig met Kuiper. De bekende Nederlands-hervormde theoloog W. Aalders noemde Bavinck in zijn omschrijving van het vooroorlogse denkklimaat in de Gereformeerde Kerken zelfs in het geheel niet, want, zo stelde hij, “spreken over het Neocalvinisme is spreken over Kuiper.”²³⁵

In tegenstelling tot het bevindelijke, ‘oud-gereformeerde’ geloofsleven, dat zich liet kenmerken door wereldmijding en twijfel over de vraag voor wie het heil wèl en voor wie níet was weggelegd, droeg het neocalvinisme of de ‘nieuw-gereformeerde’ levensovertuiging een collectief, offensief en assertief karakter: de wedergeboren gemeente Gods moest niet tobben over haar zielenheil, maar – integendeel – juist vanuit een gevoel van dankbaarheid over de genade die Christus haar aanbood, op alle terreinen des levens van Diens opperheerschappij getuigen. Er was immers, stelde Kuiper, “geen duimbreed op heel ‘t erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die áller Souverein is, niet roept: ‘Mijn!’”²³⁶ Vrijzinnigheid, de theologische consequentie van het Verlichtingsdenken, en liberalisme, de politieke erfgenaam van de antichristelijke Franse Revolutie, alsook (later) socialisme, eveneens een ‘revolutionaire’ staatsleer, hadden het universele koningschap van Christus echter geloochend en de mens op de troon der wereld geheven: de eerste vanwege haar metaforische interpretatie van Zijn opstanding, de laatste twee omdat zij meenden dat de overheid haar gezag niet ontleende aan Romeinen 13 – “alle ziel zij den machten, over haar gesteld, onderworpen, want er is geen macht dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd”²³⁷ – maar aan het (kiezers)volk. ‘Herkerstening’, het terugdraaien van de desastreuze gevolgen van Verlichting en Revolutie voor de geestelijke en politieke oriëntatie van het Nederlandse volk “tot weer dat volk voor God

²³⁴ E. Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop* (Kampen 1946), 166.

²³⁵ W. Aalders en D. van Heyst, *Hermann Friedrich Kohlbrugge. Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften. Een bundel studies* (’s-Gravenhage 1976), 151.

²³⁶ A. Kuiper, *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten October 1880 gehouden, in het koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam* (Kampen 1880), 35.

²³⁷ *Bijbel in de Statenvertaling*, Rom. 13:1.

zich buigt”²³⁸, moest daarom het ultieme doel zijn waarnaar de gereformeerden behoorden te streven. Op de eerste synodevergadering van de GKN, op 17 juni 1892, had Kuyper zijn kerkgenoten reeds aangespoord “het Calvinisme te redden van den dood en weer met eere te doen bloeien”²³⁹ en hij zou het niet nalaten deze oproep nadien nog veelvuldig te herhalen. Wilde het Nederlandse volk aan zijn calvinistische wortels herinnerd worden en de ‘herkerstening’ gerealiseerd worden, dan dienden de gereformeerden in alle segmenten van de maatschappij een toontje mee te blazen.

De opbouw van een neocalvinistische ‘zuil’ (een hecht netwerk van complementaire organisaties) was hiervan het gevolg. Nog vóór de stichting van de Gereformeerde Kerken in Nederland beschikten kuyperiaansgezinde rechtzinnigen over een eigen weekblad (*De Heraut*, sinds 1871 onder redactie van Kuyper), een eigen dagblad (*De Standaard*, waarvan de eerste editie verscheen op 1 april 1872), een eigen ‘werkliedenbond’ (sedert 1876 ‘Patrimonium’ geheten), een eigen politieke organisatie (de reeds genoemde ARP), een eigen instelling voor wetenschappelijk onderwijs (de VU, vanaf 1880), eigen studieclubs (jongelingsverenigingen op gereformeerde grondslag) en eigen lagere scholen (aangesloten bij de Unie ‘Een School met den Bijbel’, de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs of de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs). Veelzeggend is dat Kuyper, tot aan zijn verscheiden in 1920 dé spilfiguur in orthodox-protestantse kring, bij al deze organisaties hetzij als oprichter, hetzij als begunstiger *rechtstreeks* betrokken was. Ná 1892 ging de instituering van eigen scholen onverminderd voort, terwijl ook gereformeerde studenten-, meisjes-, mannen-, vrouwen- en knapenverenigingen, het Christelijk Nationaal Vakverbond (in 1909), de Nederlandsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (in 1918), de Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging (in 1924) en talloze andere geloofsgerelateerde instanties in het leven geroepen werden. Het neocalvinisme, een harmonisch systeem van onderling verweven en onveranderlijke grondstellingen die verankerd heetten te zijn in de ‘ordinantiën Gods’ – de vaste orde die God in Zijn schepping heeft aangebracht²⁴⁰ –, verschafte dit bastion van organisaties legitimiteit en een herkenbare identiteit. Naast de eerdergenoemde doctrine van de veronderstelde wedergeboorte bestond het neocalvinistische grondslagenstelsel uit het leerstuk van de antithese, de leer van de soevereiniteit in eigen kring, de tweegratiënleer, het principiële onderscheid tussen de Kerk als organisme en de Kerk als instituut, en het principe van de pluriformiteit der Kerk. Tezamen gaven deze door Kuyper gefor-

²³⁸ Uitspraak van Kuyper, geciteerd in: P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper* (Haarlem 1931), 82.

²³⁹ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), art. 6.

²⁴⁰ Deze vaste ‘scheppingsorde’ vloeit, naar orthodox-calvinistisch inzicht, voort uit de alleenheerschappij van God in het universum: de natuur is onderworpen aan door Hem opgelegde wetmatigheden, de mens is onderworpen aan Zijn wil. God beschikt alles; noch de natuur noch de mens kan zich aan Zijn ‘ordinantiën’ onttrekken. 1 Korinthiërs 11:3 geeft een goed voorbeeld van een dergelijke door God in de schepping aangebrachte ordening: “Christus is het hoofd van de man, de man het hoofd van de vrouw en God het hoofd van Christus” (geciteerd uit de *Nieuwe Bijbelvertaling*). Geen mens kan daaraan iets veranderen, omdat God het zo in al Zijn wijsheid heeft beschikt. Het is de taak van de mens de samenleving overeenkomstig ‘s Heren ordinantiën in te richten.

muleerde en gedefinieerde ‘gereformeerde beginselen’ – de terminologie verried dat het neocalvinisme meer een creatie was van Kuiper dan van Bavinck – de gereformeerden de mogelijkheid *en* de noodzaak hun ‘herkersteningsprogram’ tot uitvoer te brengen. Ook Kuipers bewering dat het calvinisme de ‘grondtoon’ vormt van de Nederlandse natie, en de in 1905, op instigatie van Kuiper, door de GKN-synode genomen beslissing eenentwintig omstreden woorden uit het zesendertigste artikel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis tussen haken te zetten, droegen daaraan bij.

Het vernuft van het neocalvinistische grondslagenstelsel is gelegen in zijn alomvattendheid en coherentie. In Kuipers wereldbeeld stonden levensovertuigingen die zich baseerden op het Evangelie en de soevereiniteit van God als uitgangspunt namen, *antithetisch* tegenover denksystemen die dat niet deden. Zoals de aarde door een imaginaire as (de evenaar) in twee hemisferen werd opgesplitst, zo werd ook de ‘wereld der gedachten’ door een denkbeeldige scheidslijn (een antithese²⁴¹) in twee blokken opgedeeld. Zowel in het landsbestuur als in het Nederlandse protestantisme van destijds was deze antithese volgens Kuiper duidelijk aanwijsbaar. Staatkundig conflicteerden de opvattingen van de confessionele parlamentsfracties – naast Kuipers ARP behoorden daar de rooms-katholieken en christelijk-historischen (veelal gematigd-orthodoxe hervormden) toe – over de legitimatiebron van de staatsmacht met die van de ‘revolutionaire’ (liberale en socialistische) groeperingen: laatstgenoemden meenden dat de overheid slechts gezag heeft omdat het (kiezers) volk haar als gezaghebbend erkend, terwijl de confessionelen de overheid beschouwden als ‘dienaressen Gods’, als een door God ingestelde institutie wier autoriteit de mens gewoonweg heeft te aanvaarden.²⁴² Kerkelijk viel de antithese te herkennen als een geestelijke kloof tussen vrijzinnigen en halfmoderne ethisch-irenischen – Kuiper noemde de ethischen ‘halven’ – enerzijds en Bijbelgetrouwe rechtzinnigen – ‘heelen’ – anderzijds.²⁴³ Daar de vrijzinnigen in politiek opzicht zonder uitzondering tot het liberale, ‘revolutionaire’ blok gerekend konden worden, streden de gereformeerden op *beide* fronten tegen dezelfde opponent. Zij waren getalsmatig evenwel té zwak de landsbestuurlijke dominantie van de liberalen in hun eentje te bekampen en waren – bijgevolg – aangewezen op externe medestand. Hier liet de antithese zich ten volle gelden: de onverenigbaarheid van confessionele en ‘revolutionaire’ politiek maakte coöperatie van antirevolutionairen, christelijk-historischen en rooms-katholieken tot een noodzakelijkheid *en* vanzelfsprekendheid. Ofschoon het calvinisme de “grondtoon van ons

²⁴¹ Kuiper gebruikte het begrip ‘antithese’ in vrijwel al zijn grote schriftwerken, zoals *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* I. *Inleidend deel* (Amsterdam 1893), II. *Algemeen deel* (Amsterdam 1894), III. *Bijzonder deel* (Amsterdam 1894); *Dictaten dogmatiek van Dr. A. Kuiper* V. *Locus de Magistratu, Consummatione Saeculi* (Kampen [1895] 1910); *Antirevolutionaire Staatskunde, met nadere toelichting op ‘Ons Program’* I. *De beginselen* (Kampen 1916), II. *De toepassing* (Kampen 1917).

²⁴² De politieke partij van de neocalvinisten/ gereformeerden heette niet voor niets ‘Anti-Revolutionaire Partij’: zij verwierp de staatsleer en de politieke idealen van het uit de Franse Revolutie voortgekomen liberalisme en socialisme.

²⁴³ Kuiper gebruikte het dichotomische begrippenpaar ‘heelen’ (gereformeerden) en ‘halven’ (ethischen) voor het eerst in *De Standaard* van 17 juni 1885.

volkskarakter” belichaamde²⁴⁴, waarmee Kuyper bedoelde dat de oorsprong van de Nederlandse natie te herleiden viel tot de Reformatie en de opstand van de zestiende-eeuwse calvinisten – van wie ‘zijn’ Gereformeerde Kerken uiteraard de zuiverste erfgenamen waren²⁴⁵ – tegen de dwingelandij van Spanje op territoriaal en van Rome op geestelijk gebied, konden de gereformeerden daarom op parlamentsniveau tóch met de aloude roomse erfvijand samenwerken.

Tot datzelfde doel diende ook de decisie van de GKN-synode de zogeheten ‘eenentwintig woorden’ in de Nederlandse Geloofsbelijdenis tussen haken te plaatsen.²⁴⁶ Het zesendertigste artikel van dit confessiedocument, in 1561 opgesteld door de Waal Guido de Brès, stelt dat de overheid door God is gecreëerd “om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen”²⁴⁷ – een krasse frase die (uiteraard) hoofdzakelijk tegen het rooms-katholicisme gericht was. Door deze passage van haar geldingskracht te ontdoen, verschaftte Kuyper de nauw aan de GKN gelieerde ARP met terugwerkende kracht een rechtvaardiging voor het aangaan van samenwerking met de ‘roomsen’, met wie de antirevolutionairen, aldus hun voorman, stoelden “op den gemeenschappelijken wortel des geloofs.”²⁴⁸ Wie nog aan de noodwendigheid van die samenwerking twijfelde, moest maar eens blik werpen in de Bijbel, vond Kuyper: hadden Israël en Juda in oudtestamentische tijden ook geen gelegenheidscoalitie gesloten ter bestrijding van een gezamenlijke vijand (Assur of Babylon)?²⁴⁹ Men diende slechts de namen van beide stammenrijkjes te vervangen door ‘Rome’ en ‘Dordt’ en die van de tegenpartij door ‘Schriftkritiek’ en ‘Revolutie’ om zich van de parallellie te vergewissen.

In de politiek waren de roomsen dan wel een bondgenoot, theologisch bleven de gereformeerden stellig van de RK-Kerk afkerig. Het neocalvinisme bood hen daartoe alle ruimte: Kerk en Staat waren in Kuypers ogen, evenals het gezin, de wetenschap, de school en het bedrijf, als onderscheidenlijke ‘levenskringen’ onderdeel van de ordinantiën Gods en mochten zich derhalve niet met elkaars kringafhankelijke, interne aangelegenheden bemoeien. Het kwam de wereldlijke overheid bijvoorbeeld niet toe zich met het kerkbestuur in te laten of in kerkelijke twisten te interveniëren, zoals respectievelijk in 1816 (met de uitvaardiging van het *Algemeen Reglement*) en in de jaren na de Afscheiding wèl was gebeurd. De verschillende kringen waren niet in een hiërarchie van onderschikking maar in een relatie van *nevenschikking* geordend en hadden “niets dan God boven zich.”²⁵⁰ Daar de

²⁴⁴ A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1879), 1.

²⁴⁵ Jac. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen 1967), 66.

²⁴⁶ *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1905), artt. 151-155.

²⁴⁷ *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, art. 36.

²⁴⁸ D. Hans, *Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland* (Putten 1937), 61.

²⁴⁹ *De Standaard*, 5 februari 1900.

²⁵⁰ Kuyper, *Het calvinisme*, 82.

levensverbanden elk een “eigen aard, taak en levenswet” kenden²⁵¹, vloeide uit samenwerking met de rooms-katholieken in de kring van de Staat niet automatisch toenadering tot Rome voort in de sfeer van de Kerk. Deze kringenleer of idee van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ lag daarnaevens ten grondslag aan de geestdriftige op- en uitbouw van de eerderbeschreven ‘zuil’ van geassocieerde organisaties; Christus maakte tenslotte aanspraak op *alle* levenssferen en als ware vaandeldragers van Zijn eer hadden de gereformeerden de plicht in *alle* kringen Zijn soevereiniteit hoog te houden. Dergelijke verenigingen behoefden overigens niet exclusief gelieerd te zijn aan de GKN. De Gereformeerde Kerken vormden weliswaar de zuiverste manifestatie van het “Godverheerlijkend calvinisme”²⁵², dat sloot echter niet uit dat in andere reformatorische denominaties evenzeer Godverheerlijkende arbeid werd verricht. Ecclesiastische pluriformiteit (kerkelijke verdeeldheid) was tot op zekere hoogte “een resultante van de veelvormigheid der schepping.”²⁵³ Met belijdenisgetrouwe rechtzinnigen die niet met de Afscheiding of de Doleantie waren meegegaan – sinds 1906 grotendeels verenigd in de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk – of lidmaten van de ‘voortgezette’ Christelijke Gereformeerde Kerk konden leden van de GKN daarom volgens Kuiper buiten de eigen kerkgemeenschap (bijvoorbeeld in de ARP of in het schoolonderwijs) prima samenwerken. De door de gereformeerden gegroundveste zuil gaf in zijn optiek namelijk gestalte aan de Kerk *als organisme* – te onderscheiden van de Kerk *als instituut*. Alles wat buiten de reikwijdte van de laatste viel – dat bereik omvatte bijvoorbeeld de zondagse eredienst, de sacramentsbediening en het godsdienstig-catechetisch onderricht –, behoorde toe aan de eerste. Op grond daarvan konden de gereformeerde belijders (gereformeerden, christelijk-gereformeerden en gereformeerde-bonders), hoewel zij institutioneel gescheiden kerkten, *gezamenlijk* de Kerk als organisme (het verenigingswezen) vormgeven.

Organisatievorming kreeg een verdere stimulans door de zogenoemde tweegratiënleer. In tegenstelling tot de wereldmijdende instelling van veel orthodoxe calvinisten, zag Kuiper dat ook buiten de Kerk, “onder de heidenen, midden in de wereld”²⁵⁴, genoeg mooie en goede werken aan te treffen vielen. Bovendien was het in de Kerk, zo bevestigde zijns inziens de beklagenswaardige en door leerstellige verdeeldheid verscheurde toestand waarin de NHK verkeerde, lang niet altijd hosanna. Verwonderd over zijn perceptie dat somtijds “de wereld mee- en de kerk tegenvalt”²⁵⁵, vond Kuiper in Genesis 6-9 een verklaring voor deze paradox. Sinds de zondeval leeft de mens in een gebroken werkelijkheid. Bijna zou het leven op aarde zelfs geheel geëlimineerd zijn, ware het niet dat God Noach behoedde voor Zijn allesvernietigende toorn. In het verbond dat Hij met Noach sloot, komt

²⁵¹ G.J. Schutte, ‘Soevereiniteit in eigen kring’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie* III (Kampen 2005), 1666-1668, aldaar 1666.

²⁵² *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1892), art. 6.

²⁵³ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 113.

²⁵⁴ *De Heraut*, 1 september 1895.

²⁵⁵ *Ibid.*, 4 april 1897.

volgens Kuyper Zijn algemene genade – de ‘*gemeene gratie*’ – tot uitdrukking. Deze onderscheidt zich van de *particuliere genade*, die bijvoorbeeld een rol speelt bij de predestinatie, daar zij zich uitstrekt tot heel het universum en dus ook het buitenkerkelijke omsluit. In al Zijn goedheid blijft God Zich, ondanks de zondigheid en ontrouw van het mensdom, over Zijn schepping ontfermen. Sterker nog: zonder Zijn algehele begenadiging zou de schepping niet eens kunnen bestaan; haar gebrokenheid – het gevolg van de zondeval – maakt haar immers per definitie instabiel. Vanwege het universele karakter van de gemene gratie konden – nee, *moesten* – rechtzinnige christenen ook in sectoren die voorheen als ‘werelds’ (en dus als ‘slecht’) werden gezien, ijveren te Zijner ere. Kuyper gaf zijn achterban daarom een krachtdadige cultuuropdracht mee. Ook het leerstuk van de veronderstelde wedergeboorte werkte activisme in de hand. Omdat de *aanname* dat een dopeling een ‘kiem van wedergeboorte’ (de ‘*habitus fidei*’) droeg, *bevestiging* moest krijgen in diens verdere levenswandel (de ‘*actus fidei*’), ging het blijk geven van een wedergeboren *geesteshouding* (door een actieve inzet voor het instituut en het organisme Kerk tentoon te spreiden) fungeren als middel waaraan de wedergeboorte metterdaad kon worden ‘afgemeten’. Aangezien verondersteld mocht worden dat een gereformeerde, tenzij het tegendeel zou blijken – wat zich bijvoorbeeld uitte in een afnemende kerkgang, een ‘wereldse’ leefstijl en een veronachtzaming van de dagelijkse Bijbellesing –, wedergeboren was, kon ieder GKN-lid zich uitverkoren weten.²⁵⁶ De door Kuyper omschreven verhouding tussen wedergeboorte, doop en predestinatie voedde zo de zelfperceptie van de GKN een ‘uitverkoren gideonsbende’ te zijn.

Niet alleen beginselen als die van de antithese, de soevereiniteit in eigen kring en de gemeene gratie maakten van het neocalvinisme een innovatieve denkrichting binnen de (orthodox-)protestantse Godgeleerdheid, ook de neocalvinistische visie op (de totstandkoming van) de Schrift als geheel was hooglijk origineel en gaf de in de Gereformeerde Kerken bedreven theologie een eigen profiel. Tegenover de vrijzinnige opvatting dat de Bijbelboeken weliswaar, zij het niet bij letterlijke lezing, allerlei Goddelijke levenswijsheden bevatten maar geen weergave vormen van historische feiten (soms aangeduid met de term ‘dualistische inspiratie’), het in ethisch-hervormde kring aangehangen denkbeeld dat de Bijbel niet Gods Woord *is* maar dat Gods Woord *in* de Bijbel is – wat betekent dat God de auteurs van de diverse Schriftgedeelten bepaalde gedachten heeft ingegeven, die door hen vervolgens in eigen woorden, passend bij de context waarin zij schreven, zijn weergegeven – (‘dynamische inspiratie’), en de ‘puriteinse’ overtuiging dat het Boek der boeken door God aan de Bijbelschrijvers is gedictieerd (‘mechanische inspiratie’), plaatsten de theologen in de Gereformeerde Kerken de idee dat de Bijbel enerzijds door mensen geschreven is en daardoor allerlei menselijke emoties

²⁵⁶ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 286.

en stijlverschillen bevat, maar dat de sturende werking van Gods Geest de Bijbelschrijvers er anderszins voor heeft behoed tijdens het schrijven fouten te maken (de leer van de ‘organische inspiratie’ van de Schrift).²⁵⁷ Het verschil tussen adepten van de organische-inspiratietheorie en aanhangers van de dynamische-inspiratieleer is vooral gelegen in de ruimte die beide groepen wilden toekennen aan de rol van de mens bij zowel de totstandkoming als de interpretatie van de Bijbel: waar laatstgenoemden stelden dat de Bijbel, als boek dat door feilbare mensen geschreven is, niet vrij is van ‘foutjes’, en bereid waren de resultaten van historisch-kritisch Bijbelonderzoek, zonder daarbij te tornen aan de heilsfeiten (zoals de opstanding van Christus), te accepteren, omdat deze de tijdgebonden textuur van de Bijbelverhalen konden ‘afpellen’ en daarmee een ‘beter’ begrip konden geven van ‘het Woord achter de tekst’, daar meenden acolieten van de organische-inspiratiedoctrine dat Schriftkritiek zonder meer moest worden afgewezen – Schriftkritiek stoelde immers op een verkeerd (vrijzinnig) ‘beginsel’²⁵⁸, dat de almachtigheid, alwetendheid en betrouwbaarheid van God in vraag zou stellen – en dat de Schrift geen ‘fouten’ kán bevatten, aangezien de Heilige Geest de Bijbelschrijvers óók in hun woordkeus en schrijfstijl heeft geleid. Tussen de Bijbel en Gods Woord kan volgens hen dus, in tegenstelling tot hetgeen de dualistische- en dynamische-inspiratietheorieën leren, wel degelijk een isgelijkteken worden geplaatst, ofschoon de Schrift, anders dan de mechanische-inspiratieleer stelt, geen Goddelijk dictaat is en, vanwege de onderscheidenlijke karakters en leefomgevingen van de diverse Bijbelauteurs, ruimte laat aan de menselijke factor.

4. Het gereformeerde cultuurpatroon en de gereformeerde zede

De hierboven toegelichte ‘gereformeerde beginselen’ legden een rotsvast fundament onder de gereformeerde leefwereld. Het sociale verkeer binnen deze beschutte biotoop van rechtzinnige protestanten werd gereguleerd door een geheel van uit de (neocalvinistische interpretatie van de) Bijbel gedestilleerde morele normen en gedragsvoorschriften, dat bekend is komen te staan als de ‘gereformeerde zede’. Tot diep in de jaren zestig van de twintigste eeuw kenmerkten leden van de GKN zich door een van andere bevolkingsgroepen afwijkende levenswijze – men bewoog zich alleen buiten de kring van gelijkgestemden als het echt niet anders kon –, groepseigen opvattingen over ‘eerbaar’ en ‘moreel verwerpelijk’ gedrag – dansen, kaartspelen, café- en bioscoopbezoek, sportverdwazing, het huwen met niet-kerkgenoten, het stemmen op een andere partij dan de ARP, het dragen van “vleesch-

²⁵⁷ Voor een grondige uiteenzetting van de dualistische-, dynamische-, mechanische- en organische-inspiratieleer van de Schrift zij verwezen naar: J. van Gelderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen 1992). De Schriftvisie van Kuiper is in meer detail uitgewerkt in: H.M. Vroom, ‘De gelezen Schrift als principium theologiae’, in: M.E. Brinkman ed., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992), 109-120.

²⁵⁸ Zie: A. Kuiper, *Het modernisme. Een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871).

kleurige kousen”²⁵⁹, en, overeenkomstig een strikte naleving van het Vierde Gebod, het nuttigen van een ijsje op zondag²⁶⁰ waren bijvoorbeeld taboe – alsmede over de positie van man en vrouw – “de eerepositie van de vrouw,” schreef Kuyper, “[wordt] het meest afdoende gehandhaafd, zoo zij schitteren kan in het particuliere leven”²⁶¹, terwijl van een gereformeerde manslidmaat een actieve inzet voor de GKN, de ARP en de overige organisaties binnen de gereformeerde zuil verwacht werd – en over de centrale positie van Bijbel en Kerk in het leven van alledag – zo was dubbele kerkgang op zondag de norm, werd idealiter vóór iedere gezinsmaaltijd gezamenlijk uit het Woord gelezen en vormde een veelheid aan kerkbodes, christelijke periodieken en stichtelijke lectuur “een kenmerkend onderdeel van de gereformeerde cultuur”²⁶² –, en scherpe grenzen tussen de eigen leefkring en de wereld daarbuiten – te allen tijde diende voor ‘wereldgelijkvormigheid’ te worden gewaakt – alsook tussen de eigen kerkgemeenschappen en de Nederlandse Hervormde Kerk.²⁶³ Dit uit de ‘gereformeerde zede’ voortvloeiende ‘gereformeerde cultuurpatroon’ was als het ware de concretisering van de antithese in het persoonlijk leven van de wedergeboren christen: ook in diens levenshouding – niet voor niets droeg een veelgelezen artikelenserie van Abraham Kuyper de titel ‘Antirevolutionair óók in uw Huisgezin’²⁶⁴ – diende de onoverbrugbare kloof tussen de wedergeboren, verkoren gemeente Gods en de niet-wedergeboren, Gods oppersoevereiniteit verwerpende ‘wereld’ tot uitdrukking te komen.

De ‘gereformeerde beginselen’, de gereformeerde zuil waaraan deze grondstellingen legitimiteit verschafte en de ‘gereformeerde zede’ (die, uitgesplitst naar sekse, patronen van gewenst moreel handelen binnen de zuil formaliseerde en scherpe demarcatielijnen trok tussen de *ingroup* van orthodoxe protestanten en de zich buiten de gereformeerde leefkring bewegende *outgroup*) maakten van het ‘neocalvinisme’ een alles in zich sluitende levens- en wereldbeschouwing. Visies over een ‘correcte’ interpretatie van de Schrift, over het wezen der Kerk, over de relatie tussen de eigen gemeenschappen en de ‘wereld’, over de verhouding tot andere protestantse denominaties, over de sociale positie van man en vrouw, over ethiek, over maatschappelijk engagement en over politiek waren welhaast in beton gegoten en lieten weinig ruimte voor geluiden die ook maar de *schijn* van dissidentie wekten. Gereformeerde theologen als J.B. Netelenbos, J.G. Geelkerken, J.J. Buskes en E.L. Smelik, de belangrijkste vaandeldragers van de kritische ‘beweging der jongeren’, hebben dat in de jaren 1920 aan den lijve ondervonden: het zoeken van toenadering tot de Hervormde Kerk, wat ge-

²⁵⁹ Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 170-172.

²⁶⁰ Amelink, *De gereformeerden*, 172-173.

²⁶¹ A. Kuyper, *De eerepositie der vrouw* (Kampen 1914), 64-65.

²⁶² G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven, 1920-1940* (Baarn 1993), 14.

²⁶³ Voor een gedetailleerde uiteenzetting van de ‘gereformeerde zede’, zie: Schippers, *De gereformeerde zede*; G.Th. Rothuizen, *Een bezige bij, of De gereformeerde zede bestaat niet meer* (Kampen 1980).

²⁶⁴ Van deze artikelenserie verscheen in 1880 eveneens een brochure met de dezelfde naam.

zien werd als loochening van het ‘gelijk’ van Afscheiding en Doleantie²⁶⁵, kwam ds. Netelenbos op een gedwongen ontheffing uit zijn ambt van Evangeliedienaar in de GKN te staan²⁶⁶, terwijl het in twijfel trekken of niet overtuigend genoeg onderschrijven van de letterlijke waarheid van Genesis 2 en 3 de drie laatstgenoemden na de in 1926 gehouden gereformeerde synode van Assen, alwaar werd gedecreteerd dat de slang die Eva, in weerwil van Gods uitdrukkelijke verbod²⁶⁷, tot het eten van een vrucht van de boom van de kennis van goed en kwaad aanzette, “zintuiglijk waarneembaar” had gesproken, eenzelfde lot bezorgde.²⁶⁸ Zij stichtten vervolgens de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, die in 1946 opgingen in de NHK.²⁶⁹

Ook de ‘reformatorische beweging’ rond K. Schilder kwam uiteindelijk buiten de GKN te staan. Tot wording gekomen in de jaren 1930, uit onvrede over de kerkbestuurlijke leiding van orthodoxe kuyparianen als H.H. Kuiper en V. Hepp – voor wie kritiek op het neocalvinistische leersysteem gelijkstond aan een “dreigende deformatie”²⁷⁰ van het gereformeerd-kerkelijk leven en die in iedere roep om herbezinning op Kuipers intellectuele erfgoed “een beweging (...) die de kerken vergiftigde”²⁷¹ meende te kunnen ontwaren – en over de in 1905 opgestelde compromisformule aangaande de heilsleer, vloeide deze veranderingsgezinde maar niettemin zeer rechtzinnige pressiegroep voort uit de kritiek die sinds 1892 in een deel van de afgescheiden ‘bloedgroep’ binnen de Gereformeerde Kerken was blijven bestaan tegen de wijze waarop Abraham Kuiper (en het gros van de GKN-theologen in zijn kielzog) uitverkiezing, wedergeboorte, doop en genadeverbond met elkaar in verband bracht. Oude tegenstellingen tussen ‘oud-A’ en ‘oud-B’ laaiden door haar toedoen kort vóór en tijdens de oorlogsjaren in volle hevigheid herop. In de kern draaide de controverse tussen de ‘reformatorische beweging’ enerzijds en de kerkbestuurlijke bovenlaag van behoudende kuyparianen anderzijds rond de vraag of het sacrament van de doop zijn (bestaans)grond vindt in de uitverkiezing of in het (genade)verbond. Kuiper stelde dat de doop, het ‘teken en zegel des verbonds’, alleen voor de uitverkorenen werkelijk betekenis heeft – bij niet-uitverkorenen, bij degenen die op grond van Gods voorbeschikking niet in het genadeverbond zijn opgenomen, ‘verzegelt’ de doop niets –, maar omdat bij pasgeborenen niet valt uit te maken wie wèl en wie níet tot de uitverkorenen behoren, meende hij te mogen *veronderstellen* dat een ieder die in de Gereformeerde Kerken ten doop gehouden werd, een ‘kiem van wedergeboorte’ droeg. Zoals reeds gezegd, zou de verdere levenswandel van de dopelingen uit-

²⁶⁵ *Gereformeerde Kerkbode voor 's-Gravenhage en Scheveningen*, 24 juni 1917.

²⁶⁶ C.J. de Kruijter, ‘De erfenis niet geweigerd. Ds. Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)’, *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland VI* (1992), 83-129, aldaar 109-113.

²⁶⁷ Gen. 2:17.

²⁶⁸ *Acta G.S. GKN* (Assen 1926), art. 149.

²⁶⁹ M.J. Aalders, ‘Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 642-643.

²⁷⁰ Onder deze titel publiceerde Hepp in 1936-1937 vier brochures waarin hij fel stelling nam tegen de ideeën van Schilder.

²⁷¹ Harinck, *De Reformatie*, 332.

wijzen wie die kiem *daadwerkelijk* bezat en voor wie de doop dus *inderdaad* een ‘zegel des verbonds’ geweest was. Schilder zocht de grond van de doop daartegen niet in de uitverkiezing, maar in het (genade)verbond. Krachtens zijn doopopvatting mag een ieder die zich trouw aan de geboden des Heren houdt in hoopvolle verwachting uitzien naar een eeuwig hemels leven. In zoverre komt zijn denkbeeld met dat van Kuiper overeen. Schilder stelde echter dat de doop niet alleen met terugwerkende kracht geldigheid bezit voor de dopelingen die er in hun latere leven blijk van geven Christus als hun Heer te erkennen, maar voor alle gedoopten; fel bestreed hij het kuiperiaanse onderscheid tussen een ‘echte’ en een ‘onechte’ doop. In plaats van te *veronderstellen* dat de doop de opname in het genadeverbond verzegelt, dienden gereformeerden volgens Schilder te *stellen* dat dit het geval is. Degenen die van Kerk en God vervreemd zouden raken, beschouwde hij daarom als ‘verbondsbrekers’, op wie een zwaar oordeel wachtte.²⁷² Bovendien zou de leer van de veronderstelde wedergeboorte aanzetten tot twijfel over het eigen zielenheil – *veronderstellen* gaf immers geen zekerheid – en daarmee afbreuk doen aan Gods betrouwbaarheid.²⁷³ Aangezien God Zijn beloften aan de ‘kinderen des verbonds’ (de gedoopten) *altijd* nakomt, valt er simpelweg niets te ‘veronderstellen’.²⁷⁴ In 1942 besloot de generale synode van Sneek/Utrecht de zienswijze van Kuiper tot enig geldende visie op de doop in de GKN te bestempelen²⁷⁵, waarna Schilder en zijn sympathisanten zich in 1944 van de synodale leeruitspraken ‘vrijmaakten’ en, onder de naam ‘Gereformeerde Kerken (onderhoudende artikel 31 der Kerkorde)’²⁷⁶ – later raakte de naam ‘Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)’ (GKV) in zwang – een eigen kerkverband oprichtten. In tegenstelling tot het schisma van 1926, tekende deze scheuring (de ‘Vrijmaking’) zich in alle geledingen van het kerkelijk leven af: waar de GKN in 1926 ‘slechts’ zeventuizend leden aan de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband hadden verloren²⁷⁷, daar zagen zij in de jaren na de Vrijmaking een kleine tien procent van hun achterban naar de GKV vertrekken.²⁷⁸

²⁷² *Nederlands Dagblad*, 18 december 2004.

²⁷³ G.J. Schutte, ‘Recensie van “Om de lijn der Afscheiding”, geschreven door Th.J.S. van Staalduine’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* CXXI (2006), 577-579, aldaar 577.

²⁷⁴ Voor een gedetailleerde uiteenzetting van de meningsverschillen tussen H.H. Kuiper en V. Hepp enerzijds en K. Schilder anderzijds, zie: J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde ‘elite’ in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein I-II* (Kampen 1994).

²⁷⁵ *Acta G.S. GKN* (Sneek/Utrecht 1939-1943), art. 628; *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1943-1945), art. 298.

²⁷⁶ Artikel 31 van de (in 1905 door de GKN licht gewijzigde) Dordtse Kerkorde stelde dat geen gevolg gegeven hoefde te worden aan een ter synode genomen besluit, ingeval het “bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods.” Daar dit volgens Schilder en de zijnen het geval was met de leeruitspraken van 1942, noemden zij hun ‘vrijgemaakte’ kerkgemeenschap aanvankelijk ‘Gereformeerde Kerken (onderhoudende art. 31 K.O.)’, ter onderscheiding van de kerken die de uitspraak van de synode wèl aanvaardden. Menend de rechtmatige voortzetting te zijn van de ongedeelde Gereformeerde Kerken van vóór 1944, noemen de GKV zich officieel ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’.

²⁷⁷ D.Th. Kuiper, ‘Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)’, in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987), 1-25, aldaar 20.

²⁷⁸ A. Amelink, ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 643-646, aldaar 645.

Hoewel de leeruitspraken van 1942 juist tot doel hadden Kuypers theologische erfgoed veilig te stellen, zou de lange nasleep van de Vrijmaking – nog tot 1961 hebben de GKN (vergeefs) geprobeerd de GKV tot het houden van samensprekingen te bewegen²⁷⁹ –, alsmede de nawerking van de Tweede Wereldoorlog (die ook het kerkelijk leven niet onberoerd had gelaten), ontwikkelingen in de bredere samenleving (zoals de langzame afbrokkeling van de verzuilde maatschappij-inrichting), de steeds meer als ‘knellend’ ervaren kaders van een op de ‘gereformeerde beginselen’ gevestigde (aan de VU bedreven) wetenschapsbeoefening²⁸⁰, de vaststelling dat het missionaire elan waarmee de GKN zich in hun beginjaren naar buiten toe hadden gepresenteerd, danig was verflauwd, en de opkomst van een nieuwe generatie godgeleerden en kerkleden die de jaren twintig en dertig, toen het gereformeerde leven groeide en bloeide, niet zelf hadden meegemaakt, op termijn een herijkingsproces in gereformeerde kring op gang brengen, dat een toenemend aantal GKN-theologen ertoe bracht de door Kuiper (en Bavinck) gelegde fundamenten aan een kritische inspectie te onderwerpen. Volgens socioloog D. Th. Kuiper moet de Vrijmaking méér dan de andere genoemde factoren verantwoordelijk gehouden worden voor de gereformeerde herbezinning op de eigen identiteit en confessionele traditie; het schisma van 1944 “had niet alleen flinke deuken toegebracht aan het gereformeerde autoriteitsgeloof en het gereformeerde vooruitgangsgeloof, maar had ook van de weeromstuit geleid tot een geest van grotere tolerantie, de wens om ‘elkaar vast te houden’.”²⁸¹ Doordat de GKN in 1926 en in 1944 de meer activistisch en polemisch ingestelde kerkleden waren kwijtgeraakt, verwerden zij, aldus Kuiper, tot een “rompkerk”, waarin een hergroepering plaatsvond van conservatieve en progressieve kerkleden. Vooral aan de laatste deed de generale synode in de loop van de jaren vijftig concessies; zo kon Th. Booy, voorman van de vernieuwingsgezinde beweging, met betrekking tot de liturgie al in 1956 tevreden constateren dat “[d]e kleur van onze eredienst (...) wat dichterbij die der hervormde midden-orthodoxie [komt].”²⁸² Het zou slechts de voorbode blijken te zijn van nog veel ingrijpendere veranderingen.

Tot ongeveer het midden van de jaren zestig bleven het neocalvinistische grondslagenstelsel en de gereformeerde zuil, cultuur en ethiek die op dit denksysteem waren gefundeerd, overeind, maar nadien zouden de Gereformeerde Kerken onherkenbaar transformeren. De Drie Formulieren van Enigheid verloren hun functie als toetssteen van wat ‘gereformeerd’ mocht heten; de ambten van diaken, ouderling en predikant werden opengesteld voor vrouwen; het doen van politieke uitspraken

²⁷⁹ *Acta G.S. GKV* (Assen 1961), addendum VI.

²⁸⁰ M.J. Aalders, ‘Gereformeerden waarheen? De opkomst van de moderne theologie in de Gereformeerde Kerken in de jaren vijftig van de twintigste eeuw’, *Transparant. Orgaan van de Vereniging van Christen-Historici* XVIII.2 (2007), 14-17, aldaar 15.

²⁸¹ D.Th. Kuiper, ‘Historisch-sociologische schets van de ontwikkeling der Gereformeerde Kerken’, in: J. van der Zouwen ed., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk. Onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de kerk* (Kampen 1972), 10-33, aldaar 30.

²⁸² Th. Booy, *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd* (Amsterdam 1956), 235.

werd niet langer overgelaten aan de ARP (wier nauwe band met de GKN overigens allengs lossier werd); niet-belijdende leden verkregen toegang tot het heilig avondmaal; de idee dat de Bijbel haar gezag ontleent aan de concrete leefsituatie van de individuele gelovige (verwoord in de rapportage *God met ons*²⁸³) verdrong de traditionele visie dat de Schrift, als onfeilbaar Woord des Heren, *a priori* gezag bezit; de behoudend- en terughoudendheid die de gereformeerde kijk op ethische en sociale kwesties kenmerkten, veranderden in een meer vooruitstrevende blik; dubbele kerkgang op zondag werd van regel uitzondering; en een oecumenische, toenaderingsgezinde houding tegenover andere denominaties verving het zelfgekozen en noodzakelijk geachte isolement van weleer. Ofschoon lang niet alle GKN-leden (wier aantal tezelfdertijd begon af te nemen²⁸⁴) deze veranderingen even enthousiast (laat staan in hetzelfde tempo) accepteerden, metamorfoseerden de GKN dusdanig dat godsdienst-socioloog G. Dekker van een ‘stille revolutie’ durft te spreken – ‘stil’, omdat de voornoemde ontwikkelingen zich zonder kerkbreed verzet – gereformeerden die zich ‘verontrust’ voelden over het afbrokkelende orthodoxe karakter van hun kerkgemeenschap, geconcentreerd rondom de ‘Vereniging tot opbouw en bewaring van het gereformeerde leven *Schrift en Getuigenis*’ en het ‘Confessioneel Gereformeerd Beraad’, vormden slechts een minderheid – op alle niveaus van het gereformeerd-kerkelijk leven hebben doorgezet.²⁸⁵ Met de afkalving van het neocalvinisme raakte eveneens de gereformeerde zuil, die samen met de GKN het neocalvinisme institutioneel belichaamde, haar rechtzinnige profiel kwijt, en verloor ook de gereformeerde zede haar geldingskracht; “thans,” concludeerde Dekker dan ook in 1992, “onderscheidt een groot deel van de leden van de Gereformeerde Kerken in levensstijl zich niet meer van de gemiddelde Nederlander.”²⁸⁶ Niet alleen het gereformeerde cultuurpatroon verdween, ook de GKN zélf gingen ten langen leste als opzichzelfstaande denominatie teniet; na een langdurig traject van toenadering tot de Nederlandse Hervormde Kerk (bekend als het ‘Samen-op-Weg’-proces), dat in 1961 een aanvang genomen had en waarbij sinds 1986 ook de Evangelisch-Lutherse Kerk betrokken was²⁸⁷, amalgameerden de Gereformeerde Kerken op 1 mei 2004 met de NHK en de ELK tot de Protestantse Kerk in Nederland. Hoewel socioloog C.S.L. Janse dier totstand-

²⁸³ *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag...* (Leusden 1981).

²⁸⁴ Het optimisme waarmee de GKN zich in 1960 over de verwachte ontwikkeling van hun ledental uitspraken, mag in dit verband als treffende illustratie dienen: de GKN kenden dat jaar, toen zij ruim 755.000 leden telden – zie: J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987), 195 –, nog “een bloeiend en groeiend kerkelijk leven” en vermoedden op basis daarvan dat zij rond 1980 de grens van een miljoen lidmaten zouden bereiken, maar “[i]n werkelijkheid zouden het er dat jaar 860.000 blijken te zijn en op het moment van opgaan in de Protestantse Kerk in Nederland rond de 660.000!” Zie: Dekker, *Een moeizaam gevecht*, 32. [Het uitroep-teken is van Dekker zelf.]

²⁸⁵ Zie: Dekker, *De stille revolutie*.

²⁸⁶ *Ibid.*, 15.

²⁸⁷ Voor een gedetailleerde geschiedenis van het ‘Samen-op-Weg’-proces en de daaruit voortvloeiende totstandkoming van de PKN, zie: B. Wallet, *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland. Het verhaal achter de vereniging* (Zoetermeer 2005).

koming typeerde als “een gebeurtenis zonder precedent”²⁸⁸, was zij in de kerkgeschiedenis der Lage Landen allerm minst uniek: al op 1 januari 1979 waren drie Belgische kerkgemeenschappen, waaronder zes gemeenten die onder de classis Dordrecht van de GKN ressorteerden, tot één protestantse fusiekerk samengegaan. Aan de aanwezigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland op Vlaamse bodem was daarmee na vijfentachtig jaar een einde gekomen.

²⁸⁸ *Reformatorsch Dagblad*, 1 mei 2004.

2. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN BELGIË

1. De Doleantie in België

“Door gevaren omringd is zeker het leven der geloovigen in de tegenwoordige Maatschappij. (...) Juist in groote steden als Antwerpen en Brussel, waar de beschaving fijn-bedorven is; waar het kwaad zich in een prachtig kleed hult; waar naast de gemeente van Christus, die als een stad op een berg moet zijn (het Sion Gods), ook de bergen Basans (d.i. de wereld), zich met al hunne hoogheid en trotschheid fier verheffen; moet de geloovige zich zeer in acht nemen.”²⁸⁹ Met deze aansporing tot standvastigheid richtten twee kleine kerkjes in Brussel en Antwerpen zich op 1 mei 1904, in de eerste editie van hun eigen mededelingenblad (de tweewekelijks verschijnende *Gereformeerde Kerkbode voor België*), tot hun lidmaten. Hoewel de twee kerkjes, die beide de naam ‘gereformeerde kerk’ droegen, te midden van het grootstedelijke leven, waarin zondige verlokkingen overvloedig aanwezig waren, slechts minuscule enclaves vormden, behoorden zij als bakens van Godvruchtigheid nochtans duidelijk zichtbaar te zijn. Sion stond daarbij model: deze heuvel, waarop de oude stad Jeruzalem gelegen was, mocht tegen het machtige gebergte Basan dan wel schril afsteken, desalniettemin had God, zoals psalm 68 bezingt, Sion boven Basan verkozen, door van de bergstad Jeruzalem Zijn ‘woonplaats’ te maken.²⁹⁰ Bovendien dienden de gereformeerden in Brussel en Antwerpen zich niet te laten ontmoedigen door de geringe grootte van hun kerkgemeenschap, maar juist kracht te putten uit hun situatie, in navolging van de roemruchte oudtestamentische richter Gideon: diens leger viel in het niet bij de gigantische troepenmacht van de vijandelijke Midjanieten, maar had, in vol vertrouwen op God, toch weten te triomferen, schreef de *Gereformeerde Kerkbode voor België* in november 1907 zelfverzekerd.²⁹¹ De gereformeerden in België zouden zichzelf ook nadien nog veelvuldig aanduiden als ‘stad op de berg’ en als ‘gideonsbende’.²⁹² Beide Bijbelse metaforen dienden ter accentuering van de ‘eigenheid’ van de gereformeerde kerkgezindte en ter legitimering van de aanwezigheid der gereformeerden in Vlaanderen. Er lag, zo stelden de gereformeerden, een tegenstelling, een *antithese*, tussen Sion en Basan, tussen de gemeente Gods en de haar omringende Godvijandige ‘wereld’. Zij beschouwden het als hun ‘opdracht’ de samenleving te ‘herkerstenen’, oftewel voortwoekerend ‘ongeloof’ en ‘bijgeloof’ terug te dringen door het Evangelie in ‘zuivere’ – lees: orthodox-calvinistische – vorm in alle segmenten van de publieke ruimte actief uit te dragen. Met dat ultieme doel voor ogen moest het gereformeerde “levensbeginsel,” om de *Kerkbode* van maart 1907 te citeren, “in onze

²⁸⁹ *G.K.B.* I.1 (1 mei 1904), 3-4, aldaar 3.

²⁹⁰ *Combi-editie van de Bijbel in de vertaling van 1951 en het kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Ps. 68.

²⁹¹ *G.K.B.* IV.93 (10 november 1907), 2-3, aldaar 3.

²⁹² Zie, bijvoorbeeld: *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Gent* XII.6 (juni 1958), 1-2; XIII.5 (mei 1959), 2; *Vlaams Kerkblad* IX.2 (juni 1962), 22-24, aldaar 24.

maatschappij worden ingedragen en zoo de Geest de harten ontvankelijk maakt, zal het in den weg van geloof en bekeering zich vastzetten en ons volksbestaan vernieuwen.”²⁹³

Het ideaal van ‘herkerstening’ was kenmerkend voor de Doleantiebeweging rond Abraham Kuyper.²⁹⁴ Niet toevallig is de Doleantie van 1886 dan ook van beslissende invloed geweest voor het ontstaan van de gereformeerde kerken in Brussel en Antwerpen. Doleantievoorman Kuyper heeft zelfs aan de wieg gestaan van de op- en uitbouw van gereformeerd-kerkelijk leven in eerstgenoemde plaats²⁹⁵; toen de in de Belgische hoofdstad woonachtige Nederlander A.G. van Deth, een eigenaar van een delicatessenwinkel met wie Kuyper regelmatig correspondeerde, uit protest tegen de zijns inziens ‘vrijzinnige’ (‘liberale’) tendensen in de bestaande protestantse kerkgenootschappen in België – de Bond der Protestants-Evangelische Kerken van het Koninkrijk België en de Belgische Christelijke Zendingskerk (BCZK) –, in 1894, gesteund door een handvol (voornamelijk Nederlandse) sympathisanten, een eigen kerkje oprichtte, wist Kuyper de synode van de GKN er in 1896 toe te bewegen het Brusselse kerkje in het verband van de Gereformeerde Kerken in Nederland op te nemen.²⁹⁶ Hoewel sommige leden van de hoogste gereformeerde kerkvergadering, wijzend op de formele betrekkingen die de oude Christelijke Gereformeerde Kerk in 1877 met de Belgische Christelijke Zendingskerk waren aangegaan en die na de totstandkoming van de GKN in 1892 nog immer van kracht waren²⁹⁷, aanvankelijk de nodige twijfels hadden over de noodzaak tot oprichting van een tot de GKN behorende gemeente buiten de Nederlandse landsgrenzen²⁹⁸ – de synode had om diezelfde reden een eerder verzoek tot materiële en geestelijke bijstand aan Van Deth en de zijnen, ingediend in 1893, afgewezen²⁹⁹ –, gelukte het Kuyper hen met succes te overreden, door te wijzen op vermeende parallellen die zouden bestaan tussen de (naar zijn mening) ‘beklagenswaardige’ staat waarin de Nederlandse Hervormde Kerk zich bevond, en de situatie waarin het protestantisme in België verkeerde: in de Bond van Kerken, een samenraapsel van calvinistische en lutherse gemeenten die vóór de onafhanke-

²⁹³ *G.K.B.* III.75 (3 maart 1907), 2-3, aldaar 3.

²⁹⁴ Zie: noot 238.

²⁹⁵ Voor een gedetailleerde beschrijving van de totstandkoming van de gereformeerde kerk te Brussel, zie: A. de Raaf, *Guido de Brès-kerk van Brussel (voorheen Gereformeerde Kerk). Historisch overzicht 1894-1984* (Brussel 1985); A. de Raaf, ‘Kuyper stond ook aan de wieg van de gereformeerde kerken in België’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 14-16; A. de Raaf, ‘De instituering van de Gereformeerde Kerk van Brussel (1891-1896), begeleid door Kuyper zelf’, in: D.Th. Kuiper e.a. eds., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland II* (Kampen 1988), 69-96.

²⁹⁶ *Acta G.S. GKN* (Middelburg 1896), art. 132.

²⁹⁷ *Acta G.S. CGK* (Utrecht 1877), art. 140b.

²⁹⁸ De gereformeerde kerk in Brussel was zelfs de allereerste GKN-gemeente buiten Nederland. Hoewel de gereformeerde kerken in Batavia en Soerabaja eerder gesticht waren dan de kerken in Brussel en Antwerpen, waren deze juridisch gezien (evenals de kerk op Curaçao en in Paramaribo) niet op buitenlands grondgebied gelegen, omdat deze gebiedsdelen destijds integraal deel uitmaakten van het Koninkrijk der Nederlanden. Zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*.

²⁹⁹ *Acta G.S. GKN* (Dordrecht 1893), art. 116.

lijkeheidsverklaring van België in 1830 als ‘classis Brussel’ tot de NHK hadden behoord³⁰⁰, bleef de toepassing van leertucht, geheel overeenkomstig de Hervormde Kerk in Nederland³⁰¹, een dode letter, terwijl de BCZK een tamelijk centralistische structuur kende die afweek van de in de GKN geldende ‘gedecentraliseerde’ Dordtse Kerkorde en sterk geleek op de hiërarchische ordening van de NHK.³⁰² Wilden gereformeerdgezinden in België, zo betoogde Kuyper, hun Heer en Heiland zonder gewetensbezwaren dienen, dan diende ook dáár een ‘reformatie der Kerk’ – lees: een tweede Doleantie – te worden bewerkstelligd.

Aldus geschiedde. In navolging van de Brusselse kuyperianen rond Van Deth, gingen ontevreden rechtzinnigen in Antwerpen, eveneens veelal van Nederlandse komaf, in 1899 over tot instituering van een eigen kerkje.³⁰³ Ds. Th. A. Eggenstein, de predikant van de lokale BCZK-gemeente, die, saillant genoeg, in 1877 als afgevaardigde van de Zendingkerk door de synode van de CGK hoogstpersoonlijk de ‘zusterhand’ was aangereikt (!)³⁰⁴, noemde hen met diepe minachting consequent ‘dolerenden’³⁰⁵ – hij weigerde hun exclusieve toe-eigening van de term ‘gereformeerd’ te aanvaarden –, maar de sympathisanten van Kuyper in zowel Antwerpen als Brussel lieten zich deze pejoratief bedoelde aanduiding al spoedig als ‘geuzennaam’ aanleunen en lieten zich er zelfs op voorstaan dat de woelingen in orthodox-calvinistisch Nederland hen tot hun breuk met de Bond van Kerken en de BCZK hadden aangezet. In een hagiografische lofzang op Kuyper gaf ds. V. Hepp, Evangeliedienaar in de Antwerpse gereformeerde kerk, in 1907, in de door hem geredigeerde *Gereformeerde Kerkbode voor België*, dan ook volmondig toe dat de kerkjes in Brussel en Antwerpen volledig schatplichtig waren aan de voorman van de Doleantiebeweging:

“Rechtstreeksch is zijn invloed (...) op de Belgische Calvinisten. Zij maken op hem met hun Nederlandse broederen gelijkelijk aanspraak. (...) Aan hem danken wij het ook, dat het Gereformeerd bewustzijn in België weer tot aanvankelijke opwaking kwam. Want hoezeer er onder ons ook zonen der Afscheiding zijn, zoo is het toch middelijkerwijze de actie van Dr. K. geweest, die de Gereformeerde kerken hier te lande uit hun eeuwenoude asch deed herrijzen.”³⁰⁶

Het door de Nederlandse dolerenden in 1886 genomen besluit tot afwerping van het ‘synodale juk’ van de NH-Kerk had, in de optiek van ds. Hepp, als een soort ‘eyeopener’ gefungeerd voor rechtzinnige protestanten in de twee grootste Vlaamse steden die zich, bij gebrek aan een voluit orthodox alter-

³⁰⁰ D. van Wageningen, ‘Kort historisch overzicht van het Belgische protestantisme’, *Belgische protestantse biografieën* A-1 (1987), 1-6, aldaar 1; Munier, ‘Voorbode van de PKN in 1816?’, 3-7.

³⁰¹ *Brief van A. G. van Deth c.s. aan de kerkenraad van de Nederlandse evangelische hervormde kerk in Brussel*, gedaateerd op 5 januari 1891.

³⁰² De Raaf, ‘De instituering van de Gereformeerde Kerk van Brussel (1891-1896)’, 82-85.

³⁰³ H. R. Boudin en M. Blok, *Synodaal gedenkboek van de Verenigde Protestantse Kerk in België, 1839-1992 / Mémoires synodales de l’Église Protestante Unie de Belgique, 1839-1992* (Brussel 1992), 20-22, aldaar 21.

³⁰⁴ *Acta G.S. CGK* (Utrecht 1877), art. 140b.

³⁰⁵ A. de Raaf, *Bewaar het pand. Eene eeuw Protestantse Kerkaande Bexstraat te Antwerpen* (Antwerpen 1993), 206-207.

³⁰⁶ *G.K.B.* IV.93 (10 november 1907), 2-3, aldaar 3.

natief en verblind door de in confessionele taal gegoten Schriftekritiek van het predikantencorps in de Bond van Kerken en de BCZK, voorheen tevreden hadden gesteld met de bestaande Belgische protestantse kerken. Ook in Gent en Mechelen had de Doleantie rechtgelovige calvinisten, andermaal hoofdzakelijk met Nederlandse wortels, ‘de ogen geopend’: vanaf 1897 probeerden enkele ‘belijdenisgetrouwen’ in eerstgenoemde plaats met een eigen kerkgemeente aansluiting te verkrijgen bij de GKN (wat in 1926 daadwerkelijk gelukte)³⁰⁷, terwijl in Mechelen een in 1912 tot wording gekomen gemeenschap van gereformeerdgezinden in 1938 een volwaardige gereformeerde kerk oprichtte.³⁰⁸ Daarnaast kon in 1953 in het ten westen van Brussel gelegen plattelandsdorpje Denderleeuw, waar al sinds de vroege jaren twintig samenkomsten werden gehouden³⁰⁹, en in 1955 in Boechout, onder impuls van een evangeliserende Hollandse fabrikant³¹⁰, een gereformeerde kerk worden gevestigd.³¹¹ Bovendien kon in dat laatste jaar eveneens een ‘dependance’ van de Antwerpse gereformeerde kerk in Hoboken worden geïnstitueerd.³¹² Deze gemeenten – gezamenlijk aangeduid als de Gereformeerde Kerken in België (GKB) – ressorteerden oorspronkelijk onder de classis Dordrecht van de GKN³¹³, kregen in 1950 de status van een ‘kring’ (een soort kerkbestuurlijke ‘tussenlaag’ die speciaal voor de Belgische kerken werd geconstrueerd) binnen die classis³¹⁴ en vormden vanaf 1974 de afzonderlijke classis België.³¹⁵ Op 1 januari 1979 fuseerde de classis België van de Gereformeerde Kerken in Nederland (de GKB) met de Protestantse Kerk van België (PKB) – de vroegere Bond van Kerken, die tussen 1957 en 1969 als ‘Protestants-Evangelische Kerk van België’ (PEKB) door het leven was gegaan – en de Hervormde Kerk van België (HKB) – sinds 1969 de nieuwe naam van de oude BCZK³¹⁶ – tot de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB).³¹⁷

³⁰⁷ M.R. Barritt, P. van Beek en A. de Raaf, *Inventarissen van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Londen 1939-1979, Gereformeerde Kerk te Curaçao 1930-1984, Classis België van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1950-1978* (Utrecht 1988), 83-84; De Raaf, *Een open poort*, 22-35.

³⁰⁸ Van G.K.B. naar V.P.K.B. (Mechelen 1978), 7-13; S.H. Fuite, *In een straat genaamd de Rechte. Geschiedenis van de protestantse kerkgemeenschap te Mechelen-Noord 1844-1994* (Mechelen 1994), 182-187, 209-211.

³⁰⁹ De Raaf, *Een open poort*, 38; C. Van Adinkerke, *De tempel. De geschiedenis van een protestantse gemeente in Vlaanderen* (z.p. 1957).

³¹⁰ De ondernemer in kwestie, K. Sluys, schreef een apologetisch getoonzet boek over de stichting van de gereformeerde kerk in Boechout onder de veelzeggende titel *Het wonder van Boechout* (uitgegeven te Franeker in 1959).

³¹¹ Boudin en Blok, *Synodaal gedenboek*, 27-28.

³¹² De Raaf, *Een open poort*, 67-68; *N.O.P.* XXXV.10 (oktober 1955), 4.

³¹³ A. de Raaf, *Inventaris van het archief van de Guido de Brès-kerk van Brussel (voorheen Gereformeerde Kerk) over de periode 1890-1984* (z.p. 1984), 4.

³¹⁴ E. van Beilen, *Methet oog op België. Informatie-brochure van de Gereformeerde Kerken in België* (z.p. 1975), 10.

³¹⁵ *De Kruisbanier* XXX.1 (10 januari 1974), 2.

³¹⁶ *N.O.P.* XLIX.10 (oktober 1969), 2-3.

³¹⁷ J.J. Berends, *De Verenigde Protestantse Kerk in België in het Belgische protestantisme. De weerslag van een niet-hiërarchische structuur op de ideologische oriëntering van een religieuze minderheid* (Gent 1987), 31.

2. Reformatorisch leven in een roomse omgeving

Ontstaan als ‘afsplitsing’ van de Bond van Kerken en de Belgische Christelijke Zendingkerk, amalgameerden de Gereformeerde Kerken in België in 1979 dus uitgerekend met de twee denominaties wier ‘onzuivere’ prediking en kerkordening in de late negentiende en vroege twintigste eeuw als rechtvaardiging hadden gediend om een opzichzelfstaand kerkgenootschap te formeren. Vanzelfsprekend is aan het besluit van de (van oorsprong homogeen-orthodoxe) GKB in de (zeer pluriforme) VPKB op te gaan dan ook een veelbewogen ontwikkelingsgeschiedenis voorafgegaan, die zich het beste laat optekenen als een spanningsvol laveren tussen een bewust gekozen isolement enerzijds en missionaire bewogen- en bevlogenheid anderzijds, tussen de geslotenheid van een op zichzelf teruggeworpen ‘stad op de berg’ en de bekeringsijver van een geharnaste ‘gideonsbende’. De Gereformeerde Kerken in België kozen de eerste decennia van hun bestaan bewust voor een zekere afgezonderdheid, vanuit de opvatting dat de ‘zuiverheid’ van leer en leven alleen in isolement gewaarborgd kon blijven, en droegen het karakter van een Hollandse ‘immigrantenkolonie’³¹⁸: hun materiële en geestelijke banden met Nederland waren zéér hecht, vrijwel al hun predikanten kwamen uit Nederland³¹⁹ en hun kerkbankjes werden veelal bevolkt door naar België geëmigreerde of tijdelijk in België verblijvende Nederlanders.³²⁰ Niettemin ontkenden de gereformeerden met volle overtuiging dat het calvinisme typisch ‘Hollands’ of ‘wezensvreemd’ aan de godsdienstige volksaard der Belgen zou zijn – integendeel zelfs: in de *Gereformeerde Kerkbode voor België* en later in het *Maandblad ten dienste van de Gereformeerde Kerken in België* (uitgegeven in de jaren dertig), *De Open Poort* (het evangelisatietijdschrift van de GKB, dat in 1921 voor het eerst verscheen en vandaag de dag, zij het in sterk gewijzigde vorm, nog steeds wordt gepubliceerd) en tientallen stichtelijke traktaatjes werd continu beklemtoond dat de Reformatie zich in de zestiende eeuw vanuit het huidige Vlaanderen naar de Noordelijke Nederlanden had verspreid en dat het calvinisme indertijd op vele Vlaamse kansels met instemming was begroet.³²¹ Zij beschouwden hun aanwezigheid in (Vlaams-)België, waar de dominante Rooms-Katholieke Kerk het volk in een systeem van ‘dwaalleringen’ gevangen hield, en waar de Bond van Kerken en de BCZK nalieten het Belgische calvinistische erfgoed nieuwe vitaliteit te geven,

³¹⁸ *Enkele opmerkingen ten aanzien van de situatie in en rond de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd in juli 1966; *Kladversie van een brochure over de Gereformeerde Kerken in België*, ongedateerd (waarschijnlijk 1971); *Tussentijds rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van Haarlem, 1973/1974*, gedateerd op 18 juni 1974; *De Stem* CIV.1 (11 januari 1975), 3-5, aldaar 4.

³¹⁹ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 119-121.

³²⁰ *N.O.P.* XXXII.1 (januari 1952), 4.

³²¹ Zie, bijvoorbeeld: *De Torenwachter* IX.5 (mei-juni 1936), 2; *B.O.P.* XVII.5 (mei 1937), 1; XX.4 (april 1940), 3; XXI.4 (april 1941), 2; XXVI.5 (mei 1946), 2-3; *De Kruisbanier* XIII.3 (19 januari 1957), 1-2. Laatstgenoemde periodiek wijdde in 1952 een vierdelige artikelenserie aan de geschiedenis van de Reformatie in Vlaanderen. Zie: *Ibid.* VIII.25 (21 juni 1952), 1-2; VIII.26 (28 juni 1952), 2-3; VIII.27 (5 juli 1952), 1-2; VIII.28 (12 juli 1952), 1-2.

bijgevolg als het inlossen van een ‘ereschuld’.³²² Aangezien, zo betoogde een GKB-predikant in de twintigste jaargang van *De Open Poort*, “bijna geheel het Vlaamse land in de zestiende eeuw met de Hervorming medeging”³²³, spraken de gereformeerden steevast over het herkerstenen van de Belgische samenleving. Ooithad het heldere licht des Evangelies het glooiende Vlaamse land beschenen, en het was hun ‘opdracht’, als een vooruitgeschoven ‘gideonsbende’, zichtbaar aanwezig als ‘stad op de berg’, dat licht weer in volle heerlijkheid over de Zuidelijke Nederlanden te laten stralen.

Dit doeleinde zou alleen vruchten kunnen afwerpen wanneer de GKB zich, al dan niet met de steun van gelijkgezinde leden van andere protestantse kerkverbanden – ofschoon de gereformeerden het isolement prefereerden, waren zij zich er terdege van bewust dat zij, buiten het strikt kerkelijke terrein, waar het echt niet anders kon, voor het verwezenlijken van hun doelen steun in aanpalend protestants milieu moesten zien te verwerven –, zouden beijveren voor de oprichting van eigen organisaties die de reformatorische levensbeschouwing konden doen wortelen in de maatschappij. De ‘opinie-leiders’ in Vlaams-gereformeerde kring – met recht kunnen de gemeentepredikanten, die, op slechts een enkele uitzondering na, allen uit Nederland afkomstig waren³²⁴, zo betiteld worden, daar zij in de GKB (en overigens evenzeer in de Gereformeerde Kerken in Nederland) ook buiten het kerkelijke erf, zoals in schoolbesturen en persorganen, leidinggevende functies bekleedden³²⁵ – hebben zich tot diep in de jaren 1960 vooral sterk gemaakt voor de oprichting van protestants-christelijke (lager) scholen – immers, “om protestantsche generaties te vormen [zijn] protestantsche scholen noodig”³²⁶ – en frequent gereflecteerd op de vraag hoe de in Vlaanderen woonachtige gereformeerden zich dienden te verhouden tot de Belgische politiek. Ofschoon ook de strijd voor (lager) onderwijs op protestantse grondslag niet zonder slag of stoot gepaard ging – waarop later in meer detail zal worden ingegaan –, bleek hoofdzakelijk dat laatste tot hoofdbrekens te leiden: waar de Gereformeerde Kerken in Nederland van oudsher nauw gelieerd waren aan de door Abraham Kuyper in 1879 (dertien jaar voor de tot-

³²² Omzendbrief van de gereformeerde kerk te Antwerpen aan alle kerkenraden en classes binnen het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland, ongedateerd (waarschijnlijk ± 1906); *G.K.B.* II.45 (7 januari 1906), 4; II.51 (1 april 1906), 2-3, aldaar 3; *Acta G.S. GKN* (Groningen 1927), art. 240 en addenda CXXXIII en CXXXIV; *De Kruisbanier* XVIII.22 (2 juni 1962), 1-2, aldaar 2; De Raaf, *Een open poort*, 151.

³²³ *B.O.P.* XX.4 (april 1940), 3.

³²⁴ Predikanten die één van de tot de Gereformeerde Kerken in Nederland behorende gemeenten (in België) wilden bedienen, dienden een opleiding te hebben genoten aan de Theologische (Hoge)school te Kampen of de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. De enige Belgen-van-geboorte die als dienaren des Woords aan de GKB verbonden zijn geweest, zijn: ds. A. Lauwers (1870-1955, tussen 1920 en 1941 als evangelisatiepredikant van de gereformeerde kerk te Brussel belast met de evangelisatiearbeid te Denderleeuw) – zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 251 –, ds. C.L.A.M. Van Puyvelde (1877-1972, tussen 1928 en 1943 predikant van de gereformeerde kerk in het Nederlandse Zuilen, en nadien tussen 1955 en 1956 als emeritus verantwoordelijk voor de pastorale verzorging van de leden van de gereformeerde kerk te Boeichout) – zie: *Ibid.*, 264 – en ds. E.A. Rooze (1948-, die vanaf oktober 1978, drie maanden voordat de GKB opgingen in de VPKB, gemeentepredikant van de gereformeerde kerk te Mechelen werd) – zie: *Reformatorisch Dagblad*, 6 oktober 1978.

³²⁵ Het gemis aan een eigen ‘intellectuele elite’ deed zich in geheel protestants België gevoelen. Zie: *De Stem* XCII.16 (maart 1963), 1.

³²⁶ *De Torenwachter* IV.10 (maart 1930), 3.

standkoming van de GKN) gevestigde Anti-Revolutionaire Partij³²⁷, daar was het getal der gereformeerden in België simpelweg te klein om tot afzonderlijke politieke partijvorming over te gaan. Dit nam evenwel niet weg dat het gemis aan een ‘Belgische’ ARP luidkeels werd betreurd³²⁸ en dat wel degelijk enkele aanzetten gedaan zijn om te onderzoeken hoe reformatorische christenen in België zich staatkundig zouden kunnen organiseren³²⁹ – zij het zonder (het gehoopte) resultaat.³³⁰ Vanuit de overtuiging dat iedere sfeer des levens – ook de politieke arena – onderworpen was aan de opperheerschappij van Christus³³¹ en dat zij die zich Zijn navolgers noemden, niet mochten rusten vooraleer die opperheerschappij in iedere levenskring metterdaad zou worden geëerbiedigd, wensten de gereformeerden in België zich nochtans niet politiek afzijdig te houden. Herhaaldelijk vulden de redactie voerende predikanten van GKB-gerelateerde periodieken als de *Gereformeerde Kerkbode voor België* en *De Open Poort* de kolommen van hun bladen dan ook met staatkundige beschouwingen en commentaren. In hun hoedanigheid van protestantse ‘opinieeliders’ voelden de GKB-predikanten zich geroepen stelling te nemen tegen alle (politieke, godsdienstige en culturele) grondslagenstelsels die, naar toenmalig orthodox-calvinistisch inzicht, niet te rijmen vielen met de ‘ordinantiën Gods’ en de ‘gereformeerde beginselen’, maar aan *partijpolitieke* stellingnamen wensten zij zich niet te wagen. Reeds in 1911 bracht ds. Hepp deze grondregel in de *Gereformeerde Kerkbode voor België* krachtig onder woorden: “[w]el mogen we ons uitlaten over politieke *beginselen*, maar in de *actuele politiek* mogen we ons niet mengen.”³³²

³²⁷ “De gereformeerde subcultuur was niet alleen religieus, maar ook politiek van aard. Niet voor niets stichtte Abraham Kuiper in 1879 eerst de ARP alvorens hij in 1886 met de Nederlandse Hervormde Kerk brak om zijn eigen Gereformeerde Kerken in Nederland te vormen.” Zie: J.T. Sunier, *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (Amsterdam 2000), 163.

³²⁸ *N.O.P.* XXXIV.5 (mei 1954), 1-2, aldaar 1.

³²⁹ “Onze groep is helaas ook te klein voor het vormen van een eigen partij, vleugel of Prot.-Chr. werkgroep in een bepaalde partij (hoewel in het verleden zulke pogingen wel zijn gedaan).” Zie: *Ibid.* XLVIII.4 (april 1968), 3-4, aldaar 3. “Toch waren er ook predikanten en andere ingeweken protestanten, die voor de christenheid wel degelijk een taak zagen liggen op het politieke terrein. Maar dat veronderstelde, ja vereiste in hun gedachtengang [sic], het bestaan van een eigen *protestantchristelijke politieke partij*. Zij waren in dit opzicht zeer ‘beginselvast’.” Zie: J. Nijs, ‘Protestanten en de politiek’, in: P.M. Bouman ed., *Een andere weg. Protestanten in de Vlaamse samenleving* (Amstelveen 1986), 181-189, aldaar 183.

³³⁰ In de jaren vijftig van de twintigste eeuw zijn in de Belgische Socialistische Partij en de Belgische Liberale Partij weliswaar aparte ‘werkgemeenschappen’ van protestanten opgericht (vergelijkbaar met de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap, die, naast de Katholieke Werkgemeenschap en de Humanistische Werkgemeenschap, tussen 1946 en 1969 in de Nederlandse Partij van de Arbeid heeft bestaan en in 1973 is opgegaan in het aan deze partij gelieerde ‘Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek’), maar leden van de Gereformeerde Kerken in België waren daarbij, hoogstwaarschijnlijk vanwege de seculiere signatuur van deze groeperingen, niet betrokken. Zij koesterden de wens ooit nog eens een *eigen, protestants-christelijke* politieke partij te kunnen oprichten. Zie: *Ibid.*, 184.

³³¹ “Geen duimbreed is er op heel ‘t erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die áller Souverein is, niet roept: ‘Mijn!’”. Zie: noot 236.

³³² *G.K.B.* VIII.189 (16 juli 1911), 3-4, aldaar 4. [Cursivering, TK.]

3. Achter ieder 'kwaad' schuilt 'Rome'

Het volgende artikeltje uit het primair op de evangelisatie gerichte blad *De Open Poort*, verschenen in 1936, mag exemplarisch heten voor de wijze waarop de gereformeerden in België lange tijd het politieke krachtenveld hebben becommentarieerd. De bewuste beschouwing bericht over een redevoering van Willy Becker voor een landdag van de Hitlerjugend, waarin het Nazipartijlid, na de Führer en de Gezalfde op een denkbeeldige bascule te hebben gewogen, verkondigde: “Christus was groot, maar Adolf Hitler is nog groter!”³³³ De redacteur van het artikel had nu kunnen wijzen op Spreuken 11:1 of Spreuken 20:23 – was hier niet ontegenzeggelijk sprake van twee ‘valse’ gewichten op een ‘bedrieglijke’ weegschaal, van twee ‘gewichten’ die niet te vergelijken vielen? –, maar besloot daarentegen op de gedachtegang van Becker voort te bouwen. Ofschoon zij het de nationaal-socialisten misschien niet *en plein public* naspraken, “zijn er velen die bewust of onbewust zijn als Willy Becker. Bij de socialisten zijn Marx en Bebel groter; bij de Communisten is het Lenin die groter is dan Christus.” En bezondigde een ieder, óók de christenmens, zo vroeg *De Open Poort* zich retorisch af, zich er niet aan het eigen ‘Ik’ te verheffen boven de Zoon Gods? “Blijkt dan niet, dat het ‘Ik’ verreweg in alles overheerst en dat Christus tevreden moet zijn met een heel klein plaatsje? Zegt ge dus feitelijk niet hetzelfde als Willy Becker: Christus is groot, maar ‘Ik’ ben groter?” Niet alleen de veroordeling van nazisme, socialisme en communisme, maar ook deze wending van de staatkunde naar het persoonlijke geloofsleven kenmerkt de door GKB’ers geschreven politieke beschouwingen. In een vast stramien eindigden zij steevast met een oproep tot verootmoediging; aards politiek gekonkel was iets tijdelijks, dat verbleekte bij het eeuwigdurende koningschap van Christus. Het artikel uit 1936 vormt daarop geen uitzondering. Alleen wie zijn eigen wil, luidde de afsluitende vermaning aan de lezers, aan die van God onderschikt maakt, wordt ingeleid in “het geheim van een waarlijk gelukkig, Christelijk leven: Christus groot, ik klein.”³³⁴

Gevraagd naar een verklaring voor de aantrekkingskracht van de uiterste flanken in het politieke spectrum (nationaalsocialisme en fascisme aan de rechterkant, socialisme en communisme ter linkerzijde), duidde *De Open Poort* niet zozeer de wereldeconomische crisis of de geopolitieke woelingen van het interbellum als voornaamste oorzaken aan, maar wees zij met een beschuldigende vinger naar de Rooms-Katholieke Kerk. Waar de gereformeerden in Nederland de voornoemde ismen, samen met het meer bedaagde liberalisme en conservatisme, als uitvloeisels van de Franse Revolutie beschouwden – de naam ‘antirevolutionair’ verwijst daarnaar –, daar zag *De Open Poort* deze staatsideologieën met totalitaire pretenties in het verlengde liggen van het rooms-katholicisme. Was de “grote Revolutie van 1789” niet uitgebroken “in een land, waar de geloovige Protestanten

³³³ *B.O.P.* XVI.1 (januari 1936), 4.

³³⁴ *Ibid.*

wreed waren vervolgd en uitgeroeid en het Rooms-Katholicisme zijn volle kracht had kunnen openbaren”?³³⁵ En had het communisme daarnaast niet de grootste aanhang in soortgelijke landen? Volgens ds. B.W. Ganzevoort, indertijd als gemeentepredikant verbonden aan de gereformeerde kerk te Gent, hoefde dit geenszins verbazing te wekken, aangezien zowel de ‘revolutionaire’ stromingen als de RKK een “massa-mentaliteit” kweekten, waarin het individu niet zelf leerde nadenken, en zij, in plaats van God, het volk respectievelijk de Kerk als hoogste gezagsbron erkenden. Wat voor de Franse Revolutie en voor het communisme gold, had evenzeer betrekking op de zwarthemden van Mussolini en Hitler. Ds. Ganzevoort meende dan ook te kunnen verklaren “waarom het Rooms-Katholicisme, en het Fascisme zoo dicht bij elkander staan. Om de massa in den band te houden, is er naast de dictatuur in het geestelijk leven noodig een dictatuur in het staatsleven.”³³⁶ Zij waren eenvoudigweg complementair. De evangelist H.A. Jonkers had drie jaar vóór ds. Ganzevoort al gewezen op het verband tussen de roomse leer en de tot verzamelbegrip van allerhande ongeloofstheorieën geabstraheerde ‘Revolutie’. Deze was tezelfdertijd zowel een voortbrengsel van het katholicisme als een oppositionele macht tégen de RKK: “[d]e geestelijke dictatuur van Rome heeft de wereld niet anders gebracht dan godsdienstoorlogen en revoluties. Zie slechts, lezer, naar de katholieke landen, waar revoluties en burgeroorlogen aan de orde van den dag zijn. En altijd weer is de revolutie gekeerd tegen de R.K. Kerk.”³³⁷ Het rooms-katholicisme oogstte, met andere woorden, wat het met zijn eigen grondslagenstelsel had gezaaid.

Een andere keer werden (nationaal-)socialisme en communisme niet voorgesteld als een consequentie van het rooms-katholieke denksysteem, maar veeleer als diens nauwe *verwanten*. Daar de Revolutie – met haar maakbaarheidsideaal – en de RK-Kerk – met haar leer van de goede werken en haar interpretatie van het doopselsacrament – de mens tot veel meer in staat en minder verdorven beschouwden dan de reformatorische orthodoxie, kon ds. Ganzevoort tevreden constateren “dat de leer van de Rooms-Katholieke Kerk veel dichter staat bij die van de Revolutie dan bij die van de Hervorming, en de overgang van de R.K. leer tot die van de Revolutie dan ook veel gemakkelijker is dan de overgang van de leer der Hervorming tot die der Revolutie.”³³⁸ Verwantschap vertoonden eveneens de RK-kerkvorsten en de leiders van de fascistische massabewegingen, de Führeren en il Duce. “Zoudt gij willen,” vroeg Jonkers aan *De Open Poort*-lezer, “dat hier in België een man als Mussolini of Hitler aan de macht kwam? (...) Ge voelt bij intuïtie, dat het stelsel van een dictator niet deugt, dat het principieel fout is (...). Welnu, zoo is het nu ook met den paus. Hij is de kerkelijke dictator, onder

³³⁵ *B.O.P.* XX.1 (april 1940), 4.

³³⁶ *Ibid.*

³³⁷ *Ibid.* XVII.1 (mei 1937), 3.

³³⁸ *Ibid.* XIX.1 (november 1939), 3. [Deze editie spreekt abusievelijk over de ‘achttiende jaargang’.]

wien geen Protestant wil staan.”³³⁹ Vermits de wereldlijke aspiraties van de bekleeder der Heilige Stoel niet onderdeden voor de machtswellust en heerszucht van de Asmogendheden, durfde de gereformeerde evangelisatieperiodiek, bij het opwerpen van de (oneigenlijke) vraag wie de beste leider van het moment was, Hitler, Mussolini en de paus in één adem te noemen.³⁴⁰ De lokroep van hun schijn-evangelie, dat slechts surrogaatverlossing bood, zou op lange termijn evenwel overstemd worden door de Bijbelse roepstem. Hun leiderschap zou onbestand blijken tegen de soevereiniteit van de enige, waarachtige Leider. Niet de woorden van hen die zich bestempelden als Führer, Duce of kerkleider, luidde de onderliggende boodschap van *De Open Poort*, maar het zuivere Woord Gods behoort in een mensenleven leidend te zijn. Andermaal diende een politieke beschouwing zo als aansporing tot bekering.

De fascistische dreiging mocht na 1945 dan wel geweken zijn, het ‘roomse’ en het ‘rode’ gevaar bleken nog immer een dam op te werpen tegen de ‘doorbraak’ van het Evangelie in Vlaanderen. De slagkracht van het marxisme was zelfs gróter dan voorheen: de communistische partijen beleefden in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en België hun electorale *jours de gloire*³⁴¹, terwijl het ontluiken van de Koude Oorlog met een nieuwe agitatie in de geopolitieke diplomatieke verhoudingen gepaard ging. Waar Moskou op het wereldtoneel de plaats van de as Rome-Berlijn als vijand van het vrije Westen had ingenomen, zag *De Open Poort* een nieuw tweekoppig monster verrijzen: de as Rome-Moskou. De angst van de RK-Kerk voor het links-radicalisme was niet ongegrond, meende het blad, daar het rooms-katholicisme en het communisme in de kern weinig van elkaar verschilden. Uit strategisch oogpunt zou het Vaticaan weleens een bondgenootschap met de Sovjet-Unie kunnen sluiten, zoals het indertijd ook met de nationaal-socialisten had gedaan: “[d]aarom,” verduidelijkte ds. Ganzevoort, “zullen we ons niet verwonderen, wanneer we Rome nog eens met Moskou zullen zien samengaan, hoezeer het Communisme als een gevaar gezien wordt. (...) Want Rome zoekt den communist te verzoenen met de kerk[.]” Het was “taktiek” van eenzelfde soort, waarvoor in de Tweede Wereldoorlog “[ook] de Duitse bisschoppen en Rome ontvankelijk bleken.”³⁴² In het jaar 1952 publiceerde *De Open Poort* een door ds. H.J. Hegger, een kort tevoren naar de Gereformeerde Kerken overgestapte priester, geschreven artikel onder de veelzeggende titel ‘Vaticaan of communisme?’. “Moet de wereld kiezen tussen deze twee: Rome of het Communisme? Zo stelt Rome het voor,” aldus ds. Hegger. Volgens hem was deze vraagstelling evenwel mislei-

³³⁹ *B.O.P.* XVII.1 (mei 1937), 3.

³⁴⁰ *Ibid.* XVII.8 (augustus 1937), 1.

³⁴¹ Voor Nederland, zie: A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* ('s-Gravenhage 1972), 91. Voor België, zie: K. Deschouwer, ‘De gemeenteraadsverkiezingen van 1946. De reconstructie van een partijstelsel’, in: E. Witte, J.C. Burgelman en P. Stouthuysen eds., *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)* (Brussel 1989), 59-76, aldaar 71.

³⁴² *B.O.P.* XXVII.3 (maart 1947), 1-2, aldaar 2.

dend – niet alleen omdat de keuze moest zijn: ‘vóór of tégen het Evangelie’, maar ook omdat de levensbeschouwing van ‘Rome’ en ‘Moskou’ stoelden op dezelfde principes van klassenongelijkheid en dictatuur. Tegenover het reformatorische ambt aller gelovigen hield de Rooms-Katholieke Kerk, geheel in overeenstemming met de communistische dichotomie tussen ‘bezittenden’ en ‘niet-bezittenden’, vast aan een onderscheid tussen geestelijken en leken. “Het is daarom niet te verwonderen,” concludeerde de gemeentepredikant van de gereformeerde kerk te Denderleeuw, “dat juist in de Roomse landen het Communisme zo sterk is.”³⁴³ Een jaar later herhaalde ook ds. Ganzevoort dat het rooms-katholicisme er zelf debet aan was dat velen niet langer achter de wit-gele banier marcheerden, maar de rode vaan ter hand namen. Naar aanleiding van het overlijden van Stalin – een bericht dat het Vaticaan, zo beweerde de evangelisatiepredikant van Antwerpen³⁴⁴, “met een gevoel van diep medelijden [had] ontvangen” –, zou de RKK hebben verklaard dat “[h]et communisme (...) miljoenen de weg van kwaad en ondergang opgedreven [heeft].” Wie een antwoord wilde krijgen op de vraag “hoe velen (...) de Roomse Kerk zélf den weg van kwaad en ondergang [heeft] opgedreven,” hoefde slechts naar het aantal communistische partijleden in het voorheen fascistische Italië te kijken.³⁴⁵ De opkomst van extreem-rechts vóór de oorlog, de opleving van extreem-linkser-ná: Rome was in beide gevallen hoofdschuldige. Het in *De Open Poort* overduidelijk aanwezige antikatholicisme kreeg zo een politieke lading.

4. “God heeft niets tegen socialisten”

Het opvallende is nu, dat deze aversie tegen (het streven naar wereldmacht van de) RK-Kerk níet heeft geleid tot een rechtstreekse aanval op de Katholieke Partij of haar opvolgster, de Christelijke Volkspartij (CVP). Evenmin vallen in periodieken waarin GKB-predikanten schreven, veroordelingen van de Kommunistische Partij van België of de Belgische Socialistische Partij (BSP) te lezen. Toen de aartsbisschop van Mechelen, J.E. kardinaal Van Roey, een stemkeuze voor laatstgenoemde partij in 1957 publiekelijk strijdig had verklaard met praktiserend catholicisme, kwamen de gereformeerde ‘opinieleiders’ zelfs actief in het verweer. Hoewel hun eigen Gereformeerde Kerken in 1936 belijdende leden hadden verboden lid te zijn van de Nationaal-Socialistische Beweging – op straffe van uitsluiting van de sacramentsbediening –, stelden zij dat een kerkelijk leider zich diende te onthouden van een (dwingend) stemvoorschrift. Ds. Hegger schreef aan Van Roey, wiens verbod op het vóóter “ten voordele van een partij, welke de godsdienstige en zedelijke belangen bekampt of in gevaar brengt”, gelovigen min of meer verplichtte op de CVP te stemmen – volgens ds. Hegger was voor-

³⁴³ *B.O.P.* XXXII.10 (juni 1952), 2-3, aldaar 3.

³⁴⁴ Sinds 1946 was ds. Ganzevoort niet meer werkzaam als gemeentepredikant van de gereformeerde kerk te Gent, maar als evangelisatiepredikant verbonden aan de gereformeerde kerk te Antwerpen. Zie: noot 488.

³⁴⁵ *B.O.P.* XXXIII.5 (maart 1953), 1-2, aldaar 1.

noemd citaat onmiskenbaar gericht tegen “de liberale en socialistische partij”³⁴⁶, die tussen 1954 en 1958 zonder de CVP een regering vormden³⁴⁷ – een in *De Open Poort* gepubliceerde ‘open brief’, waarin hij de inmenging van de RKK in de electorale partijpolitiek hekeld. “Doordat de rooms-katholieke kerk in België zich zozeer met de politiek bemoeit, daardoor worden de kerken steeds leger. U is daarvoor mede schuldig aan de steeds verder voortschrijdende ontkerstening van België,” donderde de dominee van Denderleeuw. Terwijl socialisten en liberalen het ten langen leste wel “moe [zouden] worden om elke zondag naar een kerk te gaan, die steeds weer hun politieke overtuiging aanvalt met haar geestelijke macht,” wilde ds. Hegger “niet spreken ten voordele van enige politieke partij, noch ten voordele van de liberale, noch van de socialistische partij, noch ook ten voordele van de C.V.P.”³⁴⁸ In de GKB waren mensen van allerlei politieke kleur welkom – “God heeft niets tegen socialisten”³⁴⁹, sprak ds. A. Lauwers volgens de overlevering bij zijn eerste evangelisatietocht door Denderleeuw –, omdat de zondigheid van het mensdom universeel was en (dus) aan geen enkele partij voorbijging. “Overal waar mensen zijn,” besloot ds. Hegger, “wordt er gezondigd. Of ze nu lid van de socialistische of de liberale partij zijn of van de CVP; of ze nu r. katholiek of protestant [sic] zijn. Dat blijft hetzelfde.”³⁵⁰ Daar óók politiek die zich tooide met het adjectief ‘christelijk’, (feilbaar) mensenwerk bleef, mocht “de kerk van Jezus Christus”, vulde het mededelingenblad van de gereformeerde kerk van Gent aan, “zich niet vereenzelvigen met een politieke partij.”³⁵¹ Dát was nu precies wat de RKK wèl deed.

Hier werd wel erg gemakkelijk over het hoofd gezien hoezeer de Gereformeerde Kerken in Nederland met de ARP verbonden waren. Het klopt weliswaar dat de GKN, de stellingname tegen de Nationaal-Socialistische Beweging in 1936 uitgezonderd³⁵², tot ongeveer medio jaren 1960 politieke uitspraken schuwden, maar juist *omdat* zij voor het doen van dergelijke uitspraken over de Anti-Revolutionaire Partij beschikten en een stem op de ARP voor een lid van de Gereformeerde Kerken welhaast vanzelfsprekend was.³⁵³ De Gereformeerde Kerken in België mengden zich, bij *gemis* van een ARP, eveneens niet in de partijpolitiek, om, wat op basis van het bovenstaande aannemelijk wordt,

³⁴⁶ B.O.P. XXXVII.14 (september 1957), 2.

³⁴⁷ Tot 1999, toen de Vlaamse en Franstalige liberalen, socialisten en groenen een regering vormden, een unicum in de Belgische landspolitiek. Zie: S. Fiers, P. Dumont en R. Dandoy, ‘Het ministerschap als het ultieme mandaat? De selectie en ‘deselectie’ van de federale en Vlaamse regeringsleden’, in: S. Fiers en H. Reynaert eds., *Wie zetelt? De gekozen politieke elite in Vlaanderen doorgelicht* (Leuven en Tiel 2006), 113-142, aldaar 120.

³⁴⁸ B.O.P. XXXVII.14 (september 1957), 2.

³⁴⁹ *De Stem* CIV.12 (juni 1975), 4-5, aldaar 5.

³⁵⁰ B.O.P. XXXVII.17 (oktober 1957), 2-3, aldaar 3.

³⁵¹ *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Gent* XI.7 (juli-augustus 1957), 4.

³⁵² Naast sympathie voor de Nationaal-Socialistische Beweging werd ook lidmaatschap van de antimilitaristische Christelijk-Democratische Unie strijdig geacht met belijdend lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken. Zie: *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1936), art. 272 en addendum LXIV; K. Schilder, *Geen duimbreed! Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.* (Kampen 1936).

³⁵³ Het was vóór de jaren 1970 zelfs niet ongewoon dat verkiezingsposters van de ARP in lokale gereformeerde kerkgebouwen werden opgehangen. Zie: noot 30.

vooral niet aan de RKK gelijkvormig te worden. Stemde de achterban van de GKN bij raads- en parlementsverkiezingen zeer homogeen, in België kon van een soortgelijke eenstemmigheid geen sprake zijn. “Men mist wel een sterk een positief Prot. Chr. Partij”³⁵⁴, weeklaagde ds. C.B. Bavinck halverwege de jaren vijftig in de Nederlandse editie van *De Open Poort*, temeer daar in België stemplicht gold. Hoewel hij zich een stem van “onze Vlaamse broeders en zusters” op de CVP nauwelijks kon voorstellen, meende hij desniettemin “dat hun stemmen wel zo ongeveer over alle drie de grote partijen [destijds de CVP, de BSP en de Liberale Partij van België] verdeeld zullen zijn.”³⁵⁵ Ook K. Sluys maakte in diens *Vlaams Kerkblad* gewag van de uiteenlopende politieke voorkeuren van de in België stemgerechtigde gereformeerden: drie kwart van de leden van de GKB-gemeente in Boechout zou liberaal of socialistisch stemmen.³⁵⁶ Vanuit de ‘gereformeerde beginselen’ – uit de Schrift gedestilleerde (en daardoor onvergankelijk geachte) abstracties als de antithese, de absolute soevereiniteit van God over alle sferen des levens en de ‘gemene gratie’³⁵⁷ – voelden de gereformeerde ‘opinieiders’ de plicht tegen bepaalde *geestesstromingen* (niet alleen politieke ismen als het socialisme, maar bijvoorbeeld ook het rooms-katholicisme) stelling te nemen, maar van een damnatie van enige staatkundige *partij* hielden zij zich verre. Zij spraken op het abstracte niveau van de ‘beginselen’; niet in de profane terminologie van de partijpolitiek.³⁵⁸ Stemmen in België was simpelweg kiezen tussen drie ‘kwaden’, verhelderde ds. Bavinck: noch de CVP, noch de BSP, noch de Liberale Partij “[kan] onze volle sympathie hebben.” Zolang het protestantisme in België een marginaal randverschijnsel bleef, “zullen onze broeders en zusters moeten kiezen uit een aantal partijen, waarmee ze zich in diepste wezen niet verbonden gevoelen, en hun stem uit plicht en naar eigen inzicht uitbrengen op de partij, die ze op dat moment als de minst kwade verkiezen.”³⁵⁹

5. Het liberalisme als minste ‘kwaad’?

Waar (de afkeer van en angst voor) socialisme, communisme en staatkundig catholicisme de politieke beschouwingen der gereformeerden domineerden, kwam het *liberalisme* aanmerkelijk minder vaak aan bod. Terwijl in GKB-kring veelgelezen periodieken de drie eerstgenoemde politieke ideologieën steevast verwierpen, namen diezelfde tijdschriften ten aanzien van het liberalisme bovendien

³⁵⁴ *N.O.P.* XXXIV.5 (mei 1954), 1-2, aldaar 1.

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ *Vlaams Kerkblad* VIII.10 (februari 1962), 209-213, aldaar 213.

³⁵⁷ De begrippen ‘antithese’ en ‘gemene gratie’ zijn uitgelegd in de derde paragraaf van het eerste hoofdstuk. Voor dit laatste begrip, zie ook: C. van der Kooi, ‘Gemene gratie’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie* I (Kampen 2005), 623-624.

³⁵⁸ Al in 1911 had de *Gereformeerde Kerkbode voor België* verklaard: “Wel mogen we ons uitlaten over politieke *beginselen*, maar in de *actuele politiek* mogen we ons niet mengen.” Zie: *G.K.B.* VIII.189 (16 juli 1911), 3-4, aldaar 4. [Cursivering, TK.]

³⁵⁹ *N.O.P.* XXXIV.5 (mei 1954), 1-2, aldaar 2.

een weinig beginselvaste stellingname in. Een treffend voorbeeld van deze ambivalentie geeft *De Torenwachter*, het ledenblad van de ‘Vereeniging voor Vlaamsch Protestantisch-Christelijk Onderwijs in België’ (VPCO), dat in de vroege jaren 1930 met enige regelmaat verscheen. In augustus 1930 dankte men de liberalen voor het terugdringen van de allesoverheersende klerikale invloed op het onderwijs: “[t]oen in de vorige eeuw de Roomsche kerk de school overheerschte, heeft het liberalisme met recht de school van deze tirannie bevrijd.”³⁶⁰ Anderzijds vormden juist de liberalen, vooral ook de liberaal denkenden onder de protestanten, een bedreiging voor het bestaansrecht van de vrije ‘scholen met de Bijbel’. Een klein halfjaar later schreef het VPCO-orgaan dan ook cynisch: “[d]at liberaalgezinde, moderne Protestanten tegen onze actie zouden gekant zijn, omdat het neutraal onderwijs, dat de Staat hun aanbiedt, hun voldoende is, kan men zich nog indenken”³⁶¹; en in 1936 drukte het zijn achterban zelfs op het hart: “[w]ij moeten den strijd in, wij moeten den kamp aanbinden met materialisme en liberalisme en humanisme – met ongeloof en halfheid en valsche neutraliteit.”³⁶² Vrijheid van onderwijs mocht dan wel een liberaal principe heten, het waren de liberalen die zich, samen met de socialisten, als grote ijveraars van de ‘godsdienstneutrale’ staatschool opwierpen. Hadden de ‘Schriftgelovige protestanten’, vroeg *De Torenwachter* zich af, de mogelijkheid tot het stichten van ‘eigen’ scholen buitendien niet veel meer aan de rooms-katholieken en dier verzet tegen het openbaar onderwijs te danken? “Wanneer we dan zien, dat Rome zich inspant om zijn kinderen een kerkelijke opvoeding te geven, ten einde de jeugd voor de kerk te behouden, zal niemand onzer dit in Rome kunnen afkeuren. (...) We mogen dankbaar zijn, dat onder de tegenwoordige wetgeving de oprichting van scholen met den Bijbel mogelijk is geworden.”³⁶³ De schoolstrijd kende in België in wezen dezelfde frontlinies als destijds in Nederland (niet-confessioneel tegenover confessioneel), maar, zoals verderop zal worden betoogd, schaarden de gereformeerden zich niet achter de rooms-katholieken, met wie zij het ideaal van vrije schoolstichting deelden. Dat zij, ondanks hun minderheidspositie, geen genoeg namen met het – in naam – ‘neutrale’ openbare onderwijs, was niet alleen omdat daar “de Bijbel als een verderfelijk boek wordt geweerd”³⁶⁴, doch evenzeer omdat zij die vermeende onzijdigheid ter discussie stelden. In de eerste plaats bestempelden zij ‘neutraliteit’ tot een schijnbegrip – stelde Christus niet: “Wie niet voor Mij is, die is tegen Mij, wie met Mij niet vergadert, die verstrooit”?³⁶⁵ –, in de tweede plaats waren zij er niet gerust op “of inderdaad de publieke school van Rooms-Katholieke invloeden vrij is.”³⁶⁶ Heette het openbaar onderwijs hier dus niet-immuun te zijn voor klerikale

³⁶⁰ *De Torenwachter* IV.3 (augustus 1930), 2-3, aldaar 2.

³⁶¹ *Ibid.* IV.9 (februari 1931), 2.

³⁶² *Ibid.* IX.3 (januari-februari 1936), 1.

³⁶³ *Ibid.* IV.11-12 (april-mei 1931), 2.

³⁶⁴ *Ibid.*

³⁶⁵ *Ibid.* VI.3 (november 1932), 1.

³⁶⁶ *Ibid.* IX.4 (maart-april 1936), 4.

machtsuitoefening, ook uit *antiklerikale* hoek dreigde een voortdurend besmettingsrisico: *De Torenwachter* noemde het een “groot gevaar (...) dat de verderfelijke invloeden vaak niet komen in den vorm van het lompe communisme, maar in den beredeneerden vorm van het socialisme.”³⁶⁷ Het “eeuwig welzijn” van het christenkind stond op het spel.³⁶⁸ Zij die tegenwierpen dat de ‘school met de Bijbel’ slechts een gereformeerde liefhebberij was, hadden er dan ook niets van begrepen.

Niettegenstaande de (al dan niet reële) bedreiging van liberale zijde voor het vrije schoolonderwijs, lijken de gereformeerden tweeërlei redenen te hebben gehad minder frequent en meer contradictoair over het liberalisme te schrijven. Eensdeels namen zij de stootkracht en electorale aantrekkingskracht van het liberalisme vermoedelijk niet al te serieus – “[d]e liberale partij,” constateerde *De Open Poort* in 1947, “heeft haar kracht en eere verloren en is een speelbal geworden voor socialist en communist”³⁶⁹ –, anderdeels zagen zij in het liberalisme, dat zijn aanhang, net als in Nederland, voornamelijk rekruteerde uit de vrijzinnigheid³⁷⁰, waarschijnlijk een betere waarborg voor de vrijheden die religieuze minderheden in België genoten, dan in diens twee ideologische tegenstrevers. Naast het spookbeeld van het “Staatsocialisme”, waarop “Roomschen Rood” uit zouden zijn en “waarin van onze vrijheden stuk voor stuk wordt afgeknaagd, de burgers hoe langer hoe meer onder curateele komen te staan en het staatsalvermogen leidt tot volksonvermogen”³⁷¹, scheen het liberalisme hen nog altijd verkieslijker te zijn. Hoezeer ‘Rome’ de gereformeerden in hun rechten op vrije kerk- en schoolstichting bedreigde, bleek wel uit de tegenwerking die zij van de door rooms-katholieken gedomineerde gemeenteraden op het platteland (i.c. Boechout en Denderleeuw) hadden ondervonden. De burgemeesters van beide plaatsjes verboden aanvankelijk iedere vorm van openluchtevangelisatie³⁷², terwijl de lokale parochianen van hun biechtvader het voorschrift kregen ieder contact met de “Hollandsche Farizeën”³⁷³, “die zoogenoemde ‘evangelisten’, mannen die met hunnen pretentieuzen Hollandschen superioriteitswaan in de Vlamingen moeten ‘beschaven’ op godsdienstig gebied”³⁷⁴, te vermijden. De aankoop van geschikte bouwpercelen moest daarom verlopen via ‘stromannen’³⁷⁵, commercieel ingestelde intermediairs op wie vanuit de plaatselijke gemeenschap

³⁶⁷ *De Torenwachter* VI.3 (november 1932), 1.

³⁶⁸ *Ibid.* IV.9 (februari 1931), 2.

³⁶⁹ *B.O.P.* XXVII.3 (maart 1947), 1-2, aldaar 1.

³⁷⁰ Zij het dat ‘vrijzinnigheid’ in Nederland veeleer betrekking heeft op de meer rekkelijke segmenten van het protestantisme en in België veelal verwijst naar seculier humanisme. Zie: G. Coene, ‘De kunst buiten het zelf te treden. Naar een spiritueel atheïsme’, in: G. Coene ed., *De kunst buiten het zelf te treden. Naar een spiritueel atheïsme* (Brussel 2008), 7-32, aldaar 15.

³⁷¹ *B.O.P.* XXVII.3 (maart 1947), 1-2, aldaar 2.

³⁷² Voor Denderleeuw, zie: De Braekeleer en Geerds, *Vijftigjarig bestaan van de Evangelische Kerk te Denderleeuw*, 3; *N.O.P.* XXXV.1 (januari 1955), 2-3, aldaar 2; Van Adinkerke, *De tempel*. Voor Boechout, zie: Sluys, *Het wonder van Boechout*.

³⁷³ *B.O.P.* XXII.6 (juni 1932), 2.

³⁷⁴ *Ibid.* XIV.7 (juli 1934), 2-3, aldaar 3.

³⁷⁵ K. Sluys noemt in *Het wonder van Boechout* “een liberale notaris in Antwerpen” (p. 118) als stroman.

geen verdenkingen van protestantse sympathieën rustten. Het *Vlaams Kerkblad*, de onafhankelijk van *De Open Poort* opererende periodiek van K. Sluys, deed maandelijks verslag van openlijke en anonieme pesterijtjes tegen de (kleine) gereformeerde kerkgemeenschap ter plaatse. “Het moeilijke daarbij is,” accentueerde diezelfde Sluys in *Het wonder van Boechout*, “dat ge bijna altijd af te rekenen hebt met een *onzichtbare* vijand. Die gemeente- of rijksambtenaar waar ge mee te maken hebt, is vaak allerbeminlijkst, en ge zoudt er niet de minste tegenkating van duchten. Maar nauwelijks hebt ge uw rug gedraaid, of hij telefoneert naar mijnheer pastoor, of andere roomse mandaatgevers, en stelthen op de hoogte van wat wij hebben gevraagd of zinnens zijn te doen. En handelt dan volgens de instructies die hij krijgt.”³⁷⁶ Het (potentiële) ‘gevaar’ dat van het (minder wijdvertakte) liberalisme uitging, viel hierbij simpelweg in het niet.

6. De antithese in de Belgische samenleving

De GKB kenmerkende antikatholieke gezindheid, die bovenal leerstellig van aard was – de gereformeerden moesten in hun Belgische evangelisatiewerk, waar ‘christelijk’ en ‘rooms-katholiek’, in tegenstelling tot boven de Moerdijk, inwisselbare begrippen waren, de verschillen tussen de reformatische en roomse leer krachtig voor het voetlicht zien te brengen³⁷⁷ –, werd bijgevolg nog eens versterkt door de dagdagelijkse en politieke praktijk. Hoewel de Gereformeerde Kerken in Nederland eveneens in scherpe bewoordingen stelling namen tegen de RK-leer en -levenspraxis, was het antikatholicisme daar minder manifest aanwezig dan in hun Belgische zustergemeenten.³⁷⁸ Bovendien werkte de nauw aan de GKN gelieerde Anti-Revolutionaire Partij in het landsbestuur eendrachtig met de rooms-katholieken samen, in een poging de eigen bevolkingsgroep van ‘verderfelijke’ externe invloeden – de liberale en socialistische ‘ongeloofstheorieën’ – af te schermen. Samenwerking van de rechtzinnige gereformeerden met de eertijds gehate ‘papen’ was minder eigenaardig dan zij op het eerste gezicht wellicht leek, daar beide groepen in de kern dezelfde doelen nastreefden: enerzijds beoogden zij de *emancipatie* van de eigen groep³⁷⁹, door zich te ontworstelen aan de liberale, vrijzinnig-

³⁷⁶ Sluys, *Het wonder van Boechout*, 164.

³⁷⁷ Ook het percentage bekeerlingen, dat in de GKB aanmerkelijk hoger lag dan in de GKN, heeft het antikatholicisme sterk gevoed. In de eerste plaats zijn bekeerlingen geneigd zich harder tegen hun vroegere (i.c.: roomse) milieu af te zetten; in de tweede plaats moest aan nieuw toegetrokken GKB-leden in heldere uiteenzettingen duidelijk gemaakt worden waarin ‘Rome’ en de ‘Reformatie’ van elkaar verschilden.

³⁷⁸ Vooral in de jaren 1950 gaf de aan de GKB verbonden evangelisatiedrukkerij *De Open Poort* (genoemd naar de gelijknamige evangelisatieperiodiek) tientallen schriftwerkjes uit waarin fel stelling genomen werd tegen het rooms-katholicisme. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: W. Baas, *Marcel vindt den weg* (Antwerpen 1954); B.W. Ganzevoort, *Maria's ten-hemel-opneming, goddelijke openbaring of menselijke fantasie?* (Boechout en Leiden 1955); F.J. Krop, *Wat zegt Christus? De Schriftuurlijke Waarheid gesteld tegenover de afdwalingen van de Roomse Kerk* (Boechout 1956); A. Lauwers, *Van schemerlicht tot volle licht* (Boechout z.j.); C.L.A.M. Van Puyvelde, *Laatste etappe van een overgang tot een kerk der Reformatie* (Boechout 1949).

³⁷⁹ De socioloog J. Hendriks typeerde de gereformeerden als een ‘emancipatiebeweging’. Zie: noot 50.

protestantse dominantie en bevoogding³⁸⁰; anderzijds hadden zij de *protectie* van de eigen geloofs-gemeenschap voor andersdenkenden – paradoxaal genoeg moesten gereformeerden en rooms-katholieken coöpereren om zich van elkaar te kunnen afzonderen (!) – ten doel.³⁸¹ Een afkeer van de RK-dogmatiek en een tezelfdertijd onmisbaar geachte rooms-reformatorische gelegenheidscoalitie, maakte in de gereformeerde wereld een strikte scheiding tussen kerk en politiek noodzakelijk. De op denkbeelden van Abraham Kuiper gegrondveste gereformeerde wereldbeschouwing bood daartoe alle ruimte: waar de *sovereiniteit in eigen kring* (de gedachte dat de scheppingsorde is opgebouwd uit diverse ‘levenskringen’ met een afgebakende reikwijdte en specifieke opdracht) iedere zeggenschap van de Staat op het ecclesiastische erf verbood³⁸², daar gebood de *antithese* (de denkbeeldige scheidslijn die de samenleving opdeelde in aanhangers van seculiere denksystemen en degenen die niet de autonomie van het menselijke individu, maar ’s mensen volstreekte afhankelijkheid van God beleden – de liberaal denkende vrijzinnig-protestanten werden daarom tot de eerste categorie gerekend, de rooms-katholieken tot de tweede) samenwerking van de gereformeerde antirevolutionaire met de RK-Staatspartij.³⁸³ Een *politieke* handreiking richting de roomsgezinden impliceerde dan ook geenszins *kerkelijke* toenadering.

In België lagen de zaken evenwel geheel anders. De gereformeerden beschikten daar niet over een eigen staatkundige partij – zij hadden überhaupt geen enkele politieke invloed –, terwijl de Rooms-Katholieke Kerk in het maatschappelijk leven prominenter aanwezig was dan eender welk kerkgenootschap in Nederland.³⁸⁴ De door hen angstvallig bewaakte scheiding tussen hun landsbestuurlijke coöperatie met de katholieken en hun leerstellige afkeer van de RK-Kerk kon daarom niet zonder meer van toepassing worden verklaard op België en getuigde volgens K. Sluys zelfs van een principiële denkfout: Kuiper zou de roomsen, bijvoorbeeld op het punt van de blijvende maagdelijkheid van Maria ná de geboorte van Christus, hebben ontzien, omdat hij “vooral de strijd aangeboden heeft tegen het modernisme en op zeer intieme voet stond met zijn R.K. tijdgenoot Dr. Schaepman” – in dat licht bezien “kunnen wij zijn *afwijking* in dezen nog beter verstaan.”³⁸⁵ Het gezamenlijk optrekken met de rooms-katholieken in de politiek, zo suggereerde Sluys, droeg het gevaar van

³⁸⁰ In het burgerlijkheidsideaal van het negentiende-eeuwse liberalisme (dat kerkelijk goeddeels samenviel met het vrijzinnig-protestantisme) waren redelijkheid, gematigdheid en tolerantie kernwaarden. Zowel de rooms-katholieken als de gereformeerden vielen dit relativistische ideaal aan.

³⁸¹ H.F.L.O. de Liagre Böhl, ‘Hoofdpijnen in de politieke ontwikkeling van het moderne Nederland’, in: U. Becker ed., *Maatschappij, macht, Nederlandse politiek. Een inleiding in de politieke wetenschap* (Amsterdam 1990), 111-138, aldaar 121.

³⁸² Schutte, ‘Soevereiniteit in eigen kring’, 1666.

³⁸³ J. Vree, ‘Antithese’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 77.

³⁸⁴ Zelfs de Nederlandse Hervormde Kerk omvatte na 1886 (het jaar van de Doleantie) minder dan vijftig procent van de bevolking. Zie: B. van Gelder, *Spoor zoeken in de bonte wereld van geloven en denken* (Amsterdam 1957), 71.

³⁸⁵ *Vlaams Kerkblad* I.7 (november 1954), 236-239, aldaar 237. [Cursivering, TK.] Sluys verwijst hiernaar opnieuw in *Ibid.* VIII.8 (december 1961), 161.

vertroebeling van de leerstellige blik in zich. Daarmee is niet gezegd dat de hoofdredacteur van het *Vlaams Kerkblad* het bestaan van de antithese in België ontkende – integendeel; zij existeerde bezuiden de Moerdijk wel degelijk, wist ook *De Open Poort* – “[d]e tegenstelling loopt tussen ‘rechts’ – d.i. de R.K. partij – ‘links’ dat zijn de Liberalen en Socialisten (...). De ‘Antithese’ is hier in België bijzonder scherp, en doet zich niet alleen op politiek terrein, maar ook op het gebied van het onderwijs en van de wetenschap sterk gevoelen”³⁸⁶ –, maar zij was niet gelijkvormig aan de antithese in Nederland. Waar, in de optiek der gereformeerden, de Hollandse samenleving doorkliefd werd door de tegenstelling tussen confessioneel (rooms-katholiek, gereformeerd en het orthodoxe smaldeel in de Nederlandse Hervormde Kerk³⁸⁷) en seculier, daar was de Belgische maatschappij verdeeld in een klerikaal en een antiklerikaal blok.³⁸⁸ Ofschoon, vooral in socialistische kring, antiklerikaal bijwijken samenviel met antigodsdienstig³⁸⁹, en, zoals reeds betoond, noch het socialisme, noch het liberalisme in GKB-periodieken op hartelijke instemming kon rekenen, schaarden de gereformeerden zich in België maatschappelijk gezien zonder twijfel in het antiklerikale kamp.

Dát verklaart waarom de gereformeerden, hoewel zij mét de katholieken het ideaal van gelijkberechtiging van officieel (openbaar) en vrij (bijzonder) onderwijs deelden, zich niet achter de roomsen hebben opgesteld. De fronten waarin de allesdoordringende antithese, die zich, net als in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw, nergens scherper deed gevoelen dan in de schoolkwestie, de Belgische socio-politieke orde opdeelde, waren in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden niet identiek. Dientengevolge droeg de door de gereformeerden in België gevoerde ‘campagne’ voor protestants-christelijke schoolstichting een ander karakter dan de Nederlandse schoolstrijd indertijd had gedragen: “Hollandsche schooltoestanden en zelfs schoolstrijd op Vlaamsch gebied te willen overplanten, is zeer schadelijk en voor ons streven schadelijk,” waarschuwde *De Torenwachter*.³⁹⁰ De gereformeerden hadden in België een *eigen* gevecht te voeren, zowel onafhankelijk van de Belgische katholieken als van de vroeger op Nederlandse bodem gevoerde schoolstrijd – een gevecht, dat zich richtte tegen de (geldelijke) bevoordeling van officiële scholen ten opzichte van het vrij onderwijs én tegen de vermeende roomse invloed op het (lager) onderricht als geheel.³⁹¹ Meer nog dan een externe kamp, moest de Vereeniging voor Vlaamsch Protestantisch-Christelijk

³⁸⁶ *N.O.P.* XXXIV.5 (mei 1954), 1-2, aldaar 1.

³⁸⁷ Oftewel, naar partijpolitieke termen vertaald: rooms-katholiek, antirevolutionair en christelijk-historisch.

³⁸⁸ Men zou kunnen betogen dat de tegenstelling Nederlandstalig-Franstalig meer overheersend was, maar deze was voor de gereformeerden minder relevant, daar zij enkel kerkgemeenten in het Vlaamse landsdeel bezaten en het begrip ‘antithese’ voor hen een politieke én religieuze lading had.

³⁸⁹ *N.O.P.* XXXIV.5 (mei 1954), 1-2, aldaar 2.

³⁹⁰ *De Torenwachter* IV.7 (december 1930), 2.

³⁹¹ Het openbaar onderwijs gedroeg zich volgens *De Torenwachter* als een kameleon; het nam als vanzelf de heersende politieke en kerkelijke ‘kleur’ aan van diens omgeving, wat tot gevolg had dat openbare scholen zich op het platteland vaak nauwelijks onderscheidden van scholen op rooms-katholieke grondslag – zie: *Ibid.* IX.4 (maart-april 1936), 4 – en leerlingen in de grote steden aan allerlei ‘ongeloofstheorieën’ blootstelden – *Ibid.* VI.3 (november 1932), 1.

Onderwijs in België, met de gereformeerden in de voorste falanx, echter een *interne* slag leveren. Wanneer *De Torenwachter* en *De Open Poort* schreven over de ‘schoolstrijd’, gebruikten zij dit begrip niet zelden in deze laatste betekenis.³⁹²

Blijkens de regelmatig terugkerende vraag in *De Torenwachter* “of de geloovige Protestantse Christenen wel diep doordrongen zijn van het overwegend belang eener degelijke, Christelijke opleiding hunner kinderen aan een beslist Christelijke school”³⁹³, was immers lang niet iedereen in de beoogde achterban van de VPCO geporteerd voor de doelstelling van de vereniging. De gereformeerden waren de stuwende kracht achter wat de VPCO betitelde als de ‘schoolstrijd in België’. Een opsomming in *De Torenwachter* van juni 1946 betoont dat van de elf christelijke lagere scholen in België (Komen, Ichtegem, Ronse, Maria-Horebeke, Denderleeuw, Brussel-SILO, Brussel-Juliana, Gent, Antwerpen, Mechelen en Genk) er maar liefst vijf gevestigd waren in een plaats waar zich ook een gereformeerde kerk bevond.³⁹⁴ Het is veelzeggend dat deze ‘scholen met den Bijbel’ pas zijn opgericht *na* de ontkieming van gereformeerd-kerkelijk leven ter plaatse³⁹⁵ en dat de scholen in Brussel, Mechelen en Denderleeuw, in afwachting van een eigen gebouw, voorlopig onderdak vonden in de lokale gereformeerde kerk³⁹⁶, terwijl de gereformeerde kerk in Boechout de eerste jaren van haar bestaan juist gebruikmaakte van de enkele jaren tevoren gebouwde protestants-christelijke dorpsschool.³⁹⁷ Alleen in Mechelen werkten de gereformeerden op schoolgebied vanaf het prille begin broederlijk met protestanten uit andere denominaties samen: in Boechout en Denderleeuw hadden zij, als enige protestanten ter plaatse, niets met andere reformatorische geloofsgemeenschappen te maken, en in Antwerpen, Brussel en Gent hebben zij er lange tijd (tevergeefs) naar gestreefd niet-interkerkelijke, aan de eigen gemeente verbonden scholen op te richten. Ook de verdere ontwikkeling van de VPCO laat zien dat het streven naar de verbreiding en instandhouding van confessioneel lager onderricht

³⁹² Zie, bijvoorbeeld: *De Torenwachter* IX.3 (januari-februari 1936), 1.

³⁹³ *Ibid.* V.2 (september 1931), 1-2, aldaar 1.

³⁹⁴ *Ibid.* XIX.3 (juni 1946), 1.

³⁹⁵ De aanleiding tot schoolstichting op protestants-christelijke (oorspronkelijk: gereformeerde) grondslag in Brussel was “dat er eenige gezinnen in de Geref. kerk waren, die kinderen hadden, die allengs den schoolplichtigen leeftijd bereikt hadden, en die van de noodzakelijkheid van een christelijke school overtuigd waren.” Zie: *De Torenwachter* VII.5 (maart-april 1934), 1-2, aldaar 2. De leden van het eerste schoolbestuur waren allen lid van de plaatselijke gereformeerde kerk. Zie: A. de Raaf, *Een eeuw SILO, 1883-1983* (Laken 1983), 117. De lokale vereniging tot oprichting en instandhouding van een (protestants-)christelijke school in Antwerpen bestond eveneens uitsluitend uit gereformeerden. Zie: *G.K.B.* VII.159 (22 mei 1910), 4; *Ibid.* VII.160 (5 juni 1910), 2-3, aldaar 3. In Mechelen kwam het initiatief tot grondvesting van een ‘school met de Bijbel’ pas van de grond *na* het ontkiemen van gereformeerd-kerkelijk leven ter plaatse. Zie: *De Torenwachter* VI.1 (juli 1932), 2. Dankzij de inspanningen en volharding van de gereformeerden kon ook in Gent een ‘school met de Bijbel’ worden geopend. Daar in Denderleeuw en Boechout náást de gereformeerden geen andere protestantse geloofsgemeenschappen aanwezig waren, is het evident dat *zij* degenen waren die aldaar voor protestantse scholenstichting hebben geijverd.

³⁹⁶ Voor Brussel, zie: *De Torenwachter* VII.6 (mei-juni 1934), 1-2, aldaar 1. Voor Denderleeuw, zie: De Raaf, *Een open poort*, 78. Voor Mechelen, zie: *Van G.K.B. naar V.P.K.B.*, 15; *De Torenwachter* IX.6 (juli-augustus 1936), 1. [Abusievelijk heeft deze editie het nummer vijf meegekregen.]

³⁹⁷ Sluys, *Het wonder van Boechout*, 123.

voornamelijk gedragen werd door de gereformeerden: in 1986 bleken van de elf voornoemde scholen alleen nog de scholen in de zes plaatsen waar een gereformeerde kerk gevestigd was – deze kerken waren inmiddels opgegaan in de VPKB – en de school in Genk – die, ofschoon daar geen GKB-gemeente stond, met hulp van gereformeerden in België en Nederland was opgericht³⁹⁸ – te bestaan.³⁹⁹ Al deze gegevens wijzen erop dat de in Vlaanderen woonachtige gereformeerden, net als hun Nederlandse kerkgenoten, zich in protestantse kring hebben opgeworpen als dé pleitbezorgers van onderwijs op protestants-christelijke grondslag.

Gezien de onverschilligheid ten aanzien van het oogmerk der VPCO bij delen van de protestantse gemeenschap in België, stelde de christelijke scholenbond zich ten doel alle ‘belijders van den naam des Heeren’ met klem te overtuigen van de wenselijkheid, te doordringen van de noodzakelijkheid en te wijzen op de mogelijkheid tot het oprichten van scholen met de Bijbel. De desinteresse die de VPCO dienaangaande in protestantse kring bemerkte, was haar een doorn in het oog: “[z]oo af en toe bereiken ons uitingen, die van natuur zijn, ons de haren ten berge te doen rijzen. Uitingen uit den mond van mensen, die we meenden tot de onzen te mogen rekenen. Het is de wonderlijke, ik zou haast zeggen: de ongelooflijke uitspraak, dat onze vereniging haar reden van bestaan zou verloren hebben. (...) Geen reden van bestaan? En dat, terwijl er nog zoo talrijke kinderen op Roomsche en ‘neutrale’ scholen gaan, die thuis hooren in een Christelijke school? (...) Geen reden van bestaan? Welk een dwaasheid!”⁴⁰⁰ Zoals richteres Debora vooruitgeschoven was om de rest van de Israëlieten te overtuigen van de tweekamp tegen de Kanaänieten⁴⁰¹, zo was ook de VPCO een ‘vooruitgeschoven post’, met het doel weifelende en indifferente broeders op te wekken tot de strijd.

³⁹⁸ De ‘school met de Bijbel’ te Genk werd financieel ondersteund door het gereformeerde deputaatschap voor de Evangelisatie in België. Zie: De Raaf, *Een open poort*, 76.

³⁹⁹ R. Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 17-18, aldaar 17. De scholen in Ichtegem, Komen en Ronse moesten in de jaren 1950 noodgedwongen hun deuren sluiten. De twee eerstgenoemde scholen werden voor het laatst genoemd in: *De Kruisbanier* XI.41 (15 oktober 1955), 3. Voor Ronse, zie: De Raaf, *Een eeuw SILO*, 127. De aan de ‘Stads- en Landsevangolisatie SILO’ verbonden school te Brussel ging dicht in 1961. Zie: *Ibid.*, 115. In 1972 vervuilde de Prinses Julianaschool te Brussel haar protestantse grondslag voor een open, oecumenische identiteit. Zie: Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, 17. Alleen de officiële naam van de Burgemeester Marnixschool in Antwerpen (‘Vlaams-Nederlandse Protestants-Christelijke Basisschool Burgemeester Marnix vzw, Schoten’) doet vandaag de dag nog vermoeden dat het hier een school op protestantse grondslag betreft. De ‘scholen met de Bijbel’ te Maria-Horebeke, Denderleeuw en Boechout waren genoodzaakt zich op te heffen respectievelijk in 1982, in 1988 en aan het einde van de jaren 1990. Voor Maria-Horebeke, zie: *Reformatorsch Dagblad*, 3 november 2005. Voor Denderleeuw, zie: De Raaf, *Een open poort*, 78. Voor Boechout, zie: *Het Nieuwsblad*, 21 april 2009.

⁴⁰⁰ *De Torenwachter* IX.7 (september-oktober 1936), 2. [Abusievelijk heeft deze editie het nummer zes meegekregen.]

⁴⁰¹ *Combi-editie van de Bijbel in de vertaling van 1951 en het kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Ri. 4:1-5:31.

7. De VPCO als gereformeerde ‘liefhebberij’

In een poging bewustwording en meer medestand te creëren in de protestantse gelederen, benadrukte de VPCO over niet te weerleggen argumenten vóór de vestiging van eigen scholen te beschikken. De vereniging meende met name in het bevestigende antwoord van de doopouders op de derde vraag van het klassiek-gereformeerde doopformulier een sterke troef in handen te hebben. Tijdens de bediening van de doop aan hun pasgeboren zoon of dochter hadden dezen, ten overstaan van de gehele gemeente en voor het aangezicht van God, immers beloofd hun kind “in het Woord Gods te onderwijzen of te doen helpen onderwijzen.” Daarover mochten “ouders, die zich Christenen noemen,” niet te lichtvaardig denken: “[t]reffend is dat woord *onderwijzen* in ons doopformulier. Stond er opvoeden, dan zouden we misschien nog een uitvlucht zoeken, doch nu is er geen ontkomen aan.”⁴⁰² Wie het naliet zich, als lid ener protestantse kerk, achter het initiatief tot oprichting en behoud van ‘scholen met de Bijbel’ te scharen, luidde de vermaning van de VPCO, was ongehoorzaam aan God. Desalniettemin wist de christelijke scholenbond haar draagvlak nauwelijks te vergroten. De door VPCO-leden geschreven artikelen, die tussen de vroege jaren dertig en de vroege jaren zeventig in verschillende, op protestants Vlaanderen gerichte periodieken zijn aangetroffen, laten zich lezen als één onophoudelijke jeremiade over het gebrek aan steun in eigen kring.⁴⁰³ Op een zekere reserve van het gros der leden van de bij de Bond van Kerken aangesloten gemeenten, aan wier rechtzinnigheid de gereformeerden (en andere orthodox-protestantse groeperingen) ernstig twijfelden, had men wel gerekend⁴⁰⁴, maar “de oppositie (...) van rechtgelovige zijde”⁴⁰⁵ kwam voor de VPCO tamelijk onverwacht. Naar aanleiding van een artikel in *Onze Hoop*, het persorgaan van de orthodoxe Belgische Evangelische Zending, waarin de schrijver van oordeel was “den geest van afval, Schriftcritiek, wereldzin en politieke oogmerken” waar te nemen “bij degenen, voor wie Christelijke scholen instrumenten tot mechanische uitbreiding van het naam-Christendom geworden zijn”⁴⁰⁶, reageerden het *Maandblad ten dienste van de Gereformeerde Kerken in België* en *De Torenwachter*, bij monde van Ganzevoort en Lauwers, ronduit ontstemd op dergelijke oppositie.⁴⁰⁷ Niet toevallig waren het uitgerekend gereformeerden die direct naar de pen grepen.

Ofschoon in andere kerkgemeenschappen – de Bond van Kerken, de Belgische Christelijke Zendingkerk, de Methodistenkerk – evenzeer pleitbezorgers van protestants-christelijk onderwijs

⁴⁰² *De Torenwachter* IV.9 (februari 1931), 2.

⁴⁰³ Ook De Raaf maakt hiervan melding in diens *Guido de Brès-kerk van Brussel* (pp. 179-180).

⁴⁰⁴ Nog in 1978 uitte de gereformeerde kerk van Mechelen haar ongenoegen over de in de Protestantse Kerk van België (de voormalige Bond van Kerken) levende bezwaren tegen protestants-christelijk lager onderwijs – wat voor haar een obstakel vormde in de eenheidsbesprekingen met deze kerk en de Hervormde Kerk van België (de vroegere Belgische Christelijke Zendingkerk). Zie: *Stemmotivering gereformeerde kerk van Mechelen*, gedateerd op 3 juni 1978.

⁴⁰⁵ *De Torenwachter* IV.9 (februari 1931), 2.

⁴⁰⁶ *Ibid.* IV.8 (januari 1931), 2.

⁴⁰⁷ *Ibid.* IV.9 (februari 1931), 2.

aanwezig waren, bleef het daar vooral bij individuele medestand en rustte de basis van de VPCO toch voornamelijk op de gereformeerden. Sceptici in protestantse kring hebben dit eveneens zo ervaren: in een polemieek met ds. Hegger, een pleitbezorger van ‘scholen met de Bijbel’, typeerde een opposant het streven naar onderwijs op reformatoische grondslag als gereformeerde drammerigheid. Mensen als ds. Hegger zaten zijns inziens “gevangen in het denken van dr. KUYPER”⁴⁰⁸ en hadden geen oog voor de funeste gevolgen van protestantse scholen. Door zich in het onderwijs van andersdenkenden af te zonderen, zouden de ‘evangelische christenen’ in een versterkt maatschappelijk isolement terecht komen. Hoewel de ‘scholen met de Bijbel’ formeel openstonden voor iedereen, schermde zij de toch al gesloten wereld van de protestantse orthodoxie, aldus deze tegenstrever, nóg verder af. De oprichtingsdata van de protestants-christelijke lagere scholen wijzen eveneens op een sterke gereformeerde dominantie binnen de VPCO: in de negentiende eeuw had België weliswaar een handvol protestantse schooltjes gekend (waarvan alleen de school te Sint-Maria-Horebeke, opgericht in 1819, en de school aan de Brusselse Groendreef, uitgaande van de Stads- en Landsevangalisatie SILO, de drempel naar de twintigste eeuw wisten te overschrijden)⁴⁰⁹, maar pas met het ontspruiten van gereformerd-kerkelijk leven nam de oprichting van ‘scholen met de Bijbel’ een nieuwe (hogere) vlucht. Een blik in de jaargangen van *De Torenwachter* leert dat verreweg de meeste artikelen, voor zover zij ondertekend zijn, door predikanten en onderwijzers uit de GKB (ds. B.W. Ganzevoort, ds. A. Lauwers, P. Neven, ds. H.J. Winter) opgesteld zijn. Daarnaast vermeldt de maandelijks afgedrukte lijst met binnengekomen steungelden aanhoudend giften van Nederlandse gereformeerde kerken en individuele begunstigers. De twee eerstgenoemde Evangeliedienaren hebben, samen met C. Zwaan (de bezielende kracht achter gereformeerde kerkstichting in Mechelen), lange tijd een leidende rol in de protestantse scholenbond vervuld⁴¹⁰, hoewel geen van hen tot de stichtende leden van de vereniging behoorde.⁴¹¹ Het is in dit verband typerend dat van de negen VPCO-bestuursleden in 1969 zes tot de GKB behoorden én dat ds. Ganzevoort en Zwaan in genoemd jaar nog steeds actief bij de VPCO betrokken waren.⁴¹²

⁴⁰⁸ *De Kruisbanier* XI.39 (1 oktober 1955), 2.

⁴⁰⁹ Protestantse lagere scholen hadden eveneens bestaan in Antwerpen en Gent rond 1850 – zie: *De Torenwachter* VIII.1 (juli-augustus 1934), 3; VIII.3 (januari-februari 1935), 3 – en in Brussel tussen 1853 en 1895 – zie: G.L.J. Liagre, *Anders geloven. Geschiedenis van het Nederlandstalig protestantisme te Brussel en zijn organisaties* (Brussel 2004), 120-129, 188-190.

⁴¹⁰ Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, 18.

⁴¹¹ *De Kruisbanier* XVIII.22 (2 juli 1962), 3. De volgende namen worden genoemd: C. Blommaert, O. Blommaert, L. Bruyneel, J. Chrispeels, F. Decoster, P. Joelants, P. Neven, W. Pijl, A. Vietti en J. Visch. Alleen Neven behoorde tot de Gereformeerde Kerken. Op plaatselijk niveau ging de oprichting van protestants-christelijke lagere scholen evenwel ontegenzeggelijk van de gereformeerden uit. In alle plaatsen waar zich een gereformeerde kerk bevond, volgde kort op de instituering van de gereformeerde kerk de stichting van een protestantse school. Betrof het hier in 1946, op een totaal van tien scholen, vijf plaatsen; in 1955 ging het, op een totaal van tien scholen, om zes plaatsen.

⁴¹² *Ibid.* XXV.20 (6 september 1969), 2.

8. Een nadere blik op de bij de VPCO aangesloten scholen

Zoals blijkt uit deze in het oog springende gegevens, heeft geen enkele kerkgemeenschap in België zich zó unaniem en krachtdadig voor de oprichting en instandhouding van scholen met de Bijbel ingezet als de gereformeerden – waarbij men bedenke dat de GKB vóór 1955 uit minder dan zes gemeenten bestonden. Hun ledenbestand was aanmerkelijk kleiner dan dat van de Kerkenbond/Protestants (-Evangelisch)e Kerk, de Belgische Evangelische Zending of de Belgische Christelijke Zendingkerk. Dat zij desniettemin een (op grond van hun zielental) disproportioneel groot aandeel in de Vlaams-protestantse schoolbeweging hebben gehad, vloeit voort uit hun principiële afwijzing van openbaar onderwijs – een afwijzing die andere kerkformaties niet eenstemmig deelden –, terwijl de opgedane ervaringen in de Nederlandse schoolstrijd, waarin de gereformeerden zich danig hadden geroerd⁴¹³, evenzeer een belangrijke rol gespeeld zullen hebben. Daar geen denominatie zozeer een *Nederlands* (Hollands) stempel droeg als de Gereformeerde Kerken in België – zij ressorteerden onder een Nederlandse classis, mochten uitsluitend godgeleerden met een voltooide studie aan de Amsterdamse Vrije Universiteit of de Kamper Theologische (Hoge)school beroepen (waardoor, op een enkele uitzondering na⁴¹⁴, alleen Nederlanders op de Belgisch-gereformeerde kansels hebben gestaan), en werden voor een groot deel bevolkt door Nederlanders of lidmaten met Nederlandse wortels⁴¹⁵ – waren zij van alle kerkgemeenschappen in België het minst immuun voor ontwikkelingen die zich in kerkelijk Nederland (zoals de schoolstrijd) voordeden. Sterker nog: de GKB hadden hun *bestaan* zelfs aan ontwikkelingen in kerkelijk Nederland – meer bepaald de Doleantie – te danken gehad. Ecclesiastische ver- en gescheidenheid mochten in de campagne voor protestantse schoolstichting evenwel geen versplintering teweegbrengen: “[i]n elk geval,” viel op 20 september 1930 in *De Torenwachter* te lezen, “is het een onverkwiklijk gedoe den kerkelijken strijd op de school over te brengen.”⁴¹⁶

De gereformeerden hebben, als enige kerkgroepering, deze vermaning van ds. J.C.B. Eykman, de toenmalige predikant van de Antwerpse zendingskerk, in de wind geslagen. Op drie plaatsen hebben zij voor kortere of langere tijd gepoogd lager onderwijs op exclusief-gereformeerde grondslag aan te bieden, naast reeds bestaande (initiatieven tot oprichting van) protestantse scho-

⁴¹³ Voor een gedetailleerde uiteenzetting van de Nederlandse schoolstrijd, bezien vanuit gereformeerd perspectief, zie: P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal I. De schoolstrijd* (Amsterdam 1927); D. Langedijk, *De schoolstrijd* ('s-Gravenhage 1935).

⁴¹⁴ Zie: noot 324. Ook nadat de Gereformeerde Kerken in 1969 besloten te participeren in de interkerkelijke Protestantse Theologische Faculteit te Brussel, binnen wier verband de Bond van Kerken/Protestantse Kerk van België en de Belgische Christelijke Zendingkerk/Hervormde Kerk van België reeds samenwerkten, bezaten theologanten van de Brusselse faculteit (onder wie de in noot 324 genoemde ds. Rooze) niet hetzelfde statuut als kandidaten van de Vrije Universiteit of de Theologische Hogeschool. Zie: *Acta G.S. GKN* (Sneek 1969/1970), art. 169.

⁴¹⁵ *N.O.P.* XXXII.1 (januari 1952), 4; XLVI.10 (oktober 1966), 3; *Tussentijds rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van Haarlem, 1973/74*, gedateerd op 18 juni 1974.

⁴¹⁶ *De Torenwachter* IV.4 (september 1930), 3.

len. In Brussel vormde de instituering van een gereformeerde kerk volgens ds. A.G.B. ten Kate, die naar des Woords in de Nederlandse evangelische (hervormde) kerk (NE(H)K) ter plaatse, de doodssteek voor het in 1853 gestichte, aan de NE(H)K verbonden schooltje: “[i]n dezelfde kerkeradsvergadering, waarin aan de Nederlandsche kerk officieel mededeeling gedaan werd van de stichting eener Gereformeerde kerk te Brussel, werd besloten tot opheffing der school met de groote vacantie (7 Mei 1895). Kerkelijke oneenigheid is de dood dier school geweest en niets anders.”⁴¹⁷ Na tot kerk-formering te zijn overgegaan, stuurden de gereformeerden hun kinderen evenwel niet naar de andere protestants-christelijke school in de Belgische hoofdstad (uitgaande van SILO) – ofschoon, naar eigen zeggen, “[d]ie school (...) ook door Gereformeerden gesteund [werd]”⁴¹⁸ –, maar ijverden zij vanaf 1899 voor een op de gereformeerde belijdenis gefundeerd onderricht. Twee jaar later gelukte het hen daadwerkelijk klassikale lessen te verzorgen in het eigen kerkgebouw.⁴¹⁹ Een geringe levensvatbaarheid dwong de gereformeerden er echter toe de grondslag van hun school te verruimen en op zoek te gaan naar medewerking in de brede kring van het Nederlandstalige Brusselse protestantisme. Met het opheffen van de exclusieve binding aan de *Confessio Belgica*⁴²⁰ én met het verwerven van een door het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken verstrekte subsidie⁴²¹, weet de naar prinses Juliana genoemde school tot op de dag van vandaag stand te houden.⁴²²

In Antwerpen hebben gereformeerden zich in hun streven naar de grondvesting van een ‘school met de Bijbel’ aanvankelijk eveneens geïsoleerd opgesteld ten opzichte van andere groepen protestanten. Na een mislukte poging tot schoolstichting in 1901⁴²³, trachtten leden van de plaatselijke GKB, daartoe aangespoord door de opening van de panprotestantse Burgemeester Marnixschool, in 1928 andermaal oprichting van een eigen schooltje na te streven. Tegen deze achtergrond dient de eerdergeciteerde waarschuwing van ds. Eykman gelezen te worden: hij schreef zijn woorden in 1930, toen een reconciliatie tussen de gereformeerde en algemeen-protestantse schoolverenigingen nog ver weg leek. Nochtans bleek eerstgenoemd gezelschap, net als in Brussel, niet in staat zijn voor-nemen te bestendigen. Met vreugde kon *De Torenwachter* daarom in september 1933 “de lang gezochte samenwerking voor het Christelijk onderwijs tusschen de reeds vereenigde groepen en de Gereformeerde groep” aan haar lezers medelen.⁴²⁴ Evenzo gaf ds. P. de Haan, voorganger in de tot de Bond van Kerken behorende gemeente aan de Antwerpse Lange Winkelstraat, zeven maanden later,

⁴¹⁷ *De Torenwachter* VIII.1 (juli-augustus 1934), 3.

⁴¹⁸ *Ibid.* VII.6 (mei-juni 1934), 1-2, aldaar 2.

⁴¹⁹ *Ibid.*

⁴²⁰ De Nederlandse Geloofsbelijdenis, in 1561 op schrift gesteld door Guido de Brès.

⁴²¹ *De Torenwachter* VII.6 (mei-juni 1934), 1-2, aldaar 2.

⁴²² Zij het dat deze school vandaag de dag geen expliciet-protestantse grondslag meer kent. Zie: noot 399. Voor een gedetailleerde geschiedenis van de Prinses Julianaschool, zie: De Raaf, *Guido de Brès-kerk van Brussel*, 174-186.

⁴²³ De Raaf, *Een open poort*, 77.

⁴²⁴ *De Torenwachter* VII.2 (september 1933), 2.

op de jaarlijkse ledenvergadering van de VPCO, “uiting aan zijn groote voldoening, dat de vereischte samenwerking met de gereformeerden was bereikt en hij twijfelde er niet aan, of deze zou in de toekomst ongeschonden blijven.”⁴²⁵ Parallel aan de Prinses Julianaschool mocht ook de Burgemeester Marnixschool tot het einde van de jaren 1990 overheidssteun uit Nederland genieten.⁴²⁶

De lotgevallen van de naar belijdenisvast onderwijs ijverende gereformeerden vertonen in Gent een ietwat afwijkend beeld. Dáár waren zij van begin af aan wél betrokken bij een panprotestants initiatief tot vestiging van een ‘school met de Bijbel’, maar keerden zij zich enige tijd na dier totstandkoming alsnog van het project af. Van mening zijnde dat de basis van het aangeboden onderwijs op deze Gaspard de Colignyschool niet rechtzinnig genoeg was⁴²⁷, organiseerden de gereformeerden vanaf 1936 afzonderlijke lessen voor de lagere-schooljeugd.⁴²⁸ Op last van het ‘deputaatschap voor de Evangelisatie in België’, een door de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland ten dienste van de Belgische GKN-gemeenten ingesteld steuncomité, vervoegden de gereformeerden zich in 1943 opnieuw bij de Gaspard de Colignyschool.⁴²⁹ Van harte ging dat evenwel niet: waar zij in Mechelen de eendracht met andere reformatorische christenen wisten te bewaren en in Boechout en Denderleeuw (vanzelfsprekend) niet tot nauwelijks met niet-gereformeerde protestanten te maken hadden, daar schaarden GKB-leden zich in Brussel, Antwerpen en Gent uitsluitend achter het panprotestantse onderwijs door gebrek aan levensvatbaarheid van hun eigen *gereformeerde* schooltjes. Voornoemd deputaatschap kon de steilorigheid van de broeders in laatstgenoemde steden maar matig waarderen en betoonde zich dan ook tevreden met hun aansluiting bij de bestaande protestants-christelijke scholen: “[s]amenwerking op schoolgebied in België,” rapporteerde het comité in 1939 aan de GKN-synode, “wordt door deputaten – voor zover dit mogelijk is – wenselijker geacht dan té ver doorgevoerd isolement.”⁴³⁰

9. De verhouding tot andere protestantse kerkgemeenschappen in (Vlaams-)België

Niet alleen waar het de schoolstichting betrof, zorgde het eigengereide optreden van de gereformeerden voor de nodige beroering; ook op het strikt-kerkelijk erf wekten zij in de eerste helft van de twintigste eeuw regelmatig wrevel bij protestanten uit andere denominaties. Dat kuypertiaansgezinden

⁴²⁵ *De Torenwachter* VII.6 (mei-juni 1934), 2.

⁴²⁶ *Trouw*, 1 december 1994; 27 januari 1995.

⁴²⁷ De *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1936) vermelden in addendum XXIIa als extra reden: “[d]oor een eigenaardige wijziging in de leiding der christelijke school, die ongedacht geheel onder vlaamschen invloed kwam, ontstond de noodzaak een eigen school op te richten.”

⁴²⁸ Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, 18.

⁴²⁹ In terugblikken op de geschiedenis van de Gaspard de Colignyschool in *De Kruisbanier* van 2 januari 1960 en 2 juli 1962 wordt overigens met geen woord gerept over de (tijdelijke) afzondering van de gereformeerden. Voor een gedetailleerde geschiedenis van de Gaspard de Colignyschool, zie: A. Rambaut en J. Temmerman eds., *Gaspard de Colignyschool 1934-2009* (Gent 2009).

⁴³⁰ *Acta G.S. GKN* (Sneek 1938/1939), art. 163.

of naar België geëmigreerde gereformeerde Nederlanders het nodig vonden opzichzelfstaande kerken te bouwen, was voor de Kerkenbond en de Zendingkerk al erg genoeg, maar dat zij daarbovenop geestdriftig trachtten leden van deze kerken te bewegen zich bij de GKB aan te sluiten, ging vele ‘hervormden’ en BCZK’ers een stap te ver. Hoewel de GKB, in een terugblik op hun verhouding tot andere geloofsgemeenschappen vóór de Tweede Wereldoorlog, stellig meenden dat zij zich aan “de ongeschreven afspraak” in protestantse kring “niet [met evangeliseren] te beginnen waar reeds een andere kerk werkt”⁴³¹, hebben gehouden, blijkt dat zij indertijd wel degelijk geprobeerd hebben leden uit andere reformatische kerkverbanden aan zich te binden. Zo schreef ds. L. Holtrigter van de Gentse zendingkerk in 1926, vlak vóórdat de gereformeerde gezinden daar tot kerkinstituering overgingen: “ik meen niet langer te mogen zwijgen. (...) U hebt uw uiterste best gedaan met mooi en leelijk om zooveel mogelijk leden van de gemeente, die ik diende, af te troonen. U hebt succes gehad.”⁴³² Ds. J.J.H. Visch, voorganger van de evangelisch-hervormde Brabantdamkerk in dezelfde plaats, had twee jaar eerder reeds zijn ongenoegen geuit over een van gereformeerde zijde gedane oproep “aan verscheidene leden onzer gemeente,” tot bijwoning van een door een GKN-predikant geleide eredienst: “[d]eze kennisgeving, die toch niet anders is dan een stille uitnodiging (onze voorgangers ontvingen er geen), heeft in onze gemeente en bij den kerkeraad diepe verontwaardiging gewekt. Tot welk vreeselijk, God onteerende verhoudingen moet het onder ons Protestanten – zoo klein in getal – komen, wanneer de verschillende kerken elkanders leden zoeken te trekken uit de godsdienstoefeningen waar hun plaats is!”⁴³³ Ook in Mechelen bemerkten de hervormden medio jaren 1930 dat “de Gereformeerden (...) hier steeds meer actie voeren”⁴³⁴, hoewel zij dezen minder als een bedreiging ervoeren dan hun kerkgenoten in Gent.⁴³⁵ Te Antwerpen somberde ds. Th.A. Eggenstein, Evangeliedienaar in de BZCK, in 1896 over “de woelingen der *dolerenden* onder onze leden.”⁴³⁶ Tot zijn leedwezen moest hij in de daaropvolgende jaren constateren dat “de zogenoemde dolerenden blijven voortwoelen” en dat “zij [= de gereformeerden] (...) alle middelen te baat [nemen] om onze leden en hoorders tot zich te trekken.”⁴³⁷ In een poging leden van andere geloofsgemeenschappen te overtuigen, gevoelden de gereformeerden in Brussel, ten slotte, de behoefte hun vertrek uit de NE(H)K en hun weigering zich bij de lokale zendingkerk aan te sluiten, te legitimeren door consequent op de gebreken van de Kerkenbond en de BCZK te wijzen. De verhoudingen tussen de Gereformeerde Ker-

⁴³¹ *Notulen van de bijzondere kringvergadering ter voorlichting van de kerkvisitatoren van de classis Dordrecht inzake de voorgestelde interkerkelijke samenwerking*, gedateerd op 31 maart 1960.

⁴³² *Brief van ds. L. Holtrigter aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 2 augustus 1926.

⁴³³ *Brief van ds. J.J.H. Visch aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 16 oktober 1924.

⁴³⁴ Geciteerd in: Fuite, *In een straat genaamd de Rechte*, 209.

⁴³⁵ *Ibid.*, 211.

⁴³⁶ Geciteerd in: De Raaf, *Bewaar het pand*, 206. [Oorspronkelijke cursivering.]

⁴³⁷ Geciteerd in: *Ibid.*, 207.

ken in België en de rest van het Belgische protestantisme kenmerkten zich bijgevolg, zeker in de eerste decennia van het bestaan der GKB, door een niet geringe mate van polarisatie.

Hét grote verschilpunt met andere kerken en hét onderscheidingssteken van de gereformeerden vormde hun nadruk op binding aan belijdenisgeschriften (i.c. de Drie Formulieren van Enigheid), wat gezien hun ontstaansgeschiedenis nauwelijks verbazing kan wekken: met uitzondering van de gereformeerde congregaties die ontstaan zijn uit missionaire activiteit (de kerken in Denderleeuw en Boechout, een evangelisatielokaal in de Brusselse wijk Laken en een bijgebouwtje van de Antwerpse gereformeerde kerk te Hoboken)⁴³⁸, waren de kerken in Brussel, Antwerpen, Gent en Mechelen geïnstitueerd uit onvrede met de ruimere, niet-expliciet calvinistische grondslag van de Kerkenbond en de niet zuiver gereformeerd geachte kerkinrichting van de BCZK (die de Nederlandse Geloofsbelijdenis overigens wél als haar leerstellige grondslag erkende – en méér nog: net als de GKN moeite had met het eerdergenoemde zesendertigste artikel van de belijdenis!).⁴³⁹ Bovendien profileerden ook de gereformeerde kerken *in Nederland* zich als strikte belijdeniskerken⁴⁴⁰, waarin voor afwijkingen van de leer (die getolereerd werden in de Hervormde Kerk) geen plaats was. Naast de belijdenisvastheid en de oriëntatie op (en afhankelijkheid van) Nederland maakte eveneens de tweede dienst op zondag

⁴³⁸ De GKB hebben, naast Brussel(-Stad), Antwerpen(-Stad), Gent, Mechelen, Denderleeuw, Boechout en Hoboken, ook evangelisatieactiviteiten ontplooid in Jette/Ganshoren (29), Laken (37), Anderlecht (64), Berchem (66), Deurne-Noord (66), Mortsel (67), Ninove (70), Heusden (71), Maldegem/Eeklo (71) [de tussen haken staande nummers verwijzen naar: De Raaf, *Een open poort*], Muiszen (*B.O.P.* XVII.2 (februari 1937), 4), Schoten (*N.O.P.* XXXIV.5 (maart 1954), 3) en Dillingen (Luxemburg) (*N.O.P.* XLVIII.2 (februari 1968), 4). Vanuit de gereformeerde kerk te Boechout zijn bovendien pogingen ondernomen te evangeliseren in Lier (*Vlaams Kerkblad* VII.8 (december 1960), *passim*).

⁴³⁹ Het bezwaar tegen de BCZK is identiek aan de grieven die de dolerenden, in aanloop naar de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in Nederland, hadden geuit tegen het kerkbegrip van de afgescheidenen (laatstgenoemden duiden hun kerkverband aan als 'Kerk', terwijl de dolerenden de *meervoudsvorm* juister achtten). Zoals Van Deth aangeeft hebben hij en zijn medestanders zich niet bij de BCZK aangesloten *op zuiver formele gronden*, omdat het kerkbegrip van de Zendingskerk huns inziens ondeugdelijk was. Ook de meer Franstalige/Waalse oriëntatie van de BCZK kan een rol gespeeld hebben bij de oprichting van eigen, op Nederland gerichte kerken. Ds. G. Keizer, scriba van de generale synode en gemeentepredikant van de gereformeerde kerk in Rheden-De Steeg, wijdde in 1925 een vierdelige artikelenreeks aan het sedert 1877 bestaande 'correspondentieverband' tussen de Gereformeerde Kerken en de Belgische Christelijke Zendingskerk. Zie: G. Keizer, 'Korte schets van de geschiedenis der Belgische Christelijke Zendingskerken onze correspondentie met haar', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* XXXVI.10 (1925), 433-452; XXXVI.11 (1925), 481-499; XXXVI.12 (1925), 530-544; XXXVII.1 (1925), 17-34.

⁴⁴⁰ In de Nederlandse calvinistische traditie staat de *belijdeniskerk* naast of tegenover de *belijdende kerk*: "belijdende kerk en belijdeniskerk, in reformatorische kring ['reformatorisch' wordt hier in ruime zin gebruikt, als synoniem van 'protestants' en niet, zoals tegenwoordig dikwijls het geval is, als betekenisverwant woord van 'bevindelijk-gereformeerd', TK] gebruikelijk begrippenpaar dat dient om een scheiding, soms zelfs een tegenstelling aan te duiden tussen twee typen kerken op grond van hun houding ten aanzien van de kerkelijke belijdenis. (...) Onder belijdeniskerk wordt dan verstaan een kerk die zich baseert op de belijdenis gelijk deze in haar historische confessies is vastgelegd, en ernaar streeft deze belijdenis onverkort te handhaven. De belijdende kerk stelt zich daarentegen lossere tegenover de oude belijdenisgeschriften en wil volle aandacht geschonken hebben aan het actuele belijden in nieuwe uitspraken, kanselboodschappen en dergelijke en aan het verwerklijken van het belijden van de kerk in bepaalde handelingen." Zie: D. Nauta, 'Belijdende kerk en belijdeniskerk', in: R.C. van Caenegem e.a. eds., *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen* IV. *België-Bory* (Amsterdam en Brussel 1984), 80. De Gereformeerde Kerken in Nederland wensten belijdeniskerken te zijn, terwijl de Nederlandse Hervormde Kerk zich, vooral sinds de ingebruikname van een nieuwe kerkorde in 1951, als een kerkgemeenschap van het tweede type afficheerde.

(een leerdienst aan de hand van de tweeënvijftig ‘zondagen’ in de Heidelbergse Catechismus) van de GKB een particulariteit binnen het Belgische protestantisme.⁴⁴¹

Slechts waar het echt niet anders kon, zoals op het gebied van het christelijk onderwijs of de ziekenzorg⁴⁴², stonden de gereformeerden voor samenwerking met andere protestanten open; liever trokken zij hun eigen plan. Hun gerichtheid op Nederland was dusdanig sterk, dat zij in hun periodieken (de *Gereformeerde Kerkbode voor België*, *De Open Poort* en het *Maandblad ten dienste van de Gereformeerde Kerken in België*) aanmerkelijk meer aandacht aan de kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke bewegingen op Nederlandse bodem hebben besteed dan aan ontwikkelingen in de hen omringende (Belgische) samenleving.⁴⁴³ Weliswaar waren tijdschriften als het *Christelijk Volksblad*, gelieerd aan de Nederlandstalige gemeenten van de Bond van Kerken en de SILO-evangelisatie, en *De Protestantsche Kerkbode*, het kerkblad van de Brusselse NE(H)K, evenzeer voor een groot deel op Nederland georiënteerd, maar de positie van de kerkgemeenschappen waarvan deze bladen uitgingen, was toch een andere dan die van de gereformeerden. De Kerkenbond was, in tegenstelling tot de gereformeerde kerken in België, die strikt genomen op Belgisch grondgebied gelegen gemeenten van de Gereformeerde Kerken in Nederland waren (met alle kerkrechtelijke gevolgen van dien)⁴⁴⁴, een autonome – dat wil zeggen: niet aan buitenlandse reglementering gebonden –, *Belgische* denominatie en bovendien veel pluriformer dan de GKB – zowel wat de geloofsbeleving als de etniciteit van haar achterban betrof.⁴⁴⁵ Als enige van overheidswege erkende autoriteit voor de protestantse eredienst⁴⁴⁶, stond zij in het centrum van de reformatische christenheid in België en ging van haar niet zelden een sturende werking op het gehele Belgische protestantisme uit. Zij werkte reeds in de eerste helft van de twintigste eeuw op diverse terreinen met de BCZK en de Methodistische Kerk samen⁴⁴⁷, bijvoorbeeld in de Kongozending en de Federatie van Protestantse Kerken in België.⁴⁴⁸ Aan-

⁴⁴¹ *Notulen van de vergadering van de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 11 juni 1968; *Ibid.*, gedateerd op 3 oktober 1968.

⁴⁴² In 1910 benaderde de NE(H)K de Brusselse gereformeerde kerk met het verzoek gezamenlijk een protestants hospitaal op te zetten. De gereformeerden stemden daarmee in. Zie: Liagre, *Anders geloven*, 206-210; *G.K.B.* VII.158 (8 mei 1910), 2; VII.159 (22 mei 1910), 2-3; VII.161 (19 juni 1910), 2-3; VII.163 (17 juli 1910), 3-4; VII.164 (31 juli 1910), 2-3; VII.171 (6 november 1910), 2-3; VII.172 (20 november 1910), 2-3; VII.179 (26 februari 1911), 2.

⁴⁴³ Ondanks haar naam, sprak de *Gereformeerde Kerkbode voor België* consequent over ‘ons vaderland’ en ‘onze landgenooten’ wanneer zij Nederland respectievelijk Nederlanders bedoelde. Waar op België gerichte berichtgeving zelden in de *Kerkbode* verscheen, daar volgde zij het nieuws uit Nederland op de voet. Het volgende voorbeeld mag als treffende illustratie dienen van haar sterke gerichtheid op Nederland: in een artikel over het bezoek van de Belgische koning aan koningin Wilhelmina eindigde de *Kerkbode* met de uitroep “leve de Koningin!” Ook aan de Belgische vorst werd hulde betoond ... *in een voetnoot!* Zie: *G.K.B.* VII.168 (25 september 1910), 3.

⁴⁴⁴ De benaming ‘Gereformeerde Kerken in België’ (met hoofdletters) is dan ook kerkrechtelijk gezien onjuist, hoewel de gezamenlijke Belgische GKN-gemeenten zich wel zo presenteerden.

⁴⁴⁵ De GKB waren uitsluitend Nederlandstalig en in de eerste helft van de twintigste eeuw bestond hun achterban voor een groter deel uit Nederlanders dan het ledenbestand van de Bond van Kerken.

⁴⁴⁶ De Raaf, *Een open poort*, 13.

⁴⁴⁷ De inmiddels ‘Protestants-Evangelische Kerk van België’ geheten Kerkenbond amalgameerde in 1969 met de Methodistische Kerk tot de Protestantse Kerk van België.

gezien de GKB, zoals gezegd, tot een Nederlands kerkverband behoorden, konden zij zich gemakkelijker van de overige protestanten in België isoleren. Pretenderend de meest zuivere manifestatie van Christus' Lichaam te zijn, kozen zij, met het oogmerk de eigen kerkgemeenschap 'zuiver' te houden, welbewust voor een zeker isolement.

In deze gereformeerde teruggetrokkenheid zou pas ná de Tweede Wereldoorlog verandering komen. Het contrast tussen de vóór- en naoorlogse periode kon haast niet groter zijn: namen de GKB voorheen, nadat schoolstichting op exclusief-gereformeerde grondslag onhaalbaar bleek, vrijwel uitsluitend deel aan panprotestantse initiatieven in het lagere schoolonderwijs, nu zochten zij zélf met bevlogenheid en uit volle overtuiging toenadering tot de christenen die hen leerstellig het meest nabij stonden. Achtereenvolgens besloten de gereformeerden te participeren in de Federatie van Protestantse Kerken⁴⁴⁹, het zendingswerk in Centraal-Afrika⁴⁵⁰, de vereniging ter verzorging van protestantse radio- en televisiezending⁴⁵¹, de scholing van godsdienstleraren, het aalmoezenierswerk in detentiecentra en (later) de Protestantse Theologische Faculteit⁴⁵² en het interkerkelijke jeugd- en evangelisatiewerk.⁴⁵³ De nieuwe, op verbroedering gerichte houding uitte zich eveneens in de spanningsvolle relatie met de BCZK. Terwijl in 1933, op verzoek van de gemeenten in België (!), alle banden tussen de Gereformeerde Kerken en de Belgische Christelijke Zendingkerk waren verbroken⁴⁵⁴, waren het na 1945 diezelfde kerken in België die de generale synode verzochten de contacten tussen beide denominaties te herstellen.⁴⁵⁵ In 1949 onderzochten de GKN zelfs de mogelijkheden de GKB

⁴⁴⁸ Het is niet geheel duidelijk wanneer de Gereformeerde Kerken tot de Federatie zijn toegetreden; in 1939 worden zij nog niet als lidkerken genoemd (*De Protestantsche Kerkbode* XXX.2 (juni 1939), 2), rond 1950 wel.

⁴⁴⁹ Zie: noot 448.

⁴⁵⁰ De Raaf, *Guido de Brès-kerk van Brussel*, 119.

⁴⁵¹ Oorspronkelijk 'Protestantse Radio en Televisie' geheten en thans uitzendend onder de naam 'Protestantse Omroep'.

⁴⁵² Doordat het door de oorlogsomstandigheden onmogelijk bleek mannen die zich tot het predikambt geroepen voelden, naar Nederland, Frankrijk en Zwitserland – de landen waar (aankomende) predikanten van de protestantse kerken in België van oudsher werden opgeleid – te zenden, besloten enkele dominees in België gedurende de Tweede Wereldoorlog zelf een provisorisch opleidingsinstituut in te stellen. Hieruit ontstond in 1950 de Protestantse Theologische Faculteit (PTF), die oorspronkelijk ondersteund werd door de Bond van Kerken en de Methodistische Kerk en sinds 1955 eveneens door de Belgische Christelijke Zendingkerk. Zie: *Advies kring België der Gereformeerde Kerken ten aanzien van de verhouding tot de Theologische Faculteit te Brussel*, ongedateerd (waarschijnlijk 1967/1968). Daar de Gereformeerde Kerken reeds twee opleidingscentra bezaten – de theologische faculteit aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Theologische Hogeschool te Kampen – en moeite hadden met de multiconfessionele grondslag van de PTF, besloten zij tot 1968 niet op structurele basis binnen PTF-verband te participeren. Zie: *Ontwerp voorstel aan generale synode-1961 inzake de Brusselse Theol. Fakulteit*, ongedateerd; *Enkele opmerkingen ten aanzien van de situatie in en rond de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd in juli 1966. Zelfs nadat de generale synode van de GKN een jaar later het besluit nam wèl volwaardig aan de PTF deel te nemen, moesten theologiestudenten die hun predikambt in de Gereformeerde Kerken wensten te vervullen, aanvullende examens afleggen te Amsterdam of te Kampen. Zie: *Acta G.S. GKN* (Sneek 1969/1970), art. 169. De PTF draagt thans de naam '(Universitaire) Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid'.

⁴⁵³ Zie het aanvankelijk met de nodige scepsis. Zie: *N.O.P.* XLI.10 (oktober 1961), 2-3, aldaar 2.

⁴⁵⁴ De Raaf, *Een open poort*, 22.

⁴⁵⁵ *Acta G.S. GKN* ('s-Gravenhage 1949), addendum CIV.

en de Vlaamse zendingskerken in één kerkelijk verband te doen samenleven⁴⁵⁶ – zij het dat de BCZK hier weinig voor voelde.⁴⁵⁷ Ofschoon de toenaderingsgezindheid van de gereformeerden in België niet geheel los kan worden gezien van ontwikkelingen binnen de breedte van het kerkverband – de GKN bejeverden zowel in Nederland als internationaal een grotere saamhorigheid van ‘gereformeerde belijders’, wat onder meer resulteerde in de oprichting van de Gereformeerde Oecumenische Synode en het Contactorgaan Gereformeerde Gezindte⁴⁵⁸ –, komt zij deels voort uit de eigen dynamiek van het Belgische protestantisme. In heel reformatorisch België waaide na de Tweede Wereldoorlog een geest van toenadering en verbroedering. Gezamenlijk gingen de Belgische protestanten zich steeds consequenter als ‘evangelische christenen’ afficheren, waarbij ‘evangelisch’ niet de lading droeg die het tegenwoordig als paraplubegrip van een op Angelsaksische leest geschoeide orthodoxie draagt (als synoniem van ‘evangelicaal’), maar werd gebezigd in de betekenis die het begrip sinds jaar en dag in Duitsland heeft: ‘reformatorisch’ in de brede zin des woords. Aangezien in dit klimaat van intensievere panprotestantse coöperatie, waaraan de gereformeerden volgaarne wilden meewerken, de kerkelijke banden met Nederland in toenemende mate als beklemmend werden ervaren⁴⁵⁹, gingen de Gereformeerde Kerken in België zich stapsgewijs meer kerkordelijke vrijheden toe-eigenen.

Allengs overtuigd geraakt van de notie dat zij een *Vlaamse* kerkengroep vormden (geen ‘aanhangel’ van een Nederlands kerkverband), met een specifieke, van de Nederlandse situatie afwijkende problematiek en een eigen bestaansrecht⁴⁶⁰, en dat zij op het gebied van het apostolaat een taak hadden in *Vlaanderen*, kozen de GKB in de jaren 1960 resoluut voor interkerkelijke toenadering. Verschillen tussen de diverse protestantse gemeenschappen werden meer en meer verdoezeld, ten gunste van een gezamenlijke accentuering van gemeenschappelijke waarden en overeenkomsten. De beslissende stoot voor de gereformeerden om deel te nemen aan gesprekken over institutionele eenwording ontstond uit een verzoek van de GKB tot bemiddeling in de procedure van kerkelijke erkenning door de Belgische Staat aan de P(E)KB-synode. Als enig wettelijk erkend gespreksorgaan van het protestantisme in België, bezat de vroegere Bond van Kerken namelijk het monopolie op betrekkingen met de overheid. De P(E)KB was bereid aan het gereformeerde verzoek te voldoen, maar liet haar bereidwilligheid gepaard gaan met een uitnodiging tot het houden van samensprekingen, die

⁴⁵⁶ *Notulen van de gemeenschappelijke vergadering van de kerkenraden der Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 1 april 1949.

⁴⁵⁷ Wat, gezien de radicale verandering in de wijze waarop de gereformeerden de BCZK tegemoet traden, weinig verbazing kan wekken. Zie: De Raaf, *Bewaar het pand*, 215. Ook een latere poging tot amalgamatie van de gereformeerde kerken en de zendingskerken liep op niets uit.

⁴⁵⁸ Plomp, *Een kerk in beweging*, 26-30.

⁴⁵⁹ *Enkele opmerkingen ten aanzien van de situatie in en rond de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd in juli 1966; *Over- en vooruitzicht van het evangelisatiewerk der Gereformeerde Kerken in België*, ongedateerd (waarschijnlijk 1967).

⁴⁶⁰ *Tussentijds rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van Haarlem, 1973/74*, gedateerd op 18 juni 1974.

dienden te resulteren in de oprichting van een verenigde kerk.⁴⁶¹ Teneinde hun Nederlandse imago, dat volgens de GKB evangelisatieactiviteiten bemoeilijkte en nieuwkomers niet op hun plaats deed zijn in de kerken⁴⁶², definitief van zich af te schudden, reageerden de GKB instemmend. Vooral in Antwerpen en Brussel kon de voorgenomen ineensmelting van de PKB, de HKB en de Gereformeerde Kerken op veel sympathie van de gemeenteleden bogen. Het toenaderingsproces van de GKB tot andere kerkgenootschappen mondde successievelijk uit in de totstandkoming van de kring Brussel⁴⁶³, de classis België en (uiteindelijk) in de volledige integratie van de GKB in de Verenigde Protestantse Kerk in België.

10. De ‘stille revolutie’ in België⁴⁶⁴

Markeerde de handreiking richting andere protestanten al een behoorlijke breuk met het (nabije) verleden, vanaf het midden van de jaren zestig zouden de Gereformeerde Kerken nog veel ingrijpender van aard veranderen. Oorzaak was een verschuiving in het accent van de gereformeerde theologie: de kenmerkende belijdenisvastheid van het neocalvinisme, zoals het geheel aan door de Gereformeerde Kerken uitgedragen opvattingen over de Schrift, de wereld en de positie van christenen in die wereld werd genoemd, maakte vanaf dat decennium plaats voor een Evangelieverkondiging die het best te typeren valt als ‘prediking van het Koninkrijk’.⁴⁶⁵ Een invloedrijk deel van de gereformeerde godgeleerden raakte doordrongen van de tijdgebondenheid van de voorheen als eeuwige waarheden verdedigde ‘beginselen’ en van het besef dat een voorafschaduwing van een wereld zonder honger, armoede, oorlogen onrechtvaardigheid, waarover Christus met name in de Bergrede had geprofeteerd⁴⁶⁶, op aarde te realiseren viel. Door te verwijzen naar de onoverkomelijke gebrokenheid van de schepping en de daarmee samenhangende ongelijke verdeling van macht, middelen en mogelijkheden, hadden de kerken de bestaande socio-economische orde huns inziens maar al te vaak geschraagd. Deze theologen verruilden in hun prediking de klemtoon op het nakomen van de verbondseis – wie zich (als gedoopte) aan Gods geboden houdt, mag zich een kind van Hem weten –, daarom voor de nadruk op het nastreven van sociale gerechtigheid, of anders geformuleerd: de kwintessens van hun kanselreden vormde niet (meer) een oproep tot bekering, een aanmaning tot het najagen van individueel heil, maar een aansporing tot het verwerkelijken van heil waarin de mensheid *collectief* kon delen. Dit had tot consequentie dat de eertijds van wetticisme beschuldigde Gereformeerde Kerken zich bin-

⁴⁶¹ De Raaf, *Een open poort*, 113-117.

⁴⁶² Zie: noot 318.

⁴⁶³ Een soort ‘subclassis’, zonder de bevoegdheid bindende voorschriften aan de betrokken kerken te decreteren.

⁴⁶⁴ Een toespeling op: Dekker, *De stille revolutie*.

⁴⁶⁵ Amelink, ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’, 645.

⁴⁶⁶ *Combi-editie van de Bijbel in de vertaling van 1951 en het kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Mat. 5:1-7:29; Luk. 6:17-49.

nen het kerkelijke spectrum herpositioneerden en gaandeweg opschoven naar links.⁴⁶⁷ Was, zo vroegen voorstanders van de nieuwe lijn zich af, in de politiek van de progressieve partijen niet veel meer van Christus' sociale engagement te herkennen dan in het confessionele conservatisme? Een stem op de ARP, die overigens zelf ook allengs 'linksere' standpunten innam⁴⁶⁸, werd zo hoe langer hoe minder vanzelfsprekend; de antithese, één van de kernbegrippen van het neocalvinisme, had als allesbepalende levenshouding definitief afgedaan.

De antithese was in België niet dezelfde scheidslijn als zij in Nederland was (geweest). De tegenstelling klerikaal-antiklerikaal bleek aanmerkelijk duurzamer te zijn dan de door gereformeerden benoorden de Moerdijk opgeworpen (en voorheen ijverig in stand gehouden) kloof tussen confessioneel- en niet-confessioneeledenken, zeker daar het hervormingsconcilie Vaticanum II in België een minder directe en minder radicale uitwerking op het rooms-katholieke volksdeel had dan in de bisdommen aan de overzijde van de landsgrens. Zo werd het door de gereformeerden zélf in ieder geval wel ervaren: de bij het *Vlaams Kerkblad* levende hoop op een 'Schriftuurlijker' koers van de RK-Kerk vervloog nog tijdens de zittingstijd van het concilie, terwijl de Nederlandse uitgave van *De Open Poort* haar lezers in januari 1968 teleurgesteld mededeelde dat "de interne sfeerverandering (...) in het Belgische roomskatholicisme nog lang niet zover [is voortgeschreden] als in Nederland."⁴⁶⁹ Pas in de jaren 1970 zou tussen lokale GKB-gemeenten en RK-parochies een hartelijke oecumenische relatie ontstaan. Weliswaar hadden gereformeerde kerken, zij het aarzelend, reeds in de laatste

⁴⁶⁷ De in bevindelijk-gereformeerde kringen bekende L.M.P. Scholen, die, hoewel hij reeds decennialang lid is van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, in zijn jeugd tot de Gereformeerde Kerken in Nederland heeft behoord, geeft een treffend voorbeeld van hoe er in de behoudende gereformeerde gezindte, waarvan de GKN tot ver in de twintigste eeuw de vaandeldragers waren, tegen de ontwikkelingen in de GKN werd aangekeken: "De Gereformeerde Kerken hebben in luttele jaren gecapituleerd voor een moderne, algemeen-christelijke, breed-oecumenische lijn, waarin elke herinnering aan het gereformeerde verleden teloor gaat [sic]. Ik noem de verschuiving in ethische normen, de geseculariseerde levensstijl, de nieuwe zondagsopvatting, een algehele verschuiving naar links in kerk en politiek (prof.dr. J. Firet van de Vrije Universiteit zei dezer dagen, dat de toekomstige predikant in de Gereformeerde Kerken lid is van de VPRO en op de PPR stemt), de aansluiting bij de Wereldraad en bij de Nederlandse raad van kerken en, als hetgeen dat [sic] alles schraagt, de Schrift-kritiek, die door de kerken heenraast, met name de nieuwe opvattingen over Genesis en over Christus' wederkomst. De binding aan de belijdenis bestaat nog wel op papier, maar zonder dat er in de praktijk consequenties uit getrokken worden. Elk kan in feite doen wat goed is in zijn ogen." Zie: *Criterium*, 1 maart 1973. Al eerder had het *Gereformeerd Weekblad*, een opinieblad dat zich richtte op lezers uit de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, geschreven: "In 'Waarheid en Eenheid', het blad van de bezwaarde gereformeerden, schrijft ds. J. Schelhaas, dat hij niet erg gelukkig is met de gang van zaken in de Gereformeerde Kerken (...): '[W]ij zijn veranderd! De Herv. Kerk blijft wat en waar ze is. Wij schuiven op naar "links". Juist de Gereformeerden in de Herv. Kerk [bedoeld zijn gereformeerde-bonders, TK] klagen, dat de kerkelijke Gereformeerden [bedoeld zijn leden van de Gereformeerde Kerken, TK] midden-orthodox zijn.' (...) Ja, inderdaad, er is een ontwikkeling gaande in de Gereformeerde Kerken, die ons met grote zorg vervult en die tot grote schade is voor de gereformeerde gezindte in ons land. Het zou diep te betreuren zijn wanneer deze ontwikkeling zou voortgaan." Zie: *Gereformeerd Weekblad*, 7 maart 1964. Voor uiteenlopende duidingen van de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken vanuit het perspectief van de GKN zelf, zie: A.M. Lindeboom, *De theologen gingen voorop. Eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987); Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog*; Dekker, *De stille revolutie*.

⁴⁶⁸ R.A. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995), 51.

⁴⁶⁹ *N.O.P.* XLVIII.1 (januari 1968), 1.

helpt van het voorafgaande decennium betrekkingen aangeknoopt met de plaatselijke roomse christenheid, maar vooral in de rurale gebieden verliep deze voorzichtige toenadering ronduit moeizaam.⁴⁷⁰ Eensdeels had dit te maken met de weinig welwillende opstelling van de RKK, die op het platteland conservatiever en meer traditionalistisch bleef dan in Antwerpen, Brussel, Gent en Mechelen, anderdeels waren de in plattelandsgemeenten gevestigde gereformeerde kerken hiervoor zélf verantwoordelijk. De gemeenten in Boechout en Denderleeuw bestonden bijna geheel uit ex-katholieken⁴⁷¹, voor wie de toetreding tot een protestantse kerk een zeker sociaal isolement binnen de dorpsgemeenschap (en soms zelfs de eigen familie- of vriendenkring) had ingeluid.⁴⁷² Vermits zij daarenboven nauwelijks lidmaten met de Nederlandse nationaliteit in hun rangen aantroffen⁴⁷³, ging de (in Nederland aan invloed winnende) omslag in het denken over Schriftgezag en geloofsmoraal grotendeels langs hen heen.⁴⁷⁴

Waar de banden met (de Gereformeerde Kerken in) Nederland in Boechout en Denderleeuw slechts hoofdzakelijk kerkordelijk van aard waren⁴⁷⁵, daar geleken de vier oudste gereformeerde kerken in België (alle gesticht vóór de Tweede Wereldoorlog), ofschoon zij evenzeer gelegen waren op Vlaams grondgebied en hun kerkbanken deels bevolkt werden door tot bekering gekomen Vlamingen, als twee druppels water op hun Nederlandse zusterkerken. Aan de GKB verbonden predikanten waren, op een enkele uitzondering na⁴⁷⁶, stuk voor stuk Nederlanders, opgeleid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam of de Kamper Theologische (Hoge)school, terwijl synodaal of classicaal afgekondigde voorschriften evenzeer onverkort golden voor de Belgische kerken. Men lijkt zich er

⁴⁷⁰ *N.O.P.* L.3 (maart 1970), 3-4, aldaar 3.

⁴⁷¹ Voor Boechout, zie: *Vlaams Kerkblad* VI.5 (september 1959), 145; VII.12 (april 1961), 359-374, aldaar 361; XI.1 (mei 1964), 24; *De Roepstem. Evangeliebrief van de Protestantse Kerk van Boechout* 162 (10 juni 1961), 1-3, aldaar 1. Voor Denderleeuw, zie: *N.O.P.* XLVIII.12 (december 1968), 1-2, aldaar 1.

⁴⁷² Daarvan geven Van Adinkerke, *De tempel* en Sluys, *Het wonder van Boechout* een indringend getuigenis. Men dient hierbij overigens wel in het achterhoofd te houden dat deze schriftwerkjes geschreven zijn door een lid van de gereformeerde kerk in Denderleeuw respectievelijk de grondlegger van de gereformeerde kerk te Boechout. Een rooms-katholiek zou in beide gevallen een totaal ander boek geschreven hebben.

⁴⁷³ Zie, bijvoorbeeld: *N.O.P.* XLVII.5 (mei 1967), 4.

⁴⁷⁴ Hoewel de leden van de gereformeerde kerken te Boechout en Denderleeuw wel degelijk op de hoogte waren van de theologische en liturgische vernieuwingen binnen de GKN, alsmede van de spanningen die deze ontwikkelingen veroorzaakten. Verderop in deze verhandeling zal hierop (kort) nader worden ingegaan.

⁴⁷⁵ Zo schreef de Denderleeuwse kerkenraad dat de inbedding van de gereformeerde kerk te Denderleeuw binnen het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland slechts “toevallig” en “kunstmatig” was. Zie: *Kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk te Denderleeuw*, gedateerd op 23 mei 1975. Al eerder had K. Sluys, de grondlegger van de gereformeerde kerk te Boechout, de banden van zijn gemeente met het Nederlandse kerkverband enigszins gebagatelliseerd: “[N]u weet iedereen op het kerkelijk erf dat vrijzinnig en gereformeerd moeilijk onder één samen te brengen zijn! Dat is dan ook de enige reden dat er in 1894 in Brussel en in 1899 te Antwerpen, een gereformeerde kerk is ontstaan, toentertijd [sic] voornamelijk bestaande uit mensen van Nederlandse afkomst die zich terwille van beroep of bedrijf in België hadden gevestigd. Doordat deze kerken organisatorisch in verbinding stonden met de Gereformeerde kerken in Nederland, was het logisch dat de latere dochterkerken in dit kerkverband opgenomen werden, ofschoon sommige daarvan, waaronder die van Boechout, voor het overgrote deel uit Vlamingen bestaan, die geen gereformeerde of hervormde, maar een rooms-katholieke oorsprong hebben. (...) Wij zijn hier *allereerst protestant*. Of, gelijk men in Vlaanderen gaarne zegt: *evangelisch*.” Zie: *Vlaams Kerkblad* VIII.10 (februari 1962), 190-194, aldaar 192. [Oorspronkelijke cursivering.]

⁴⁷⁶ Zie: noot 414.

wel van bewust geweest te zijn dat Nederlanders en Vlamingen een andere “geaardheid” (volksaard) hebben, en dat, “wil ooit het gereformeerde leven in Vlaanderen tot grooten bloei komen,” de ontwikkeling van “een eigen typisch Vlaamsch gereformeerde levenswijze” onontbeerlijk is⁴⁷⁷, maar een echte oplossing voor de overheersing van het Nederlandse element in de GKB is nooit gevonden. In juni 1942 schreef ds. D.C. van Lonkhuijzen, predikant van de gereformeerde kerk te Mechelen, in *De Open Poort* zelfs dat, omwille van de eenheid, “gereformeerde Vlamingen nogal sterk vernederlandschten (...), [v]oor al waar een tweede of derde geslacht uit een familie reeds tot onze kerken behoort, doet zich dat verschijnsel voor.”⁴⁷⁸ In de GKN, in 1892 ontstaan als fusie van twee kerkengroepen, liep eveneens een (denkbeeldige) scheidslijn, die de achterban verdeelde in lidmaten wier kerkelijke descententie te herleiden viel tot de Afscheiding respectievelijk de Doleantie. Om potentiële spanningen tussen beide bloedgroepen (die er in de eerste helft van de twintigste eeuw zeer zeker waren⁴⁷⁹) te kanaliseren, was strikte uniformiteit geboden en schuwde de synode niet harde tuchtmaatregelen te nemen tegen al te dissidente geluiden. Als een synodebeslissing eenmaal was genomen, dienden *alle* gereformeerde kerken zich hier bindend aan te houden, en moest een ieder, óók degenen die hun wensen niet volledig ingewilligd zagen, het vastgestelde besluit op zijn minst kunnen *verdedigen*.⁴⁸⁰ Tweemaal heeft deze op conciliatie gerichte handelswijze van de hoogste gereformeerde kerkvergadering een scheuring tot gevolg gehad: in 1926 stichtten dr. J.G. Geelkerken en sympathisanten de ‘Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband’, waar, in tegenstelling tot de GKN, een minder letterlijke uitleg van het Scheppingsverhaal werd getolereerd⁴⁸¹, en in 1944, na een conflict over de zogeheten ‘veronderstelde wedergeboorte’⁴⁸² en een interne machtsstrijd, onttrok dr. K. Schilder

⁴⁷⁷ B.O.P. XXII.6 (juni 1942), 4.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ In het eerste anderhalve decennium ná de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in 1892 stonden de vroegere afgescheidenen en de voormalige dolerenden diametraal tegenover elkaar in een controverse over de predikantsopleiding: de eerstgenoemden wensten de Theologische School in Kampen te behouden, terwijl de laatsten de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam als opleidingsinstituut prefereerden. Uiteindelijk besloot de gereformeerde synode *beide* instellingen te handhaven, omdat anders een scheuring onafwendbaar geworden zou zijn! Zie: Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* I, 98.

⁴⁸⁰ Gezien de ontstaansgeschiedenis van de GKN als een fusie van twee onderscheidenlijke kerkgemeenschappen, werd in de gereformeerde kerkcultuur veel waarde gehecht aan het gesloten houden van de rijen. Een treffende kenschets daarvan gaf J. van der Graaf, tussen 1973 en 2000 voorman van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, in een radioprogramma van de Evangelische Omroep: “Recent voegde mij een gereformeerd predikant (...) toe: ‘Wij begrijpen jullie hervormd-gereformeerden [bedoeld zijn leden van de Gereformeerde Bond, TK] niet. Als wij gereformeerden kerkelijk iets aangenomen hebben, gaan we er allemaal in mee. De een blij, de ander schoorvoetend, weer een ander morrend, maar toch... En jullie? Jullie blijven in de Hervormde Kerk maar ‘nee’ zeggen.’” [Geciteerde transcriptie uit het radioprogramma *Kerk in beweging* (op Radio 5), uitgezonden op 15 april 2006, http://www.eo.nl/programma/kerkinbeweging/2005-2006/page/Een_eeuw_Gereformeerde_Bond/episode.esp?episode=6899553 (fragment 22:18–22:39)].

⁴⁸¹ Aalders, ‘Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband’, 642-643.

⁴⁸² Niet iedereen die gedoopt is, is volgens de neocalvinistische leer uitverkoren. Alleen de laatsten zijn opgenomen in de *inwendige* kring van het verbond. Uit de levenswandel van de dopeling blijkt of hij/zij inderdaad uitverkoren is en dus in de inwendige kring van het verbond opgenomen is. Bij de doop dienden ouders te *veronderstellen* dat hun kind

zich, met ongeveer tien procent van het totale aantal gereformeerde lidmaten⁴⁸³, aan de GKN, om vervolgens de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te institueren.⁴⁸⁴ De eensgezindheid werd op die manier bewaard, maar de prijs die hiervoor betaald moest worden, was hoog.

Terwijl de Vrijmaking, op korte (het verlies van zeventigduizend leden), maar zeker ook op lange termijn (sommige historici zien in de gebeurtenissen van 1944 de voorbode van “een geest van grotere tolerantie, de wens om ‘elkaar vast te houden’”⁴⁸⁵, die zich ten volle zou manifesteren in de jaren 1960 en 1970) veel grotere gevolgen voor de Gereformeerde Kerken had dan het schisma van 1926, heeft de kwestie-Geelkerken wél en de controverse rond Schilder géén beroering teweeggebracht in de GKB. In Brussel waren enkele tuchtprocedures de droevige uitkomst van een meningsverschil tussen de kerkenraad, trouw de synodale beschikkingen opvolgend, en enkele geestverwanten van Geelkerken.⁴⁸⁶ Daarentegen heeft in geen enkele GKB-gemeente de Vrijmaking tot deining of scheurdreiging geleid. Dat mag bij eerste beschouwing opmerkelijk genoemd worden, daar ds. B. W. Ganzevoort, destijds gemeentepredikant te Gent, in 1942, het jaar waarin de bindende leerbesluiten over de verhouding tussen doop en genadeverbond werden afgekondigd, een rekest aan de GKN-synode zond. Zijn bezwaren komen vrijwel exact overeen met het standpunt van de (latere) vrijgemaakten: het is niet de vraag of ten doop gehouden pasgeborenen waarlijk deelgenoot zijn van het genadeverbond, zoals de synode meende, maar of zij het verbond, waarin zij krachtens hun doop *zonder twijfel* zijn opgenomen, door (on)gehoorzaamheid aan Gods geboden, in hun latere leven al dan niet zullen verbreken.⁴⁸⁷ Hoewel ds. Ganzevoort, die in 1946 als evangelisatiepredikant verbonden zou worden aan de gereformeerde kerk te Antwerpen⁴⁸⁸, niet (publiekelijk) heeft geëxpliciteerd waarom hij zich toch aan de synodale leeruitspraken over doop, verbond en wedergeboorte heeft geconformeerd, is het aannemelijk te veronderstellen dat hij zich uiteindelijk niet bij de vrijgemaakten heeft vervoegd, omdat het, vanuit evangelisatorisch oogpunt, volstrekt niet opportuun was een breuk te forceren – in een ‘rondschrijven van de Gereformeerde Kerken in België omtrent haar [sic] evangelisatie-werk’, waarvan het voorwoord geschreven is door ds. Ganzevoort (!), werd namelijk de hoop uitgesproken dat het schisma binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland géén nadelige conse-

volledig werd opgenomen in het verbond. Voor een meer gedetailleerde uitwerking van deze zogenoemde ‘leer der veronderstelde wedergeboorte’, zie: de paragraaf ‘Neocalvinisme’ in de inleiding van deze verhandeling.

⁴⁸³ Amelink, ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’, 645.

⁴⁸⁴ J.P. de Vries, ‘Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 647-648; J.P. de Vries, ‘Vrijmaking’, in: *Ibid.* III, 1837-1839.

⁴⁸⁵ D.Th. Kuiper, ‘Historisch-sociologische schets van de ontwikkeling der Gereformeerde Kerken’, 30.

⁴⁸⁶ De Raaf, *Guido de Brès-kerk van Brussel*, 81.

⁴⁸⁷ B.W. Ganzevoort, *Aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Gent 1944).

⁴⁸⁸ *Rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Emmen 1989 (verslagperiode 01-07-1988 – 30-06-1990)* (z.p. 1990), 3-4.

quenties zou hebben voor de missionaire arbeid van de Gereformeerde Kerken in België.⁴⁸⁹ De GKB, destijds amper twaalfhonderd zielen groot, waren daarenboven eenvoudigweg te klein en de lokale gemeenschappen vormden een te hechte eenheid voor het welslagen van een scheuring. In Gent is weliswaar een vrijgemaakt-gereformeerde kerk gevestigd (samen met een congregatie op Curaçao⁴⁹⁰ de enige GKV-gemeente buiten de Nederlandse landsgrenzen)⁴⁹¹, maar deze is pas in de vroege jaren 1980 ontstaan en heeft met de Vrijmaking als zodanig niets te maken.⁴⁹²

De toenemende ruimte binnen de GKN voor een gevarieerde geloofsbeleving, waarbij binding aan de belijdenis plaatsmaakte voor een minder omlinjnde christelijke spiritualiteit, is aan de gereformeerde kerken in België zeker niet voorbijgegaan. Waar zich in de gereformeerde kerken in Nederland echter reeds in de jaren 1960 ingrijpende veranderingen met betrekking tot leer en leven voordeden, daar lijken gelijkaardige ontwikkelingen zich in de GKB niettemin pas een decennium later ten volle gemanifesteerd te hebben. Het lijkt erop, dat kerken meer vatbaar bleken voor progressievere tendensen in de Gereformeerde Kerken wanneer het Nederlandse element sterker overheerste dan het Vlaamse. Dat was ontegenzeggelijk meer het geval in de vier grote steden (Antwerpen, Brussel, Gent en Mechelen) dan in de (betrokkelijk jonge) plattelandsgemeenten Boechout en Denderleeuw. Vanuit de twee laatstgenoemde congregaties kwam dan ook de meeste weerstand tegen de nieuwe, minder dogmatisch omlinjnde en oecumenische geesteshouding in de gereformeerde theologie. In Boechout, een gemeente die door toedoen van haar grondlegger (K. Sluys) van meet af aan tot de rechterflank van de Gereformeerde Kerken behoorde⁴⁹³, werd in 1971 melding gemaakt van ernstige “verontrusting”⁴⁹⁴ en werd, naar aanleiding van de eenheidsbesprekingen met de Protes-

⁴⁸⁹ *Rondschrijven van de Gereformeerde Kerken in België omtrent haar evangelisatie-werk*, ongedateerd. Het lijkt minder aannemelijk dat het ‘deputaatschap voor Zwarigheden’ – zie: *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1943-1945), artt. 425, 554 en addendum LXXXIV –, belast met het afhandelen van ingediende rekestes, de bezwaren van ds. Ganzevoort geheel had weten weg te nemen, daar laatstgenoemde in *De Kruisbanier* IX.16 (18 april 1953) een artikel schreef waarin hij (impliciet) afstand nam van de in 1942 ter gereformeerde synode gedecreteerde leeruitspraken.

⁴⁹⁰ J. Helderma, ‘Kalendarium van een kerk overzee. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Curaçao’, in: D.Th. Kuiper e.a. eds., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland I* (Kampen 1987), 110-135, aldaar 121-127.

⁴⁹¹ *De Kruisbanier* XXXIII.1 (5 januari 1977), 8; XXXIII.12 (2 april 1977), 5, 8; XXXIV.5 (25 februari 1978), 2.

⁴⁹² *Reformatorsch Dagblad*, 3 november 2009.

⁴⁹³ Één van de redenen om tot kerkstichting in Boechout over te gaan, was de onvrede van Sluys over de invoering van het actief stemrecht in ambtsdragersverkiezingen voor de vrouwelijke lidmaten der Antwerpse gereformeerde kerk. Zie: K. Sluys, *Het vrouwenkiesrecht in de kerk. Een eerste stap naar het modernisme* (Boechout 1953). Vrouwelijke lidmaten in de GKN kregen in 1952 het recht hun stem uit te brengen in ambtsdragersverkiezingen en in 1969 het recht zelf gekozen te worden (in datzelfde jaar werd het predikambt opengesteld voor vrouwen). Zie: Amelink, ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’, 646.

⁴⁹⁴ *Kort verslag van de bespreking tussen de kerkenraad van Boechout en een delegatie van de Kring België der Gereformeerde Kerken, inzake de bezwaren van Boechout tegen de voorgestelde “officiële besprekingen” inzake een mogelijke eenwording van de Hervormde Kerk van België, de Protestantse Kerk van België en de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 5 juli 1971.

tantse Kerk van België en de Hervormde Kerk van België zelfs even gevreesd voor een scheuring.⁴⁹⁵ Blijkens de consistoriale notulen van de Denderleeuwse gemeente heeft de kerkenraad meermaals haar bezorgdheid geuit over “de verontrustende aspecten van de theologische onzekerheid”⁴⁹⁶ en “de vrijzinnige theologische stromingen die binnen de Gereformeerde kerken van België en Nederland bestaan.” Dankzij “het eenvoudige evangelische geloofsleven van de overgrote meerderheid van de leden van onze kerk gaan de gebeurtenissen voorlopig nog voorbij aan Denderleeuw. *Maar waakzaamheid is geboden.*”⁴⁹⁷ Daar alleen een ‘Bijbelgetrouwe’ en ‘rechtzinnige’ prediking de gemeente kon beschermen tegen ongewenste tendensen, zocht zij na het vertrek van ds. G.M.A. Hendriksen, naar eigen zeggen volkomen eensgeestes met de bezwaarde predikanten binnen de GKN⁴⁹⁸, uitdrukkelijk naar een minstens zo orthodoxe opvolger. Met de ‘bezwaarde’ ds. Ganzevoort aan het roer, behield ook *De Open Poort* tot 1969 een herkenbaar klassiek-gereformeerd profiel. Diens plaatsvervanger, ds. H. Eikelboom, was evenwel duidelijk een acoliet van de moderngezinde, maatschappijkritische stroming in de Gereformeerde Kerken; waar ds. Ganzevoort bijvoorbeeld over ‘beking’ sprak als een onderwerping aan Gods geboden, daar verbond de nieuwe hoofdredacteur aan dit begrip een geheel andere betekenis: “[a]lleen een grondige omkering van de bestaande orde,” stelde hij, “kan onze maatschappij nog redden. Het kwaad zit verborgen in ongrijpbare en bijna onbekeerlijke structuren. Die moeten dus met wortel en tak worden uitgeroeid. De structuren van de oude wereld zijn niet meer in staat om nieuwe ontwikkelingen op te vangen. Ze werken alleen nog maar frustrerend. Het komt mij voor dat wij die mogelijkheid niet te haastig naast ons neer moeten leggen.”⁴⁹⁹ Met één ferme pennenstreek zette ds. Eikelboom, die hier in de ogen der verontrusten niets minder dan *revolutie* zal hebben gepredikt, zo een dikke streep onder de oude wereld, onder het antikatholieke, anti-thetische en antirevolutionaire verleden van de Gereformeerde Kerken in België.

11. Duiding der ontwikkelingen

De vijftientigjarige historie van de Gereformeerde Kerken in België vertoont grote overeenkomsten met de ontwikkelingsgeschiedenis van de Gereformeerde Kerken *in Nederland*—een geschiedenis die het verhaal vertelt van een kerkgenootschap dat zich in zijn eerste levensjaren opwierp als bolwerk van een oplevende calvinistische orthodoxie (door historicus H. Algra het ‘wonder’ van de negentiende eeuw genoemd⁵⁰⁰), na de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate zijn oorspronke-

⁴⁹⁵ *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Boechout aan de Kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 25 augustus 1971.

⁴⁹⁶ *Kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk te Denderleeuw*, gedateerd op 1 februari 1974.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, gedateerd op 27 september 1974. [Cursivering, TK.]

⁴⁹⁸ *Ibid.*, gedateerd op 25 februari 1973; op 1 februari 1974; op 27 september 1974; op 8 november 1974.

⁴⁹⁹ *B.O.P.* LV.3 (maart 1975), 13-16, aldaar 15.

⁵⁰⁰ Zie: noot 56.

lijke rechtzinnige identiteit verloor (met een toespeling op Algra wel getypeerd als het ‘mysterie’,⁵⁰¹ of de ‘tragedie’⁵⁰² van de twintigste eeuw’), en uiteindelijk opging in een pluriform, multiconfessioneel amalgaam.⁵⁰³ Enerzijds mag deze parallellie geen verbazing wekken. Doordat de GKB waren ingebed in de GKN, konden de ontwikkelingen in gereformeerd Nederland niet aan de GKB voorbijgaan. Sterker nog: deze ontwikkelingen werden veelal simpelweg vanuit Nederland ‘overgeplant’ naar en ‘geprojecteerd’ op België. Een voorval in de gereformeerde kerk van Brussel mag als frappant voorbeeld gelden: hoewel de controversen rond dr. H.M. Kuitert en dr. H. Wiersinga, twee godgeleerden die de klassiek-gereformeerde theologie bekritiseerden en binnen de Gereformeerde Kerken voor een ‘scheiding der geesten’ zorgden, de *Vlaamse* lidmaten nauwelijks beroerden, pleitten enkele *Nederlandse* gemeenteleden van de gereformeerde kerk in de Belgische hoofdstad er in de jaren zeventig tóch voor discussieavonden rond de opvattingen van Kuitert en Wiersinga te beleggen, met als gevolg dat zich ook in de kerk van Brussel enige tegenstellingen openbaarden.⁵⁰⁴ Aan een dergelijke ‘export’ van binnenkerkelijke problematiek vanuit Nederland dankten de Gereformeerde Kerken in België zelfs überhaupt hun bestaan: zij waren immers tot wording gekomen als uitvloeisel van een *Nederlands* ecclesiastisch conflict (de richtingenstrijd binnen de NHK, uitmondend in de Doleantie), dat op geen enkele wijze verband hield met de destijds bestaande verhoudingen binnen het Belgische protestantisme (voorafgaand aan de Doleantie was in de Bond van Kerken en de BCZK geen sprake geweest van hoogoplopende twisten tussen vrijzinnigen en orthodoxen).

Anderzijds is de parallellie tussen de ontwikkelingsgang van de GKN en de GKB minder vanzelfsprekend. België gaf (en geeft) een totaal andere socio-religieuze configuratie te zien dan Nederland: bezuiden de Moerdijk was de Rooms-Katholieke Kerk dominant en vrijwel alomtegenwoordig, terwijl de protestanten zich in het godsdienstig spectrum letterlijk in de marge bewogen. Desniettegenstaande meenden de gereformeerden zich in België net zo te moeten positioneren als hun kerkgelovigen in (het door het calvinisme gestempelde) Nederland en zelfs, vanuit een zelfgekozen isolement, een ‘herkerstening’ van de Belgische samenleving te moeten nastreven. *Coûte que coûte* poogden zij hun eigen, *gereformeerde* identiteit (die in de Nederlandse context was gevormd) te behouden. Later, mede onder invloed van externe én interne secularisering, drong bij de gereformeerden het besef door dat zij intensief met andere protestanten dienden samen te werken om werkelijk iets voor de Belgische samenleving te kunnen betekenen. Hier tekent zich een spanningsvolle paradox

⁵⁰¹ Zie: noot 57.

⁵⁰² Zie: noot 58.

⁵⁰³ Hoewel de Protestantse Kerk in Nederland, waarin de Gereformeerde Kerken in Nederland, tezamen met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, op 1 mei 2004 zijn opgegaan, tijdens de publicatie van de in noot 467 genoemde boektitels nog volop in constructie was, tekent zich de hier geschetste ontwikkelingsgang van de GKN in deze schriftwerken duidelijk af.

⁵⁰⁴ *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Brussel* X.11 (november 1974), 11-13.

af: de conservering van de gereformeerde eigenheid, die essentieel werd geacht ter voltoering van het voornoemde 'herkersteningsprogram', vereiste geslotenheid en een hechte band met de Nederlandse 'moederkerk', terwijl openheid geboden was indien de GKB vaste voet aan de grond wilden krijgen in het Belgische protestantisme (en de Belgische maatschappij). Het is déze spanning geweest waarmee de gereformeerden in België vijftientig jaar lang hebben geworsteld en die hen, cynisch gezegd, uiteindelijk 'fataal' geworden is. (Schijnbaar) tegenstrijdig genoeg fungeerden de ontwikkelingen in de GKN daarbij als voornaamste katalysator: pas toen de rechtzinnige, door Abraham Kuiper en Herman Bavinck gegrondveste theologie der 'gereformeerde beginselen' vanaf de late jaren vijftig in rap tempo terzijde werd geschoven, verkregen de GKB ruimte om toenadering tot andere reformatorische geloofsgemeenschappen te zoeken.

3. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN ARGENTINIË

1. Een ‘nieuw Sion’

Bijeerste oogopslag lijken Israël, de Oekraïense Krim, het Russische deelgebied Birobidzjan, Noord-Vietnam, Zuidoost-Australië, Oeganda, Madagaskar, Canadees Saskatchewan, het stroomgebied van de rivieren Mississippi en Missouri, Curaçao, (Brits en Frans) Guyana, de Braziliaanse stad Recife en de Argentijnse Río de la Plata-delta slechts willekeurige oorden op de wereldkaart, die in geen enkel opzicht gemeenschappelijke geografische, culturele of historische kenmerken delen. Bij nadere beschouwing blijken deze territoria echter wel degelijk een opvallende overeenkomst te bezitten: tussen de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw zijn zij alle genoemd als potentiële locaties voor de grondvesting van een eigen leefgebied voor het in diaspora levende Joodse volk.⁵⁰⁵ Laatstgenoemde streek – Argentinië – werd door de in het huidige Oekraïne geboren litterator Alberto Gerchunoff, die op zijn zesde, in 1890, met zijn familie de Atlantische Oceaan was overgestoken⁵⁰⁶, in diens in 1910 gepubliceerde verhalenbundel *Los gauchos judíos* gepresenteerd als het ‘nieuwe Sion’ en de door hem vurig gewenste massale emigratie van Joden naar het Zuid-Amerikaanse land viel, met een verwijzing naar de Bijbelse uittocht uit Egypte, in hetzelfde boek zelfs de betiteling ‘tweede exodus’ ten deel.⁵⁰⁷ De weidse, grotendeels onontgonnen Río de la Plata-delta was verre te verkiezen boven het ‘oude Sion’ (Jeruzalem), waar sinds eeuwen niet langer synagogen en de bijbehorende Joodse cultuur, maar “conventos, cruces y mezquitas” (“kloosters, kruizen en moskeeën”) het straatbeeld domineerden.⁵⁰⁸ Gerchunoff was zeker niet de enige of de eerste Joodse intellectueel voor wie Argentinië de belofte van een contemporain equivalent van het oudtestamentische Israël in zich droeg: Theodor Herzl, grondlegger van de naar een soevereine Joodse staat strevende zionistische beweging, had het Zuid-Amerikaanse land reeds in 1896, in zijn pennenvrucht *Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage*, als alternatief vestigingsgebied voor (het indertijd onder Ottomaans bestuur vallende) Palestina aangedragen. Argentinië, zo stelde Herzl met belangstelling vast, was één van de meest vruchtbare, uitgestrekte en dunbevolkte arealen ter wereld⁵⁰⁹, wier regering de (mogelijke) komst van grote groepen Joden bovendien welwillend tegemoet trad en zelfs actief aanmoedigde.⁵¹⁰ Waar de vaandeldrager van het niet-religieuze zionisme ieder gebied *buiten* Palestina evenwel beschouwde als vestigingsoptie die

⁵⁰⁵ M. Gilbert, *Atlas van de Joodse geschiedenis* (Weesp 1981), 102-103.

⁵⁰⁶ M. Moraña en M.R. Olivera-Williams, *El salto de Minerva. Intelectuales, género y Estado en América Latina* (Madrid en Frankfurt 2005), 159.

⁵⁰⁷ W.H. Bergoffen, ‘Gerchunoff, Alberto’, in: S. Kerbel ed., *Jewish Writers of the Twentieth Century* (New York 2003), 319-322, aldaar 321-322.

⁵⁰⁸ A. Gerchunoff, *Los gauchos judíos y El hombre que habló en la Sorbona* (Buenos Aires [1910/1926] 2007), 153.

⁵⁰⁹ Th. Herzl, *Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage* (Norderstedt [1896] 2008), 29.

⁵¹⁰ R. O’Mara, ‘Palestine on the Pampas’, *Virginia Quarterly Review* LXXVII (2001), 99-109, aldaar 99-100.

alleen serieus zou moeten worden overwogen wanneer omvangrijke Joodse ‘kolonisatie’ in Palestina zelfonhaalbaar bleek⁵¹¹, daar bleef Gerchunoff tot aan zijn overlijden, in 1950, Argentinië bezingen als “país de advenimiento”, als ‘land van de toekomst’.⁵¹² De Oekraïens-Argentijnse letterkundige was in zijn ideeën over Argentinië als het ‘nieuwe Sion’ dan ook niet zo zeer beïnvloed door Herzl, maar veeleer door de Duitse filantroop Maurice baron de Hirsch, die al vóór de verschijning van *Der Judenstaat* op het grootste Spaanstalige land van Zuid-Amerika als veelbelovend ‘thuisland’ voor de wereldwijde Joodse gemeenschap had gewezen.⁵¹³ Met de bouw van ‘kolonies’ in Argentinië, zoals de nederzetting Moisés Ville (waar Gerchunoff in zijn jeugd korte tijd heeft gewoond⁵¹⁴), en de oprichting van de Jewish Colonization Association (JCA), in 1891, hadden Hirsch en diens sympathisanten gepoogd de wensdroom van een ‘Argentijns Israël’ te verwerkelijken – zij het met niet al te veel succes. Terwijl de JCA oorspronkelijk had verwacht dat alleen al in het eerste jaar van haar bestaan vijftienduizend (Europese) Joden voor landverhuizing zouden opteren, besloten tussen 1892 en 1902 slechts tienduizend Joden de overtocht naar Argentinië te wagen. Het plan van Hirsch draaide, naar het oordeel van de (Wit-)Russische historicus Simon Dubnow, uit op “an utter failure” (“een volslagen mislukking”).⁵¹⁵

Niet alleen sommige vroege, seculiere zionisten bezagen Argentinië als het moderne ‘beloofde land’, ook in de godvrezende kring van Nederlandse gereformeerden gold de Zuid-Amerikaanse republiek als een territorium dat de mogelijkheid bezat uit te groeien tot een ‘nieuw Sion’. De kerkenraad van de tot de Gereformeerde Kerken in Nederland behorende gemeente te Buenos Aires, over wier ontstaan en ontwikkeling in de volgende paragraaf nog gedetailleerder zal worden gesproken, maakte deze beeldspraak expliciet, door het gereformeerde kerkje in de Argentijnse hoofdstad in *De Heraut* van 6 november 1910, bij de intrede van een nieuwe predikant, als zodanig aan te duiden; zij sprak de hoop uit “dat de Heere broeder Sonneveldt sterke en steune in het gewichtige werk en hem stelle tot een rijken en uitgebreiden zegen voor *Zijn Sion* te dezer plaatse en voor velen onzer landgenooten.”⁵¹⁶ De hier genoemde ds. Sonneveldt, die zijn gehele arbeidzame leven (tussen 1911 en 1955) ten dienste zou stellen van de Nederlandse gereformeerde kerkjes in Argentinië⁵¹⁷

⁵¹¹ M. Buber, *On Zion. The History of an Idea* (Syracuse [1973] 1997), 133.

⁵¹² A. Gerchunoff, *Argentina. País de advenimiento* (Buenos Aires 1952).

⁵¹³ A.K. Kaminsky, *Argentina. Stories for a Nation* (Minneapolis 2008), 125.

⁵¹⁴ N. Barragan, *Losers and Keepers in Argentina* (Albuquerque 2001), XIII.

⁵¹⁵ S.M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland* (Bergenfield [1918] 2000), 416.

⁵¹⁶ *De Heraut*, 6 november 1910. [Cursivering, TK.]

⁵¹⁷ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 273. Ds. Sonneveldt was oorspronkelijk onderwijzer te Brouwershaven en werd in Argentinië als predikant aangesteld op grond van het achtste artikel van de in de GKN gehanteerde kerkorde, oftewel op grond van ‘singuliere gaven’. Dit betekende dat hij niet academisch in de theologie was geschoold, maar volgens de gereformeerde kerkenraad te Buenos Aires toch over de voor een succesvolle uitoefening van het predikambt benodigde kwaliteiten beschikte. Zie: *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI; J. Plomp, ‘Argentinië’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 24-

– en daarmee eenzelfde spilfunctie in het Argentijnse gereformeerd-kerkelijk leven zou bekleden als ds. Ganzevoort in de Vlaamse gelederen van de GKN –, was de opvolger van ds. J. van Lonkhuijzen, de eerste officiële gemeentepredikant te Buenos Aires.⁵¹⁸ Van zijn ervaringen in Zuid-Amerika, waar hij, geheel tegen de aanvankelijke verwachting in, slechts een half jaar (!) was gebleven⁵¹⁹, had ds. Van Lonkhuijzen verslag gedaan in het in 1908 verschenen boek *Argentinië, een belangrijk land ook voor Nederlanders*. Het ruim honderdtachtig pagina's tellend schriftwerkje, dat volgens *De Heraut* “[thuis]hoort onder de nuttige literatuur, watechter niet verhindert, dat het zeer aangenaam leest en dat de schrijver, op meer dan één plaats, zijn religieuze overtuiging en kerkelijk standpunt waar het pas geeft, onverholen uitspreekt”⁵²⁰, laat zich lezen als een eerste, ‘objectieve’ kennismaking met het Latijns-Amerikaanse land, waarover in Europa “allerlei verkeerde voorstellingen” bestonden.⁵²¹ Net als Herzl in *Der Judenstaat*, wilde ds. Van Lonkhuijzen in dit schriftwerkje de territoriale uitgestrektheid⁵²², de agrarische vruchtbaarheid⁵²³, het aangename klimaat⁵²⁴ en de lage bevolkingsdichtheid⁵²⁵ van Argentinië onder de aandacht brengen en aldus het oog vestigen “op een land, dat ongetwijfeld een enorme toekomst heeft, en dat in vele opzichten ook de aandacht van het overvolle Nederland verdient.”⁵²⁶ Naar eigen zeggen had publicatie van dit traktaat desniettemin de niet tot doel emigratie van gereformeerde Nederlanders te stimuleren: “ik lok niemand naar Argentinië. Ik deel licht en schaduw van dit land mede. Ieder, die gedrongen wordt het vaderland te verlaten, beslisse dan zelf (...), of zijn weg naar Argentinië zal zijn”⁵²⁷, beklemtoonde ds. Van Lonkhuijzen. Niettemin was het verstevigen van de Nederlandse betrekkingen met de zuidelijkst gelegen republiek van het Amerikaanse continent zijns inziens, zoals de titel van zijn boek aangaf, een zaak van niet geringe importantie, vanuit godsdienstig maar evenzeer vanuit economisch oogpunt; als een ware ‘koopman-dominee’ wees ds. Van Lonkhuijzen op de enorme mogelijkheden die Argentinië als afzetmarkt voor Hollandse handelswaar bood⁵²⁸, daaraan in één adem toevoegend dat ook de dienst aan Christus gebaat was bij een sterke transatlantische relatie. De Gereformeerde Kerken in Neder-

25, aldaar 25. Zie ook: J.P. Zwemer, ‘Singuliere gaven’, in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie* III (Kampen 2005), 1639.

⁵¹⁸ Van 1902 tot 1905 werd de gereformeerde kerk te Buenos Aires gediend door A. Struis, maar de aanduiding ‘br.’ (‘broeder’) vóór diens naam, verradt dat hij kerkordelijk gezien niet volwaardig het ambt van Evangeliedienaar uitoefende (wat onder meer betekende dat hij geen sacramenten mocht bedienen). Zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 34.

⁵¹⁹ Plomp, ‘Argentinië’, 25.

⁵²⁰ *De Heraut*, 20 juni 1909.

⁵²¹ J. van Lonkhuijzen, *Argentinië. Een belangrijk land, ook voor Nederlanders* (Wageningen 1908), 24.

⁵²² *Ibid.*, 24.

⁵²³ *Ibid.*, 174.

⁵²⁴ *Ibid.*

⁵²⁵ *Ibid.*, 24-25.

⁵²⁶ *Ibid.*, VI.

⁵²⁷ *Ibid.*

⁵²⁸ *Ibid.*, VI-VII, 139-141, 171.

land hadden de plicht nauw bij het reilen en zeilen van hun in de verstrooiing levende Argentijnse kudde betrokken te blijven. De banden met de moederkerk aan gene zijde van de oceaan dienden zo hecht mogelijk te zijn – de achterliggende jaren hadden immers genoegzaam bewezen hoe geloofsverslapping en beginselverzaking vrij spel kregen wanneer een geordend, op Nederlandse leest geschoeid kerkelijk leven ontbrak:

“[Ik] werd zeer getroffen over de verwaarloozing en de geestelijke ellende, die veelszins onder deze Nederlanders in de diaspora heerschte. (...) De meesten zonken allengs dieper en dieper weg. Hier deed op geestelijk gebied elk, wat goed was in zijn oogen. Het gemis aan geestelijke leiding had met name voor het jongere geslacht de treurigste gevolgen. (...) Weldra verachtten de kinderen de Hollandsche taal, godsdienst, zeden, gewoonten en niet zelden ook hun Hollandsche ouders. (...) En dat, terwijl het bestaan van een flinke welingerichte Hollandsche kolonie ook voor onzen handel en toekomstige kolonisatie van het grootste belang is. (...) [D]e kinderen moeten [deswege] in de Nederlandsche taal en in den Nederlandschen geest en ook in Nederlandschen godsdienstzin worden opgevoed en geleid en zóó zich aansluiten bij het Argentijnsche volk.”⁵²⁹

Hoezeer in de visie van orthodoxe calvinisten de gereformeerde *identiteit* verbonden was met de Nederlandse *eticiteit* blijkt overduidelijk uit het grote belang dat zij hechtten aan Nederlandstalig onderwijs: “de bolster, waarin de ontwikkeling in Nederlandschen geest gedragen wordt, is de Nederlandsche taal. (...) In de Nederlandsche taal houdt men de historische lijn met het verleden vast, blijft de geestesontwikkeling zich in Nederlandsche richting bewegen, en blijft er ook steeds contact met het moederland.”⁵³⁰ Wilde men in den vreemde gereformeerd *blijven* en de garantie hebben dat ook het nakomende geslacht de gereformeerde leerstellingen en de gereformeerde manier van leven (praktiseren en praktiseren in overeenstemming met de ‘gereformeerde zede’) zou eerbiedigen, dan was het absoluut noodzakelijk dat de in Argentinië (of elders) opgroeiende jeugd van Nederlandse afstamming op eigen, stevig in de Nederlandse immigrantengemeenschap verankerde ‘scholen met den Bijbel’ werden onderwezen in zowel de Nederlandse taal als in de Nederlandse cultuur en in de voor het ‘Dordtse’ protestantisme zo kenmerkende godsdienstige usances. Veelzeggend is dan ook dat ds. Van Lonkhuijzen door het ‘deputaatschap voor de Correspondentie met Buitenlandsche Kerken’ – een door de generale GKN-synode ingestelde commissie (belast met het aanknopen en het onderhouden van contacten met rechtzinnig-calvinistische denominaties buiten de Nederlandse landsgrenzen), waartoe de in Argentinië verblijvende Nederlanders zich reeds twee jaar tevoren met een verzoek om hulphad gewend⁵³¹ – in 1908 niet alleen was uitgezonden met de opdracht de Nederlandse gereformeerde emigranten te assisteren bij het aanbrengen van meer structuur in hun (provisio-

⁵²⁹ Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 170-171.

⁵³⁰ *Ibid.*, 172.

⁵³¹ *De Heraut*, 5 augustus 1906; *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXVIII.

risch ingerichte) kerkjes en hen pastorale bijstand te verlenen, maar eveneens tot taak had hen terzijde te staan bij de oprichting van instellingen voor (lager) onderricht. Bij zijn terugkomst in Nederland, aan het einde van datzelfde jaar, herhaalde hij ter synode welke doelstellingen deputaten hem hadden meegegeven en betoonde hij andermaal dat de karakteristieke hoedanigheid der gereformeerden een sterk *etnisch-Nederlandse* component in zich droeg: “[mijn] arbeid in Argentinië was scholen en kerken te stichten. (...) Thans moeten er scholen komen, opdat de jeugd bewaard worde bij de waarheid, bij het kerkelijke leven, bij den nationalen eenvoud.”⁵³²

Omwille van het ‘zuiver’ houden van het geloof (“de waarheid”), het ‘ordelijk’ houden van de kerkgemeenschap (“het kerkelijke leven”) – het is van belang hier in het achterhoofd te houden dat er in gereformeerde kring zeer veel waarde aan werd gehecht dat de formeel-juridische grondslag waarop het kerkelijke leven rustte, tot in het kleinste detail correspondeerde met de Schrift, de Drie Formulieren van Enigheid en het in 1618/1619 te Dordrecht vormgegeven presbyteriaal-synodale kerkmodel, en dat deze grondslag nauwgezet werd nageleefd, daar de afgescheidenen en (vooral) de dolerenden, benevens andere redenen, met de Nederlandse Hervormde Kerk hadden gebroken omdat zij het kerkordelijke fundament waarop de NHK gebouwd was (het in 1852 herziene Algemeen Reglement uit 1816) ondeugdelijk achtten en zich, door de oude Dordtse Kerkorde herin te voeren en de tucht streng te handhaven, van de NHK konden onderscheiden⁵³³ – en het instandhouden van de in het calvinisme wortelende karaktertrekken van de Nederlandse volksaard (“den nationalen eenvoud”), diende het leven dat de landverhuizers in Nederland hadden geleid, zoveel mogelijk te worden ‘overgeplant’ naar Argentinië. Om aldaar een ‘nieuw Sion op de pampa’s’ vorm te geven, waren kerken en scholen nodig, die, zo wist men maar al te goed, bij het uitblijven van nieuwe aanwas uit Nederland onmogelijk in staat geacht konden worden zelf, op eigen kracht het hoofd boven water te

⁵³² *De Heraut*, 20 september 1908. Zie ook: Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 171.

⁵³³ Volgens de gereformeerden was het niet voldoende dat de Nederlandse Hervormde Kerk – afhankelijk van de locatie in meer of mindere mate – ruimte bood aan rechtzinnige predikers, ook haar *grondslag* moest deugen. Een treffende proeve van dit consequent en stringent doorgetrokken beginseldenken, gaf ds. C.B. Bavinck in 1922 in het *Gereformeerd theologisch tijdschrift*. Niet alle orthodoxe calvinisten, zo stelde ds. Bavinck vast, hadden de NHK tijdens de Afscheiding van 1834 of de Doleantie van 1886 verlaten en zich bij de GKN gevoegd, omdat zij in hun eigen gemeenten onder het gehoor zaten van godvrezende, belijdenisgetrouwe Evangeliedienaren en daardoor niet de noodzaak zagen zich van de NHK af te scheiden. Dat was evenwel een principiële denkfout: “De gereformeerden in de hervormde kerk [bedoeld zijn leden van de Nederlandse Hervormde Kerk die net als de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland de Drie Formulieren van Enigheid als toetssteen voor iedere predikatie wilden handhaven, TK] horen ter plaatse de gereformeerde waarheid van gereformeerde predikers. Verder reikt hun blik niet. Waarom zouden zij dan zulk een kerk verlaten, die nog bovendien voor hen in een zekeren nimbus zich hult, omdat zij de kerk onwillekeurig verbinden met de plaats harer samenkomst, met het kerkgebouw. Die oude, massieve, schilderachtige gebouwen met hun hooge, artistieke torens en met het oud, dicht geboomte er om heen, die gebouwen, waarheen de voorgeslachten opgingen en op wier kansels eeuwen te voren die godzalige leeraren hebben gestaan, zij wekken sterke emoties. Wij, die van jongsaf in de Gereformeerde kerken zijn opgegroeid, wij kennen zulke emoties niet en rekenen er ook te weinig mede en vergeten, dat dergelijke emoties in het leven van een complex van mensen vaak een veel grotere rol spelen dan de zuiverste redeneeringen uit beginselen.” Geciteerd in: J. Veenhof, ‘Het GTT ging een eeuw lang mee – hoofdmomenten uit een geschiedenis van honderd jaar theologiseren’, in: W. Stoker en H.C. van der Sar eds., *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999), 9-58, aldaar 30.

houden. Hoewel van een grote aanwas, net als in de Joodse ‘kolonies’ in Argentinië van Hirsch, geen sprake zou zijn, oordeelde ds. J.A.C. Rullmann sr., blijkens de titel van een in 1970, in opdracht van het gereformeerde Zendingscentrum te Baarn gepubliceerd boek, aanmerkelijk milder over de poging van zijn kerkgenoten tot opbouw van een ‘nieuw Sion’ dan Dubnow over soortgelijke plannen van de *Jewish Colonization Association* rond Hirsch – waar laatstgenoemde, zoals gezegd, het project-Hirsch een “*volslagen* mislukking” noemde⁵³⁴, daar betitelde eerstgenoemde de gereformeerde emigratie naar Argentinië als een “*geslaagde* mislukking.”⁵³⁵ Gemeten naar het aantal leden van de GKN dat een nieuw bestaan wilde opbouwen in het “land van beloften”⁵³⁶, viel de landverhuizing met recht te typeren als een echech, maar, zo concludeerde ds. Rullmann, “de vlam van het geloofsvertrouwen bleef branden (...). [D]e Herder sluimerde niet. Hij waakte en zorgde. En zo slaagde de mislukkingtoch.”⁵³⁷ De ‘iglesias reformadas’ te Buenos Aires, Tres Arroyos, Comodoro Rivadavia, Mar del Plata en Sarmiento, die zich sedert hun verzelfstandiging in 1962 niet langer als afhankelijke ‘dochter-’ maar als gelijkwaardige ‘zusterkerken’ tot de GKN verhielden⁵³⁸ en de oudste lidkerken vormen van een kerkverband dat inmiddels met een handvol nieuwe gemeenten is aangegroeid, zijn daarvan tot op de huidige dag de zichtbare overblijfselen.

2. De ontkieming van het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië

Ofschoon de vijf voornoemde kerkjes, samen met een opgeheven gemeente te Rosario, uit de geestelijke nood van geëmigreerde Nederlandse gereformeerden zijn ontstaan, was het volgens ds. Rullmann zeker niet vanzelfsprekend dat hun niet-geëmigreerde geloofsgenoten zich voor de leniging van die nood verantwoordelijk voelden; hij verwijt de Gereformeerde Kerken in Nederland dat zij “veel te laat en veel te schriel, de helpende hand naar deze immigrantenkerken hebben uitgestoken. (...) Het blijft een onbegrijpelijke nalatigheid. (...) Er gebeurde niets voor 1908. Dat is 18 jaar na de komst van de eerste immigranten. Het is ontstellend.”⁵³⁹ Door armoede gedrongen, hadden enkele (voornamelijk uit Groningen, Friesland en Zeeland afkomstige⁵⁴⁰) boerengezinnen, twee- tot vijf-

⁵³⁴ Zie: noot 515. [Cursivering, TK.]

⁵³⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 143.

⁵³⁶ *Ibid.*, 9.

⁵³⁷ *Ibid.*, 143-144.

⁵³⁸ F. Forni, F. Mallimaci en L.A. Cárdenas, *Guía de la diversidad religiosa de Buenos Aires II* (Buenos Aires 2009), 81.

⁵³⁹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 3-4, 26, 27.

⁵⁴⁰ L. Bach, M. de Filippini en E. Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië en hun relatie met het sociale proces in het land (1966-1976)* (Buenos Aires 1978), 50; C.F. Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina. A Particular Case of Ethnic Group Maintenance’, *International Migration. Quarterly Review of the Intergovernmental Committee for Migration* XXIII.3 (1985), 335-347, aldaar 338; Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 162.

duizend personen in totaal⁵⁴¹, tussen 1889 en 1891, in dezelfde jaren waarin de JCA haar eerste activiteiten ontplooidde en (onder anderen) de familie van Alberto Gerchunoff naar Argentinië was verhuisd, besloten in te gaan op het aanlokkelijke aanbod van de Argentijnse overheid zich kosteloos naar het Zuid-Amerikaanse land te laten verplaatsen en zich aldaar als vrije agrariërs op overvloedig aanwezige vruchtbare landbouwgronden te vestigen.⁵⁴² In het voorafgaande decennium hadden zich reeds enkele Nederlandse ingenieurs, aannemers, entrepreneurs en geldhandelaren – met een verwijzing naar het stadsdeel van de Argentijnse hoofdstad waarin het gros van hen domicilie kreeg, de ‘rijken van Belgrano’ genoemd⁵⁴³ –, van wie sommigen de gereformeerde beginselen waren toegegaan⁵⁴⁴, door de regering in Buenos Aires laten contracteren om Argentinië infrastructureel alsook economisch te moderniseren en aldus in de vaart der volkeren op te stuwen.

Zij waren evenwel, populair gezegd, in een gespreid bedje terechtgekomen, terwijl de emigranten van de tweede golf (in 1889 en navolgende jaren) – hoewel alleen boeren voor een gratis scheepsreis naar Argentinië in aanmerking kwamen⁵⁴⁵, bleken in de praktijk ook “antiguos sirvientes, soldados cumplidos, cocheros, dependientes de comercio, mozos de hotel, carniceros y otras ocupaciones semejantes de ciudad”⁵⁴⁶ (“voormalige bedienden, soldaten in ruste, koetsiers, winkelbedienden, deurwachters, slaggers en andere, vergelijkbare dienstverlenende beroepsbeoefenaars”) die zich gewoonweg (en vaak met medeweten van de voor verscheping van landverhuizers aangestelde N.V. Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij⁵⁴⁷) als ‘boer’ in de emigratieregisters hadden laten opnemen⁵⁴⁸, naar Argentinië te zijn gekomen – bij aankomst in Buenos Aires vrijwel direct al hun hoop op een minder door behoeftigheid getekend leven zagen vervliegen: tijdelijk ondergebracht in overvolle ‘immigrantenpensions’ annex ‘ambulatoria’ annex ‘gaarkeukens’, waar zij “een speelbal [werden] van Argentijnen, Spanjaarden en Italianen, die elkander verstonden, en, vlug en kwiek als deze zijn, elkander voorthielpen, terwijl de Hollanders hulpeloos en onbeholpen daar ston-

⁵⁴¹ Verschillende auteurs noemen uiteenlopende aantallen landverhuizers. Van Lonkhuijzen (*Argentinië*, p. 155) schrijft: “Alleen in 1889/91 kwamen 2000 à 3000 Nederlandsche emigranten aan.” Bach, De Filippini en Pastrana (*De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, p. 51) melden: “Deze groep [Nederlandse emigranten] werd geschat op ongeveer 3000 mensen.” Oberman (*Antiquum peractum sit*, p. 32) stelt: “Hacia Argentina emigraron entre 1888 y 1892 unas 4000 personas.” C. te Voortwis (*La inmigración holandesa en Argentina – el caso de Tres Arroyos. Los cifras y la vida detrás de las cifras*, p. 23) en C.A. Oomens (*Emigratie in de negentiende eeuw*, p. 41) weten een exact cijfer van 4.007 emigranten te noemen. R.P. Swierenga (‘A Paradise That Never Was. Dutch Immigrants in Argentina’, pp. 1-21, aldaar p. 3) gaat uit van 4.470 emigranten. J.A.A. Hartland (*De geschiedenis van de Nederlandse emigratie na de Tweede Wereldoorlog*, p. 203) meent daarentegen dat tussen 1888 en 1890 5.000 Nederlanders zich in Argentinië hebben gevestigd.

⁵⁴² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 9.

⁵⁴³ *Ibid.*, 20.

⁵⁴⁴ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 50.

⁵⁴⁵ Swierenga, ‘A Paradise That Never Was’, 2.

⁵⁴⁶ Geciteerd in: Oberman, *Antiquum peractum sit*, 62.

⁵⁴⁷ De latere ‘Holland-Amerika Lijn’.

⁵⁴⁸ Swierenga, ‘A Paradise That Never Was’, 3.

den”⁵⁴⁹, bleek de Nederlandse emigranten spoedig dat de geschetste vooruitzichten niet beantwoordden aan de Argentijnse realiteit. Velen werden tewerkgesteld op *estancias* (landbouwpercelen in eigendom van grootgrondbezitters) en waren niet zozeer ‘vrij’ in de zin van ‘zelfstandig’ als wel in de zin van ‘overgeleverd aan zichzelf’: de meeste *patróns* “hadden niet de minste belangstelling voor deze vreemdelingen. Waarom zouden zij ook? Zij hadden aan de regeringsvoorwaarden voldaan en landbouwers in dienst genomen. Landbouwers gaje gang! Hoe doe je dat zonder werktuigen? Soms zonder enig benul van landbouw te hebben?”⁵⁵⁰ Na enige jaren besloten sommigen een andere *patrón* te zoeken, anderen namen gedesillusionieerd de beslissing naar Nederland terug te keren en weer anderen verruilden het woeste pampaland voor de haven- en industriesteden Buenos Aires en Rosario. Een deel der geëmigreerden, niet bestand tegen de Argentijnse ontberingen, kwam te overlijden⁵⁵¹, een ander deel wist “door het loon der zonde hunner dochters, die zich met de Spaansche knechts en Creolen afgaven”⁵⁵² – de hier geciteerde ds. Van Lonkhuijzen laat in het midden of deze overtreding van 1 Korinthiërs 6 uitsluitend *buiten* de kring van gereformeerde landverhuizers plaatsvond –, haar levenspeil iets te verhogen. Hoewel ds. Van Lonkhuijzen – begrijpelijkerwijs, daar hij de gereformeerden in Nederland tot krachtige steun aan hun kerkgenoten in Argentinië probeerde te bewegen – wellicht enige mate overdreef – hij schreef dat “*velen* van hen, die het beter weten konden, (...) alle besef van God en godsdienstdienst, van deugd en zedelijkheid, aan de overzijde van den Oceaen gelaten [schenen] te hebben”⁵⁵³, terwijl socioloog Jongkind juist heeft vastgesteld dat “despite the social up-rooting and the loss of social control, a considerable number of the Dutch [immigrants] have retained their religious persuasion”⁵⁵⁴ –, werden ook de brave gereformeerden geconfronteerd met zedenverwildering, normvervaging en godsdienstverzaking. Met het uitbreken van een monetaire crisis en een daarmee samenhangende volksopstand in 1890⁵⁵⁵, was de ontreddeering compleet. In een land wiens taal zij niet machtig waren, wiens gewoonten zij niet kenden en wiens ‘roomse’ cultuur zij verafschuwden, waren zij aangewezen op zichzelf. Door speculanten als koopwaar naar afgelegen *estancias* vervoerd, gevoelden zij zich “als slaven op de markt”⁵⁵⁶, als de in lijfeigenschap gevangen Israëlieten in oudtestamentisch Egypte of Bijbels Babylon. Het gereformeerde geloof, zoals zij dat in hun vaderland hadden beleden, was voor deze (soms ongeletterde) emigranten het enige houvast en de enige bron van troost in dit tot ‘belogen land’ verworpen ‘belofde land’.

⁵⁴⁹ Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 163.

⁵⁵⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 18.

⁵⁵¹ Te Voortwis (p. 27) stelt zelfs dat de *helft* van alle Nederlanders die tussen 1888 en 1890 naar Argentinië zijn geëmigreerd, binnen één of twee jaar stierf.

⁵⁵² Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 163.

⁵⁵³ *Ibid.*, 166.

⁵⁵⁴ Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina’, 339. [Cursivering, TK.]

⁵⁵⁵ C.E. Solberg, *Immigration and Nationalism. Argentina and Chile, 1890-1914* (Austin 1970), 88.

⁵⁵⁶ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 18. Zie ook: Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 163.

Nog voor zij goed en wel waren geacclimatiseerd, kwamen op overbrugbare afstand van elkaar levende immigranten op de dag des Heren bijeen, om in conventikelachtige ‘huisgemeenten’ gezamenlijke godsdienstoefeningen te houden.⁵⁵⁷ In Rosario wisten Nederlandse gereformeerden, door reeds in 1889 de evangelisatievereniging ‘Emmanuel’ op te richten⁵⁵⁸, een meer institutioneel geordend kerkelijk leven te constitueren, van waaruit in 1893 de ‘Hollandsche christelijke gereformeerde kerk’ ontstond.⁵⁵⁹ Deze geloofsgemeente had op het moment van stichting geen aansluiting bij enig kerkverband en maakte dus ook (vooralsnog) geen deel uit van de GKN. Sterker nog: uit het adjectief ‘christelijke’ in hun kerknaam bleek dat zij zelfs niet op de hoogte waren van de amalgamatie van de Christelijke Gereformeerde Kerk met de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende) tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, die een jaar eerder had plaatsgehad⁵⁶⁰; de ‘voortzetting’ van de CGK door drie gemeenten in Noordeloos, Teuge en Zierikzee was hen evenmin bekend. Waren het in (Vlaams-)België Doleantiegezinde kuyperianen geweest die het besluit tot gereformeerde kerkstichting hadden genomen, in Argentinië ging de oprichting van de eerste gereformeerde kerk(en) ontegenzeggelijk uit van orthodoxe calvinisten met afgescheiden wortels – ook dat verried de naam van het bedehuis in Rosario. Evenzeer veelzeggend is dat een hoogbejaarde ooggetuige ds. Rullmann in 1960 wist te vertellen dat vóór 1900 in Tres Arroyos ’s zondags een groep Nederlandse geestverwanten samenkwam, om, bij gebrek aan een eigen voorganger, preken te lezen, waarbij vooral “die van Smytegelt en Spurgeon favoriet waren.”⁵⁶¹ Deze kanselredenaars legden de nadruk op de onmisbaarheid van een bekeringservaring in het leven van de individuele christen en vormden om die reden typische exponenten van het bevindelijke piëtisme – dat, zoals in het eerste hoofdstuk nader is toegelicht, in de Christelijke Gereformeerde Kerk vóór 1892 als een onderstroom aanwezig geweest was, en waaraan nadien de ‘voortgezette’ CGK, maar vooral de (Oud-)Gereformeerde Gemeenten gestalte gaven. Ook de schroomvalligheid waarmee de volwassen leden van het in 1901 tot wording gekomen gereformeerde kerkje te Buenos Aires met het sacrament van het heilig avondmaal omgingen – slechts twintig van de honderdvijftig leden bezaten de vrijmoedigheid aan de maaltijd

⁵⁵⁷ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 21.

⁵⁵⁸ Ook in Nederland bleek een evangelisatievereniging vaak een opstapje te zijn tot institueren van een volwaardige kerk.

⁵⁵⁹ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 88.

⁵⁶⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 21-22; Oberman, *Antiquum peractum sit*, 90. Nog in de jaren 1970 bleek dat de ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland zelfs bij officiële zaakgelastigden van de inmid- dels in de Iglesias Reformadas en la Argentina opgegane Argentijnse gereformeerde kerken weinig bekend was. Opp. 51 van *De Gereformeerde Kerken in Argentinië* valt bijvoorbeeld de volgende merkwaardige en kerkhistorische onjuiste opmerking te lezen: “Een deel van deze immigranten bestond uit een klein aantal gezinnen vanuit de Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze kerken waren het resultaat van het samengaan van verschillende dissidente groepen uit de Nederlandse Hervormde Kerk; zie hielden hun eerste gezamenlijke synode in 1836 [de eerste gezamenlijke synode van afgescheidenen en dolerenden vond plaats in 1892; in 1836 vond de eerste *afgescheiden* synode plaats, TK] in Amsterdam, en heetten in het begin Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk [sic!].”

⁵⁶¹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 22.

van de Heer aan te gaan⁵⁶² – wekt op zijn minst de suggestie dat de grondvesters van het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië in de afgescheiden traditie geworteld waren – in de kerken van de Doleantie (en de GKN) was het, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de latere (Oud-)Gereformeerde Gemeenten⁵⁶³, immers regel dat belijdende lidmaten getrouw deelnamen aan iedere avondmaalsviering.⁵⁶⁴ Op dit afgescheiden ‘stempel’ duidt bovendien de aanstelling van ‘broeders’ die niet door handoplegging (niet door een erkende Evangeliedienaar) in het predikambt waren bevestigd, maar vóór de komst van ds. VanLonkhuijzen niettemin wèl, in de hoedanigheid van een soort ‘oefenaar’ (een ambt zonder welomschreven officieel-kerkrechtelijke status), Woord én sacrament bedienenden⁵⁶⁵ – dolerenden waren over het algemeen strikter in het handhaven van kerkrechtelijke zuiverheid⁵⁶⁶ dan afgescheidenen.⁵⁶⁷ Hoe beide ‘bloedgroepen’ zich binnen de Argentijnse gereformeerde gemeenschap getalsmatig precies tot elkaar verhielden, is helaas niet bekend, maar het is, op basis van bovenstaande, allesbehalve gewaagd te veronderstellen dat afgescheidenen de overhand hadden.⁵⁶⁸

Het gezegde “un Néerlandais ça fait une foi, deux Néerlandais ça fait une église et trois Néerlandais ça fait un schisme”⁵⁶⁹, waarmee de Fransen hun verbazing uitdrukken over de vele scheuringen en enorme pluriformiteit in het Nederlandse kerkendom, bleek nog vóór het eerste gereformeerde kerkje op Argentijnse bodem goed en wel was geïnstitueerd, ook in Rosario te worden bewaarheid.

⁵⁶² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 24.

⁵⁶³ M. te Velde, ‘Oriënterende informatie over de reformatorische kerkgemeenschappen in Nederland’, in: W. van ’t Spijker en L.C. van Drimmelen eds., *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen 1992), 159-163, aldaar 161.

⁵⁶⁴ Daarmee is niet gezegd dat in de eerste decennia van hun bestaan in de GKN niet evenzeer gelovigen zich bezwaard voelden aan het avondmaal aan te gaan. Zie: R. Kooistra, *De Gereformeerde theoloog en de sociologie* (Franeker 1955), 129. Zie ook: *Kerkorde der Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende)* en *Kerkorde der Gereformeerde Kerken in Nederland*, art. 61.

⁵⁶⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 22.

⁵⁶⁶ Hoewel ‘oefenaars’ in 1886 en navolgende jaren ook in dolerende kring konden worden aangetroffen, lieten de NGKd zich zeer terughoudend over het ‘oefenaarschap’ uit: “[H]et [is] in het algemeen niet wenschelijk (...), dat eene kerk zich door een vasten oefenaar late dienen, en dat, wanneer dit geschiedt, zeer zeker zoodanige kerk als vacant te beschouwen is en met het beroepen van een dienaar des Woords moet beginnen of voortgaan.” Zie: *Acta G.S. NGKd* (Leeuwarden 1890), art. 57. Hieraan voegde de ‘derde voorloopige synode van Nederduitse Gereformeerde Kerken’ in 1891 toe: “Het denkbeeld van een ‘vaste oefenaar’ is eene onbestaanbaarheid, eene tegenstrijdigheid. Elke bepaling van een tijd in deze is tegen de Dordtsche Kerken-ordening, en kan nimmer worden goedgekeurd door eene Classis. De Classis moet de Dordtsche Kerken-ordening uitvoeren, en casseeren elk besluit van eenen Kerkeraad, om voor een bepaalden tijd een oefenaar *aan te stellen*. De Kerkeraad mag geen oogenblik zijn plicht uit het oog verliezen, om een Bedenaar des Woords te beroepen; en een contract, als nu besproken wordt, geeft juist den indruk, alsof de oefenaar een soort plaatsvervangend Bedenaar des Woords ware.” Zie: *Acta G.S. NGKd* (’s-Gravenhage 1891), art. 69. [Oorspronkelijke cursivering.]

⁵⁶⁷ Het gegeven dat de CGK het zogeheten ‘Reglement van 1869’ (dat op punten uit de pas liep met de Dordtse Kerkorde) hanteerden, was voor de dolerenden, zoals verhaald in het eerste hoofdstuk van deze scriptie, zelfs een breekpunt geweest tijdens de bilaterale fusiebesprekingen. Ook de citaten in de noot hierboven wijzen op het belang dat in dolerende kring werd gehecht aan een strikte handhaving van de Dordtse Kerkorde.

⁵⁶⁸ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 90. De brochure *De gereformeerde zending in Argentinië* (z.p. z.j. [± 1965]) vult aan: “Tot de nederlandse [sic] emigranten, die omstreeks 1880 naar Argentinië zijn gegaan, behoorden vele ‘afgescheiden’ gereformeerden” (p. 18). Over ‘dolerende’ gereformeerden wordt niets gezegd.

⁵⁶⁹ J.P.H. Donner, ‘Unity and Diversity’, in: Chr. Lienemann-Perrin, H.M. Vroom en M. Weinrich eds., *Contextuality in Reformed Europe. The Mission of the Church in the Transformation of European Culture* (Amsterdam en New York), 167-178, aldaar 167. In het citaat is “un foi” gecorrigeerd in “une foi.”

Een deel van de rechtzinnige schare die vóór oprichting van het kerkje betrokken was geweest bij evangelisatievereniging ‘Emmanuel’, betwijfelde namelijk ten zeerste of de tijd reeds rijp was voor het formaliseren van het zondagse samenzijn en het benoemen van ouderlingen en diakenen.⁵⁷⁰ Het ontbrak in de zich ‘Hollandsche christelijke gereformeerde kerk’ noemende gemeente, aldus deze kritische calvinisten, aan een strakke toepassing van de kerkelijke tucht en een correcte naleving van de meest elementaire beginselen van het gereformeerde kerkrecht – het avondmaal en de doop werden bediend door een voorganger in een methodistisch kerkgenootschap (!)⁵⁷¹, met als gevolg dat zelfs bij het deel der gereformeerden dat de kerk wèl bezocht, avondmaalsmijding tot norm uitgroeide en veel pasgeborenen ongedoopt bleven –, terwijl de kerkenraads- en gemeenteleden onderling op een weinig christelijke manier met elkaar omgingen.⁵⁷² Dit collectief bezwaarden hield daarom aparte godsdienstoefeningen in zelfingestelde ‘huisgemeenten’. Een andere, derde groep gereformeed(gezind)en had evangelisatievereniging ‘Emmanuel’ vanaf het begin links laten liggen en aansluiting gezocht bij al bestaande geloofsgemeenten, zoals een lokale methodistische kerk of de plaatselijke congregatie van de *Hermanos Libres* (verwant aan de Nederlandse Vergadering van Gelovigen).⁵⁷³ Meer dan elfduizend kilometer van huis maakten de gereformeerden de weinig vleierende reputatie die zij in Frankrijk (en bij niet-gereformeerde medelanders⁵⁷⁴) genoten, met andere woorden, ten volle waar.

De eerste groep, het gezelschap dat vergaderde onder de naam ‘Hollandsche christelijke gereformeerde kerk’, richtte in het jaar van instituering een brief aan het professorenkorps van de Theologische School te Kampen⁵⁷⁵, waarin zij, volgens ds. Oberman (de *chroniqueur* van het Argentijnse gereformeed-kerkelijk leven) een hulpkreet uitte alsook mededelingen verschaftte over de ontstane verdeeldheid in de gereformeerde gemeenschap – wellicht hoopte zij de bezwaarden een stap voor te zijn –, en, naar de woorden van Bach, De Filippini en Castrana (in het bijzonder karig geannoteerde schriftwerk *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*), de Kamper hoogleraren verzochten een predikant naar Argentinië te zenden.⁵⁷⁶ Dit laatste verzoek werd niet ingewilligd, ofschoon men in Kam-

⁵⁷⁰ Het moment waarop een kerk wordt ‘geïnstitueerd’ (in het geval van Rosario op 23 juni 1893) is het moment waarop de eerste kerkenraad wordt geïnstalleerd. Zie: H. Bouwman, *Gereformeed kerkrecht II* (Kampen 1934), § 66; D. Nauta, *Verklaring van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1971), 172-173.

⁵⁷¹ Alleen predikanten die hun ambt uitoefenden in de Gereformeerde Kerken, waren daartoe bevoegd.

⁵⁷² Oberman, *Antiquum peractum sit*, 88-89.

⁵⁷³ *Ibid.*, 91.

⁵⁷⁴ Daarvan geeft het in 1966 gehouden godsdienstsociologische bevolkingsonderzoek *God in Nederland* een treffende illustratie: “Bij de karakteristiek valt direct de uitzonderlijke positie van de gereformeerden op; in tegenstelling tot hetgeen we bij alle andere groeperingen zien, vindt men bij de gereformeerden de ongunstige eigenschappen vaker type-rend dan de gunstige.” Zie: G.H.L. Zeegers, G. Dekker en J.W.M. Peters, *God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland, ingesteld in opdracht van de Geïllustreerde Pers N.V.* (’s-Gravenhage 1967), 296.

⁵⁷⁵ Het ‘intellectuele centrum’ van ‘oud-A’!

⁵⁷⁶ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 54.

pen wel toestemming gaf één van de ouderlingen aan te stellen als voorganger en hem zelfs de doop en het avondmaal te laten bedienen – wat zeer ongebruikelijk was⁵⁷⁷, maar in de optiek van de Kamper professoren op historische gronden te rechtvaardigen viel⁵⁷⁸: “Esto ha sido hecho ya en otras Iglesias Reformadas en tiempos de necesidad”⁵⁷⁹ (“Zulks is vaker door noodlijdende gereformeerde kerken gedaan”). De keuze viel op ouderling (‘broeder’) A. Struis, die later ook in de nog te institueren kerk te Buenos Aires een grote rol zou spelen en in het boek van ds. Rullmann naar voren komt als een Evangelieverkondiger die nogal ‘separerend’ preekte – een vooral in bevindelijk-piëtistische kringen beproefde wijze van prediken, waarin een scherp onderscheid wordt gemaakt tussen degenen die wèl en degenen die níet ‘in Christus’ zijn (gelovigen die er, aan de hand van vastgestelde ‘kenmerken’, blijk van geven een bekeringservaring te hebben ondergaan, en ‘onbekeerden’)⁵⁸⁰ –; zo trouwde een oude waarnemer ds. Rullmann toe:

“Zo’n evangelie had ik nog nooit gehoord, nog minder gewenst. Ach en wee en oh waren geliefde uitdrukkingen. Zijn manier van preken deed mij denken aan stormachtig weer met rukwinden en intermezzo’s van kalmte. Na elke climax kwam er een sterk geblaas of gesnork door zijn neus, terwijl hij het hoofd naar achteren wierp. Veel verstond ik niet van zijn lawaai, maar ik begreep dat er heel wat gebeuren moet voor men zich rekenen mocht tot de kudde des Heren.”⁵⁸¹

Met Struis als ‘herder en leraar’ kreeg de Hollandsche christelijke gereformeerde kerk te Rosario vastere vorm.

Ondertussen hadden de hoogleraren in Kampen het deputaatschap voor de Correspondentie met Buitenlandsche Kerken van de GKN van de vanuit Argentinië verzonden roep om hulpen inlichtingen omtrent de onenigheid in de Rosariaanse gereformeerde gelederen op de hoogte gesteld. Wat het eerste punt betreft, adviseerden deputaten de hoogste kerkvergadering, daarin gesteund door de classes Tholen⁵⁸² en ’s-Gravenhage⁵⁸³, zich over de noodwendige ‘stamgenoten’ in het Zuid-Ame-

⁵⁷⁷ Een niet volgens de kerkrechtelijk geijkte weg in het ambt bevestigde prediker (zoals een ‘oefenaar’) bezat níet het recht sacramenten te bedienen, terwijl de leek (de ouderling) die in Rosario tot voorganger werd benoemd, geheel tegen de in de GKN in gebruik zijnde Dordtse Kerkorde in, dat recht wèl kreeg.

⁵⁷⁸ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 54; Oberman, *Antiquum peractum sit*, 93. Van der Zwaag geeft een voorbeeld van vijf ‘broeders’ die in 1840 in de tot de Gereformeerde Kerken onder het Kruis (zie: het eerste hoofdstuk) behorende gemeente te Zwolle door de plaatselijke ouderling in het predikambt waren bevestigd. Zie: Van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding*, 573. Er was dus inderdaad sprake van een precedent.

⁵⁷⁹ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 94. Ds. Oberman heeft Nederlandse bronnen meer dan waarschijnlijk naar het Spaans vertaald, aangezien het zeer onaannemelijk is dat de hier geciteerde zin door het Kamper hooglerarenkorps in het Spaans is opgesteld; de gereformeerden in Argentinië waren immers het Nederlands machtig (en in 1895, slechts kort na hun emigratie, ongetwijfeld beter dan het Spaans, als ze op dat moment überhaupt al in staat waren in deze voor hen vreemde taal te corresponderen).

⁵⁸⁰ In kuyperiaans-dolerende kring werd absoluut niet ‘separerend’ gepreikt: in de theologie van Kuyper werd de *gehele* gemeente namelijk voor wedergeboren gehouden, tenzij het tegendeel zou blijken.

⁵⁸¹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 31.

⁵⁸² *De Heraut*, 19 mei 1895.

⁵⁸³ Op de vraag van de ter classis afgevaardigde leden van de gereformeerde kerk B te ’s-Gravenhage “of de Classe ook iets kan doen in het belang van de godsdienstige behoeften onzer landgenooten in Argentinië,” antwoordde de classis

rikaanse land te ontfermen en hen, zo goed als mogelijk, pastoraal en materieel bij te staan.⁵⁸⁴ Dezelfde generale synode die in 1896 de gereformeerde kerk te Brussel (alsmede gereformeerde kerken die nadien op Belgische bodem zouden worden gesticht) in GKN-verband toeliet, besloot niettemin geen gehoor te geven aan de smeebede van de gereformeerden in Rosario. Hier was sprake van een herhaling van zetten: ook de gereformeerden in Vlaanderen hadden aanvankelijk (bij hun eerste bijstandsverzoek aan de GKN, in 1893) nul op het rekest gekregen. Niet wetende dat Argentinië indertijd vanuit de Verenigde Staten per boot alleen via Amsterdam en over land vrijwel onbereikbaar was⁵⁸⁵, recommandeerde de synode het Argentijnse kerkje aan te kloppen bij de gereformeerden in Noord-Amerika. Zowel de Reformed Church in America als de inniger aan de GKN gelieerde Christian Reformed Church schijnen door de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het lenigen van de nood der Hollandse gereformeerden in Argentinië te zijn aangezocht: ds. Oberman⁵⁸⁶ meldt dat niemand minder dan Abraham Kuiper aan de op de GKN-synode van 1896 aanwezige afgevaardigden van eerstgenoemde denominatie gevraagd heeft naar zijn broeders en zusters op de pampa's om te zien⁵⁸⁷, terwijl ds. Rullmann⁵⁸⁸ schrijft dat laatstgenoemd kerkverband in dezen om assistentie is gevraagd.⁵⁸⁹ Met de CRC heeft de Hollandsche christelijke gereformeerde kerk te Rosario in ieder geval gecorrespondeerd⁵⁹⁰, maar van praktisch hulpbetoon kwam (nog) niets terecht: de Christian Reformed Church achtte de verantwoordelijkheid te zwaar in haar eentje voor deze verafgelegen gemeente zorg te dragen. Het voornemen van de CRC-classis Iowa in 1904 een predikant naar Zuid-Amerika te sturen⁵⁹¹ – het gaat hier om de in het boek van ds. Rullmann genoemde ds. A.J. Brink⁵⁹² –, teneinde te onderzoeken of het kerkje te Rosario en de inmiddels gegrondveste gereformeerde kerk te Buenos Aires in het CRC-verband konden worden opgenomen, is dan ook nooit geëffectueerd. Bijgevolg restte de GKN niets anders dan het hulpverzoek in beraad te houden. Wat het tweede punt betreft, hoefden de deputaten en synodeleden minder zorgen te hebben: waar zij in 1896 nog met droefheid moesten vaststellen dat de interne disharmonie gereformeerd Rosario als een open zenuw doorkliefde⁵⁹³, daar konden zij twee jaar later tevreden constateren dat de ‘bezwaarde’ groep zich bij de

's-Gravenhage zelfs “dat zij desnoods bereid is, den kerkelijken arbeid aldaar finantieel te steunen.” Zie: *De Heraut*, 2 juni 1985.

⁵⁸⁴ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 93-94.

⁵⁸⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 27.

⁵⁸⁶ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 94.

⁵⁸⁷ De synodale acta van 1896 bevestigen dit.

⁵⁸⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 26.

⁵⁸⁹ Volgens Rullmann heeft de Hollandsche christelijke gereformeerde kerk te Rosario al in 1893 een verzoek om hulp aan de CRC gestuurd (p. 22). Bach c.s. (p. 55) weten, andermaal zonder bronvermelding, te melden dat deze gemeente zich in 1898 (voor het eerst) tot de CRC heeft gewend.

⁵⁹⁰ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 96. Zie ook: bovenstaande noot.

⁵⁹¹ Bach, *De Filippini en Pastrana, De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 55.

⁵⁹² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 27.

⁵⁹³ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 92.

‘kerkelijke’ groep rond Struis had vervoegd.⁵⁹⁴ Zonder twijfel zal deze gebeurtenis de psalmregel “ziet hoe goed, hoe lieflijk is ‘t, dat zonen van ‘t zelfde huis als broeders samen wonen” in de harten van vele betrokkenen hebben doen opwellen.

Spoedig zullen de warme klanken van Psalm 133:1 evenwel hebben plaatsgemaakt voor de droefgeestige jeremiade van Klaagliederen 1:4 – “[d]e wegen naar Sion treuren, er zijn geen feestgangers meer. Haar poorten liggen verlaten, haar priesters zuchten, haar meisjes zijn bedroefd. En zijzelf: bitter is haar lot”⁵⁹⁵ –; niet lang nadat Struis in 1901 een ‘beroep’⁵⁹⁶ van de kort tevoren geïnstitueerde ‘Hollandsche christelijke gereformeerde kerk’ te Buenos Aires had aangenomen, is de gemeente te Rosario ‘verloren’. Het is niet duidelijk wanneer zij precies is ineengestort – na 1904, toen Struis een (pastoraal) bezoekje aan zijn oude congregatie bracht, werd in ieder geval niets meer van haar vernomen⁵⁹⁷ –, maar bij de komst van ds. Van Lonkhuijzen, in 1908, schijnt van een enigszins geordend kerkelijk leven geen sprake meer geweest zijn.⁵⁹⁸ In dat jaar stichtte de predikant uit Nederland namelijk een (nieuwe) evangelisatievereniging⁵⁹⁹, staand onder toezicht van de Buenos-Airese gereformeerde kerk⁶⁰⁰, wat erop duidt hij in Rosario geen institutioneel herkenbare geloofs-gemeenschap heeft aangetroffen. Ds. Van Lonkhuijzen was tot oprichting van een evangelisatievereniging, waar op zondagen preken van ds. H. Hoekstra, ds. P. A. E. Sillevis Smitt, ds. W. H. Gispén (sr. of jr.)⁶⁰¹ en ds. Ch. H. Spurgeon werden gelezen⁶⁰², overgegaan, omdat, aldus de handelingen van de

⁵⁹⁴ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 95-96.

⁵⁹⁵ Indertijd werd in gereformeerde kring gelezen uit de *Statenvertaling*, maar vanuit esthetisch oogpunt is Klaagl. 1:4 hier weergegeven in de *Nieuwe Bijbelvertaling*.

⁵⁹⁶ Kerkrechtelijk gezien, was van een ‘beroep’ in de eigenlijke zins des woords natuurlijk geen sprake, daar Struis niet op de gebruikelijke wijze in het predikambt bevestigd was.

⁵⁹⁷ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 97.

⁵⁹⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 35.

⁵⁹⁹ *De Heraut*, 13 juni 1909.

⁶⁰⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 35.

⁶⁰¹ Addendum LXXVII van de *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908) vermeldt geen voorletters. Bij de andere namen kan van verwarring geen sprake zijn; even verderop wordt in de acta bij ds. Hoekstra de initiaal ‘H.’ genoemd – Hendrik Hoekstra (1852-1915), Nederlands-hervormd predikant te Idsegahuizum (1879), Berlikum (1881), Utrecht (1885), met de Doleantie meegegaan (1887); Nederduits-gereformeerd (sinds 1892: gereformeerd) predikant te Utrecht (1887), Kollum (1892), Schiedam (1894), Arnhem (1898), overleden tijdens predikantschap in Arnhem (1915) –, terwijl in 1911 slechts één dominee met de achternaam Sillevis Smitt – Petrus Abraham Elisa Sillevis Smitt (1867-1918), gereformeerd predikant te Monster (1893), Rotterdam (1896), Amsterdam (1910), met emeritaat gegaan (1912); hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1912), overleden tijdens professoraat (1918) – als dienaar des Woords in de Gereformeerde Kerken arbeidzaam was. De predikantsnaam ‘Gispén’ kan echter zowel betrekking hebben op ds. J. Gispén – (1874-1935), gereformeerd predikant te Overschie (1898), Barneveld (1901), Alphen aan den Rijn (1911), Assen (1916), Groningen (1920), overleden tijdens predikantschap in Groningen (1935) –, ds. W. H. Gispén sr. – (1833-1909), kruisgezind (sinds 1860: christelijk-afgescheiden, sinds 1869: christelijk-gereformeerd, sinds 1892: gereformeerd) predikant te De Lier (1856), Vlissingen (1859), Giessendam (1862), Kampen (1864), Zwolle (1873), Amsterdam (1881), tijdens predikantschap in Amsterdam overleden (1909) – en ds. W. H. Gispén jr. – (1871-1934), gereformeerd predikant te Breukelen (1895), Baarn (1899), Zwolle (1906), Scheveningen (1918), overleden tijdens predikantschap in Scheveningen (1934). Vermoedelijk wordt hier één van beide laatstgenoemde Gispéns bedoeld (in tegenstelling tot hen, heeft ds. J. Gispén weinig gepubliceerd). De persoonsgegevens zijn ontleend aan: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten* en het derde deel van het *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland*.

generale GKN-synode van 1911, de gereformeerde kerk aldaar “nog in wording” was en kerkelijke (her)instituering op dat moment weinig kans van slagen werd toegedicht.⁶⁰³ Vijf jaar later had zich ogenschijnlijk evenwel (weer) een dusdanig stabiel gemeentelven ontwikkeld dat de Nederlandse gereformeerden in Rosario zich gerechtigd achtten uit hun midden ouderlingen en diakenen aan te stellen: net als de vroegere evangelisatievereniging ‘Emmanuel’, bleek derhalve ook de door ds. Van Lonkhuijzen gecreëerde ‘semi-kerk’ de voorbode van de oprichting van een volwaardige gereformeerde kerk te zijn.⁶⁰⁴ *Ogenschijnlijk*, want de geschiedenis zou zich andermaal herhalen: hoewel haar diensten in 1916, het jaar van haar wederopstanding, doortientallen kerkgangers werden bezocht en zelfs de ambitie is geuit om in haar kielzog een ‘school met de Bijbel’ te openen⁶⁰⁵, kenmerkte de gereformeerde kerk in havenstad Rosario zich dadelijk door redekavelingen, tuchtprocedures en uitstotingen van (oud-kerkenraads)leden, die in 1919 haar lot bezegelden. Vanaf laatstgenoemd jaar hield de kleine kerkgemeente feitelijk op als zodanig te functioneren en na 1923 verdween de naam ‘Rosario’ definitief uit de ecclesiastische memoranda: “En Rosario ya no se puede hablar más de una congregación. (...) Rosario pudo haber sido una comunidad floreciente. Pero (...), celos y envidias recíprocos fueron las principales causas del actual desorden”⁶⁰⁶ (“In Rosario kan men niet langer van een ‘gemeente’ spreken. (...) Rosario had een bloeiende gereformeerde kerkgemeenschap kunnen hebben, ware het niet dat onderlinge nijd en afgunst haarte gronde hebben gericht”). Sommige gereformeerden sloten zich berustend aan bij plaatselijke groepen methodisten, baptisten en waldenzen of bij de lokale congregaties van de *Hermanos Libres* of het Leger des Heils – op de GKN-synode van 1908 misprijzend aangeduid als “secten”⁶⁰⁷ –, anderen besloten de oude traditie van het preeklezen in ‘huisgemeenten’ in ere te herstellen.⁶⁰⁸ De gereformeerde kerk te Rosario stierf weg in de herinnering; op het orgel der memorie zouden uitsluitend nog de jammertonen van Klaagliederen 1:4 gespeeld worden.

⁶⁰² Opvallend genoeg waren ds. Hoekstra en ds. Sillevius Smitt, evenals ds. Van Lonkhuijzen, geworteld in de dolerende traditie, terwijl, zoals gezegd, de Hollandsche christelijke gereformeerde kerk te Rosario (alsmede haar voormalige voorganger A. Struis) er in alle opzichten blijk van gaf tot de ‘A-bloedgroep’ binnen de Gereformeerde Kerken te behoren.

⁶⁰³ “Voor Rosario, waar slechts eene evangelisatiepost was, kan nog niets gedaan worden.” Zie: *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI.

⁶⁰⁴ Ds. A. Rolloos, die in 1911 en 1912 ongeveer een jaar aan de door ds. Van Lonkhuijzen gegrondveste gereformeerde kerk te Tres Arroyos verbonden is geweest – zie: Plomp, ‘Argentinië’, 25 – had de (heropgerichte) gereformeerde kerk te Rosario reeds “voorlopig geïnstitueerd, een minder gebruikelijke aanduiding voor het feit, dat er een kringbestuur [een bestuur van de evangelisatievereniging, TK] werd gekozen.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 74.

⁶⁰⁵ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 102.

⁶⁰⁶ *Ibid.*, 103-104.

⁶⁰⁷ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXXVII.

⁶⁰⁸ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 104. Zie ook: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 75.

3. De periode-Van Lonkhuijzen

Niet alleen in Rosario hadden aanhoudende broedertwisten een remmende werking op de ontwikkeling van de Nederlandse gereformeerde kerk, ook in Buenos Aires zouden gedurende meningsverschillen de orthodox-calvinistische immigrantengemeenschap karakteriseren. Na sedert 1894 iedere zondag leesdiensten te hebben belegd en C. van Nieuwenhuizen drie jaar later als “anciano instructor” (‘lerend ouderling’ – min of meer hetzelfde als een ‘oefenaar’, ofschoon de aanduiding ‘lerend ouderling’⁶⁰⁹ in de GKN niet gebruikelijk was⁶¹⁰) te hebben aangewezen, namen de gereformeerden in de Argentijnse hoofdstad in 1900⁶¹¹ het besluit een eigen kerk te institueren. Daar ds. J. Duursema, de toenmalige gemeentepredikant van de gereformeerde kerk in het Noord-Groningse Uithuizen, en ds. J. de Koning, verbonden aan de Zeeuwse gereformeerde kerken van Krabbendijke en Rilland-Bath, voor de door de Buenos-Airese gelovigen op hen uitgebrachte beroepen bedankten⁶¹², decideerden zij, op aanraden van deze twee dominees, A. Struis te verzoeken zich van zijn gemeente in Rosario los te maken en zich als Evangelieverkondiger naar ‘la París de Sudamérica’ te begeven. Niet tegenstaande ernstige bedenkingen tegen de wijze waarop hij in eerstgenoemde stad in zijn ‘ambt’ was bevestigd, waren de gereformeerden in Buenos Aires er weldra zeer mee ingenomen dat Struis het ‘beroep’⁶¹³ had aanvaard: onder zijn herderschap floreerde het kerkje en kwamen zelfs een jongelings-, vrouwen- en zangvereniging tot stand.⁶¹⁴ Toch zou ook hier de “spleijt- en scheurziekte”⁶¹⁵ die de gereformeerde gideonsbende in Rosario te gronde had gericht, het gemeentelven in volle hevigheid infecteren: een conflict dat de annalen der Argentijns-protestantse historie is ingegaan als het geschil tussen de ‘Struisen’ en de ‘Pluisen’ en waaraan, naar verluidt, een op de Bijbelse strub-

⁶⁰⁹ Toch valt wel enig onderscheid tussen beide begrippen aan te brengen. Een ouderling is, in de regel, aan één gemeente verbonden, terwijl de GKN niets van een ‘vast oefenaarschap’ (een ‘oefenaar’ die permanent één gemeente bedient en daar optreedt als een ‘surrogaat’-gemeentepredikant) wilden weten. Zie: noot 566. Wellicht brachten de gereformeerden in Buenos Aires, met hun keuze voor de term ‘lerend ouderling’, dit nuanceverschil tot uitdrukking. In de praktijk vervulde een ‘lerend ouderling’ evenwel dezelfde functie als een ‘oefenaar’: in gemeenten zonder eigen Evangeliedienaar, was hij gerechtigd een ‘stichtelijk woord’ te spreken, zonder het recht te hebben borelingen te dopen of in avondmaalsvieringen voor te gaan – maar A. Struis mocht, nota bene met goedkeuring van de professoren in Kampen, te Rosario wèl beide sacramenten bedienen! Zie: noot 577. Vóór instituering van de gereformeerde kerk te Buenos Aires, lieten de daar woonachtige Nederlandse gereformeerden hun kinderen dopen door een (in een andere denominatie wettig in het ambt bevestigde) Zuid-Afrikaanse predikant. Zie: Oberman, *Antiquum peractum sit*, 114.

⁶¹⁰ In sommige afgescheiden gemeenten vóór 1892 wèl, evenals in de (Oud-)Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) tot op de huidige dag. Zie: H.A. Post, *De kerkelijk werker en het ambt* (Kampen 2006), 165.

⁶¹¹ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten* noemt met stelligheid de datum 1 januari 1901 (p. 34), terwijl ds. Oberman, op basis van het gegeven dat het vijftienvintigjarig bestaan van het kerkje in Buenos Aires op 9 juli 1925 werd gevierd, 9 juli 1900 als institueringsdatum aanhoudt (p. 115).

⁶¹² Het is niet duidelijk waarom specifiek *deze* dominees zijn beroepen, maar het kan, met hetgeen reeds over het ‘afgescheiden’ profiel van het ontkiemend gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië is gezegd, haast geen toeval zijn dat zowel ds. Duursema als ds. De Koning tot de ‘A-bloedgroep’ binnen de Gereformeerde Kerken behoorde.

⁶¹³ Zie: noot 596.

⁶¹⁴ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 115-116; Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 23-24.

⁶¹⁵ Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 171.

belingen tussen Hanna en Peninna⁶¹⁶ gelijkend gekibbel tussen de echtgenotes van ‘oefenaar’ Struis en oud-diaken Pluis ten grondslag had gelegen – zij het dat de inzet van het gekibbel in dit geval van strikt huishoudelijke aard was⁶¹⁷ –, baarde twee rivaliserende groepen kerkgangers en resulteerde uiteindelijk in een schisma. Tot ongenoegen van sommige gemeenteleden (gemeenzaam ‘Pluisen’ genoemd), had Struis de kerkenraad en vervolgens de gehele gemeente bij de wrijving met de (inmiddels niet meer) bij hem inwonende familie Pluis betrokken, en met veel misbaar zijn misnoegen kenbaar gemaakt. Vermits de kerkenraad zich niet onvoorwaardelijk achter hem schaarde, gingen hij en zijn sympathisanten (de ‘Struisen’) vanaf 1906 eigen godsdienstoefeningen houden “op hetzelfde uur en binnen gehoorsafstand. De gescheiden broeders konden elkaar horen zingen en hadden (...) veel last van elkaars gezang.”⁶¹⁸ Door hun voorganger verlaten, verklaarden de ‘Pluisen’ het kerkje te Buenos Aires vacant, terwijl enkelen zich volledig aan de in tweeën gescheurde gereformeerde gemeenschap onttrokken. Noch de ‘Struisen’ noch de ‘Pluisen’ waren bereid de tegenpartij de broederhand te reiken. Toen ook ds. Van Lonkhuijzen, bij zijn bezoek aan Buenos Aires, in 1908, geen verzoening wist te bewerkstelligen, besloot hij Struis definitief uit diens ‘ambt’ te ontheffen en hem het lidmaatschap van de plaatselijke gereformeerde kerk te ontnemen⁶¹⁹ – een vonnis dat de hoogste kerkvergadering van de GKN datzelfde jaar bekrachtigde.⁶²⁰ Aangezien de gereformeerde kerken in Argentinië in 1908 nog geen deel uitmaakten van de GKN, ontbrak daarvoor kerkrechtelijk echter iedere grond: “[e]n kerkelijk onwettig geordend predikant in een vrije Christelijke Gereformeerde Kerk [de kerk te Buenos Aires, TK],” zo verwonderde ds. Rullmann zich, “kan bezwaarlijk door de generale synode van [de] Gereformeerde Kerken worden afgezet.”⁶²¹

De interventie van ds. Van Lonkhuijzen bood geen soelaas: Struis en de zijnen toonden geen tekenen van berouw en zouden zich pas in 1913, schuldbewust, met de ‘Pluisen’ herenigen.⁶²² Deze laatsten hebben daarentegen, gedurende zijn verblijf in het Zuid-Amerikaanse land, intensief met hem van doen gehad. Ds. Van Lonkhuijzen, sinds 1902 dienaar des Woords in de (uit de Doleantie stammende) gereformeerde kerk in het Zuid-Hollandse Aarlanderveen⁶²³, was in januari 1908 door het deputaatschap voor de Correspondentie met Buitenlandsche Kerken van de Gereformeerde Kerken in Nederland, dat het hulpverzoek van de Argentijnse gereformeerden al die tijd in beraad had

⁶¹⁶ 1 Sam. 1:1-2:21.

⁶¹⁷ De families Struis en Pluis bewoonden, net als Hanna en Peninna in Bijbelse tijden, hetzelfde huis. Op een dag had mw. Struis mw. Pluis uitgelachen, toen laatstgenoemde een schoongewassen witte beddensprei op de vuile grond liet vallen. De daaropvolgende scène bracht (blijkbaar) een stroom tot dan toe onder de oppervlakte gebleven spanningen tot ontploffing.

⁶¹⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 25.

⁶¹⁹ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 116-118.

⁶²⁰ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), art. 124.

⁶²¹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 31.

⁶²² Oberman, *Antiquum peractum sit*, 118 noot 417; Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 31.

⁶²³ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 6, 253.

gehouden, naar Buenos Aires uitgezonden, om informatie over de in de ‘verstrooiing’ levende broeders en zusters in te winnen alsook “het kerkelijk leven onder hen te ordenen en te bouwen.”⁶²⁴ Hoewel deputaten, na begin augustus 1906 een oproep in *De Heraut* (hét opinieblad van ‘oud-B’) en *De Bazuin* (een invloedrijk persorgaan in de kring van ‘oud-A’) te hebben geplaatst⁶²⁵, een handvol dominees – “liefst ongehuwd”⁶²⁶ – voor een eventueel vertrek wisten te enthousiasmeren, bleek ten langen leste alleen ds. Van Lonkhuijzen ertoe genegen de boottocht naar Argentinië daadwerkelijk te maken.⁶²⁷ De vreugde aan de overzijde van de oceaan was groot:

“Jarenlang hadden wij gezucht, of een predikant uit Holland komen mocht, om als een instrument in Gods hand onze gemeente weer vast te zetten in Gods Woord en haar te leiden in Zijne grazige weide; de andere Hollanders in deze stad te vergaderen, en ook in de overige Hollandsche kolonie[s] het Zion Gods te bouwen. En zie, daar heeft de Heere het hart van Ds. J. van Lonkhuizen [sic] bewogen, dat hij, gedrongen door den geestelijken nood der Hollandsche kolonie alhier, zijn bloeiende gemeente losliet, zijn vaderland en zijnen arbeid aldaar althans voor een jaar verliet, om het bedrukte Zion hier ter [sic] hulp te snellen.”⁶²⁸

Aldus uitte de kerkenraad te Buenos Aires in *De Heraut* haar blijdschap over de intrede van haar eerste, door de GKN aan haar afgestane eigen *heraut*.

Het was de bedoeling, zoals in het hierboven geciteerde artikel te lezen valt, dat ds. Van Lonkhuijzen één en, indien de omstandigheden daarom vroegen, mogelijk twee jaar⁶²⁹ in Argentinië zou blijven, maar al na een half jaar – hij zette voet aan de Argentijnse wal op 7 februari 1908⁶³⁰ en keerde huiswaarts op 23 juli⁶³¹ (of, volgens ds. Oberman, op 24 augustus⁶³²) – nam hij als herder afscheid van zijn Argentijnse kudde. De langverwachte heraut had zijn verblijf, naar eigen zeggen, doelbewust gezwind afgebouwd. Op de generale synode, van 18 augustus tot 3 september datzelfde jaar gehouden te Amsterdam, verklaarde hij ten overstaan van enkele verbouwereerde synodeleden, verbaasd over zijn plotselinge terugkeer, zijn taak eenvoudigweg voltooid te achten. Hij had het (kerkelijke) gemeenschapsleven van de Nederlandse gereformeerden opgebouwd; anderen dienden het verder uit te bouwen.⁶³³ Ds. Van Lonkhuijzen, opererend in een schemergebied tussen de kerkordelijk strak georganiseerde Gereformeerde Kerken in Nederland en de niet-denominatieel gebonden Hollandse christelijke gereformeerde kerkjes te Buenos Aires en Rosario, had van het deputaatschap in

⁶²⁴ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXVIII.

⁶²⁵ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 106.

⁶²⁶ *De Heraut*, 5 augustus 1906.

⁶²⁷ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXVIII; *De Heraut*, 19 januari 1908.

⁶²⁸ *De Heraut*, 15 maart 1908.

⁶²⁹ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXVIII.

⁶³⁰ *De Heraut*, 15 maart 1908.

⁶³¹ *Ibid.*, 4 oktober 1908.

⁶³² Oberman, *Antiquum peractum sit*, 110.

⁶³³ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), art. 124.

feite *carte blanche* gekregen en wist daardoor in betrekkelijk korte tijd het nodige gedaan te krijgen. Qua werkwijze en bereikte resultaten, had deze oud-student aan de Amsterdamse Vrije Universiteit wel iets weg van een ‘kleine Kuyper’: in de Argentijnse hoofdstad had ds. Van Lonkhuijzen, door A. Struis van de gemeente af te snijden, op rigoureuze wijze de kerkverwoestende verdeeldheid binnen de gereformeerde gemeenschap in het voordeel van de ‘Pluisen’ beslecht, alsook, naar het voorbeeld van de Duitse immigranten⁶³⁴ en met financiële hulp van enkele welwillende ‘rijken van Belgrano’, een vereniging tot oprichting en instandhouding van een Nederlandse, christelijk georiënteerde – een ‘school met de Bijbel’ lag bij de ‘rijken’ te gevoelig – instelling voor lager onderwijs gesticht; te Rosario had hij uit de as van het verbrokkelde kerkje een nieuwe evangelisatievereniging doen herrijzen; te Tres Arroyos had hij op de fundamenten van een ‘huiskerk’, waar predikaties van Spurgeon en Smytegelt werden voorgelezen⁶³⁵ – een informant meldde ds. Rullmann dat hij de leerredenen uit de dolerende (!) prekenreeks *Uit de diepte*⁶³⁶ als leesstof minder geschikt achtte – en Struis (!) geregeld in leesdiensten voorging⁶³⁷, door middel van het aanstellen van ouderlingen en diakenen, een volwaardige gereformeerde kerk geïnstitueerd en dier kerkenraad tevens tot bestuur gebombardeerd van een door hem in het leven geroepen schoolvereniging; en daarnaast had hij briefcontact gehad met Nederlandse en Zuid-Afrikaanse calvinisten te Chubut alsmede een stichtelijk woord gesproken voor “een groep van Gereformeerde familiën (...) in San Cajetano [sic].”⁶³⁸

In een poging enige structuur in het ongeordende Nederlands-Argentijnse gereformeerden-
dom te creëren, bracht ds. Van Lonkhuijzen de twee indertijd op Zuid-Amerikaanse bodem gevestigde kerkjes⁶³⁹ onder in een ‘classis Buenos Aires’ en ontwierp hij voor hen een aparte, op de Dordtse Kerkorde geënte ordinantie, die de presbyteriaal-synodale inrichting van het gereformeerde-kerkelijk leven in Nederland op een belangrijk punt ondermijnde. Deze ‘geadapteerde’ kerkorde, met instemming van de ambtsdragers in Buenos Aires en Tres Arroyos van kracht geworden op 22 juli 1908 – uitgaande van de in *De Heraut* genoemde vertrekdatum van ds. Van Lonkhuijzen, één dag (!) vóór

⁶³⁴ Synodescriba G. Keizer, predikant van de gereformeerde kerk te Tiel, rapporteerde in dit verband als volgt: “Te betreuren is het, dat geen volk van Germaanschen stam zich zoo weinig bekommert om zijn stamgenooten in B.A. [= Buenos Aires, TK] als ons land tot nog toe deed. De weinige Denen en Noren hebben zelf een kerk enz. De vele Duitschers hebben vele scholen en kerken met eigen leeraars (...).” Zie: *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXXVII.

⁶³⁵ Zie: noot 561.

⁶³⁶ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 35. Tussen 1886 en 1890 zijn, onder de naam *Uit de diepte*, vier bundels met preken van predikanten in de toenmalige Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende), onder wie de bekende kanselredenaars dr. A. Kuyper (de drijvende kracht achter de Doleantie), dr. A.H. de Hartog (hoogleraar nieuwtestamentische exegese en Latijnse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit), ds. H. Hoekstra en ds. G. Ringnalda (de leiders der Doleantiebeweging te Utrecht), ds. J.H. Houtzagers (de eerste ‘dolerende’ predikant), ds. J.C. Sikkel (één van de leiders der Doleantiebeweging in Friesland), ds. F.P.L.C. van Lingem (die zich later, vóór de totstandkoming van de GKN, zou aansluiten bij de Christelijke Gereformeerde Kerk en in 1892 aan de wieg zou staan van de ‘voortgezette’ CGK), ds. B. van Schelven (één van de leiders der Doleantiebeweging te Amsterdam) en ds. J.H.M.G. Wolf (de eerste predikant van de gereformeerde kerk te Brussel), verschenen.

⁶³⁷ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 35.

⁶³⁸ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXVIII.

⁶³⁹ Te Buenos Aires en Tres Arroyos; de gereformeerde kerk te Rosario zou pas in 1916 (her)opgericht worden.

diens terugkeer naar Nederland –, plaatste de van Argentinië afscheid nemende predikant namelijk als ‘superintendent’ aan het hoofd van het in de classis Buenos Aires verenigde kerkenpaar.⁶⁴⁰ Ds. Van Lonkhuijzen werd daarmee welbeschouwd gevolmachtigd in Nederland als een quasi-pauselijke ‘kerkvoogd’ in naam van de Argentijnse gemeenten te handelen en, voor zover dit op een afstand van ruim elfduizend kilometer mogelijk was, bij alle door de kerkjes genomen beslissingen betrokken te blijven. Klaarblijkelijk heeft hij zijn ‘superintendentschap’ voor de generale GKN-synode van 1908 verzwegen, daar de ‘deputaten inzake de Gereformeerde Kerken in Argentinië’ (door diezelfde synode aangesteld) in hun rapport van 1911 vermeldden dat het bestaan van een dergelijk ongereformeerd ambt binnen de Argentijnse kerkstructuur hen destijds onbekend was.⁶⁴¹ Ernstig bezwaard over het oppertoezicht dat ds. Van Lonkhuijzen zichzelf had toegekend⁶⁴², konden zij formeel evenwel niets doen: de gemeenten in Argentinië vormden immers geen onderdeel van het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland.

Pas in 1917 verkregen de op dat moment bestaande kerkjes te Buenos Aires, Tres Arroyos en Rosario officieel aansluiting bij de GKN.⁶⁴³ De classis Buenos Aires, waartoe het kerkje te Rosario bij zijn herinstituering in 1916 was toegetreden, kwam te ressorteren onder de particuliere synode van Zuid-Holland-Zuid⁶⁴⁴ – een kerkrechtelijk unicum, omdat in de Gereformeerde Kerken een minimumaantal van zes kerken per classis werd gehanteerd.⁶⁴⁵ Hoe exceptioneel dit was, blijkt wel uit het gegeven dat de gereformeerde kerken in België – vóór 1953 bestaande uit vier gemeenten – (mede) om diezelfde reden de classicale status lange tijd onthouden werd.⁶⁴⁶ Waar het de ‘deputaten voor

⁶⁴⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 37; Plomp, ‘Argentinië’, 25.

⁶⁴¹ *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI. In een ingezonden brief in *De Heraut*, gepubliceerd op 4 oktober 1908 (een maand ná de laatste zitting van de generale synode), had de scribe van de kerkenraad te Buenos Aires ervan melding gemaakt dat ds. Van Lonkhuijzen in Nederland als superintendent van de Argentijnse kerken optrad.

⁶⁴² In het op 17 september 1911 gepubliceerde synodeverslag in *De Heraut* werd in dit verband opgemerkt: “Dr. J. van Lonkhuijzen [sic] ontvangt gelegenheid te verklaren, waarom hij een tijdlang zich een benoeming tot superintendent van de Gereformeerde kerken heeft laten welgevalen, ofschoon dit natuurlijk niet is naar de beginselen van het Gereformeerd kerkrecht.”

⁶⁴³ *De Heraut*, 30 september 1917. Zie ook: *Acta G.S. GKN* (Rotterdam 1917), addendum LXI.

⁶⁴⁴ Waartoe reeds de classes Rotterdam, Schiedam, Gorinchem, Dordrecht, Brielle en Barendrecht behoorden.

⁶⁴⁵ In de door de GKN in 1892 aangenomen, licht gewijzigde Dordtse Kerkode van 1618/1619 werd niet voorgeschreven hoeveel kerken een classis minstens diende te omvatten. Het eerste lid van het negenenvestigste artikel van de Gereformeerde Kerkode van 1959 noemt dit aantal echter wel: “Het ressort van een classis wordt gevormd ten minste door zes in elkanders nabijheid gelegen kerken.” Kerkrechtdeskundige Nauta geeft hierbij als toelichting: “Het moeten dus in elkanders nabijheid gelegen kerken zijn, die het ressort van een classis zullen uitmaken. Hoe groot moet het aantal van die kerken zijn? Vroeger stond daarover niets bepaald. (...) Het aangeven van een bepaald aantal blijft altijd min of meer willekeurig. Men heeft het minimum vastgesteld op zes kerken. *Dit is gebeurd in aansluiting bij de feitelijke toestand.* (...) Voor mijn besef zouden voor een vruchtbare samenwerking op zijn minst tien kerken vereist zijn.” Zie: Nauta, *Verklaring*, 188-191. [Cursivering, TK.] Vóór 1959 heeft, voor zover bij de schrijver van deze scriptie bekend, slechts één andere classis bestaan, die net als de classis Buenos Aires minder dan zes kerken omvatte, namelijk de vijf kerken tellende classis Oost-Friesland. Deze classis vormde samen met de acht kerken tellende classis Graafschap Bentheim de Altreformierten Kirchen Deutschlands (later ‘Evangelisch-Altreformierte Kirche in Niedersachsen’ geheten), die sinds 1923 als particuliere synode aan de GKN verbonden waren.

⁶⁴⁶ Zo viel begin 1968, vijf jaar vóór de instelling van de classis België, in een aan de classis Dordrecht uitgebracht advies, nog te lezen: “Ongetwijfeld vraagt het kerkelijk leven in de Belgische kerken om een behoorlijke vrijheid van han-

de Geestelijke Belangen van de Gereformeerden in Argentinië⁶⁴⁷ in 1913 gelukte de kerkjes te Buenos Aires en Tres Arroyos ertoe te bewegen de GKN onwelgevallige, door ds. Van Lonkhuijzen ontworpen ‘Argentijnse’ kerkorde buiten werking te stellen⁶⁴⁸, daar noopte de fysiek-geografische afstand tot Argentinië de GKN er echter toe de eveneens op ongebruikelijke wijze totstandgekomen classis Buenos Aires in 1917 als een erfenis van de periode-Van Lonkhuijzen in hun kerkverband te incorporeren. Omdat een lange reistijd de Zuid-Amerikaanse kerkjes verhinderde vergaderingen van de particuliere synode te kunnen bijwonen, werd de classis Rotterdam aangesteld om als ‘intermediair’ tussen hen en de provinciale kerkvergadering op te treden. Vanwege gerezen moeilijkheden wenste een vierde Argentijnse gemeente (te Chubut/Comodoro Rivadavia), die in 1912⁶⁴⁹ tot wording was gekomen⁶⁵⁰ en waarop in een volgende alinea nader wordt ingegaan, voor onbepaalde tijd geene deel uit te maken van de classis Buenos Aires⁶⁵¹ (en dus evenmin volwaardig toe te treden tot de GKN). De andere gemeenten konden nochtans niet wachten bij het Nederlandse kerkverband te worden aangehecht: al in 1911 had de kerkenraad te Buenos Aires de GKN verzocht “of onze Kerk niet in inniger en meer rechtstreeksch verband zou kunnen leven met de Gereformeerde Kerken in Nederland, in hetzelfde verband als o.a. de Gereformeerde Kerken te Brussel, Antwerpen en Batavia” – een rekest waaraan de ouderlingen en diakenen te Tres Arroyos in vrijwel gelijklopende bewoordingen uitdrukking gegeven hadden.⁶⁵² De opname van de Belgische kerken in GKN-verband had, wat de hoop van de Argentijnse gemeenten op vervlechting met de GKN betrof, dus duidelijk een pre-

delen. (...) Of deze kerken daarom een eigen classis moeten gaan vormen binnen het geheel van het kerkverband, was een vraag waarop Uw commissie toch eigenlijk voorlopig ontkennend meent te moeten antwoorden. De Belgische kerken tellen slechts een 1700 zielen (...). Ze worden geleid door maar enkele predikanten (...). En de wisseling der predikanten is er een frequent verschijnsel.” Zie: *Rapport van de commissie tot advies over eventuele meerdere vrijheid van handelen voor de Belgische kerken, uitgebracht aan de classicale vergadering Dordrecht*, gedateerd op 1 februari 1968.

⁶⁴⁷ Deputaten waren leden van speciale werkgroepen (‘deputaatschappen’), die door een generale synode waren ingesteld met het doel lopende zaken op specifieke deelterreinen, bijvoorbeeld de zending in Nederlands-Indië, de contacten met andere kerken van gereformeerd belijden, de betrekkingen met de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam of, in dit geval, het contact met Nederlandse gereformeerden in Argentinië, af te handelen, of een bepaalde taak uit te voeren in de intervalperiode tussen twee opeenvolgende generale synoden. Omdat een generale GKN-synode in de regel om de drie jaar bijeenkwam, werden deputaten meestal voor een periode van drie jaar aangesteld. De eerstvolgende generale synode kon hen echter wel herbenoemen, waardoor sommige deputaten jarenlang in functie bleven. Het in 1911 ingestelde ‘deputaatschap voor de Geestelijke Belangen van de Gereformeerden in Argentinië’ was bijvoorbeeld in feite een voortzetting van het in 1908 aangewezen ‘deputaatschap inzake de Gereformeerde Kerken in Argentinië’, zij het dat zijn taakomschrijving licht afweek. In beide deputaatschappen hadden, onder anderen, ds. K. Fernhout, ds. J.H. Landwehr en ouderling T. Plantenga zitting. Ook particuliere synoden konden deputaten aanwijzen.

⁶⁴⁸ *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁴⁹ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 38.

⁶⁵⁰ Ofschoon de handelingen van de generale GKN-synode van 1914 berichtten dat deputaten voor de Geestelijke Belangen van de Gereformeerden in Argentinië de hoop uitspreken dat het ook te Chubut “wellicht spoedig tot institueering van de Kerk zal kunnen komen.” Zie: *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁵¹ De gereformeerde kerk te Chubut/Comodoro Rivadavia wordt noch in de acta van 1917, noch in de in 1923 gepubliceerde lijst met kerken binnen GKN-verband genoemd, maar wèl in *De Reformatie* van 12 februari 1932. Ergens in de jaren 1920 is zij dus tot de classis Buenos Aires van de Gereformeerde Kerken in Nederland toegetreden.

⁶⁵² *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI.

cedent geschapen. Ondanks het advies van de deputaten inzake de Gereformeerde Kerken in Argentinië in 1911 en de deputaten voor de Geestelijke Belangen van de Gereformeerden in Argentinië in 1914⁶⁵³ dit verlangen te vervullen, durfde de generale synode, huiverig voor de instabiliteit van de doortwisten geplaagde Nederlands-Argentijnse calvinistenkerkjes, hen eerst in 1917 binnen de gemeenschap van de Gereformeerde Kerken in Nederland toe te laten. Dit besluit zou evenwel allerminst een *fait accompli* blijken te zijn: nog tot 1948 bogen verschillende kerkvergaderingen zich volgens ds. Rullmann periodiek over de vraag of de Argentijnse gemeenten niet beter door de Christian Reformed Church (in North America) konden worden ingelijfd.⁶⁵⁴ Nadien zou een geheel andere kwestie de ecclesiastische gremia bezighouden, namelijk de vraag of de classis Buenos Aires al dan niet omgevormd diende te worden tot een autonome denominatie.

4. De verdere uitbouw van het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië

Tussen het vertrek van ds. Van Lonkhuijzen en het moment waarop de Argentijnse kerkjes zich mochten aansluiten bij de GKN, heeft het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië een ware groeispurt doorgemaakt. Op de oprichting van een kerk te Comodoro Rivadavia (in 1912) en de herinstituering van de kerk te Rosario (in 1916) is reeds gewezen. De belangrijkste ontwikkelingen in de periode van 1908 tot 1917 deden zich nochtans voor in Buenos Aires en Tres Arroyos, meer bepaald op het gebied van het (christelijke) onderwijs. Vrijwel direct na de terugkeer van ds. Van Lonkhuijzen naar Nederland, openbaarden zich in eerstgenoemde plaats onoverbrugbare tegenstellingen in de kort tevoren opgerichte schoolvereniging. Afgaande op het relaas van ds. Rullmann, wisten de vrouwen van de ‘rijken van Belgrano’, van wie enkelen zich door voornoemde dominee hadden laten overhalen financieel bij te dragen aan de grondvesting van een Nederlandse, ‘algemeen-christelijke’ school, met de spreekwoordelijke sluwheid van stammoeder Eva hun echtgenoten over te halen uitsluitend te contribueren aan een school met een ‘neutraal’ profiel: “[d]e vrijgezel Van Lonkhuyzen [sic] heeft (...) de kracht van het zwakke geslacht onderschat. Plotseling lezen wij: ‘Onder invloed van een paar dames verklaren de “rijken” zich tegen de christelijke school.’ Aan een openbare school zouden zij graag mee willen doen.”⁶⁵⁵ Desniettenstaande zette de gereformeerde kerkenraad, met hulp van ‘superintendent’ Van Lonkhuijzen (die aan de overzijde van de oceaan geschikte kandidaten zocht voor een dubbelfunctie als voorganger van de gereformeerde kerk en schoolhoofd in Buenos Aires⁶⁵⁶), haar voornemen de jeugd van de Nederlandse immigrantengemeenschap christelijk, (deels) Nederlandstalig onderwijs aan te bieden door – en met succes: A.C. Sonneveldt, directeur van de school

⁶⁵³ Zie: noot 647.

⁶⁵⁴ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 28-29.

⁶⁵⁵ *Ibid.*, 32.

⁶⁵⁶ *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 11 april 1910.

met de Bijbel in het Zeeuwse Brouwershaven, voelde zich geroepen zijn geloofs- en landgenoten in Argentinië als herderen leraar (in kerkelijke én onderwijskundige zin) te dienen. Zijn aanstelling tot dienaar des Woords ging, in tegenstelling tot zijn benoeming als hoofd der school, met de nodige moeiten gepaard; hoewel ds. Rullmann meende dat deze niet-theologisch geschoolde onderwijzer reeds vóór zijn verplaatsing naar de Argentijnse hoofdstad kerkelijk was geëxamineerd en alzo “een ordening als predikant, die ook in Holland erkend was,” verkreeg⁶⁵⁷, schreven de synodale gecommiteerden inzake de Gereformeerde Kerken in Argentinië in hun verslag van 1911 met grote stelligheid dat zulks niet het geval was: “nu door br. VAN LONKHUYZEN [sic] aan deputaten gevraagd werd of deze niet konden bevorderen, dat deze broeder [= A.C. Sonneveldt, TK], die, naar beweerd werd, op theologisch terrein tamelijk thuis was[,] vóór zijn gaan naar Buenos Aires nog geëxamineerd werd, konden uwe deputaten niets anders doen dan op den kerkelijken weg te wijzen. Van dit examen kwam niets.”⁶⁵⁸ Aangezien de Buenos-Airese gemeente nog niet bij de GKN was aangehecht, hadden zij evenwel niet de bevoegdheid dier kerkenraad te verbieden eigenmachtig een voorganger te desig-

⁶⁵⁷ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 40. Een ieder die in de Gereformeerde Kerken na voltooiing van een theologische opleiding aan de Theologische (Hoge)school te Kampen of de godgeleerdheidsfaculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam dan wel op grond van het achtste artikel van de kerkorde (‘singuliere gaven’, zie ook: noot 517) het predikambt wilde vervullen, kon daartoe pas in de gelegenheid gesteld worden, nadat hij met goed gevolg een ‘kerkelijk examen’ had afgelegd. Dit examen bestond uit twee delen: een *preparatoir* gedeelte (waarin werd vastgesteld of een kandidaat geschikt was voor het proponenterschap), afgenomen door de classis waaronder de gereformeerde kerk waartoe de kandidaat behoorde, ressorteerde, en, nadat hij het proponenterschap (het recht in kerkdiensten voor te gaan) had verkregen, een *peremptoir* gedeelte (waarin werd vastgesteld of een proponent er in zijn leven blijk van gaf een rechtschapen christen te zijn, en of een proponent van harte instemming betuigde met de gereformeerde leer alsook of hij deze leer duidelijk kon overdragen), in theorie afgenomen door de kerkenraad van de beroepende kerk, maar in praktijk door de classis waaronder de gereformeerde kerk die de kandidaat had beroepen, ressorteerde, en in het bijzijn van deputaten die door de particuliere synode waaronder de betreffende classis ressorteerde, voor het adviseren tijdens peremptoire examens waren aangewezen. In het geval van A.C. Sonneveldt lagen de zaken evenwel niet zo duidelijk: welke classis diende hem *peremptoir* te examineren (de classis Buenos Aires behoorde immers nog niet tot de GKN)? En waren de GKN überhaupt bevoegd eisen te stellen aan een kandidaat-predikant die een kerkje wilde dienden dat (nog) niet tot de GKN behoorde?

⁶⁵⁸ *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI. J. Plomp geeft in *Anderhalve eeuw* een lezing die licht afwijkt van die der deputaten: “[O]m predikant te worden moest hij [= A.C. Sonneveldt, TK] eerst nog naar artikel 8 van de kerkorde (singuliere gaven) worden onderzocht. Of deputaten wilden bevorderen dat dit nog plaatsvond vóór het vertrek van Sonneveldt naar Argentinië, vroeg de [school]commissie. Deputaten bedankten daarvoor. Maar geen nood, Sonneveldt vertrok naar Argentinië, werd er schoolhoofd, maar weldra ook predikant van Buenos Aires.” [Cursivering, TK.] Daar ds. Rullmann in zijn boek *Een geslaagde mislukking* niet annotteert, blijft het onduidelijk op welke bron hij zich beroept. Aan de verwarring rond de ambtsbevestiging van ds. Sonneveldt kan nog het volgende worden toegevoegd. Toen de Argentijnse kerkjes in 1917 in het GKN-verband werden opgenomen, bepaalde de generale synode “uit aanmerking van de veelszins abnormale omstandigheden, waarin de Argentijnsche Kerken vooralsnog verkeerden, niet in de beroepbaarheid van de Dienaren des Woords dezer Kerken bij de Gereformeerde Kerken in Nederland [te voorzien].” Zie: *De Heraut*, 30 september 1917; Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 98. Als hetgeen in de acta van 1911 staat, klopt (namelijk dat Sonneveldt op Argentijnse bodem, buiten de officiële organen van de GKN om, in het ambt is bevestigd), dan zou dat tot consequentie gehad moeten hebben dat Sonneveldt *niet* in gereformeerde kerken op Nederlandse bodem als volwaardige predikant zou kunnen optreden. *De Reformatie* van 23 januari 1925 berichtte echter dat “ds. A.C. Sonneveldt (...), die ongeveer twee jaar in ons land heeft vertoefd en o.m. de vacante Geref. Kerk van Aalsmeer diende, (...) weer naar Argentinië vertrokken [is].” [Cursivering, TK.] Nergens is teruggevonden of – en zo ja: wanneer – Sonneveldt alsnog door de Gereformeerde Kerken in Nederland als een volwaardige dienaar des Woords is erkend. De enige verklaring is dat Sonneveldt kennelijk wèl in Nederlandse kerken een stichtelijk woord mocht spreken (zonder de sacramenten te mogen bedienen?), maar géén beroep van hen mocht aannemen en zich dus niet als predikant aan een Nederlandse gereformeerde kerk mocht verbinden.

neren, met als gevolg dat “[b]r. SONNEVELDT (...) in het ambt gesteld [werd] en zoo heeft dan den kerk van Buenos Aires *zonder medewerking uwer deputaten* een dienaar des Woords, die tegelijk hoofd is van de Hollandsche school.”⁶⁵⁹ Diens bekleding van het eerstgenoemde ambt nam een aanvang op nieuwjaarsdag 1911, twintig dagen nadat hij in laatstgenoemde functie was bevestigd.⁶⁶⁰

Onder leiding van ds. Sonneveldt en met financiële steun van zowel de Gereformeerde Kerken in Nederland als de Christian Reformed Church (in North America), die aldus de deputaten in 1911 “wat offervaardigheid betreft, ons een beschamend voorbeeld [geven]”⁶⁶¹, konden school en kerk tot volle wasdom komen.⁶⁶² Daarbij kwam nog, dat de innig met de gereformeerde immigrantengemeenschap verbonden Hollandsche school te Buenos Aires, net als de evenzeer nauw aan de lokale GKN-gemeenten gelieerde Prinses Julianaschool te Brussel en Burgemeester Marnixschool te Antwerpen, een toelage vanwege de Nederlandse rijksoverheid mocht genieten⁶⁶³, indien zij kinderen niet omwille van een niet-calvinistische geloofsovertuiging deelname aan het door haar aangeboden onderwijs zou ontzeggen, zij een Spaanstalige onderwijzer in haar docentenstaf zou opnemen en het onderricht in de oud- en nieuwtestamentische historie slechts een optioneel onderdeel van het lesprogramma zou vormen.⁶⁶⁴ Waar in Nederland gereformeerden, naar wier overtuiging het *gehele* curriculum op Bijbelse leest geschoeid behoorde te zijn⁶⁶⁵, nimmer met de laatste conditie akkoord zouden zijn gegaan, daar dwongen de afwijkende Argentijnse omstandigheden alsook het voor het waarborgen van de levensvatbaarheid van de school risicovolle lage leerlingental de deputaten

⁶⁵⁹ *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI. [Oorspronkelijke cursivering.]

⁶⁶⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 40, 44; Oberman, *Antiquum peractum sit*, 127-128. Ook in dit geval spreken bronnen elkaar tegen. Ds. Rullmann schrijft dat de christelijke school op 12 december 1910 werd “geopend.” [Cursivering, TK.] Ds. Oberman tekent daarentegen op: “Finalmente, el 12 de diciembre de 1910 tomaría Sonneveldt su cargo como Director de e inauguraría la ‘Hollandsche School’ de Buenos Aires. (...) El 13 de marzo de 1911 la Escuela *abiría sus puertas* con 31 alumnos” (“Sonneveldt zou uiteindelijk op 12 december 1910 zijn taak als schoolhoofd aanvaarden en [daarmee] het begin markeren van de ‘Hollandsche School’ van Buenos Aires. (...) De school *zou haar deuren openen* op 13 maart 1911.” [Eerste zin: oorspronkelijke cursivering; tweede zin: cursivering, TK.]

⁶⁶¹ *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI.

⁶⁶² Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 57. De acta van 1911 rapporteren dat, dankzij de “ijver” van ds. Sonneveldt, “School en Kerk bloeien” (addendum LI). Drie jaar later schreven de deputaten voor Argentinië aan de generale GKN-synode dat het kerkelijk leven in Buenos Aires “onder de leiding van den ijverigen Ds. C. SONNEVELDT, een vrij rustig verloop had en allengs tot meerdere stabiliteit, zelfs tot aanvankelijk bloei kwam. Kerk en School blijken zich daar (...) zonder al te groote inspanning te kunnen staande houden” (addendum XII).

⁶⁶³ *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI.

⁶⁶⁴ *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁶⁵ Zo schreef Kuyper in het derde deel van *Pro Rege*: “Het kind op de Christelijke school leert zich beschouwen en gevoelen als een onderdaan van Koning Jezus. Eerbied voor het woord en het bevel van Koning Jezus wordt het kind ingeprent. (...) Hij zal niet methodistisch alleen een Heiland en Redder in Jezus begroeten, maar ook verstaan, dat Jezus *zijn Koning* is, die hem regeert, over hem heerscht, zijn lot in zijn hand heeft, en vóór alle dingen gehoorzaamheid van hem eischt. Daarom zal ’t niet alleen in de waarheid van het Evangelie worden opgevoed, maar tevens zijn opvoeding en opleiding ontvangen voor het burgerlijk en maatschappelijk leven, en dit niet in dien zin en geest, alsof deze opvoeding voor het burgerlijk en maatschappelijk leven *naast* zijn geestelijke opleiding kwam te staan, maar zóó, dat die maatschappelijke opleiding geheel van den geest van Christus doordrongen is. Zijn school zal niet zijn een gewone burgerlijke school met als surplus zeker godsdienstonderwijs, maar beide de geestelijke en de burgerlijke opvoeding zullen één geheel vormen (...).” Zie: A. Kuyper, *Pro Rege of het Koningschap van Christus III. Het Koningschap van Christus in zijn werking* (Kampen 1912), 182-183.

hun toestemming aan de school te geven met dit rijksbeding in te stemmen, “zoo maar het Christelijk karakter der School en de Bijbelsche geschiedenis als officieel leervak gehandhaafd bleef.”⁶⁶⁶ Was de vanuit gereformeerde kring voortgekomen school te Buenos Aires in haar planfase confessienuutraal gehouden om (tevergeefs) de onontbeerlijke steun van enkele bemiddelde landgenoten te vergaren, na het aanvaarden van de bovengenoemde voorwaarden kon van een ‘school met den Bijbel’ in de eigenlijke zin des woord geen sprake zijn om overheidssubsidiëring veilig te stellen. In den vreemde bleek een zeker pragmatisme paradoxaal genoeg de enige waarborg voor beginseltrouw te zijn: *een* school, die misschien minder uitgesproken christelijk was dan de gereformeerden wense-lijk achtten, maar desalniettemin (hoofdzakelijk) bevolkt en gediend werd door leerlingen respectievelijk leerkrachten met een orthodox-calvinistische achtergrond, en die de Nederlandse taal en zeden op nieuwe, in Argentinië geboren generaties gereformeerden konden overdragen⁶⁶⁷, zo zullen de deputaten gedacht hebben, was nog altijd te verkiezen boven *geen* school.

Echter, zoals de schijn het gereformeerd-kerkelijk leven te Rosario aan het einde van de jaren 1910 fraaier zou afschilderen dan het in werkelijkheid was, zo zou zij ook hier bedriegen: nadat ds. Sonneveldt zijn dubbele ambtsbetrekking als Evangeliedienaar en hoofdonderwijzer in de Argentijnse hoofdstad in 1915 had verruild voor een (enkelvoudige) aanstelling als gemeentepredikant van de gereformeerde kerk te Comodoro Rivadavia, en H. Hogendorp, die ds. Sonneveldt datzelfde jaar was opgevolgd als hoofd der school en in 1917 (vlak vóór de Argentijnse kerken inwoning verkregen in GKN-verband) op kerkordelijk onorthodoxe wijze eveneens als voorganger van het Buenos-Airese kerkje⁶⁶⁸, raakte de Hollandsche school in ernstig verval. In 1922, een jaar voordat ds. Hogendorp na diverse aanvaringen met zijn gemeenteleden en ds. Sj. Rijper, collega-predikant en -school-directeur te Tres Arroyos, door de classis Buenos Aires zou worden geschorst en vervolgens verbitterd naar Nederland zou terugkeren, transformeerde zij in een instelling voor avondonderwijs. Dit uiterste redmiddel kon de school evenwel niet voor teloorgang behoeden: aan haar zieltogende bestaan zou zeven jaar later definitief een einde komen.⁶⁶⁹ Met pastorale omzichtigheid impliceerde ds. Rullmann dat de ineenstorting van de school niet los kon worden gezien van het bovenmeesterschap van ds. Hogendorp:

“Het nare is dat men in Argentinië nog aan de combinatie dominee-schoolmeester vasthield (...). Ds Hogendorp is na ernstige conflicten onder beschuldiging oorzaak te zijn geweest van de ondergang van de

⁶⁶⁶ *Acta G.S. GKN* ('s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁶⁷ Aan het belang dat de gereformeerden hechtten aan Nederlandstalig onderwijs lag volgens ds. Rullmann “geen nationalisme, ook geen ghettomentaliteit, maar de sterk gevoelde noodzaak, een communicatie-middel te behouden, waardoor men van de geestelijke en culturele schatten van het moederland blijvend kon profiteren,” ten grondslag. Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 32.

⁶⁶⁸ *Ibid.*, 45-47.

⁶⁶⁹ *Ibid.*, 47; Oberman, *Antiquum peractum sit*, 124.

school in Buenos Aires (...) naar Nederland vertrokken. Wie durft hier oordelen over mannen die onmogelijk konden voldoen aan wat van hen verwacht werd, beoordeeld, soms ook veroordeeld door mensen, die er geen besef van hadden wat school en kerk, zeker toen en daar eisten? (...) De periode Hogendorp is een heel moeilijke geweest (...), voor kerk en school wel in het bijzonder. De conflicten stapelden zich op. De school liep achteruit.”⁶⁷⁰

Met minder herderlijke behoedzaamheid legde ds. Oberman een zelfde verband; ds. Hogendorp zou, maakte ds. Oberman op uit archiefstukken van de gereformeerde kerk te Buenos Aires, gebrekkig leiding hebben gegeven, geldelijke middelen op een verkeerde wijze hebben gebruikt en zich aan overmatig alcoholgebruik hebben bezondigd: “Una de las personas entrevistadas recordaba que en las reuniones de consistorio presididas por Hogendorp habían más botellas que miembros presentes”⁶⁷¹ (“Één van de geïnterviewden herinnerde zich dat op kerkenraadsvergaderingen die door ds. Hogendorp werden gepresideerd, meer flessen drank dan leden present waren”). Naast gekrakeel in de sfeer van de *spiritualiteit* – een ondoorzichtig meningsverschil tussen ds. Hogendorp en ds. Rijper zou het kerkelijk samenleven van de Nederlandse gereformeerden in Buenos Aires, Rosario en Tres Arroyos hebben “verlamd”⁶⁷² –, zou dus een teveel aan *spiritualiën* de doodsteek voor de Hollandsche school betekend hebben.

De tweevoudige functie van gemeentepredikant en hoofdonderwijzer bleek ook in Tres Arroyos geen gelukkige combinatie. De toewijding aan de naar Argentinië geëmigreerde Nederlandse gereformeerden van ‘superintendent’ Van Lonkhuijzen, dankzij wiens inspanningen Buenos Aires reeds een jaar eerder A.C. Sonneveldt als nieuwe herder en leraar had kunnen begroeten, resulteerde erin dat het in 1908 geïnstitueerde kerkje in deze Midden-Argentijnse provinciestad slechts drie jaar vacant bleef. Ds. A. Rolloos, een voormalige schoolmeester die de gereformeerde kerk in het Groningse Ter Apel diende en, anders dan zijn opvolger Sj. Rijper, zijn Buenos-Airese ambtsbroeder Sonneveldt en diens plaatsvervanger H. Hogendorp, al vóór zijn komst naar Argentinië in het predikambt bevestigd was, had zich laten overreden zich in dienst te stellen van de daar gevestigde, verweerde groep gereformeerden.⁶⁷³ Als het aan ds. Rolloos had gelegen, zou eind 1911, direct na zijn intrede, een ‘Hollandsche christelijke school’ haar deuren hebben geopend. Op het oog *on*beduidend, maar in feite *veel*beduidend, was dat zij het adjectief ‘christelijke’ met nadruk in haar naam zou dragen. De Hollandsche school te Buenos Aires afficheerde zich uitdrukkelijk níet met dit bijvoeglijk naamwoord, om te voldoen aan de ter verkrijging van rijkssubsidie verbonden stipulaties kinderen

⁶⁷⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 33-34, 47.

⁶⁷¹ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 131.

⁶⁷² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 47.

⁶⁷³ R.P. Swierenga, ‘The Church and Dutch Reformed Colonization in Argentina. A Worst Case Scenario’, *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken* VI.2 (1999), 58-75, aldaar 67.

uit om het even welk levensbeschouwelijk milieu aan te nemen en onderwijs in Bijbelse geschiedenis facultatief aan te bieden – voorwaarden die de Nederlandse rijksoverheid ook aan de (gereformeerde) schoolvereniging in Tres Arroyos stelde.⁶⁷⁴ Ds. Rolloos verklaarde zich bereid in onderwijsaangelegenheden met de lokale baptistengemeenschap (waartoe enkele Nederlandse gereformeerden vóór 1908 waren toegetreden⁶⁷⁵) samen te werken⁶⁷⁶, maar weigerde zich te conformeren aan de bepaling dat het historisch Bijbelonderricht niet integraal in het leerplan mocht worden opgenomen. Zoals haar beoogde naam tot uitdrukking bracht, diende de school in de optiek van ds. Rolloos *voluit* christelijk te zijn; met haar grondslag viel zijns inziens niet te marchanderen. Aangezien noch de gereformeerden in Tres Arroyos noch de deputaten voor Argentinië over de middelen beschikten op eigen kracht een instituut voor lager onderwijs overeind te houden, voelde het bestuur van de schoolvereniging zich evenwel genoodzaakt met de regeringsrestricties in te stemmen.⁶⁷⁷ Opgeteld bij zijn frustratie over het door ds. Van Lonkhuijzen veel te rooskleurig geschetste beeld van de Nederlandse gereformeerde ‘kolonie’ in Tres Arroyos – ds. Rolloos ergerde zich aan “[h]et gering aantal gemeenteleden, de schromelijke onkunde, verdeeldheid onder de broederen, de totale vervreemding van ’t Woord en den Dienst van GOD onder de jongeren, de onmogelijkheid om den schooldienst tegelijk met den Dienst des Woords naar behooren te behartigen, en de afwezigheid der middelen om naast den Dienaar des Woords een Hoofd der School te onderhouden”⁶⁷⁸ –, deed dit geschil met het schoolbestuur hem in september 1912 besluiten te repatriëren.⁶⁷⁹ De Hollandsche christelijke school te Tres Arroyos hield daardoor haar deuren gesloten, nog vóór zij deze überhaupt had ontgrendeld.

De leiding van de schoolvereniging nam met deze situatie nochtans geen genoegen en wilde de haartoegekende rijkstoelage ten volle benutten. Zij deed daarom een beroep op de reeds genoemde Sj. Rijper, een leerkracht aan een Amsterdamse ‘school met de Bijbel’ met wie zij al vóór de intrede van ds. Rolloos contact had gehad⁶⁸⁰, en stelde hem bovendien, in haar hoedanigheid van kerken-

⁶⁷⁴ *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁷⁵ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 15-16; Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina’, 339. Bach c.s. spreken van een ‘doopsgezinde’ kerk (p. 58). Zij hebben het woord ‘baptistisch’ waarschijnlijk verward met ‘anabaptistisch.’

⁶⁷⁶ Oberman, *Antiquum peractum sit*, 128-129.

⁶⁷⁷ *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII. In het boek van ds. Rullmann valt, in weerwil van hetgeen de acta vermelden, te lezen dat ds. Rolloos met succes de aanvaarding van rijkssubsidie had weten te voorkomen (p. 61). In zijn wijze van formuleren, suggereert ds. Oberman juist dat ds. Rolloos niet tegen subsidiëring gekant was, maar dat het hem simpelweg niet gelukt was een toelage, overeenkomstig de overheidstegemoetkoming die de schoolvereniging te Buenos Aires had weten binnen te slepen, te verkrijgen (p. 129). Dat laatste is pertinent onjuist. De acta van 1911 (addendum LI) berichten namelijk dat ds. Van Lonkhuijzen, de toenmalige ‘superintendent’, de Nederlandse overheid bereid had gevonden vierentwintighonderd en zestienhonderd gulden bij te dragen aan de oprichting en instandhouding van een school in de Argentijnse hoofdstad respectievelijk Tres Arroyos.

⁶⁷⁸ *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII.

⁶⁷⁹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 61-62.

⁶⁸⁰ De kerkenraad had de voorkeur aan ds. Rolloos gegeven, omdat de Christian Reformed Church (in North America) de gereformeerde kerk te Tres Arroyos alleen financieel wilde ondersteunen indien zij een wettig in het ambt beves-

raad⁶⁸¹, een dienstbetrekking als gemeentepredikant in het vooruitzicht. Alvorens op haar gezag door ds. Sonneveldt (die zelf op gezag van de ouderlingen en diakenen te Buenos Aires als Evangelieverkondiger was aangesteld en daarmee evenmin een in de GKN geldige ordening tot predikant had ondergaan) in het domineesambt te zijn bevestigd, had hij op 1 maart 1913 een begin gemaakt met het geven van lessen aan de Nederlandse (gereformeerde en baptistische) schooljeugd in Tres Arroyos. Overspannenheid, een consequentie van de arbeidsintensieve dubbelfunctie dominee-bovenmeester, noodzaakte ds. Rijper echter in 1920 naar Nederland terug te keren en zich daar, na op grond van 'singuliere gaven'⁶⁸² (uitzonderlijke predikwaliteiten) benoemd te zijn tot volwaardige dienaar des Woords in de GKN⁶⁸³, aan de kleine gereformeerde kerk van Reeuwijk-Sluipwijk te verbinden.⁶⁸⁴ De beëindiging van zijn dienstverband in de stad van de 'drie stroompjes' had tot gevolg dat de school niet langer kon openblijven en de geloofsgemeente herderloos achterbleef.⁶⁸⁵

De calvinistencommune in Tres Arroyos zou welzeker eenzelfde onherroepelijk noodlot hebben ondergaan als die in Rosario, ware het niet dat in de jaren 1920 nieuwe immigranten uit Nederland zowel kerk als school een enorme impuls gaven. Gedurende een verblijf in zijn land van herkomst (in 1923 en 1924), hoofdzakelijk bedoeld om Nederlandse gereformeerden tot voorbede en offervaardigheid ten behoeve van hun Argentijnse kerkgenoten op te wekken, had ds. Sonneveldt, sedert 1915 predikant te Comodoro Rivadavia, een in het zuiden van Noord-Holland woonachtig gezelschap jongelingen geënthousiasmeerd voor emigratie naar Argentinië.⁶⁸⁶ Na hun aankomst op Zuid-Amerikaanse bodem, rond het midden van voornoemd decennium, namen zij terstond, met veel elan, de (re)organisatie van het chaotische, weinig vitaliteit vertonende gereformeerd-kerkelijk leven ter hand. Bach, De Filippini en Castrana weten met beslistheid te melden dat het hier gereformeerden met dolerende wortels betrof, van wie enkelen zich vestigden in San Cayetano (waar al ten tijde van de kortstondige Argentijnse ambtstermijn van ds. Van Lonkhuijzen enkele Nederlandse calvinisten woonachtig waren⁶⁸⁷) of, daartoe in 1936 aangespoord door de Argentijnse Staat, in de recente grondveste nederzetting San Francisco de Bellocq⁶⁸⁸, en van wie verreweg het merendeel

tigde Evangeliedienaar zou beroepen. Zie: Oberman, *Antiquum peractum sit*, 129, noot 454. Met het onverwacht snelle vertrek van ds. Rolloos brak de noot echter wet.

⁶⁸¹ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXXVII. In Tres Arroyos vormden de bestuursleden van de schoolvereniging, zoals in een eerdere paragraaf gezegd, tevens de consistorie van de gereformeerde kerk.

⁶⁸² Zie: noot 517; *De Heraut*, 10 oktober 1920.

⁶⁸³ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 64. Wat noodzakelijk was, omdat hij in Argentinië kerkelijk was geëxamineerd door ds. A.C. Sonneveldt (die zelf geen volwaardige preekbevoegdheid in de Gereformeerde Kerken bezat) en dus niet op kerkordelijk juiste wijze in het ambt was bevestigd.

⁶⁸⁴ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 267.

⁶⁸⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 64.

⁶⁸⁶ Tijdens deze reis heeft ds. Sonneveldt onder meer gepreikt in de gereformeerde kerk van Aalsmeer. Zie: noot 658.

⁶⁸⁷ Zie: noot 638.

⁶⁸⁸ Abusievelijk 'S. Francisco de Bellocq' genoemd in de publicatie van Bach c.s. (p. 59). Ds. Rullmann beweert ten onrechte dat zich in San Francisco de Bellocq een zelfstandige kerkgemeente heeft ontwikkeld (p. 6). Gezien de korte af-

in het stadje Tres Arroyos zelf neerstreek.⁶⁸⁹ Daar Bach en de zijnen evenwel nalaten een bewijsplaats te noemen, geen enkele andere bron hun claim dat de groep landverhuizers uit de Haarlemmermeerpolder van dolerenden huize was, bevestigt, en deze landsstreek daarenboven bekendstond als een *afgescheiden* bolwerk⁶⁹⁰, kunnen bij die beslistheid de nodige vraagtekens geplaatst worden. Wellicht hebben zij op grond van de door de nieuwkomers tentoongespreide dadendrang – die zo kenmerkend was voor de dolerende mentaliteit⁶⁹¹, maar, omdat zij “ook op veel afgescheidenen grote aantrekkingskracht” uitoefende⁶⁹², na 1892 een stempel op de *gehele* GKN-gemeenschap (‘oud-A’ inclus) drukte –, verondersteld dat dezen uit dolerende families afkomstig waren. Hoe het ook zij, of de *nuevos inmigrantes* nu wel of niet uit de ‘B-bloedgroep’ in de GKN stamden, hun komst bezorgde de gereformeerde ‘kolonie’ te Tres Arroyos in ieder geval “een gezondmakende bloedtransfusie. Vanaf dat moment ging het in stijgende lijn.”⁶⁹³ De lokale gereformeerde kerk kreeg niet alleen meer leden, de nieuwkomers vergrootten haar levendigheid ook door kerkgebonden jeugd-, mannen en vrouwenverenigingen te formeren, waarin het Nederlands tot diep in de jaren 1950 de omgangstaal zou blijven.⁶⁹⁴ Buitendien maakte hun aanwezigheid in de tweede helft van de jaren twintig de (her)oprichting van de enkele jaren eerder ter ziele gegane lagere school mogelijk – die ditmaal niet afhankelijk was van baptistische medestand, maar kon worden gegrondvest op exclusief-gereformeerde grondslag, en binnen wier muren tot halverwege de jaren 1940, toen zij het Spaans als tweede voertaal introduceerde, evenzeer volledig in het Nederlands gecommuniceerd werd. Om werkdrukgerelateerde problemen als die met ds. Rolloos en ds. Rijper te voorkomen, besloot de (geredresseerde) schoolvereniging de functie van bovenmeester los te koppelen van het ambt van predikant en uitsluitend ter bekleding van eerstgenoemde post een geloofsgenoot uit Nederland te laten overkomen. Om haar bestaan ook op de langere termijn te garanderen, bood de school ouders die niet in de gelegenheid waren hun kinderen dagelijks tussen huis en school te laten pendelen, de mogelijkheid hun kroost als interne leerlingen in te schrijven. En om niet compleet afhankelijk te zijn van de ‘vrijgevigheid der broeders’, verzocht de schoolvereniging de Nederlandse regering met succes haar een subsidie toe te ken-

stand tot Tres Arroyos, zullen de gereformeerden in voornoemde plaats tot de bestaande gemeente in laatstgenoemde stad hebben behoord. Wel kwam in San Francisco de Bellocq een aparte kring tot wording, waarin, althans in de jaren 1950, “afwisselend een spaanse en nederlandse dienst gehouden [werd]” (p. 67).

⁶⁸⁹ Het gros van degenen die zich in de jaren 1920 in San Cayetano hadden gevestigd, vervoegde zich in 1932 alsnog bij de Nederlandse ‘kolonie’ in Tres Arroyos. Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 65.

⁶⁹⁰ J.Th.M. Bank en M.B. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (’s-Gravenhage 2000), 357; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 77; P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2006), 194.

⁶⁹¹ M. te Velde, ‘Verenigd op weg naar 1892’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* XV.36 (1992), 32-46, aldaar 35; Augustijn, ‘De spiritualiteit van de dolerenden’, aldaar 155.

⁶⁹² Amelink, *De gereformeerden*, 42.

⁶⁹³ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 64-65.

⁶⁹⁴ *Ibid.*, 71.

nen.⁶⁹⁵ Ofschoon de Nederlandse taal uiteindelijk geheel door het Spaans is verdrongen en de rijksbijdrage in de loop der tijd is stopgezet⁶⁹⁶, vormt de protestantse lagere school⁶⁹⁷, als ‘Colegio Hollandés’, in de samenleving van Tres Arroyos tot op de huidige dag een zichtbaar markeringsteken van de Nederlandse, gereformeerde wortels van enkele honderden van haar ingezetenen.⁶⁹⁸

Plannen voor schoolstichting in Rosario zijn met de definitieve ineenstorting van de daar gevestigde gereformeerde kerk nooit geëffectueerd.⁶⁹⁹ In de zuidelijke stad Comodoro Rivadavia, waar zich eveneens een (kleine) gemeenschap van Nederlandse calvinisten bevond, zijn dergelijke voornemens wèl in praktijk gebracht. Zoals reeds kort is aangestipt, had ds. Sonneveldt in 1915 een beroep aangenomen van deze gemeente, die op een eigenaardige wijze tot stand gekomen was en een even merkwaardige ontwikkelingsgang zou doormaken. Negen jaren vóór de godvrezende Nederlanders te Comodoro Rivadavia, met hulp van ds. Sonneveldt (destijds nog verbonden aan het kerkje te Buenos Aires) in 1912 tot kerkinstituering overgingen, hadden Zuid-Afrikaanse Boeren⁷⁰⁰ (die etnisch, linguïstisch en religieus aan de Nederlanders verwant waren⁷⁰¹ en allen tot de Nederduitse Gereformeerde Kerk (in Suid-Afrika)⁷⁰² behoorden) al een calvinistische congregatie gesticht. Hoewel deze ‘Boerengemeente’ tot 1906 door ds. L.P. Vorster en vervolgens, tot 1910, door ds. A.J. Jacobs van een degelijke structuur was voorzien⁷⁰³, was zij in de twee jaren voorafgaand aan de stichting van een Nederlandse gereformeerde kerk ter plaatse⁷⁰⁴, in verval geraakt.⁷⁰⁵ Aangezien zij in 1915, sinds het vertrek van laatstgenoemde Evangeliedienaar, nog steeds vacant was en haar vanuit Zuid-Afrika geen enkele ondersteuning meer werd geboden, besloot de Nederduits-gereformeerde kerk, zonder daarbij de bevoegde ecclesiastische instanties in Zuid-Afrika te hebben geconsulteerd, de door

⁶⁹⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 67-70.

⁶⁹⁶ *Reformatoisch Dagblad*, 17 november 1990.

⁶⁹⁷ Protestants-christelijk is de school altijd gebleven; zo opent de schooldag ook nu nog met een gezamenlijk gebed. Zie: *Leeuwarder Courant*, 24 december 2005.

⁶⁹⁸ *Trouw*, 1 april 2006.

⁶⁹⁹ Zie: noot 605.

⁷⁰⁰ Thans aangeduid als ‘Afrikaners’.

⁷⁰¹ D.H. Levinson, *Ethnic Groups Worldwide. A Ready Reference Handbook* (Phoenix 1998), 167-168.

⁷⁰² De Nederduitse Gereformeerde Kerk (in Suid-Afrika) heeft, wat haar ontstaansgeschiedenis betreft, niets te maken met de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende), hoewel veel van haar leden sympathiek stonden tegenover de theologie van NGKd-grondvester Kuiper (zie: J.J. Lubbe, ‘’n Bok vir Asasel? In gesprek oor ’n Suid-Afrikaanse aanklag teen Abraham Kuiper’, *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif* XXXVII (1996), 257-285) en zij een correspondentieband onderhield met de Gereformeerde Kerken in Nederland (zie: *De Waarheidsvriend*, 10 april 1969). In 1957 meldde het hervormd-gereformeerde *Gereformeerde Weekblad* (niet te verwarren met een gelijknamig blad dat indertijd verbonden was aan de GKN) bovendien dat “veel predikanten” van de Nederduitse Gereformeerde Kerk (in Suid-Afrika) theologisch waren opgeleid aan de Amsterdamse Vrije Universiteit. Zie: *Gereformeerde Weekblad*, 25 december 1957.

⁷⁰³ Swierenga, ‘A Paradise That Never Was’, 5.

⁷⁰⁴ De acta van 1908 berichten dat ds. Van Lonkhuijzen met de Boeren te Comodoro Rivadavia had “gecorrespondeerd. Onder de Boeren arbeide Ds. JAKOBS; maar wijl men dezen predikant niet Gereformeerde achtte, verklaarde vele lidmaten zich aan te willen sluiten bij B[uenos] A[ires]” (addendum LXXVII). Kennelijk woonden (sommige) Nederlandse gereformeerden diensten bij in het Afrikaanstalige Nederduits-gereformeerde kerkje.

⁷⁰⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 78.

de Nederlandse gereformeerde kerk te Comodoro Rivadavia beroepen ds. Sonneveldt te mandateren eveneens in haar diensten voort te gaan. Op termijn zouden de beide gemeenten dienen samen te vloeien tot één amalgaam en in afwachting daarvan trad de Nederlandse gereformeerde kerk niet direct toe tot de classis Buenos Aires.⁷⁰⁶ Langzaam raakten de Zuid-Afrikaanse en Nederlandse gereformeerde kerkgemeenschappen met elkaar verweven, maar de voorziene volledige versmelting bleef uit. Ontevreden over de dominantie van het Nederlandse element in het gezamenlijke gemeenschapsleven, richtte een ouderling van de Afrikaanstalige Nederduits-gereformeerde kerkenraad (die nog altijd apart van de consistorie van de Nederlandse gereformeerde kerk functioneerde⁷⁰⁷), zich in het midden van de jaren 1920 tot de Nederduits-gereformeerde kerk te Kaapstad met het verzoek de banden met de Boeren in Comodoro Rivadavia te verstevigen.⁷⁰⁸ Prompt werd vanuit Zuid-Afrika een gedelegeerde naar de Argentijnse nederzetting gestuurd, wiens visitatie de Nederduits-gereformeerde kerkenraad ertoe aanzette de banden met haar Nederlands(talig)e evenknie te verbreken. Omwille van “de heilige beginsels wat op die spel gestaan het”⁷⁰⁹, wensten de Boeren tussen 1927 en 1938, pastoraal verzorgd door maar liefst vijf elkaar opvolgende predikanten⁷¹⁰, gescheiden van hun Nederlandse confessiegenoten (die ds. Sonneveldt in 1926 terug hadden zien gaan naar het kerkje te Buenos Aires⁷¹¹) te kerken⁷¹² – door ds. Rullmann cynisch becommentarieerd met de tegenwerping: “[k]rachtens welke ‘beginselen’ is duister.”⁷¹³ Zo gezwind als deze gescheidenheid was doorgevoerd, zo abrupt kwam zij aan haar einde: in laatstgenoemd jaar dwongen aanhoudende economische problemen en heimwee⁷¹⁴ het gros van de Boeren ertoe te remigreren. De achterblijvers, sinds 1937 her-

⁷⁰⁶ Zie: noot 651. Bach c.s. vertellen een andere (ontstaans)geschiedenis: “In 1912 wordt de Gereformeerde Kerk van Comodoro Rivadavia gesticht, met twee consistories (vanwege de verschillende moederkerken van de twee immigrantengroepen), hoewel de diensten samen worden gehouden, en de consistories eens per jaar samen vergaderen” (p. 57-58). Nergens wordt deze lezing bevestigd.

⁷⁰⁷ Afgaande op het in de voorgaande noot geciteerde relaas van Bach c.s., kerkten de Afrikaner en Nederlandse gereformeerden gezamenlijk, maar hadden beide groepen aparte kerkenraden. Kennelijk oefenden beide consistories alleen toezicht uit over leden van de eigen taalgemeenschap. De opmerking van ds. Rullmann dat gesproken is over “plannen voor gezamenlijke kerkbouw” (p. 79) rijmt dan weer niet met de bewering van Bach c.s. dat Boeren en Nederlanders gemeenschappelijke diensten hielden.

⁷⁰⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 79-80.

⁷⁰⁹ Geciteerd in: *Ibid.*, 81.

⁷¹⁰ D.W. Krüger, ‘Afrikaners in Argentina’, in: D.J. Potgieter e.a. eds., *Standard Encyclopaedia of Southern Africa I. Aan-Bac* (Kaapstad 1970), 199-202, aldaar 201.

⁷¹¹ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 34-35.

⁷¹² Het *Reformatorsch Dagblad* schrijft hierover: “Er deden zich de onvermijdelijke kerkelijke twisten voor, zoals die van 1927 in Comodoro Rivadavia. De Zuid-Afrikaanse ds. J.H. Hurter richtte toen naast de bestaande gereformeerde kerk een kerk op onder exact dezelfde naam: Iglesia Reformada Holandesa.” Zie: *Reformatorsch Dagblad*, 19 juli 2006. Ds. Hurter was inderdaad de eerste Zuid-Afrikaanse predikant die, na de komst van geledegeerde ds. A.D. Lückhoff, in 1927 de (van de Nederlandse gereformeerde kerk losgekoppelde) Nederduits-gereformeerde kerk diende. Zie: Krüger, ‘Afrikaners in Argentina’, 201. Het kerkje had in het Spaans dezelfde naam als de Nederlandse gereformeerde kerk, omdat vele talen het onderscheid tussen ‘Nederduits’ en ‘Nederlands’ niet kennen.

⁷¹³ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 82.

⁷¹⁴ Ds. Rullmann noemt raciale motieven als derde (met het motief van heimwee samenhangende) reden: “Ook Chubut kende zijn apartheidsprobleem. (...) Door de groeiende contacten via de stroom van steeds wisselende predikanten, die op korter of langer bezoek kwamen, werd het vuur van sterk nationale sentimenten voortdurend aangewakkerd. Dat heeft

derloos, werden, net als de eveneens predikantloze Nederlandse gereformeerden⁷¹⁵, twee maal per jaar bezocht door ds. Sonneveldt.⁷¹⁶ Een ultieme poging tot heroprichting van een eigen kerkje voor de Afrikaanstaligen in Comodoro Rivadavia mislukte, waardoor de versmelting van het plaatselijke Zuid-Afrikaanse en Nederlandse gereformeerde-kerkelijk leven, reeds in 1912 aangekondigd, na de Tweede Wereldoorlog eindelijk doorgang kon vinden.⁷¹⁷

De gereformeerden in Comodoro Rivadavia hebben zich dan wel op een onderscheidenlijke wijze ontwikkeld, wat hun inspanning voor de stichting van een eigen school betreft, geleken zij als twee druppels water ophun medegelovigen in Buenos Aires, Tres Arroyos en Rosario. Volgens Bach, De Filippini en Castrana ging in 1917 “een nederlandse [sic] school open, dicht bij Comodoro, in een plaats die ‘Sneeuw Poort’ heette⁷¹⁸ (...). De school begon met 20 leerlingen, waarvan [sic] de meeste [sic] een lange rit te paard moesten maken.”⁷¹⁹ Ds. Rullmann noemt minder details en weet slechts dat de gereformeerde school in deze Zuid-Argentijnse havenstad “nooit levensvatbaarheid heeft”⁷²⁰, ofschoon, in samenspraak met de Afrikaanstaligen, wel “werd gewerkt aan een doelmatige onderwijsvoorziening.”⁷²¹ Over haar functioneren noch over haar teloorgang is echter iets bekend; terwijl de acta van de generale GKN-synoden bijvoorbeeld wèl melding maakten van het bestaan van scholen of schoolverenigingen in de (drie) andere Argentijnse plaatsen waar een gereformeerde kerk gevestigd was⁷²², vermeldden zij niets over de oprichting of instandhouding van een instelling voor lager onderwijs op protestants-christelijke grondslag in Comodoro Rivadavia. De eerste opmerking van ds. Rullmann wekt het vermoeden dat de school vrij snel na haar opening, wegens een gebrek aan leerlingen of een tekort aan leermiddelen, gesloten is. Met steun van de lokale Boerengemeenschap hadden de Nederlandse gereformeerden wellicht een ‘school met de Bijbel’ kunnen openhouden, maar de Afrikaners kozen ervoor hun eigen weg te gaan. Aanvankelijk vertoonden laatstgenoemden in de schoolkeuze voor hun kinderen weinig eensgezindheid: een (klein) deel van de Afrikaner leerlingen volgde onderwijs op rooms-katholieke (privé) scholen – voor de meerderheid der Nederduits-gereformeerde Boeren waren dergelijke instellingen nochtans geen optie, want “[r]eeds

spanning en in een bepaald geval zelfs een rel in de pers en conflict met de officiële autoriteiten veroorzaakt. (...) Zeer terecht wordt het niet genomen dat vanuit raciale superioriteitswaan in de eigen onderdanen bejegend worden zoals gringo's (vreemdelingen) het blijkbaar in eigen land de negers doen.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 82-83.

⁷¹⁵ Wanneer deze Nederlandse gemeente in het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland is opgenomen, is onbekend. Zie: noot 651.

⁷¹⁶ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 84.

⁷¹⁷ Krüger, ‘Afrikaners in Argentina’, 201.

⁷¹⁸ Onduidelijk is waar deze ‘plaats’ gesitueerd was.

⁷¹⁹ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 58.

⁷²⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 67.

⁷²¹ *Ibid.*, 79.

⁷²² Voor Buenos Aires en Rosario, zie: *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXXVII. Voor Tres Arroyos, zie: *Acta G.S. GKN* (Zwolle 1911), addendum LI.

is 'n dozijn van ons dogters met Argentijners getrouwd en eerlank sal ons seuns ook die prooi word van die fonkelende swartogies van die Rooms Katholieke meisies, wat stellig en gewis braaivlees sal maak van sij hart”⁷²³ –, een ander deel bezocht openbare (staats)scholen, en de rest van de kinderen kreeg thuis les – in zeer elementaire zin: ouders die hun zonen en dochters zelf onderwezen, beperkten zich veelal tot het bijbrengen van Bijbelkennis en het geven van catechetisch onderricht.⁷²⁴ Na de ontvlechting van de Afrikaans-Nederduitse en Nederlandse gereformeerde geloofsgemeenschappen, aan het einde van de jaren 1920, zagen sommige Boeren echter kans een aan de eigen kerk en taalgemeenschap verbonden school op te bouwen: de echtgenote van ds. J.J. Wasserfall (de opvolger van ds. J.A. Hurter⁷²⁵, die in 1927 als eerste de ‘herrezen’, opzichzelfstaande Nederduits-gereformeerde kerk had gediend) leidde tussen 1928 en 1930 een “preparatory school” (een ‘voorbereidingsschool’, een in de Angelsaksische wereld bestaand onderwijstype dat elf- tot dertienjarigen tracht toe te rusten voor de hoogste middelbare onderwijsniveaus) “with Afrikaans as the medium of instruction.”⁷²⁶ De bestaansgrond van deze school bleek evenwel wankel: de laatste klassikale lessen vonden plaats in mei 1933 en pogingen een nieuwe school neer te zetten, strandden bij gemis van voldoende steun in eigen kring.⁷²⁷ Of Nederlandse gereformeerde kinderen het in de Afrikaanse taal (die Nederlandssprekenden zonder al te veel moeite kunnen verstaan⁷²⁸) gegeven onderwijs op de ‘voorbereidingsschool’ hebben gevolgd, is onbekend.

5. Evangelisatie

Van de (Nederlandse) scholen op gereformeerde of algemeen-christelijke grondslag die in Rosario, Buenos Aires, Comodoro Rivadavia en Tres Arroyos voor kortere of langere tijd hebben bestaan, wist alleen de school in laatstgenoemde plaats zich te handhaven. Zij dankte haar levensvatbaarheid hoofdzakelijk aan de omstandigheid dat zij ook bij niet-gereformeerde, niet-Nederlandse ouders “een verdiend prestige in het gebied” geniet⁷²⁹ en als uitvloeisel daarvan een halve eeuw na haar stichting al voor een kwart bevolkt werd door leerlingen “uit buitenkerkelijke of ongelovige gezinnen”⁷³⁰ (een

⁷²³ Geciteerd in: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 83-84.

⁷²⁴ Krüger, ‘Afrikaners in Argentina’, 200.

⁷²⁵ In het in noot 712 geciteerde artikel uit het *Reformatorsch Dagblad* ‘J.H. Hurter’ genoemd.

⁷²⁶ Krüger, ‘Afrikaners in Argentina’, 200.

⁷²⁷ *Ibid.*

⁷²⁸ De onderlinge verstaanbaarheid van Afrikaans- en Nederlandstaligen weerhield eerstgenoemden er evenwel niet van ‘taalproblemen’ te noemen als reden om vanaf 1927 afzonderlijke diensten te beleggen. De komst van geledeerde ds. A.D. Lückhoff, die te Comodoro Rivadavia in 1925, als eerste Zuid-Afrikaanse predikant in vijftien jaar, een Afrikaanstalige dienst hield, werd met “trane van oprechte dankbaarheid” begroet, voornamelijk omdat voor “die jongelingskap (...) die Hooghollands 'n vreemde en gans onbekende taal geweest het. Dit [= de kerkdienst in het Afrikaans, TK] was soos soete musiek vir hulle geweest en het die harte in elk hoekie geroer.” Geciteerd in: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 80.

⁷²⁹ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 57, 62.

⁷³⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 69.

percentage dat sedertdien alleen maar is gestegen⁷³¹). Hoeveel faam de school thans heeft, blijkt wel uit het relaas van een familielid van plaatselijke bewoners met Friese wortels: het Colegio Holandés wordt, zo was deze Sneker tijdens een bezoek aan zijn Argentijnse verwanten opgevallen, in Tres Arroyos beschouwd als “een gewone basisschool, maar met een speciale betekenis. (...) Holandes heeft namelijk niets met Nederland te maken. Het wil gewoon zeggen dat het een goede, betrouwbare Argentijnse opleiding is.”⁷³² De school draagt nog steeds een protestants-christelijk karakter⁷³³, maar verwelkomt kinderen uit anders- of niet-gelovige milieus met open armen – zeker niet alleen om haar voortbestaan te garanderen: hoewel zij aanvankelijk vooral beoogde nazaten van Nederlandse immigranten voor het gereformeerde geloof te behouden, is zij na 1945 “een belangrijk centrum voor evangelisatie” geworden.⁷³⁴ Door een ruimhartig toelatingsbeleid te voeren, kon de school, zo was de gedachte van haar bestuursleden, leerlingen met een niet-protestantse achtergrond in aanraking brengen met de Bijbelse boodschap – een motief dat indertijd ook in Nederland⁷³⁵ en door de gereformeerd georiënteerde Vereeniging voor Vlaamsch Protestantsch-Christelijk Onderwijs in België werd aangedragen als argument vóór de stichting van ‘scholen met de Bijbel’.⁷³⁶ Vanuit orthodox-calvinistisch oogpunt bezien, was in Zuid-Amerika nog een wereld voor het Evangelie te winnen: de Argentijnse velden waren, met een verwijzing naar Johannes 4:35, wit om te oogsten.⁷³⁷

De gereformeerden in België bezagen de verspreiding van het (door een rechtzinnig-protestantse bril gelezen) Woord Gods als hun absolute kerntaak: zij bestempelden hun kerken en scholen als “zendingsposten” of “zendingsgemeenten”,⁷³⁸ respectievelijk als “bruggehoofden voor het Evangelie in [het Vlaamse] Zendingsgebied”⁷³⁹, en het synodale comité dat hen bijstand bood, heette niet voor niets ‘deputaatschap voor de *Evangelisatie* in België’.⁷⁴⁰ Hun kerkgenoten aan de overzijde van de oceaan hebben zich, wat Bijbelverkondiging aangaat, minder bedrijvig betoond: pas vanaf de late jaren 1950, aan de vooravond van hun verzelfstandiging, zouden de gereformeerde kerken in Argentinië zich ten volle aan de volvoering van hun missionaire taak zetten. Daarmee is niet gezegd dat zij vóór die tijd geen enkele evangelisatorische activiteit hebben ontplooid: al in 1912 had ds. Rol-

⁷³¹ Zotekende het *Rotterdams Dagblad* in 2002 uit de mond van de honorair consul van het Koninkrijk der Nederlanden te Tres Arroyos het volgende op: “We kampen met een gebrek aan vers bloed. (...) De laatste immigrant arriveerde in 1954. Over dertig jaar wordt hier geen Nederlands meer gesproken.” In hetzelfde artikel werd het Colegio Holandés omschreven als een school “waar blauwogige kindjes en nazaten van Italianen en Spanjaarden een bont geheel vormen.” Zie: *Rotterdams Dagblad*, 2 februari 2002.

⁷³² *Leeuwarder Courant*, 18 november 1997.

⁷³³ *Rotterdams Dagblad*, 2 februari 2002.

⁷³⁴ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 69.

⁷³⁵ Zie, bijvoorbeeld: *Gereformeerd Weekblad*, 23 april 1955.

⁷³⁶ Zie, bijvoorbeeld: *De Torenwachter* IV.4 (september 1930), 2; IV.5 (oktober 1930), 2; IV.6 (november 1930), 1-2, aldaar 2; IV.7 (december 1930), 2; IV.11-12 (april-mei 1931), 3; VI.4 (januari 1933), 2.

⁷³⁷ Joh. 4:35.

⁷³⁸ *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Gent* IX.8 (augustus 1955), 2; XII.3 (maart 1958), 1.

⁷³⁹ *Ibid.* IX.8 (mei 1955), 4.

⁷⁴⁰ In 1975 herdoopt tot ‘deputaatschap voor de Zaken van de Belgische Kerken’. Zie: De Raaf, *Een open poort*, 11.

loos het *Kort Begrip der Christelijke Religie* (een ‘excerpt’ van de Heidelbergse Catechismus⁷⁴¹) naar het Spaans vertaald – zij het dat de translatie vooral was ingegeven door het “onvermogen van het opkomend geslacht onder de Hollanders te T[re]s A[rroyos] om de Nederlandsche taal te *verstaan*, laat staan te *lezen*”⁷⁴² –, terwijl een ouderling van de gereformeerde kerk in Tres Arroyos (de lokaal als ‘Don Diego’ bekendstaande Durk Zijlstra, wiens naam veelvuldig opduikt in de kroniek van ds. Rullmann) op eigen initiatief evangeliseerde, stichtelijke brochures verspreidde, Nederlandse preken vertaalde en in 1961, vlak vóór zijn overlijden, een Spaanstalige uitgave van Anne de Vries’ Kinderbijbel⁷⁴³ publiceerde.⁷⁴⁴ Ook heeft de kerk van Buenos Aires in 1912 kortstondig een zondagschool gehad en in de vroege jaren 1920 (zonder resultaat) de mogelijkheid verkend diensten in de Spaanse taal te organiseren.⁷⁴⁵ Daarnaast verscheen tussen 1943 en 1965⁷⁴⁶ in de kring van de gereformeerde kerken in Argentinië het maandblad *Juventud Calvinista* (*Calvinistische Jeugd*)⁷⁴⁷, waarop inzonderheid C.L.F. Sleebos (de toenmalige bovenmeester van de school te Tres Arroyos⁷⁴⁸) een stempel drukte en waarmee wellicht (deels) een missionair doel is nagestreefd. Dit laatste was zeker het geval bij evangelisatieperiodiek *La Palabra Fiel* (*Het Gelovige Woord*), dat van de pers rolde tussen 1933 en 1960⁷⁴⁹, en dat, naar de woorden van Diego Zijlstra in de eerste editie van dit tijdschrift, wenste “bij te dragen aan de verspreiding van het verlossende Evangelie in de spaanse [sic] taal, en, zo God het wil, op deze manier de politieke vrijheid [poogde] aan te vullen met de geestelijke vrijheid.”⁷⁵⁰ De brochure *De gereformeerde zending in Argentinië* somt nog enkele andere, losstaande verkondigingswerkzaamheden op: een Nederlands, gereformeerd gezin in het honderd kilometer

⁷⁴¹ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 197.

⁷⁴² *Acta G.S. GKN* (’s-Gravenhage 1914), addendum XII. Dit “onvermogen” nam evenwel niet weg dat de diensten in de gereformeerde kerk te Tres Arroyos nog lange tijd in het Nederlands gehouden zouden worden: “[p]as in 1936,” aldus ds. Rullmann, “werd de eerste avondmaalsdienst in het spaans [sic] gehouden.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 70. Ook in Buenos Aires lukte het voor het eerst in 1936 “eenmaal per maand, als spoedig elke zondag een spaanse dienst te houden.” Zie: *Ibid.*, 52.

⁷⁴³ A. de Vries, *El Gran Libro. Narraciones biblicas, trad. del Holandés por Diego Zijlstra I-II* (Buenos Aires 1961-1964).

⁷⁴⁴ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 17; Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 58; *De gereformeerde zending in Argentinië*, 22.

⁷⁴⁵ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 52.

⁷⁴⁶ W.L. Villalpando ed., *Las iglesias del trasplante. Protestantismo de inmigración en la Argentina* (Buenos Aires 1970), 133.

⁷⁴⁷ Forni, Mallimaci en Cárdenas, *Guía de la diversidad religiosa de Buenos Aires*, 81. [Sleebos wordt hier abusievelijk ‘Slebos’ genoemd, net als in Bach (p. 62).]

⁷⁴⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 68.

⁷⁴⁹ R. Benedetto en D.K. MacKim, *Historical Dictionary of Reformed Churches* (Lanham [1999] 2010), 484.

⁷⁵⁰ Geciteerd in: Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 61. Dit citaat is hoogstwaarschijnlijk omgezet naar de in de jaren 1970 gangbare spelling, omdat in 1933, het jaar waarin het betreffende artikel werd gepubliceerd, het woord ‘Spaanse’ bijvoorbeeld nog als ‘Spaansche’ geschreven werd. *La Palabra Fiel* laat zich goed vergelijken met *De Open Poort*, het evangelisatieblad van de gereformeerde kerken in België. In de geschiedenis van de gereformeerde kerken in Argentinië zijn eveneens periodieken verschenen die specifiek de eigen kerkleden op het oog hadden: *De Hollandsche Stem* (kortstondig verschenen in de vroege jaren 1910) en *Kerkblad voor Zuid-Amerika. Officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken in Zuid-Amerika* (gepubliceerd van 1927 tot en met 1959). Zie: *Ibid.*, 60; Benedetto en MacKim, *Historical Dictionary*, 484. Deze twee bladen vervulden dezelfde functie als de *Gereformeerde Kerkbode voor België* en het *Maandblad ten dienste van de Gereformeerde Kerken in België*.

ten noorden van Rosario gelegen provinciestadje Gálvez hield eigen godsdienstoefeningen aan huis en heeft een handvol toehoorders “tot het doen van belijdenis” aangezet⁷⁵¹; in Buenos Aires en badplaats Mar del Plata heeft ds. J.J. Pott (van 1950 tot en met 1956 namens de CRC aan de gereformeerde kerk in de Argentijnse hoofdstad uitgeleend, met de intentie nieuwe missionaire activiteiten te ontplooiën⁷⁵²) “evangelisatiewerk verricht door verspreiding van eenvoudige lectuur en huisbezoeken”; en in Comodoro Rivadavia evangeliseerde ds. J.S. Boonstra (van 1954 tot en met 1961 verbonden aan de lokale gereformeerde kerk⁷⁵³) via “een wekelijks radioprogramma, dat goed beluisterd werd.”⁷⁵⁴ Daar zij al hun (beperkte) krachten moesten aanwendden om zelf überhaupt te kunnen overleven, hebbende de gereformeerde kerken in Argentinië de in 1925 gedane uitspraak “dat het Woord Gods ook temidden van de volkeren alhier [moet] worden geplant”⁷⁵⁵, gedurende het overgrote deel van hun bestaan slechts op bescheiden schaal kracht kunnen bijzetten.⁷⁵⁶

Daarin kwam in 1957 verandering; in dat jaar verzocht de Christian Reformed Church (in North America) de classis Buenos Aires van de Gereformeerde Kerken in Nederland gezamenlijk evangelisatieprojecten in Argentinië op te zetten. De CRC, al vanaf het prille begin (het midden van de jaren 1890) bij de instandhouding van (Nederlandse) gereformeerde kerken in het Zuid-Amerikaanse land betrokken, zag in samenwerking op het gebied van Woordverkondiging aan niet- en andersgelovigen de ideale mogelijkheid een nog grotendeels ‘braakliggend’ zendingsterrein met de Evangelische spade te bewerken en tegelijkertijd haar betrokkenheid bij de weinig draagkrachtige Argentijnse calvinistenkerken, die op dat moment met de GKN in gesprek waren over losmaking van het Nederlandse kerkverband⁷⁵⁷, ook na hun ophandenzijnde zelfstandigwording te bestendigen. Een ingenieuze constructie werd uitgedacht om zowel buitenkerkelijken tot Christus te brengen – de Argentijnse kerken spraken in dit verband stevast van ‘zending’, hoewel strikt genomen de term ‘evangelisatie’ of ‘inwendige zending’ (de meeste Argentijnen behoorden immers tot de Rooms-Katholieke Kerk) meer op zijn plaats was⁷⁵⁸ – als de kerkleden zelf pastoraal bij te staan: een CRC-pre-

⁷⁵¹ Zie ook: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 52.

⁷⁵² *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 34-35.

⁷⁵³ *Ibid.*, 38.

⁷⁵⁴ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 19-20. Volgens de *Historical Dictionary of Reformed Churches* (p. 484) was niet ds. Boonstra, maar ds. Sonneveldt “the first Protestant to broadcast over the radio in Argentina.”

⁷⁵⁵ Geciteerd in: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 52.

⁷⁵⁶ *Ibid.*, 110.

⁷⁵⁷ *Ibid.*, 103-109.

⁷⁵⁸ ‘Zending’ (specifieker: ‘uitwendige zending’) is verkondiging van het Evangelie aan volkeren die nog niet met de Bijbelse boodschap in aanraking gekomen zijn. ‘Evangelisatie’ of ‘inwendige zending’ richt zich “op degenen die de kerk de rug hadden toegekeerd of op degenen die nooit enige relatie met de kerk hadden gehad: de verkondiging in de eigen en directe omgeving.” Zie: E.G. Hoekstra, *Christendom* (Kampen 2006), 235. Aangezien de CRC en de Argentijnse GKN-gemeenten met hun verkondigingsactiviteiten de “‘eigenlijke Argentijnen’ (...), die[,] hoewel traditioneel aan de R.K. Kerk gebonden, het evangelie niet kenden, omdat het hun nooit verkondigd was; mensen die, hoewel met de christennaam getooid, niet ontkerstend waren, maar nog nooit gekerstend waren geweest,” probeerden te bereiken, is

dikant zou in plaatsen waar hij als ‘zendeling’ zou komen te werken en waar een GKN-gemeente gevestigd was, lid worden van de consistorie van de betreffende gereformeerde kerk en, indien sprake was van een vacante gemeente, de functie van kerkenraadsvoorzitter op zich nemen.⁷⁵⁹ Naar Mar del Plata, waar in 1955, met een kern van vijftientig (deels Spaanssprekende, deels Nederlandssprekende) werkmansgezinnen als basis, een tot de GKN behorende gemeente was geïnstitueerd⁷⁶⁰, stuurde de CRC één missionaire predikant, die, ondanks zijn positie als leidsman van de kerkenraad van deze jongste loot aan de Argentijnse GKN-stam⁷⁶¹, meer betekend heeft voor de verkondiging van het Evangelie aan buitenkerkelijken dan voor de pastorale verzorging van de Nederlandstalige leden van dit kerkje⁷⁶², en wiens evangelisatiearbeid ten grondslag zou liggen aan de stichting van een tweede protestantse gemeente (‘*El Buen Pastor*’ geheten) ter plaatse, naast de in 1955 opgerichte gereformeerde kerk (getooid met de naam ‘*Arca de Noé*’), in 1976.⁷⁶³ Een tweede Noord-Amerikaanse evangelisatiepredikant werd uitgezonden naar de stad Sarmiento, op wier grondgebied (Nederlandse) gereformeerden al vanaf 1928 geregeld samenkomsten hielden en waar in 1956 een volwaardige gemeente was opgegaan.⁷⁶⁴ Hier bleek, anders dan in Mar del Plata, de door de dienaar des Woords in kwestie te vervullen rol als consistoriehoofd van de bestaande kerk niet ten koste te gaan van de eveneens door hem ter hand te nemen verbreiding van de Bijbelse boodschap onder niet-gereformeerden.⁷⁶⁵ Ook in Tres Arroyos en in Tandil, een stad die in 1967 een ‘iglesia reformada’ zou krijgen⁷⁶⁶, gingen CRC-verkondigers als ‘zendingen’ aan de slag.⁷⁶⁷ Ofschoon de gereformeerde kerken in Argentinië de daadkracht van de Christian Reformed Church ten zeerste waardeerden, waren

in dit geval sprake van ‘evangelisatie’. Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 110. Illustratief is hier het gebruik van het woord ‘gebonden’ in plaats van ‘verbonden’.

⁷⁵⁹ *Ibid.*, 112-113.

⁷⁶⁰ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 64. Op het moment van haar instituering was de gereformeerde kerk te Mar del Plata de vierde GKN-gemeente in Argentinië, naast de gereformeerde kerken van Buenos Aires, Tres Arroyos en Comodoro Rivadavia. Zoals bekend, was de gemeente te Rosario reeds lang tevoren ter ziele gegaan.

⁷⁶¹ Een gevolg van de in de vorige zin genoemde regeling dat in vacante gemeenten (waarvan die in Mar del Plata er één was) de Noord-Amerikaanse evangelisatiepredikanten de kerkenraad zouden voorzitten.

⁷⁶² Wat volgens ds. Rullmann “de nodige spanningen” met zich meebracht; de missionaire predikant in kwestie, ds. A. MacLeod, “voelde zich bij de arme [Nederlandstalige, TK] immigranten niet op zijn plaats. Hoe belangrijk zijn werk ook was voor het spaanstalig deel en de zending [hier is evangelisatie bedoeld, TK], de nederlandstaligen hadden daaraan weinig of bijna niets. Zij konden de preken niet volgen en wilden dus eigen diensten. Daarin werd gewoonlijk een preek gelezen.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 88.

⁷⁶³ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 64-65.

⁷⁶⁴ *Ibid.*, 65; *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 151. Ds. Rullmann (p. 85) noemt 1956 als institueringsjaar.

⁷⁶⁵ Zo schrijft ds. Rullmann: “In het kader van het zendingswerk van de Christian Reformed Church werd ds. Th. de Vries in Sarmiento geplaatst en werd toen waarnemend predikant van de gemeente daar [zie: noot 759, TK]. Onder zijn leiding ontwikkelde de gemeente zich in verblijvende mate.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 85.

⁷⁶⁶ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 66.

⁷⁶⁷ *Ibid.*, 20; Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 113.

zij toch niet helemaal gelukkig met de ondergeschikte positie die zij in het ‘gezamenlijke’ zendingswerk innamen.⁷⁶⁸

Om die reden benaderde de classis Buenos Aires in 1958 het generaal deputaatschap voor de Zending van de GKN met het verzoek haar, met het oog op de naderende formering van een zelfstandig kerkverband, meer middelen ter beschikking te stellen om minder afhankelijk te zijn van extern (Noord-Amerikaans) hulpbetoon. Wilden de Argentijnse gereformeerde kerken *werkelijk* als een autonome denominatie, als volwaardige zusterkerken van de GKN (en de CRC) in de internationale calvinistische kerkfamilie een plek krijgen, zo meenden hun voormannen, dan dienden zij op eigen kracht aan hun apostolaire en missionaire roeping gehoor kunnen geven.⁷⁶⁹ Vanuit een zeker schuldgevoel – de Gereformeerde Kerken hadden, in hun eigen beleving, hun verafgelegen classis in Argentinië op het punt van de evangelisatie lange tijd niet voldoende ondersteund –, besloten de zendingsdeputaten de Argentijnse kerken ter wille te zijn en twee afgevaardigden – de al veelvuldig genoemde ds. Rullmann, voormalig zendingspredikant in Nederlands-Indië, en dr. J.C. Gilhuis, destijds Evangeliedienaar in de gereformeerde kerk van Amsterdam-Watergraafsmeer⁷⁷⁰ en adviseur van het zendingsdeputaatschap⁷⁷¹ – naar Zuid-Amerika te zenden. Op voorspraak van de twee geëngageerde⁷⁷², nam de generale synode uiteindelijk in 1959 de beslissing de Buenos-Airese beede in te willigen.⁷⁷³

Vanaf dat moment onderhield de classis Buenos Aires op het terrein van de inwendige zending zowel met de Christian Reformed Church als met de Gereformeerde Kerken in Nederland contact en nam de evangelisatie een hoge vlucht: hoewel het geen sinecure was de wijze van deelhebbing aan de verkondigingsarbeid van beide betrokken kerkgemeenschappen op elkaar af te stemmen – de CRC wenste niet dat de door haar uitgezonden missionaire predikanten volkomen onderworpen zouden zijn aan het Argentijnse kerkverband-in-wording, terwijl de GKN de gemeenten in Argentinië juist de volle (eind)verantwoordelijkheid voor het inwendige zendingswerk wilden laten dragen⁷⁷⁴ –, werden, nadat een goede taakverdeling en territoriumafbakening was gemaakt, direct allerlei plannen uitgedacht en ten uitvoer gebracht. Zo stichtten de Argentijnse kerken in 1959 een eigen evangelisatiedrukkerij, de *Junta de Publicaciones de las Iglesias Reformadas en la Argentina* (*Publicatieorgaan van de Gereformeerde Kerken in Argentinië*), die als equivalent van de Belgisch-gerefor-

⁷⁶⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 114.

⁷⁶⁹ *Ibid.*, 119.

⁷⁷⁰ *Ibid.*, 115; H. Gilhuis, ‘Gilhuis, Jan Cornelis’, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme VI* (Kampen 2006), 90-91, aldaar 91.

⁷⁷¹ *Zeeuwsch Dagblad*, 10 november 1958. Diens vrouw M.A. Gilhuis-Smitskamp genoot in christelijk-literaire kring de nodige bekendheid. Zie: *Nederlands Dagblad*, 23 mei 2008.

⁷⁷² *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 14 mei 1959.

⁷⁷³ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 115.

⁷⁷⁴ *Ibid.*, 120.

meerde uitgeverij *De Open Poort* belast werd met het produceren en het in omloop brengen van stichtelijke traktaatjes in het Spaans.⁷⁷⁵ Naast de activiteiten van CRC-predikers in Mar del Plata, Sarmiento, Tandil en Tres Arroyos – in de laatste plaats zou in 1984 een tweede protestantse gemeente (‘*Cristo Vive*’) worden opgericht⁷⁷⁶ –, konden met Nederlandse hulp evangelisatieprojecten worden opgezet in de nederzettingen Plátanos, Quilmes, Coronel Brandsen – in deze drie dorpen zou het verkondigingswerk op den duur resulteren in de grondvesting van nieuwe ‘iglesias reformadas’⁷⁷⁷ –, Bernal, Temperley, San Cayetano, Claromecó, Olavarría, Chascomús – waar op de bouwvallige fundamenten van een in 1857 opgerichte presbyteriaanse gemeente een gereformeerde kerk tot wording zou komen⁷⁷⁸ –, Diadema Argentina en La Plata.⁷⁷⁹ Later zouden ook in Azul en Chillar zelfstandige kerkelijke gemeenten ontstaan.⁷⁸⁰ Daarenboven stelden de Argentijnse kerken in 1964 een eigen kerkelijke vormingsinrichting in en ontwikkelden zij een opleidingstraject dat veel gelijkenis vertoont met de constructie die in 2005 is uitgedacht voor aspirant-predikanten in de Hersteld Hervormde Kerk⁷⁸¹: waar hersteld-hervormde godgeleerdheidstudenten een algemeen lesprogramma moeten doorlopen aan de theologische faculteit van de Amsterdamse Vrije Universiteit en een aanvullend, kerkspecifiek deel aan het Hersteld Hervormd Seminarie⁷⁸², daar dienden theologanten die het ambt van dieenaar des Woords in de Iglesias Reformadas en la Argentina wilden bekleden, zich vanaf 1964 in te schrijven aan de interprotestantse Buenos-Airese Facultad Evangélica de Teología (wier wortels teruggingen tot 1884), waar zij een apart deel van het curriculum door aan de eigen kerkgemeenschap verbonden docenten onderwezen kregen.⁷⁸³ Aankomende dominees hoefden nu niet meer een studie aan de Theologische Hogeschool te Kampen of de Vrije Universiteit te Amsterdam dan wel aan één van de opleidingsinstituten van de Christian Reformed Church in de Verenigde Staten te volgen.⁷⁸⁴ Een laatste project dat rechtstreeks voortvloeyde uit de rond 1960 structureel aangevatte ver-

⁷⁷⁵ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 23.

⁷⁷⁶ *Ubicación de la Iglesia Reformada en el territorio nacional* (z.p. 2005), 3.

⁷⁷⁷ Respectievelijk in 1972, 1982 en 1988. Zie: *Ibid.*, 1-2.

⁷⁷⁸ Bach c.s. noemen 1961 als jaar van herinstituering. Zie: Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 66. Deze kerk werd in 1969 opgenomen in het verband van de Iglesias Reformadas en la Argentina. Zie: *Ubicación de la Iglesia Reformada*, 2.

⁷⁷⁹ De eerste drie nederzettingen staan opgesomd in: *De gereformeerde zending in Argentinië*, 24-27. De overige nederzettingen (met de drie voornoemde inclusief) worden genoemd in: Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 65-67. De dorpjes Bernal en Temperley, waar de Iglesias Reformadas en la Argentina groepjes presbyterianen pastorale verzorging boden, worden alleen vermeld in eerstgenoemde bron.

⁷⁸⁰ *Ubicación de la Iglesia Reformada*, 2.

⁷⁸¹ De Hersteld Hervormde Kerk werd in 2004 gevormd door behoudende (delen van) gemeenten in de Nederlandse Hervormde Kerk die niet wensten mee te gaan met de amalgamatie van de NHK, de GKN en de ELK tot de Protestantse Kerk in Nederland. Zie: Hoekstra en Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland*, 203-206.

⁷⁸² *Nederlands Dagblad*, 23 maart 2009.

⁷⁸³ Zij is met de in 1955 opgerichte Facultad Luterana de Teología (Lutherse Theologische Faculteit) in 1969 gefuseerd tot het Instituto Superior Evangélico de Estudios Teológicos (Evangelische Hogeschool voor Theologische Studiën). Zie: J.C. del Bello, O. Barsky en G. Giménez, *La universidad privada argentina* (Buenos Aires 2007), 149-150.

⁷⁸⁴ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 28-29. In de geschiedenis van de gereformeerde kerken in Argentinië heeft slechts één Argentijn-van-geboorte (met, zoals zijn achternaam verraadt, Nederlandse wortels) gediend: ds. J.L. van

kondigingsarbeid, betrof de verspreiding van het Evangelie via lokale radiostations.⁷⁸⁵ Om de bestendiging van deze evangelisatiewerkzaamheden te waarborgen, was de afspraak gemaakt dat de GKN en de CRC, ook na de verzelfstandiging van de Argentijnse kerken, (onder)steun(ing) zouden blijven geven.⁷⁸⁶

6. De zelfstandigwording van de gereformeerde kerken in Argentinië

De vanuit Argentinië, in de jaren 1950 steeds luider klinkende roep om meer ecclesiastische autonomie hing direct samen met het hierboven geanalyseerde proces van herbezinning op het bedrijven van evangelisatie. Aanvankelijk zochten de (Nederlandse) gereformeerden, naar de lijfspreuk van Guillaume Groen van Prinsterer, in het isolement hun kracht⁷⁸⁷ en kozen zij er welbewust voor hun eigenheid of ‘anders-zijn’ te benadrukken. Taal speelde daarbij een grote rol: vóór het midden van de jaren 1930 werd in de Argentijnse GKN-gemeenten – destijds drie in getal – tijdens erediensten, op kerkenraadsvergaderingen en op classisbijeenkomsten uitsluitend in het Nederlands geconverseerd, vanuit de vrees dat met het verdwijnen van het Nederlands als liturgische taal ten langen leste ook de voor het behoud van de Dordts-calvinistische traditie onmisbaar geachte banden met (het gereformeerde erfgoed in) Nederland verloren zouden gaan.⁷⁸⁸ Dat in de eerste helft van de twintigste eeuw voor de in Argentinië opgegroeide nazaten van Nederlandse immigranten “al meer het nederlands [sic] een vreemde en wat nog erger was een volkomen onbekende taal was” en dat met het vasthouden aan het Nederlands als voertaal bovendien “de poort van de evangelieverkondiging onder de argentinse [sic] bevolking (...) niet verder open[ging]”⁷⁸⁹, deed daaraan niets af. Een dergelijke houding was overigens niet alleen voorbehouden aan Nederlandse gereformeerden in Argentinië: in de eerste decennia van het bestaan van de Christian Reformed Church verkozen vele CRC-leden het Nederlands als middel om hun geloofservaringen uitdrukking te geven boven het Engels en meenden sommigen zelfs “dat God alleen Nederlands sprak en dat Hij hen niet zou verstaan als zij in het Engels tot Hem baden”⁷⁹⁰, terwijl in hedendaagse bevindelijk-gereformeerde geloofsgemeenschappen in Noord-Amerika nog altijd als stelregel geldt “dat de Nederlandse taal de rijkste is om

der Velde, die van 1938 tot 1949 aan de Theologische Hogeschool te Kampen gestudeerd had en in 1950 als gemeentepredikant verbonden werd aan de gereformeerde kerk van Tres Arroyos. Zie: Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 63; *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 279; *Reformatie Dagblad*, 5 december 1990.

⁷⁸⁵ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 31-32.

⁷⁸⁶ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 71.

⁷⁸⁷ Voor een uitgebreide studie naar de betekenis van deze leuze, zie: J. Kamphuis, *Evangelisch isolement. Over de zinspreuk “In ons isolement ligt onze kracht!”*, ter nagedachtenis aan Mr. G. Groen van Prinsterer, overleden 19 mei 1876, de vader van de antirevolutionaire richting (Groningen 1976).

⁷⁸⁸ Zie: noten 530 en 667.

⁷⁸⁹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 52.

⁷⁹⁰ N. van der Sijs, *Yankees, cookies en dollars. De invloed van het Nederlands op de Noord-Amerikaanse talen* (Amsterdam 2009), 75.

het bevindelijke leven uit te drukken” en “dat er voor bepaalde uitdrukkingen, die we kennen uit onze preken, beslist geen woord is in het Engels.”⁷⁹¹ Buitendien bleven ook anderstalige protestanten in Argentinië, zoals lutheranen uit Duitsland of met een Scandinavische achtergrond, zich in kerkdiensten langtijd van hun moedertaal bedienen.⁷⁹² Toen vanaf de late jaren 1930 de eerste generatie Nederlandse immigranten in rap tempo uitdunde, begon de Spaanse taal het Nederlands echter allengs te verdringen.⁷⁹³

Als gevolg daarvan gingen de gereformeerde kerken in Argentinië hun inbedding in en afhankelijkheid van een Nederlands kerkverband, hun marginale positie binnen de Argentijnse maatschappij en binnen het bredere Argentijnse protestantisme, en hun voorkomen als een geïsoleerde gideonsbende in toenemende mate als een probleem te ervaren. Hoewel het gros van hun leden in de jaren 1950 het Nederlands nauwelijks meer machtig was⁷⁹⁴, kleefde hen nog steeds een ‘uitheems’ imago aan: “[h]et spaans werd meer en meer de voertaal in de Kerken. Men keek met jaloersheid naar andere protestantse Kerken in Argentinië, die veel minder in een isolement leefden, veel meer getuigend in hun omgeving optraden. En vooral in verband met het werk naar buiten voelde men het als een belemmering, dat men nog altijd als nederlandse Kerk stond aangeschreven.”⁷⁹⁵ Voor het verkrijgen van vaste voet aan de Argentijnse grond en voor het ontplooiën van evangelisatieactiviteiten was dat ronduit funest: “[d]e kerken waren (...) gehandicapt. Zij leefden als vreemdelingen-kerken in een moeilijk te doorbreken isolement. Ook al werd spaans gesproken, het stempel van buitenlandse kerk is niet zo gemakkelijk uit te wissen. De ‘werfkracht’ was gering, om niet te zeggen nihil.”⁷⁹⁶ Wilden de gereformeerden in Argentinië de banden met de Nederlandse taal, culturen moederkerk voorheen zo hecht mogelijk houden⁷⁹⁷, nu wensten zij, zich beknot voelend in hun bewegingsvrijheid, “de door de nederlandse traditie gestelde grenzen te overschrijden.”⁷⁹⁸ Het lossen maken (en uiteindelijk zelfs het totaal doorsnijden) van hun formele gebondenheid aan de Gereformeerde Kerken in Nederland was niet alleen noodzakelijk om zich in missionair opzicht krachtiger te kunnen manifesteren of om, in lijn daarmee, betrekkingen met andere protestantse denominaties te kunnen aanknopen; ook de

⁷⁹¹ Geciteerd in: E. Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Hilversum 2010), 313. Zie ook: *Reformatisch Dagblad*, 25 juli 2008.

⁷⁹² A. W. Enns, *Man, Milieu, and Mission in Argentina. A Close Look at Church Growth* (Grand Rapids 1971), 119.

⁷⁹³ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 58. Toch zou het Spaans pas met de zelfstandigwording van de Argentijnse kerken als (enige) officiële kerktaal worden ingevoerd. Zie: *Ibid.*

⁷⁹⁴ *Ibid.*, 58.

⁷⁹⁵ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 19.

⁷⁹⁶ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 111.

⁷⁹⁷ Aan deze overtuiging gaf het weekblad *De Reformatie* in 1938 krachtig uiting: “Ofschoon deze kerken officieel met de Nederlandsche in verband zijn gezet (de classis Rotterdam heeft bizonder contact er mee te onderhouden), staat toch te vreezen, dat op den duur de Nederlandsche invloed verzwakken zal en het kerkelijk leven schade lijden zal.” Zie: *De Reformatie*, 16 september 1938.

⁷⁹⁸ Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 62.

omstandigheid dat de emotionele gehechtheid aan de Nederlandse taal en aan de GKN van de eerste generatie immigranten bij latere generaties vrijwel geheel ontbrak⁷⁹⁹ en het feit dat de verminderde kennis van het Nederlands communicatie met de kerkelijke organen in Nederland ernstig bemoeilijkte – ds. Rullmann schrijft dat leden van de Argentijnse consistories en de classis Buenos Aires op den duur “[d]e synodestukken (...) zelfs niet [meer] lezen [konden]”⁸⁰⁰ – versterkten het verlangen naar independentie. Daarenboven was de relatie van de gereformeerde kerken in Argentinië tot de GKN nooit geheel vrij van onderlinge spanningen geweest.

Ofschoon, zoals bekend, de Argentijnse gemeenten in 1917, na langdurig aarzelen aan Nederlandse kant, als ‘classis Buenos Aires’ inwoning in GKN-verband hadden verkregen, was het nadien namelijk allesbehalve vanzelfsprekend dat deze integrale inbedding in de Nederlandse ‘moederkerk’ een permanent karakter zou dragen. Stemmen van gereformeerden in zowel Nederland als Argentinië die zich hadden afgevraagd of het niet beter zou zijn wanneer de Zuid-Amerikaanse gereformeerde kerkjes zouden worden aangehecht bij de Noord-Amerikaanse Christian Reformed Church⁸⁰¹ – in Nederland meenden sommigen dat de geografische ligging van Buenos Aires vóór aansluiting bij de CRC pleitte (door ds. Rullmann terecht gepareerd met de opmerking dat New York vanuit de Zuid-Atlantische oceaanstreek even moeilijk bereikbaar was als Nederland⁸⁰²), terwijl in Argentinië enkelen van mening waren dat de CRC zich hulpvaardiger betoonde dan de GKN –, verstomden na 1917 allerm minst en gingen vanaf 1933 steeds luider klinken. In laatstgenoemd jaar deed een vraag van het ‘deputaatschap naar Artikel XIII der Kerkorde’ (belast met het voorzien in levensonderhoud van emeriti) met betrekking tot de emeritaatsrechten van de in Argentinië in het ambt bevestigde predikanten, wier domineeschap in Nederland niet erkend werd, de generale GKN-synode ertoe besluiten alles in het werk te stellen de classis Buenos Aires over te hevelen naar de CRC.⁸⁰³ De classis Rotterdam, fungerend als ‘verbindende schakel’ tussen Argentinië en Nederland⁸⁰⁴, contesteerde echter heftig, waardoor de synode “in 1936 ootmoedig bakzeil [haalde].”⁸⁰⁵ Tien jaar later laaide de discussie over het al dan niet uittreden uit de Gereformeerde Kerken en het zoeken van vereniging met de Christian Reformed Church – naar aanleiding van een artikel in het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer*, waarin de Groninger predikant P. Prins een pleidooi hield vóór aansluiting van de

⁷⁹⁹ In de jaren 1950 was, in de woorden van ds. Rullmann, het algeheel gevoelen in de Argentijnse kerken dat, “[o]ndanks alle goedbedoelde pogingen er wat van te maken (...), het verband met de Gereformeerde Kerken in Nederland ook meer schijn dan realiteit [was].” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 103.

⁸⁰⁰ *Ibid.*, 103.

⁸⁰¹ *Ibid.*, 26-27, 96.

⁸⁰² *Ibid.*, 27.

⁸⁰³ *Acta G.S. GKN* (Middelburg 1933), art. 173; addendum XXXI.

⁸⁰⁴ *Acta G.S. GKN* (Rotterdam 1917), 42-43; addendum LXI. [In tegenstelling tot eerdere en latere synodale handelingen, zijn deze acta niet onderverdeeld in artikelen. De nummers ‘42’ en ‘43’ verwijzen dan ook naar paginanummers.]

⁸⁰⁵ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1936), addendum XXI; Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 100-101 (het geciteerde gedeelte).

Argentijnse gemeenten bij de CRC⁸⁰⁶ – andermaal in volle hevigheid op. Terwijl de gereformeerden in Tres Arroyos, wier gemeente een meer etnisch-taalkundig ‘Nederlands’ karakter behouden had dan de andere calvinistenkerken in Argentinië⁸⁰⁷, erop aandrongen bij de GKN te blijven en sterk ageerden tegen de voorkeur van hun kerkgenoten in Buenos Aires vóór opname in CRC-verband, operde ds. Pott (nota bene door de CRC aan de Argentijnse kerken uitgeleend) in 1949 het radicale alternatief naar volledig zelfbestaan te streven.⁸⁰⁸

Niettegenstaande verschillen in waardering voor dit voorstel van ds. Pott, wisten de Argentijnse kerken in 1958, ter vergadering van de classis Buenos Aires, overeenstemming te bereiken en gezamenlijk het definitieve besluit te nemen de generale synode van de GKN te verzoeken actief mee te werken aan een gezwinde zelfstandigwording. De vijf gemeenten in Buenos Aires, Tres Arroyos, Comodoro Rivadavia, Mar del Plata en Sarmiento, zo motiveerde de classis haar resolutie, stonden niet alleen geïsoleerd ten opzichte van de hen omringende Argentijnse samenleving, maar verkeerden evenzeer in een isolement, wat hun geografische ligging en toegenomen Spaanstaligheid betrof, binnen het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland. Verzelfstandiging zou daarenboven een beter contact met de Argentijnse overheid mogelijk maken en nieuwkomers, zowel niet-gereformeerde Nederlanders (bij wie de GKN mogelijk associaties als ‘star’ en ‘gesloten’ opriepen⁸⁰⁹) als buitenkerkelijke Argentijnen (die niet tot een buitenlandse denominatie wilden toetreden), sneller op hun plaats doen zijn of gezwinder over de streep trekken zich bij één van de voornoemde kerkgemeenten te vervoegen.⁸¹⁰ Wilden de vijf congregaties, ten laatste, meer geïntegreerd raken in het bredere Argentijnse protestantisme, dan was het noodzakelijk dat zij eigenmachtig op specifiek-Argentijnse problematiek en ontwikkelingen konden reageren⁸¹¹ – vanwege hun status als classis, hadden zij daartoe binnen de GKN kerkrechtelijk tot dan toe niet de bevoegdheid. Daar het ondoenlijk werd geacht de classis Buenos Aires op te waarderen tot een aparte particuliere synode – de gereformeerden in Argentinië waren immers niet in de gelegenheid lasthebbers naar generale synoden af te vaardigen⁸¹² – en de voorheen tamelijk in zichzelf gekeerde GKN in de jaren 1950 ontvankelijk waren voor het oecumenische deelargument waarmee de Argentijnse kerken hun behoefte aan zelfstandigheid motiveerden, verkreeg de classis Buenos Aires vanuit Nederland alle medewerking en was

⁸⁰⁶ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 101.

⁸⁰⁷ Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina’, 340.

⁸⁰⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 102.

⁸⁰⁹ Zo schrijft ds. Rullmann dat “het voor emigranten, die in Nederland niet kerkelijk-gereformeerd waren, gemakkelijker [zou] zijn zich aan te sluiten bij een zelfstandige kerk, dan bij een kerk, waartegen zij in Nederland al of niet gerechtvaardigde bezwaren hadden.” Zie: *Ibid.*, 104. Zie ook: noot 574.

⁸¹⁰ *Acta G.S. GKN* (Apeldoorn 1961/1962), addendum LXXXIa; Bach, De Filippini en Pastrana, *De Gereformeerde Kerken in Argentinië*, 69-70.

⁸¹¹ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 126.

⁸¹² *Ibid.*, 103.

haar transformatie in een autonoom kerkverband op de generale GKN-synode van 1961 uiteindelijk niet meer dan een hamerstuk.⁸¹³ In hetzelfde jaar (1961) waarin, naar later bleek, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk de eerste stappen zetten om voortaan *samen op weg* te gaan⁸¹⁴, stemden de GKN er dus mee in dat hun Zuid-Amerikaanse dochterkerken in het vervolg een *eigen weg* zouden gaan. Onder de naam ‘Iglesias Reformadas en la Argentina’ verlieten de gereformeerde kerken in Argentinië op 20 maart 1962 voorgoed de Nederlandse moederschoot.

7. Duiding der ontwikkelingen

Waar de ontwikkelingsgeschiedenis van de gereformeerde kerken in België, wier oorsprong eveneens te herleiden viel tot het laatste decennium van de negentiende eeuw, grote gelijkenissen vertoonde met die der GKN-gemeenten in Nederland, daar liet het gereformeerd-kerkelijk leven in Argentinië zich slechts in beperkte mate met dat in Nederland (en in België) vergelijken. Aan de ene kant deelden de naar het grootste Spaanstalige land van het Amerikaanse continent geëmigreerde gereformeerden met hun kerkgenoten in de Lage Landen een rotsvast geloof in de onmisbaarheid van (Nederlandstalig) protestants-christelijk onderwijs – net als in Brussel, Antwerpen, Gent, Mechelen, Denderleeuw en Boechout werd in Rosario, Buenos Aires, Tres Arroyos en Comodoro Rivadavia tegelijk met of net ná de instituering van een lokale gereformeerde kerk de oprichting van een gereformeerdgezinde school(vereniging) bijverd – alsook een hang naar behoud van hun godsdienstige eigenheid. Die twee zaken hielden ten nauwste met elkaar verband: op eigen ‘scholen met de Bijbel’ zouden de ‘waarheden des geloofs’ en de particulariteiten van de ‘gereformeerde zede’ aan volgende generaties kunnen worden doorgeven, en zou het risico, dat in onderwijsinstellingen op niet-protestantse grondslag immer op de loer lag, worden vermeden dat kinderen op school werden geconfronteerd met denkbeelden die rechtstreeks indruisten tegen hetgeen zij thuis en in de kerk te horen kregen. Aan de andere kant, echter, gaven kerksplijtende verdeeldheid en wanorde de Argentijnse gereformeerde kerken vooral in de eerste helft van hun bestaan een geheel eigen karakter, en hebben de gereformeerden in Argentinië, bij gebrek aan middelen en structuur, lange tijd weinig (zeker in vergelijking met hun in Vlaanderen levende broeders en zusters) aan evangelisatie gedaan. Bovendien had de aardrijkskundige afstand tot het moederland tot gevolg dat de gereformeerde kerken in Argentinië aanmerkelijk minder hecht aan de GKN verbonden waren dan de gereformeerde kerken in België. In een terugblik op bijna zeventig jaar correspondentie tussen Argentinië en Nederland, erkennen de GKN dat de classis Buenos Aires nooit heeft gefunctioneerd zoals zij kerkrechtelijk had moe-

⁸¹³ *Acta G.S. GKN* (Apeldoorn 1961/1962), addendum LXXXIa-b.

⁸¹⁴ Zie: noot 287.

ten functioneren en dat de inwoning van de Argentijnse kerken in GKN-verband “nimmer vruchtdragend” is geweest of zelfs “weinig betekenis” heeft gehad.”⁸¹⁵ De leden van voornoemde classis verklaarden, op hun beurt, “dat het opgenomen zijn in het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland voor een groot deel onzer kerken hier geen enkele waarde vertegenwoordigt, integendeel bepaalde bezwaren meebrengt.”⁸¹⁶ Bij lezing van dergelijke woorden, wekt het geen verbazing dat de kerkelijke wegen van de Nederlandse moeders en haar Argentijnse dochters in 1962 zijn gescheiden.

De geografische verwijdering tussen Nederland en Zuid-Amerika alsmede het tijdstip van hun zelfstandigwording heeft er bovendien voor gezorgd dat de Argentijnse gereformeerde kerken niet aan ‘verontrusting’ ten prooi zijn gevallen en een overwegend orthodoxer profiel hebben behouden dan het gros van de GKN-gemeenten in Nederlandstalig Europa. Nieuwe theologische zienswijzen, die vanaf de jaren 1950 een steeds grotere reikwijdte kregen, sijpelden de gereformeerde kerken in België, als consequentie van die inbedding in de classis Dordrecht en van het grote verloop van lidmaten en predikanten, gemakkelijk binnen, maar in Argentinië was daarvan geen sprake. Hoezeer de kerken dáár door traditie en behoudendheid gestempeld bleven, komt in het volgende voorbeeld ondubbelzinnig naar voren. In een artikel over de gereformeerde gemeenschap in Tres Arroyos constateerde het *Reformatorsch Dagblad* in oktober 1990 dat “de oudere generatie (...) nog behoudend [is].” Gevraagd naar de mening van de *Iglesias Reformada en la Argentina* (in het stuk ongelukkigerwijs afgekort tot ‘IRA’) over “abortus, euthanasie en vrije moraal cq. losse zeden”, antwoordde de in Argentinië geboren ds. P. W. Millenaar, de toenmalige predikant van Tres Arroyos, “dat er sprake is van moord, zodra de conceptie heeft plaatsgehad. (...) [W]ij [proberen] zoveel mogelijk vast te houden aan bijbelse waarden en normen. Als het de mening is zoals in Nederland, dat alles maar kan en mag, dan betekent dat (...) nog niet dat alles goed is.” Buitendien benadrukte hij, doelend op de participatie van vrouwen in het kerkelijk leven, met klem dat “het feminisme binnen de IRA van meer charitatieve aard [is].”⁸¹⁷ Niet alleen de afstand tot Nederland was aan deze consolidatie van rechtzinnigheid debet, ook de Spaanstaligheid van Argentinië had daaraan bijgedragen: de vreemde, anderstalige omgeving waarin de Nederlandse immigranten terechtgekomen waren, had hen volkomen doen terugvallen op de vertrouwde (geloofs)zekerheden van thuis, terwijl het handhaven van het Nederlands als liturgische taal hun isolement daarbovenop had versterkt. De taalbarrière had daarnaast het aanknopen van oecumenische contacten – in zoverre aan zulke betrekkingen vóór de jaren 1950 überhaupt behoefte was – met andere protestantse denominaties in Argentinië belemmerd; pas ná hun verzelfstandiging traden de gereformeerde kerken in Argentinië toe tot de interprotestantse

⁸¹⁵ *Acta G.S. GKN* (Apeldoorn 1961/1962), addendum LXXXIa.

⁸¹⁶ *Ibid.*

⁸¹⁷ *Reformatorsch Dagblad*, 2 oktober 1990.

‘Confederación de las Iglesias Evangélicas de la Argentina’ en de calvinistische ‘Asociación de las Iglesias Reformadas de la Argentina’.⁸¹⁸ Ten laatste had de Spaanse taal ook *binnen* de classis Buenos Aires voor problemen gezorgd; vier GKN-gemeenten in Brazilië, waarvan de oudste sinds 1933 tot deze classis behoorde⁸¹⁹, bedienden zich, naast het Nederlands, van het Portugees en hadden daardoor weinig voeling met de kerken in Argentinië.⁸²⁰ Toen in 1962 de Iglesias Reformadas en la Argentina tot stand kwamen, werden om die reden ook de gereformeerde kerken in Brazilië, voortaan aangeduid als de ‘Igreja Evangélica Reformada’⁸²¹, verzelfstandigd. Een handvol andere GKN-gemeenten buiten Nederland wachtte op termijn eenzelfde lot.

⁸¹⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 129-130; *De gereformeerde zending in Argentinië*, 24.

⁸¹⁹ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 37.

⁸²⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 93.

⁸²¹ Vanaf de jaren 1990 aangeduid als ‘Igrejas Evangélicas Reformadas no Brasil’. Zie: *Reformatorisch Dagblad*, 7 februari 1992. In een artikel uit 1989 werd nog de enkelvoudsvorm ‘Igreja’ gebruikt.

4. DE GEREFORMEERDE KERKEN ELDERS IN HET BUITENLAND

1. Brazilië

Leden van de GKN hebben sinds de samenvloeiing van de afgescheiden en dolerende kerken niet alleen geprobeerd een ‘stad op de berg’ gestalte te geven in Nederland, in België of in Argentinië; ook in Brazilië hebben zij getracht een ‘nieuw Sion’ op te bouwen. Ds. J.C. Houtzagers, onder wiens supervisie in 1955 de ‘Nederlandse protestantse kerk’ in de Braziliaanse metropool São Paulo tot stand gekomen was⁸²², greep op deze, in de geschiedenis van het christendom veelgebruikte metafoor terug, toen hij op 8 juli 1956 voor de laatste maal in de grootste stad van Brazilië preekte. “God laat Zijn eigen tempel afbreken, des Heren tempel,” hield ds. Houtzagers zijn denominationeel veelkleurige gehoor, bestaande uit enkele gereformeerden, een paar hervormden, twee vrijgemaakt-gereformeerden, twee vrij-evangelische protestanten, één christelijk-gereformeerde en één remonstrant (!)⁸²³, voor. “Zo was dan de stad Jeruzalem en de tempel, Gods huis, verwoest. En nu ging er te midden van het overgebleven volk de klacht op: ‘De Heer heeft ons verlaten. De Heer heeft ons vergeten.’ Is dat nu juist, dat Sion zo klaagt? Neen! Sion vergist zich. Sion keert de verhouding om. Sion had moeten belijden in diep schuldgevoel: ‘Wij hebben de Heer verlaten. Wij hebben de Heer vergeten.’ (...) Sion klaagt maar door, twijfelmoedig, misnoegd en hopeloos.”⁸²⁴ Oudtestamentisch Sion was God ongehoorzaam geweest en had daarvoor de wrange consequenties moeten dragen. Het (nieuw te bouwen) Sion in Brazilië of eender welke christengemeenschap in om het even welk land zou in geval van geloofsverzaking door God niet anders worden behandeld en diende er derhalve voor te waken dat Gods Woord niet langer als absolute norm voor leeren leven zou worden geëerbiedigd. Trouw aan de Schrift, toewijding aan Christus en dienstbaarheid aan Zijn Kerk – dáár kwam het, aldus de crux van ds. Houtzagers’ kanselrede, ook in Brazilië, waar men misschien eerder dan in Nederland in de verleiding zou komen het niet zo nauw te nemen met Gods geboden, op aan.

⁸²² Niet ds. J.C. Houtzagers, maar ds. J.J. Oranje was (vanaf april 1962) de eerste *gemeentepredikant* van de Nederlandse protestantse kerk te São Paulo. Zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 150. Ds. Houtzagers werd in 1955, namens de gereformeerde kerk van Driebergen-Rijsenburg, voor één jaar aan de in São Paulo woonachtige Nederlandse gereformeerden (en andere protestanten) uitgeleend, om hen pastoraal bij te staan en hen te begeleiden bij de kerkinstituering. Zie: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 juni 1955. Vóór ds. Houtzagers had dr. D.K. Wielenga Gzn., godsdienstleraar te 's-Gravenhage, enige tijd de pastorale verzorging van de Nederlanders te São Paulo op zich genomen. Volgens het *Utrechts Nieuwsblad* was het overigens niet vanzelfsprekend dat een *gereformeerde* Evangeliedienaar naar São Paulo werd uitgezonden: “Naar wij vernemen hebben drie door de secr. van de generale synode der Ned. Herv. Kerk (!) aangezochte predikanten voor uitzending naar Zuid-Brazilië bedankt en heeft ds Houtzagers zich thans bereid verklaard.” Zie: *Ibid.*, 22 juni 1955. Zie ook: Van den Berg, ‘Van Bijbelkring tot zendingskerk’, 81. De kerk van São Paulo was tot 1962 formeel zelfstandig (hoewel zij in de praktijk grotendeels afhankelijk was van steun van de Gereformeerde Kerken in Nederland), maar trad bij de totstandkoming van de Igreja Evangélica Reformada no Brasil (ontstaan als gevolg van de verzelfstandiging van de drie Braziliaanse gemeenten van de GKN) toe tot dit kerkverband. Zie: *Ibid.*, 84-86.

⁸²³ *Ibid.*, 82.

⁸²⁴ J.C. Houtzagers, *Siste viator. Reiziger, sta stil* (São Paulo 1956), 48.

De protestantse gemeente te São Paulo was één van de vier kerken die tussen 1933 en 1960 door Nederlandse emigranten in Brazilië werden opgericht en de enige van deze vier kerken die niet ressorteerde onder de classis Buenos Aires van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Gezien de achtergrond van de kerkgangers die haar diensten bezochten – de GKN waren het best vertegenwoordigd –, de samenstelling van haar consistorie – rond 1960 was slechts één kerkenraadslid niet van gereformeerden huize –, de kerkelijke binding van de predikanten die haar hebben gediend – alleen de opvolger van ds. Houtzagers, de Nederlands-hervormde ds. J.J. Stam, behoorde niet tot de GKN –, en haar nauwe betrekkingen met zowel de drie GKN-gemeenten in Brazilië als met het gereformeerde zendingsdeputaatschap⁸²⁵, was zij echter zeer nauw aan de Gereformeerde Kerken verbonden (wat wordt onderstreept door haar vermelding in historische overzichtslijsten van alle kerkgemeenten die op enig moment deel uitmaakten van de GKN⁸²⁶). Vierhonderd kilometer ten zuidwesten van miljoenenstad São Paulo, in de Nederlandse immigrantenkolonie Carambeí⁸²⁷, lag de oudste gereformeerde kerk van Brazilië. Het bijzondere aan deze congregatie was dat zij door een groep overwegend christelijk-gereformeerde landverhuizers, van wie de meesten vóór vestiging in Brazilië behoord hadden tot de CGK-gemeente in het Zuid-Hollandse 's-Gravendeel⁸²⁸, was opgericht, maar in 1933 (het jaar waarin zij officieel werd geïnstitueerd) werd aangehecht bij de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dat de Nederlandse calvinisten in Carambeí aansluiting zochten bij de GKN was eensdeels pragmatisch, anderdeels principieel van aard: de Gereformeerde Kerken hadden reeds enkele gemeenten buiten de Nederlandse landsgrenzen (in België en in Argentinië⁸²⁹) en voelden, in tegenstelling tot de toenmalige Christelijke Gereformeerde Kerk, de roeping zich over gereformeerdgezinde Nederlanders in de 'verstrooiing' te ontfermen⁸³⁰, terwijl zij bovendien, wat hun ontstaansgeschiedenis, hun theologie en hun geestelijk klimaat betrof, de CGK als kerkengroep het meest nabij stonden. In de nabijgelegen landbouwnederzetting Castrolanda, waar alle emigrantengezinnen, op twee hervormde families na, zich tot de GKN rekenden⁸³¹, kwam in 1952 een tweede gereformeerde kerk tot wording.⁸³² De kerkelijke homogeniteit van Castrolanda mag in eerste instantie wellicht bevreemding wekken, maar was allerminst uitzonderlijk: de door Nederlanders gecreëerde Braziliaanse 'kolonies'

⁸²⁵ Van den Berg, 'Van Bijbelkring tot zendingskerk', 81-84.

⁸²⁶ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 150; *Gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Leusden 1992), 193.

⁸²⁷ In het *NRC Handelsblad* van 1 mei 1998 is de plaatsnaam 'Carambeí' verward met de naam van zuivelcoöperatie 'Batavo', de grootste werkverschaffer in Carambeí.

⁸²⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 14 februari 1989.

⁸²⁹ Ook in Nederlands-Indië en Duitsland behoorden ten tijde van de kerkinstituering in Carambeí enkele gemeenten tot de GKN, maar in de inleiding is verklaard waarom deze kerken zich niet zomaar laten vergelijken met die in België en in Argentinië.

⁸³⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 1 september 1971.

⁸³¹ H. Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil* (Amsterdam 1959), 44. [In deze publicatie worden de Gereformeerde Kerken in Nederland, verwarrend genoeg, steevast 'Christian Reformed Churches' genoemd.]

⁸³² *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 37.

Holambra I en II droegen bijvoorbeeld een uitgesproken rooms-katholiek karakter, en in Monte Alegre was vrijwel de gehele populatie vrijgemaakt-gereformeerd.⁸³³ De stichting van een kerk in Arapoti⁸³⁴, een ‘volksplanting’ die in 1960, naar het voorbeeld van Carambeí en Castrolanda, door gereformeerde Nederlanders van de grond af was opgebouwd⁸³⁵, bracht het totale aantal GKN-gemeenten in Brazilië op drie.

Het lijkt welhaast een wetmatigheid dat overal waar gereformeerden woonden, vroeg of laat pogingen ondernomen zijn een ‘school met de Bijbel’ te grondvesten. Zo ook in Brazilië. Twee jaar na de instituering van een gereformeerde kerk, kon in Carambeí reeds een school haar deuren openen.⁸³⁶ Deze instelling voor lager onderwijs, een ‘voorloper’ van de in 1979 opgerichte ‘escola evangélica’⁸³⁷, werkte aanvankelijk met Braziliaanse leerkrachten van Duitse afkomst en liet in 1954 een eerste onderwijzer uit Nederland overkomen.⁸³⁸ Vanaf 1952 konden ook de kinderen uit immigrantenkolonie Castrolanda in hun eigen woonplaats onderricht volgen, in een school die in 1984 de naam ‘escola evangélica’ kreeg en sinds 1998, na een bezoek van de Nederlandse kroonprins, als ‘escola holandesa Prins Willem Alexander’ door het leven gaat.⁸³⁹ In Arapoti volgde de oprichting van een school eveneens spoedig op de instituering van een lokale kerk, terwijl in Unaí (Brasolândia), net als Monte Alegre hoofdzakelijk bewoond door vrijgemaakten⁸⁴⁰, nog vóór de totstandkoming van een kerk⁸⁴¹ tot schoolstichting kon worden overgegaan. Anders dan in Argentinië, waar slechts één van de door gereformeerde immigranten opgerichte scholen (het Colégio Holandês te Tres Arroyos) levensvatbaar bleek, hebben de hier genoemde ‘scholen met de Bijbel’ in Brazilië weten te overleven. Alleen de Nederlandse onderwijsinstellingen in Monte Alegre, op wier grondgebied in 1957 een school tot wording kwam⁸⁴², en in São Paulo, waar tot september 2010 een ‘escola holandesa’ (met een minder uitgesproken protestants-christelijk karakter) gevestigd was, hebben zich, wegens een

⁸³³ Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 34, 39; *De gereformeerde zending in Brazilië* (z.p. z.j. [± 1966]), 15. Hoewel de gemeenschap van Monte Alegre geheel uit vrijgemaakten bestond, was de kerk in deze kolonie een *opzichzelfstaande* gemeente, die formeel niet tot de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) behoorde. Zie: Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 39; *De Reformatie*, 5 juli 1952; *Acta G.S. GKV* (Enschede 1955), artt. 44a-b. Het *Reformatorsch Dagblad* van 20 november 1989 noemt Monte Alegre niet, maar wijst wel op het bestaan van een andere vrijgemaakt-gereformeerde kolonie in Brazilië: het dorpje Unaí. Bij de stichting van deze nederzetting, in 1985, waren vrijgemaakten betrokken die voorheen in Monte Alegre hadden gewoond. Zie: C.J.M. Wijnen, *De Nederlandse agrarische groepsvestigingen in Brazilië* ('s-Gravenhage 2001), 75.

⁸³⁴ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 18.

⁸³⁵ *Reformatorsch Dagblad*, 30 oktober 1985.

⁸³⁶ *Ibid.*, 20 mei 1987.

⁸³⁷ Cordeiro en Nascimento, ‘Escola Evangélica’, 105.

⁸³⁸ Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 22-23.

⁸³⁹ Cordeiro en Nascimento, ‘Escola Evangélica’, 104.

⁸⁴⁰ Zie: noot 833.

⁸⁴¹ De *Acta G.S. GKV* (Ommen 1993) maken melding van de instituering van de Igreja Reformada Colonia Brasolândia te Unaí, die een zusterkerkrelatie onderhoudt met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (art. 74). Deze kerk maakt géén deel uit van de Igreja Evangélica Reformada (no Brasil).

⁸⁴² Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 39.

tekort aan leerlingen, niet kunnen handhaven. Naast het instandhouden van vier scholen voor *primair* onderwijs, gelukte het de gereformeerden in Brazilië zelfs een oorspronkelijk door Noord-Amerikaanse presbyteriaanse zendelingen gecreëerde en later door de Igreja Presbiteriana do Brasil onderhouden school voor *secundair* lager onderwijs alsmede het aan deze school verbonden internaat te bekostigen.⁸⁴³

Ondanks de vele (financiële) moeiten waarmee de vestiging in een nieuw land gepaard ging⁸⁴⁴, viel het de gereformeerden niet zwaar een dergelijk geldelijk offer te brengen. Gedreven door “the conscious desire to retain the Calvinist principles and values in Brazil and to pass them on to the next generation”⁸⁴⁵, beschouwden zij onderricht in de Nederlandse taal en de vaderlandse godsdienstige traditie als een onmisbaar element van hun gemeenschapsleven. Op de vier lagere christelijke scholen werd daarom in eerste instantie ongeveer de helft van het lesprogramma in het Nederlands en de overige helft van het curriculum in het Portugees onderwezen.⁸⁴⁶ In de loop der tijd is de Portugese taal belangrijker geworden – de scholen worden dan ook allang niet meer uitsluitend bezocht door leerlingen met een Nederlandse (of protestantse) achtergrond en laten, teneinde teloorgang te voorkomen, iedereen toe, “op voorwaarde dat de ouders de bijbelse lijn van de school onderschrijven”⁸⁴⁷ –, maar voor de oudste generatie is het Portugees letterlijk een *vremde* taal gebleven. Een oudere inwonerster van Carambeí sprak namens vele leeftijdgenoten, toen zij in april 2011 aan het dagblad *Trouw* toevertrouwde: “Na zestig jaar in de kolonie spreek ik nog altijd nauwelijks Portugees, schandalig niet? Maar ja, toen ik hier kwam... Je leefde altijd in de kolonie...”⁸⁴⁸ Een mede-immigrant uit Arapoti had zich elf jaar eerder in de *Leeuwarder Courant* in soortgelijke bewoordingen uitgedrukt: “Van één ding heb ik spijt. Dat we verzuimd hebben goed Portugees te leren. Maar we hadden het altijd druk, druk, druk. Nu is het te laat.”⁸⁴⁹ Zinspelend op een beroemde uitspraak van dr. Martin Luther King⁸⁵⁰, kan dan ook gesteld worden dat het leven in de Nederlands-Braziliaanse ‘kolonies’ tot voor kort op geen enkel ander moment in de week méér gesegregeerd was dan op zondag: de gemiddelde leeftijd van de kerkgangers lag in de Nederlandstalige middagdiensten een stuk hoger dan in de Portugeestalige ochtendsamenkomsten.⁸⁵¹

⁸⁴³ *De gereformeerde zending in Brazilië*, 16-17; *Reformatorisch Dagblad*, 7 juli 2000.

⁸⁴⁴ *Terdege*, 4 juni 2003.

⁸⁴⁵ Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 45.

⁸⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 30 oktober 1985.

⁸⁴⁷ *Trouw*, 6 april 2011.

⁸⁴⁸ *Ibid.*

⁸⁴⁹ *Leeuwarder Courant*, 15 april 2000.

⁸⁵⁰ “We must face the sad fact that at eleven o’clock on Sunday morning when we stand to sing ‘In Christ there is no East or West’, we stand in the most segregated hour of America.” Geciteerd in: J. Barndt, *Becoming an Anti-Racist Church. Journeying Towards Wholeness* (Minneapolis 2011), 1.

⁸⁵¹ *Reformatorisch Dagblad*, 7 februari 1992; *Trouw*, 12 mei 2003; *Terdege*, 4 juni 2003. De kerk te Carambeí is pas in 2010 volledig overgeschakeld op het Portugees. Zie: *Trouw*, 6 april 2011.

De Portugeestaligheid van Brazilië belemmerde een vlotte integratie van de Nederlandse gereformeerden in de Braziliaanse samenleving – “[d]e afstand van de ongeletterde emigranten tot het spaans en portugees als voertaal en tot de latijns-amerikaanse cultuur als leef- en woonmilieu (...)” verduidelijkt ds. Rullmann, “is veel groter dan in de landen waarin engels voertaal is met een cultuurpatroon, dat veel meer met ’t eigene verwant is”⁸⁵² – én classicale samenwerking met de gereformeerde kerken in Spaanstalig Argentinië. Waar de Argentijnse GKN-leden vanaf de vroege jaren 1950 steeds minder gelukkig waren met het functioneren van de classis Buenos Aires, daar gold dit voor de gereformeerden in Brazilië in versterkte mate: zij verkeerden namelijk, net als eerstgenoemden, binnen de hen omringende samenleving en binnen het Zuid-Amerikaanse protestantisme in een isolement, maar namen, anders dan hun Argentijnse kerkgenoten, ook binnen de voornoemde classis, die Argentinië als ‘hartland’ kende en minder oog had voor specifiek-Braziliaanse problematiek⁸⁵³, een afgezonderde positie in. Hoewel de gereformeerden in Argentinië hun onvrede over de classis Buenos Aires vertaalden in een pleidooi voor dier ontmanteling en de vorming van een opzichzelfstaande denominatie, voelden de gereformeerden in Brazilië aanvankelijk weinig voor zelfstandigwording. Zij hoopten, losgemaakt van de Argentijnse kerken, als ‘eigen’ classis binnen de GKN opgenomen te kunnen blijven.⁸⁵⁴ Naarmate de tijd vorderde en de gereformeerden in Argentinië ondermeer de afstand tot Nederland en de voor de verkondigingsarbeid negatieve gevolgen van hun ‘uitheemse’ imago ter motivering van hun pleitrede aanvoerden, raakten zij evenwel overtuigd van de noodzaak tot verzelfstandiging, met als gevolg dat zij zich aan het einde van de jaren 1950 alsnog achter het ‘Argentijnse’ standpunt schaarden. Drie maanden na de toekenning van volledige autonomie aan de vijf gereformeerde kerken in Argentinië, verkregen daarom ook de drie gereformeerde kerken in Brazilië (op 18 juni 1962) zelfstandigheid.⁸⁵⁵ De Nederlandse protestantse kerk te São Paulo trad direct tot de aldus ontstane Igreja Evangélica Reformada (IER) toe⁸⁵⁶; de kerk van de vrijgemaakt-gereformeerden in Monte Alegre, die eveneens gevraagd was in de nieuwe denominatie op te gaan⁸⁵⁷, besloot zich afzijdig te houden.⁸⁵⁸ Sindsdien is de IER uitgebreid met gemeenten in Curitiba, Itararé en Tibagi, en een tweede kerk te Carambeí (Nova Holanda).⁸⁵⁹

⁸⁵² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 57-58.

⁸⁵³ *Ibid.*, 92-93.

⁸⁵⁴ *Acta G.S. GKN* (Apeldoorn 1961/1962), addendum LXXXIa.

⁸⁵⁵ De gereformeerde kerken in Argentinië waren uit het GKN-verband uitgetreden op 20 maart 1962. Van den Berg (p. 85) noemt 23 juli 1962 als oprichtingsdatum van de Igreja Evangélica Reformada.

⁸⁵⁶ Van den Berg, ‘Van Bijbelkring tot zendingskerk’, 84-85.

⁸⁵⁷ *Acta G.S. GKN* (Apeldoorn 1961/1962), addendum LXXXIb.

⁸⁵⁸ Hack, *Dutch Group Settlement in Brazil*, 39; *De gereformeerde zending in Brazilië*, 15.

⁸⁵⁹ Antropoloog J.F. Rickli noemt in zijn artikel over de IER de kerken van Curitiba en Itararé niet, maar wèl een kerk te Balsas. Zie: J.F. Rickli, ‘Religião e parentesco na colônia Castrolanda’, *Revista de Antropologia* XLVII.2 (2004), 493-527, aldaar 495.

Overeenkomstig de Iglesias Reformadas en la Argentina, bleef ook de Igreja Evangélica Reformada (no Brasil) aanzienlijk behoudender dan de vroegere gereformeerde ‘moederkerk’ in Nederland. Een duidelijke indicatie daarvoor was dat zij vanaf het midden van de jaren 1970, toen de GKN zich in een proces van gedaanteverandering bevonden en met verbazingwekkende snelheid transformeerden van een belijdenisvast bolwerk van rechtzinnigheid in een pluriforme, oecumenischgezinde geloofsgemeenschap, steeds vaker een beroep uitbrachten op dominees uit de meer traditionalistische Christelijke Gereformeerde Kerk, waarmee zij, net als met de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christian Reformed Church (in North America) correspondentiebanden onderhield.⁸⁶⁰ In Carambeí, bijvoorbeeld, werd de kerk van 1935 tot 1952 gediend door een CRC-predikant, vervolgens, tot 1973, door twee dienaren des Woords uit de GKN, en nadien door drie christelijk-gereformeerde voorgangers.⁸⁶¹ Ook in Arapoti stond in de jaren 1980 een CGK-dominee op de kansel.⁸⁶² Terwijl vernieuwingsdrang de GKN in de laatste drie decennia van de twintigste eeuw in zijn greep hield, bleven de gemeenten van de Igreja Evangélica Reformada de sfeer ademen van de Gereformeerde Kerken uit de jaren 1950. Het *NRC Handelsblad* typeerde Carambeí, Castrolanda en Arapoti in 1998 zelfs als “streng christelijke kolonies”⁸⁶³ – een kwalificatie die destijds zeker niet (meer) van toepassing was op doorsnee GKN-gemeenten in Nederland. Zes jaar eerder was het ook ds. L. W. Smelt, als missionair predikant verbonden aan de orthodox-hervormde Gereformeerde Zendingsbond, opgevallen “dat de IER-kerken, evenals andere emigrantenkerken in Canada en de v.s., behoudender zijn en orthodoxer dan de huidige Gereformeerde Kerken (syn.⁸⁶⁴) in Nederland. De tijd lijkt enigszins stil gestaan te hebben als het gaat om het kerkelijk leven. Ze hebben niet de ontwikkelingen en de discussies meegemaakt die de Gereformeerde Kerken in Nederland meemaakten.”⁸⁶⁵ Sterker nog: dergelijke discussies (over het Schriftgezag en medisch-ethische kwesties) hebben de Igreja Evangélica Reformada volkomen onberoerd gelaten; zo stelde de toenmalige dominee (van CGK-huize) te Carambeí in 1992, als antwoord op de vraag hoe het mogelijk was dat in de plaatselijke kerk gereformeerden (afkomstig uit de GKN), die in de ogen van leden van de CGK en de (Oud-)Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) inmiddels ver van het ‘pad der vad’ren’ waren afgedwaald, zij aan zij konden zitten met christelijk-gereformeerden: “[j]e hebt natuurlijk ook behoudende gereformeerden. En kwesties als abortus en euthanasie zijn bij ons nauwelijks aan de orde. (...) [O]ver homoseksualiteit wordt

⁸⁶⁰ *Reformatoisch Dagblad*, 15 januari 1983. De kerk in Carambeí zou ook in correspondentie staan met de Nederlandse Hervormde Kerk. Zie: *Ibid.*, 3 april 1974.

⁸⁶¹ *Ibid.*, 7 februari 1992.

⁸⁶² *Ibid.*, 30 oktober 1985.

⁸⁶³ *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998.

⁸⁶⁴ ‘Syn.’ staat voor ‘synodaal’, een woord waarmee de GKN sinds 1944 somtijds door andere denominaties in de gereformeerde gezindte – vooral door de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) – werden aangeduid.

⁸⁶⁵ *De Waarheidsvriend*, 13 februari 1992.

al helemaal niet gesproken.”⁸⁶⁶ Zijn voorganger (eveneens behorend tot de CGK) had een paar jaar tevoren al verklaard “dat de gemeente (...) niet zoveel zicht heeft op wat zich in Nederland afspeelt.”⁸⁶⁷ Aan méér zicht op de ontwikkelingen in het Nederlandse kerkendom hadden de gelovigen te Carambé geen enkele behoefte; zij koesterden het erfgoed van de calvinistische orthodoxie door uitsluitend homilieën te lezen die de toetssteen van de Drie Formulieren konden doorstaan – “geen preken zoals je die in de Gereformeerde kerken hier hoort,” maar “preken van vroeger.”⁸⁶⁸ Bijbelvastheid en belijdenisgetrouwheid, waaraan het huns inziens in de GKN meer en meer schortte, waren voor de leden van de IER onopgeefbare principes. Ds. Houtzagers had in Brazilië duidelijk school gemaakt.

2. Frankrijk

Volgens een (ietwat profaan) spreekwoord wil iemand die ernaar streeft zijn dagen in onbezorgdheid, rust en weelde door te brengen, ‘leven als God in Frankrijk’. Nederlandse gereformeerden begeerden daarentegen geen luxe of een overschot aan vrije tijd en waren graag bereid met een sober, hardwerkend bestaan genoegen te nemen, zolang zij maar konden leven *met* God in Frankrijk. Hun sterke gehechtheid aan de specifieke variant van het orthodoxe calvinisme waaraan de GKN uitdrukking gaven, bracht in het land waar in de optiek van de antirevolutionaire gereformeerden het aforisme ‘nous ne voulons plus de Dieu’ tot nationaal motto en de sententie ‘ni Dieu, ni maître’ tot staatsideologie verheven was⁸⁶⁹, drie kerken voort die zich tot de Franse maatschappij verhielden zoals de eerste christengemeenten in Klein-Azië zich tot hun nog niet gekerstende omgeving hadden verhouden.⁸⁷⁰ Hoewel zij, wat de institueringsdata van deze drie GKN-gemeenten betreft, de tweede in de rij was, heeft het kerkje in de provinciestad Sens de oudste wortels. Dáár, in het noordwesten van het Bourgondische departement Yonne, waren in 1924 en navolgende jaren enkele gereformeerde boerengezinnen neergestreken die iedere zondag, nu eens ten huize van de ene familie, dan weer op de boerderij van een andere familie, gezamenlijk een preek lazen.⁸⁷¹ Hun ontoereikende beheersing van de Franse taal alsook hun wens de ecclesiastische eigenheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland te bewaren, verhinderde hen aansluiting te zoeken bij een Franstalige kerk. Aanvankelijk stonden zij onder pastoraal toezicht van de gereformeerde kerk van Utrecht, aan wier kerkenraad de generale GKN-synode al in 1923 de geestelijke verzorging van het handjevol gereformeerden dat

⁸⁶⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 7 februari 1992.

⁸⁶⁷ *Ibid.*, 15 januari 1983.

⁸⁶⁸ *Ibid.*, 30 oktober 1985.

⁸⁶⁹ Abraham Kuiper verwees naar deze spreuken in zijn Stonelezingen. Zie: Kuiper, *Het calvinisme*, 2.

⁸⁷⁰ “De gereformeerden hielden zich zoveel mogelijk afzijdig van het Franse leven.” Zie: *Reformatorisch Dagblad*, 2 januari 1987.

⁸⁷¹ G. Knibbe, J.G. Los en J. Wilschut, ‘Op de Franse tour’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 19-20, aldaar 19.

reeds in Zuid-België (Wallonië) en Noord-Frankrijk woonachtig was, had opgedragen⁸⁷², maar door de onderlinge reisafstand kwam daarvan in de praktijk niets terecht. Pas nadat de gereformeerde kerk van Brussel in 1927 de taak van de Utrechter GKN-gemeente overnam⁸⁷³, verkregen de ‘verstrooiden’ in Noord-Frankrijk daadwerkelijk herderlijke bijstand. In februari 1930 reisde de toenmalige predikant van Brussel, ds. J. Maaskant, voor het eerst naar de Yonne af om aan de leden van de gereformeerde ‘huisgemeente’ Woord en sacrament te bedienen. Nadien zouden nog vele bezoeken volgen. Met de komst van refugiés uit Nederland, die in de Tweede Wereldoorlog naar de omgeving van Sens waren uitgeweken om aan de *Arbeitseinsatz* (de gedwongen tewerkstelling van mannen uit door het Derde Rijk bezette gebiedsdelen in Duitse fabrieken) te ontsnappen, en van wie sommigen zich daar na 1945 permanent vestigden, werd het ondoenlijk nog langer godsdienstoefeningen te houden bij één der gereformeerden thuis en werden voortaan (Nederlandstalige) diensten belegd in het gebouw van de *église réformée* te Sens.⁸⁷⁴ De benoeming van ouderlingen en diakenen, in juni 1946⁸⁷⁵, markeerde de officiële instituering van de gereformeerde kerk van Sens.

Direct na de intrede van de eerste predikant, ds. H.J. Winter, die tijdens zijn ambtsperiode in Antwerpen intensief betrokken geweest bij de Vereeniging voor Vlaamsch Protestantsch-Christelijk Onderwijs in België en het door haar uitgegeven mededelingenblad *De Torenwachter*, rijpte in Sens het plan een ‘school met de Bijbel’ op te richten.⁸⁷⁶ Bijstand van een te dien einde in Nederland opgericht steuncomité, de stichting ‘Vrienden van Paron’, stelde de gereformeerden in staat in het naburige dorpje Paron een oud kasteeltje aan te kopen en in een school annex internaat om te vormen, waardoor dit plan in 1949 kon worden verwezenlijkt.⁸⁷⁷ Voor het eerst sinds 1882, het jaar waarin het Franse onderwijssysteem was gelaïciseerd⁸⁷⁸, was daardoor op Franse bodem weer een (protestants-)christelijke school gevestigd.⁸⁷⁹ Daar de overheid “voor geen frank tussen[komt] bij deze grote kosten”⁸⁸⁰, zoals ds. Winter het op Vlaamse wijze uitdrukte in *De Kruisbanier*, had zij de grootste moeite haar hoofd boven water te houden. Het herdenkingsfeest naar aanleiding van het eerste lustrum van het schooltje werd om die reden aangegrepen om tot ruimhartige offerbereidheid op te roepen. Met een verwijzing naar de gereformeerde verbondsleer, herinnerde ds. Winter zijn toehoorders op de bewuste jubileumbijeenkomst aan het belang van onderwijs op protestantse grondslag:

⁸⁷² *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1923), art. 68.

⁸⁷³ *Acta G.S. GKN* (Groningen 1927), art. 56.

⁸⁷⁴ *Reformatorsch Dagblad*, 2 januari 1987.

⁸⁷⁵ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 156.

⁸⁷⁶ Knibbe, Los en Wilschut, ‘Op de Franse tour’, 20.

⁸⁷⁷ *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 8 oktober 1949; *De Kruisbanier* X.30 (26 juni 1954), 2-3; XXI.1 (8 januari 1965), 3.

⁸⁷⁸ *Ibid.* XVIII.31 (29 augustus 1962), 1.

⁸⁷⁹ *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 7 januari 1965; *De Stem* XCIV.4 (21 februari 1965), 1.

⁸⁸⁰ *De Kruisbanier* XXI.1 (8 januari 1965), 3.

“De oprichting van Paron nu vijf jaar geleden (...) [was] een kwestie van leven of dood voor de toekomst van onze gemeente, dat is dus van de Kerk van de Here Jezus Christus. (...) Het voornaamste dat wij mee naar Frankrijk gebracht hebben of dat wij hier gewonnen hebben is *niet* onze ferme, *niet* ons vee, *niet* ons land, *niet* ons kapitaal, maar dat zijn onze kinderen. Zij zijn het erfdeel des Heren. (...) Wat wij beoogd hebben en beogen is dit: onder afsmecken van Gods gunsten en zegen onze kinderen veilig te stellen ten aanzien van de macht van ongeloof en bijgeloof en ook op school hen dagelijks te doen horen van de Here Jezus Christus, onze en hun Zaligmaker en Heiland.”⁸⁸¹

Net als de *De Torenwachter*, wiens redacteurs weifelende of onverschillige christenouders in de jaren 1930 bij herhaling hadden gewezen op hun belofte, door hen tegenover God en ten overstaan van de gemeente afgelegd aan de doopvont, hun kind(eren) onderwijs te geven in overeenstemming met Zijn Woord en alles in het werk te zullen stellen deze toezegging te verwezenlijken⁸⁸², bezag ds. Winter het doopformulier, inzonderheid de neocalvinistische opvatting van de doop als opname in het verbond⁸⁸³, als de belangrijkste ‘troefkaart’ die hij, ter bekrachtiging van zijn pleidooi vóór het behoud van de school te Paron, kon uitspelen. Wanneer een ouderpaar in een omgeving woonde waar geen Bijbelgetrouwe onderwijsinstellingen gevestigd waren en apathisch in deze situatie berustte, zo preekte hij vermanend, “dan kunt ge uw kind wel laten dopen, ja en amen zeggen op het doopsformulier, samen met de gemeente Ps 105:5⁸⁸⁴ zingen en dan nog wel staande, dat is nog plechtiger, maar dan hebt ge het verbond van God met u en uw kinderen op sterk water gezet.”⁸⁸⁵ Beredeneerd vanuit de theologische veronderstelling dat dopelingen volledig opgenomen zijn in het verbond der genade (tenzij hun latere levenswandel anders uitwijst) en daarom onderwijs dienen te verkrijgen waarin hen voortdurend op het hart gebonden wordt dat zij alleen aanspraak op Gods verbondsbelofte (verlossing door Christus) kunnen maken indien zij getrouw Zijn geboden volgen, en waarin de aankweking van eerbied voor Zijn Woorden ontzagwekkende bewondering voor (de volmaaktheid van) Zijn schepping als primaire pedagogische doelstellingen van ieder afzonderlijk leerdomein (taal, rekenen, geschiedenis, aardrijkskunde, biologie) beschouwd worden⁸⁸⁶, was de stichting van een ‘school

⁸⁸¹ H.J. Winter, F.C. Gerretson en N.J. Hommes, *Om te gedenken. Vijfjaar Château de Paron, 5 oktober 1949–5 oktober 1954* (Rotterdam 1954), 7-8. [Oorspronkelijke cursivering.]

⁸⁸² Zie, bijvoorbeeld: *De Torenwachter* IV.5 (oktober 1930), 1; VI.9 (februari 1931), 2; VI.3 (november 1932), 1; XIX.1 (oktober 1946), 1.

⁸⁸³ Zie: noot 482.

⁸⁸⁴ “God zal Zijn waarheid nimmer krenken, Maar eeuwig Zijn verbond gedenken. Zijn woord wordt altoos trouw volbracht, Tot in het duizendste geslacht. ’t Verbond met Abraham, Zijn vriend, Bevestigt Hij van kind tot kind.” Psalm 105:5 in de berijming van 1773.

⁸⁸⁵ Winter, Gerretson en Hommes, *Om te gedenken*, 10.

⁸⁸⁶ *De Torenwachter* van april-mei 1931 verwoordde deze pedagogische doelstellingen aldus: op de ‘school met de Bijbel’ “kan het kind van zijn jongste jaren af door een geloovigen en geheiligden onderwijzer geleerd worden God te zien in elk stofje, elk plantje, elk schepsel. (...) [Het werk van die onderwijzer] zal in de eerste plaats er in bestaan het kind tot de wedergeboorte te brengen en verder zijn goddelijke gaven zoo te ontwikkelen, dat het zoo goed mogelijk in den weg zal kunnen wandelen, dien God voor dat kind heeft bereid.”

met de Bijbel' op het Franse platteland "niet geweest een luxe, een bevlieging, (...) een hobby⁸⁸⁷ (...), nog veel minder het scheppen van een unieke gelegenheid om enorm veel geldkwijt te raken"⁸⁸⁸, en was haar instandhouding een taak van de *gehele* gemeente des Heren, van het *gehele* kerkverband. Ds. Winter richtte zich in zijn gedachtenispreek dan ook specifiek tot de gereformeerden in Nederland: "[v]elen zouden zo gaarne hun kinderen, al hun kinderen naar Paron zenden. (...) O geve God, dat door de liefde van allen en in eigen kring en van onze vrienden in Holland zoveel mogelijk onzer kinderen het christelijk onderwijs kunnen volgen."⁸⁸⁹ De tweede spreker op de jubileumbijeenkomst, de in orthodox-protestants Nederland gerespecteerde retor F.C. Gerretson⁸⁹⁰, wees in een betoog dat qua strekking opvallend veel weghad van hetgeen ds. Van Lonkhuijzen in *Argentinië. Een belangrijk land ook voor Nederlanders* over Nederlandstalig christelijk onderwijs had geschreven, op een ander, minder theologisch gemotiveerd facet van de importantie van de protestantse school in Paron:

"Gij hebt in Paron een eigen school – en welk ene! – voor de vorming van uw kinderen gesticht. Het doel dier vorming behoort tweeledig te zijn. Ten eerste wenst gij ze te vormen tot volwaardige burgers van het nieuwe vaderland, waarin ze zullen hebben te werken en te leven en dit vereist volkomen beheersing van het Frans. Maar ten tweede wilt ge hen ook bevestigen in de eigenaard, het nationaal-religieuze karakter van uw kolonie; hen opvoeden tot Nederlandse Gereformeerden in Frankrijk: met de Christelijke deugden en het Calvinistisch karakter, die de kracht van uw maatschappelijk en uw gezinsleven uitmaken. En dat vraagt kennis van en liefde voor de Nederlandse taal en historie."⁸⁹¹

Hoewel zij niet alleen bezocht werd door leerlingen uit Sens, maar, dankzij het aan haar verbonden internaat, ook door gereformeerde kinderen uit het ongeveer vijftig kilometer zuidelijker gelegen dorp Châtillon-Coligny, waar op 15 december 1957 een zelfstandige GKN-gemeente geïnstitueerd werd⁸⁹², en zelfs door enkele jongelieden uit de ruim tweehonderd kilometer westelijker gelegen streek rond de stad Tours, waar zich een agrarische enclave van hervormde Nederlanders bevond⁸⁹³, was de Nederlandse 'school met de Bijbel' te Paron in 1970, éénjaarna haartwintigjarig jubileum, genoodzaakt haar deuren te sluiten.⁸⁹⁴ De giften uit Nederland, verkregen door inzamelingsacties van plaat-

⁸⁸⁷ Dit werd de gereformeerden wel vaker tegengeworpen. Zie: de paragraaf 'De VPCO als gereformeerde 'liefhebberij'' in het tweede hoofdstuk van deze verhandeling.

⁸⁸⁸ Winter, Gerretson en Hommes, *Om te gedenken*, 7-8.

⁸⁸⁹ *Ibid.*, 14.

⁸⁹⁰ Het is opvallend dat de Nederlands-hervormde F.C. Gerretson als spreker werd gevraagd, daar de school te Paron vrijwel uitsluitend bevolkt werd door leerlingen met een *gereformeerde* achtergrond en de op schrift gestelde toespraken van ds. Winter en Gerretson alleen werden toegestuurd aan de consistories van tot de GKN behorende kerkgemeenten. Zie: *Ibid.*, bijgevoegde rondzendbrief. Dat hij tóch te Paron als redenaar optrad, zegt iets over het aanzien dat Gerretson ook buiten hervormde kring genoot.

⁸⁹¹ *Ibid.*, 23.

⁸⁹² *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 37.

⁸⁹³ *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 22 november 1949. Zie ook: *De Kruisbanier* XXI.1 (8 januari 1965), 3.

⁸⁹⁴ In het schoolgebouw werd nadien "een tehuis voor franse kinderen met sociale aanpassingsproblemen" gevestigd. Zie: Knibbe, Los en Wilschut, 'Op de Franse tour', 20.

selijke gereformeerde kerken of van onderwijsinstellingen die bij de Vereniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs aangesloten waren, en de eigen bijdragen van de Nederlandse gereformeerden in Frankrijk bleken voor de conservatie van het schooltje in het ‘château de Paron’ ontoereikend te zijn.⁸⁹⁵

Naast Sens en Châtillon-Coligny, konden GKN-leden sinds de jaren 1940 ook in Parijs in een eigen gemeente kerken. In de Franse hoofdstad woonachtige gereformeerden belegden reeds vanaf het interbellum Nederlandstalige samenkomsten, aanvankelijk in samenwerking met orthodoxe hervormden en later als opzichzelfstaande groepering.⁸⁹⁶ De terugkeer van niet weinig rechtzinnige calvinisten naar Nederland dwong hen er aan het begin van de Tweede Wereldoorlog evenwel toe de contacten met hun Nederlands-hervormde stadgenoten te repareren en de gezamenlijke godsdienstoefeningen in ere te herstellen.⁸⁹⁷ Uit deze interprotestantse samenkomsten ontstond op 19 november 1944 de verenigde hervormd-gereformeerde kerk⁸⁹⁸ van Parijs, die zich vanwege haar bescheiden ledental al spoedig de bijnaam ‘vier-huisgezinnenkerk’ verwierf.⁸⁹⁹ Om haar voortbestaan veilig te stellen, is op het fundament van deze gemeente in 1948 een gereformeerde kerk geïnstitueerd⁹⁰⁰, die

⁸⁹⁵ *Reformatorsch Dagblad*, 2 januari 1987.

⁸⁹⁶ De eerste ‘eigen’ dienst werd gehouden in 1934. Zie: *Gids voor het Gereformeerde leven in België en Frankrijk* (Antwerpen en Hilversum 1938), 38.

⁸⁹⁷ *In Parijs kan het. Één Heere, één geloof, één doop* (Parijs z.j.), 3-4.

⁸⁹⁸ Deze kerknaam was nogal ongelukkig gekozen, omdat het adjectief ‘hervormd-gereformeerd’ in een Nederlandse kerkelijke context betrekking heeft op de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (thans: in de PKN). Daar de afkorting VHKG verwees naar zowel de NHK als de GKN, zou ‘verenigde hervormde gereformeerde kerk’ een betere naam geweest zijn.

⁸⁹⁹ Bos-Wolff en Badinier-Quaak, *Dat wonderlijke kerkje daar in Parijs zit Abraham*, 10.

⁹⁰⁰ Over de oprichting van de Parijse GKN-gemeente zijn drie verschillende lezingen in omloop. Met betrekking tot de verenigde hervormd-gereformeerde kerk (VHKG), merkte ds. H. de Reus in het *Friesch Dagblad* van 1 augustus 2006 op dat “[het] zowel inhoudelijk, als organisatorisch (...) voor de Nederlandse kerken voor een dergelijk [sic] constructie nog veel te vroeg [bleek] te zijn (...). Na enig getouwtrek tussen de diverse kerken kon het zo gebeuren, dat de van oorsprong overwegend hervormde VHKG in 1948 in de gereformeerde Eglise Réformée Néerlandaise veranderde; een opmerkelijk stukje Nederlandse kerkgeschiedenis!” (Deze uitleg wordt door Bos-Wolff en Badinier-Quaak onderschreven op bladzijde 10 van het in 1998 uitgegeven gedenkboek *Dat wonderlijke kerkje daar in Parijs ziet Abraham*: “Een beleidswijziging binnen de beide moederkerken in Nederland [= de NHK en de GKN, TK] leidt op 26 februari 1948 tot het institueren van de Gereformeerde kerk van Parijs.”) Het *Reformatorsch Dagblad* schreef op 2 januari 1987 dat de VHKG in 1948 niet werd ‘voortgezet’ als een gereformeerde kerk, maar dat zij uiteenviel door de toetreding van haar hervormde leden tot het nationale Franse calvinistische kerkverband (de Eglise Réformée de France). In reactie daarop institueerden haar gereformeerde leden een eigen gemeente: “De gedwongen oecumene leidde al snel tot botsingen. In 1948 gingen de hervormde leden over tot de Eglise Réformée de France en stichtten de gereformeerden de Eglise Réformée Néerlandaise.” G. Knibbe, J.G. Los en J. Wilschut stellen daarentegen op bladzijde 19 van het twaalfde deel van *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* dat de gereformeerde kerk beschouwd moet worden als een ‘afsplitsing’ van de VHKG: “Na de oorlog groeit het aantal gereformeerden weer en dat leidde tot de instituering van de Gereformeerde Kerk van Parijs met als eerste predikant ds. W.G. Scheeres (26 februari 1948). Na een conflict n.a.v. onder meer de wens van de synode en deputaten om ‘een eigen gereformeerd kerkelijk leven in Frankrijk’ in het leven te roepen wordt de samenwerking met de V.H.G.K. verbroken.” Onduidelijk is of de VHKG in 1948 ontbonden is, wat de eerste twee lezingen suggereren. Nadien duikt haar naam namelijk nog diverse keren in de protestantse pers op. In augustus 1948 schreef *De Reformatie*, naar aanleiding van een bezoek van een vrijgemaakte predikant aan de Franse hoofdstad op 20 juni 1948 (dus ná de institueringsdatum van de gereformeerde kerk die genoemd is in *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*): “In Parijs hebben ze [= GKN-leden of ‘synodaal’-gereformeerden, TK] kerkelijke gemeenschap aangegaan met de Hervormden, zoodat daar een Hervormd-Gereformeerde Kerk is, waar Synodale en Hervormde predikanten om de beurt voorgaan en aldus kerkje wordt gespeeld en een streep gehaald door Afscheiding en Doleantie (...).” Bo-

vervolgens werd aangehecht bij de GKN-classis Dordrecht.⁹⁰¹ Als protestadskerk en als kerk waartoe zich ook een significant aantal niet-gereformeerden rekende, droeg zij een ander karakter dan de (homogeen gereformeerde) gemeenten in Sens en Châtillon-Coligny. Het verloop in haar ledenbestand was aanzienlijk groter⁹⁰², waardoor, blijkens een verslag van het *Reformatorisch Dagblad*, de kerkelijke ontwikkelingen in Nederland de gereformeerden in Parijs niet onberoerd lieten: de krant constateerde “dat de gemeente zich ver heeft verwijderd van haar reformatorische oorsprong” en “dat de evangelieverkondiging in de Eglise Réformée Néerlandaise weinig overeenkomst [meer] vertoont met het reformatorisch getuigenis van de Fransman Calvijn. (...) Achter soms bekende termen gaat een ander evangelie schuil en de Christus aan wie gestalte wordt gegeven is niet de Christus der Schriften.”⁹⁰³ Toch gingen de theologische en liturgische veranderingen binnen de hoofdstroom van de GKN ook aan de twee Franse plattelandskerkjes niet voorbij; in tegenstelling tot de (eveneens in provinciedorpjes gelegen) gemeenten in Boechout en Denderleeuw, die bijna geheel bestonden uit autochtone, vanuit de Rooms-Katholieke Kerk overgekomen Vlamingen en daardoor langer antithetischen orthodox bleven, waren hún kerkbankjes gevuld met Nederlandse landverhuizers en immigrantenkinderen, wier banden met (het kerkverband in) Nederland veel hechter waren dan die der Boechoutse en Denderleeuwse gereformeerden. Zó kon het gebeuren dat zich daar, tot verbijstering (en afschuw) van het *Reformatorisch Dagblad*, aan de afbrokkeling van het ‘erfdeel der vad’ren’ geen halt toegeroepen werd: “[v]an het oorspronkelijke reformatorische karakter van de gemeenten in Sens en Châtillon is weinig overgebleven. De moderne theologie drong ook de Nederlandse gereformeer-

vendien stond op 29 april 1954 in *De Waarheidsvriend* het volgende te lezen: “In Parijs worden sedert enige jaren Hollandse kerkdiensten gehouden in een van de kerkgebouwen van de Eglise Réformée, de Franse Hervormde Kerk, in welke diensten zo ongeveer om-en-om een Nederlands Hervormd en een Gereformeerd predikant voorgaat. (...) Er is (...) óók een Hervormde gemeente te Parijs – puur Hervormd dus –, tot welke weliswaar door genoemde Hervormde-Gereformeerde gecombineerde gemeente destijds een verzoek gericht is tot samenwerking, maar die deze samenwerking heeft afgewezen.” Met de “genoemde Hervormde-Gereformeerde gecombineerde gemeente” wordt, blijkens het vervolg van het betreffende artikel, de Parijse gereformeerde kerk bedoeld: “In Parijs heeft, zo heet het, ‘de Gereformeerde Kerk kans gezien voet aan de grond te krijgen, o.a. dank zij ontrouw van Hervormde lidmaten en ... collega’s (die voor deze gecombineerde gemeente voorgaan n.l.).” Twee jaar later verscheen in het orthodox-hervormde *Gereformeerde Weekblad* een stukje met de kop ‘Verenigde Herv. Gereformeerde Kerk te Parijs’ (!): “Zoals de naam het uitwijst is het een vereniging van Hervormden en Gereformeerden. (...) In 1944 hebben Hervormden en Gereformeerden de handen in één geslagen om tot samenwerking te komen. (...) Het resultaat was dat bovengenoemde kerkgroep werd gesticht. Genoemde kerkgroep zocht direct contact met de Hervormde en Gereformeerde synode hier te lande. Het resultaat was dat de Gereformeerde Synode alle medewerking toezegde, maar de Hervormde Synode niet meedeed. (...) Ze hebben een vaste voorganger in de persoon van Ds F.J. Jonkhof, Geref. predikant. Deze vervult een bepaald aantal beurten in Parijs en de andere Zondagen preekt hij op het platteland. In de vrije beurten in Parijs treden meestal Hervormde predikanten op uit Nederland.” Hier wordt ook melding gemaakt van de “puur Hervormde” gemeente waarover *De Waarheidsvriend* al had geschreven: “[E]r is een eigen Hervormde scheur kerk [sic] (...) opgericht.” Op basis van alle hierboven geciteerde passages, kan worden geconcludeerd dat de in 1944 gevestigde VHKG in 1948 veranderd is in een gereformeerde kerk (of, zorgvuldiger geformuleerd: in een gemeente die is aangehecht bij de GKN, omdat de hervormde synode geen steun wenste te verlenen), maar dat in haar diensten ook nadien nog geregeld hervormde predikanten voorgingen. Opmerkelijk is overigens dat de in 1948 officieel gereformerd geworden gemeente zich in een brochure uit 1950 of 1951 nog presenteerde als ‘verenigde hervormd-gereformeerde kerk’. Zie: *In Parijs kan het*.

⁹⁰¹ Knibbe, Los en Wilschut, ‘Op de Franse tour’, 19.

⁹⁰² *Reformatorisch Dagblad*, 30 november 1972.

⁹⁰³ *Ibid.*, 2 januari 1987.

de kerken in Frankrijk binnen. De ambten werden opengesteld voor vrouwen. Het streven naar oecumene kwam steeds meer op de voorgrond te staan.”⁹⁰⁴ Enkele weken nadien typeerde het familieblad *Terdege*, nauw gelieerd aan het *Reformatorisch Dagblad*, de kerk te Châtillon-Coligny op overeenkomstige wijze: “[v]an het oorspronkelijk behoudende karakter is niet veel over. De prediking is doordrenkt van het modernisme. De psalmenbundel is ingewisseld voor het Liedboek voor de Kerken.”⁹⁰⁵ Toenemende ‘verfransing’ – de jeugd beschikte niet over de benodigde Nederlandse taalvaardigheid om Nederlandstalige preken te kunnen begrijpen⁹⁰⁶ – leidde ertoe dat de kerk te Châtillon-Coligny op 8 november 1973⁹⁰⁷ en de kerk te Sens op 1 juli 1977⁹⁰⁸ tot de *Église Réformée de France* toetraden.⁹⁰⁹ De kerk te Parijs bleef wèl van de GKN deel uitmaken en zou in 2004, toen de Gereformeerde Kerken opgingen in de Protestantse Kerk in Nederland, zelfs de enige buitenlandse GKN-gemeente zijn die niet was verzelfstandigd, was opgeheven of zich bij een andere denominatie had aangesloten.⁹¹⁰

3. Londen

“Wat in Brussel gebeurd is, kan ook in Londen geschieden.” Met deze verwachtingsvolle woorden poogde de latere vrijgemaakte voorman K. Schilder, de wordingsgeschiedenis van de gereformeerde kerk in de Belgische hoofdstad indachtig, in *De Reformatie* van augustus 1935 medestand te vergaren voor het plan een GKN-gemeente op te richten in Londen. Een bezoek aan enkele gereformeerde Nederlanders in Groot-Brittannië had hem ervan overtuigd dat het ook dáár, met voldoende steun uit Nederland, tot kerkinstituering zou kunnen komen. “Wij hebben in Brussel gezien, hoe een klein begin groote gevolgen hebben kan. Brussel heeft de organisatie van het kerkelijke leven zien aanvangen door slechts enkele personen. Thans hebben wij daar een goede gereformeerde kerk, met flink gebouw.”⁹¹¹ Anderhalf jaar later bracht Schilder de zaak, ditmaal als lid van het onderwijl geformeerde ‘Comité Gereformeerden te Londen’, nogmaals onder de aandacht en probeerde hij zijn betoog aan overtuigingskracht te laten winnen door naast de bloeiende kerk te Brussel ook de zegenrijke arbeid van ds. Maaskant onder de ‘verstrooide’ gereformeerden in enkele Noord-Franse departementen in zijn pleidooi te betrekken: “In Frankrijk (...) is bereikt, wat enkele jaren geleden niemand mogelijk

⁹⁰⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 2 januari 1987.

⁹⁰⁵ *Terdege*, 21 januari 1987.

⁹⁰⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 27 januari 1973; 7 augustus 1974; 2 januari 1987.

⁹⁰⁷ *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 37.

⁹⁰⁸ *Ibid.*, 156.

⁹⁰⁹ Het is opvallend dat de gereformeerde kerken te Sens en Châtillon-Coligny zich aansloten bij de *Église Réformée de France* (ERF), terwijl de GKN hechtere banden onderhielden met de *Églises Réformées Évangéliques Indépendantes*, een kerkverband dat in 1938 was opgericht als orthodoxe tegenhanger van de ERF. Zie: *Reformatorisch Dagblad*, 21 maart 1988; 7 oktober 2004.

⁹¹⁰ Vandaag de dag ressorteert zij onder de classis Dordrecht van de Protestantse Kerk in Nederland.

⁹¹¹ *De Reformatie*, 23 augustus 1935.

had geacht.” Naar analogie van de indertijd vanuit Brussel ter hand genomen pastorale verzorging van de gereformeerden in Frankrijk, hadden ook de gereformeerden in Engeland behoefte aan “een kerk, die voor de Londenaren betekenen kan wat Brussel voor Parijs (en Noord-Frankrijk) inderdaad betekent.”⁹¹²

Nu hadden Nederlandstaligen in de Britse hoofdstad al sinds het midden van de zestiende eeuw de mogelijkheid eigen diensten te houden en bij te wonen, in een voormalige kloosterkerk die koning Eduard VI hun in 1550 had geschonken⁹¹³, maar kerkbezoekers met een gereformeerde achtergrond vonden de godsdienstoefeningen in deze *Austin Friars Church* veel te “vermoderniseerd.”⁹¹⁴ De Nederlandse protestantse kerk te Londen was, in orthodox-calvinistische optiek, ontegenzeggelijk in vrijzinnig vaarwater terechtgekomen: haar kerkenraad had in 1903 met voldoening een afvaardiging naar een modern-protestantse conferentie gestuurd had in 1924, door het ambt van dienaar des Woords open te stellen voor vrouwen, andermaal blijk gegeven van haar liberaal-theologische sympathieën⁹¹⁵ – ter vergelijking: terwijl in 1911 in de (vrijzinnige) Algemene Doopsgezinde Sociëteit voor het eerst in Nederland een kerkdienst plaatsvond die door een predikante werd geleid, en vrouwen in de (eveneens moderngezinde) Remonstrantse Broederschap in 1915 preekbevoegdheid kregen⁹¹⁶, wisten rechtzinnige stromingen in de Nederlandse Hervormde Kerk de toelating van (ongehuwde) vrouwen op hervormde kansels tot 1958 te blokkeren⁹¹⁷ en bleef het predikambt in de Gereformeerde Kerken tot 1969 voorbehouden aan mannen.⁹¹⁸ Indruisend tegen vrijwel alle verbodsbepalingen van de gereformeerde zede, werden vanuit de *Austin Friars Church* later zelfs operabezoeken, cabaretavonden, volksdanslessen en recreatieve activiteiten op zondag – de dag des Heren (!) – georganiseerd.⁹¹⁹ Hoewel gereformeerde gezinden nog geprobeerd hebben tegen de stroom op te varen, door, met hulp van een GKN-predikant uit 's-Gravenhage, de Nederlandse kerk ertoe te bewegen iedere maand een meer rechtzinnige dienst te beleggen, konden zij het tij niet keren: hun voorstel binnen de muren van de *Austin Friars Church* vierwekelijkse orthodoxe bijeenkomsten toe te staan, werd door de kerkenraad resoluut getorpedeerd.⁹²⁰ Dientengevolge gingen zij, zogezegd, in doleantie.

⁹¹² *De Reformatie*, 15 januari 1937.

⁹¹³ P. Middleton en L. Hatts, *London City Churches* (Londen 2003), 40.

⁹¹⁴ *De Reformatie*, 23 augustus 1935.

⁹¹⁵ K.E. Sluyterman, *Kerk in de City. 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen* (Hilversum 2000), 30.

⁹¹⁶ C.M. van Driel, *Schermen in de schemering. Vijfopstellen over modernisme en orthodoxie* (Hilversum 2007), 104.

⁹¹⁷ A.J. Bronkhorst, *De vrouw in het ambt. Een discussie-handleiding bij de bespreking van de toelating der vrouwelijke lidmaten tot de ambten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk* (Utrecht 1980), 9.

⁹¹⁸ L.A. Werkman, ‘Op eigen wijze? De geschiedenis van de vrouw in het ambt’, *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme V* (1997), 254-273, aldaar 258.

⁹¹⁹ Sluyterman, *Kerk in de City*, 56.

⁹²⁰ *Ibid.*, 60.

Na eerst, onder de vlag van de in 1937 opgerichte ‘Vereeniging Johannes a Lasco’ (genoemd naar de Poolse kerkhervormer die een belangrijke rol had gespeeld bij de opbouw van het kerkelijk leven in de *Austin Friars Church*⁹²¹) en vanuit Nederland ondersteund door het ‘Comité Gereformeerden te Londen’ voor Woordgetrouwe samenkomsten in de Nederlandse taal te hebben geijverd, konden de gereformeerden op 16 april 1939 een eigen kerk institueren.⁹²² Ondergebracht bij de classis ’s-Gravenhage, werd deze kleine gemeente, wier godsdienstoefeningen werden gehouden in verschillende gehuurde lokaliteiten, aangesteld als pastoraal centrum voor alle Nederlandse GKN-leden in geheel Groot-Brittannië.⁹²³ Om deze omvangrijke taak voor de “gedurig in financiële moeilijkheden” verkerende⁹²⁴ kerk behapbaar te maken, stelde het ‘deputaatschap voor de geestelijke verzorging van de verstrooide gereformeerden in Engeland’⁹²⁵ haar in 1949 niet alleen in de gelegenheid een predikant voor het eigenlijke gemeentewerk in Londen – zoals het bedienen van Woord en sacrament in erediensten, die in de oorlogsjaren verzorgd waren door predikanten van de Free Church of Scotland en na de oorlog wekelijks in plaats van maandelijks werden gehouden – in dienst te nemen, maar maakte het haar tussen 1951 en 1966 tevens mogelijk kandidaat-predikanten – van wie H. Wiersinga, de latere dominee van de GKN-gemeente te Gent, de eerste was⁹²⁶ – voor het bezoeken aan buiten Londen levende gereformeerden aan te stellen.⁹²⁷ In de uitvoering van haar pastorale werkopdracht stelde de gereformeerde kerk in de meest volkrijke stad van West-Europa zichzelf tweemaal doel: enerzijds probeerde zij Nederlandse gereformeerden in Engeland voor de rechte leer te behouden en voldoende leden aan zich te binden om haar bestaanszekerheid veilig te stellen, anderzijds wilde zij slechts als kerkelijk ‘tussenstation’ dienen voor gereformeerde Nederlanders die zich permanent in het Verenigd Koninkrijk vestigden en hen ertoe te bewegen op termijn aansluiting te zoeken bij een tot een Engelstalige denominatie behorende geloofsgemeenschap.⁹²⁸ Gemeentelieden die tegelijkertijd als (gast)lid ingeschreven stonden bij een lokale Britse congregatie, waren in de Londense GKN-gemeente dan ook in de meerderheid.⁹²⁹ Volgens K.E. Sluyterman, schrijfster van een gedenkboek bij het vierhonderdvijftigjarig bestaan van de *Austin Friars Church*, had de gereformeer-

⁹²¹ *Reformatorsch Dagblad*, 2 november 2000. Hoewel Johannes a Lasco niet de bekendheid van een Luther of een Calvijn geniet, was zijn naam in gereformeerde kringen zeer bekend: Abraham Kuiper was in 1862 op een vergelijkende studie naar de kerkleer van a Lasco en Calvijn (getiteld: *Disquisitio historico-theologica, exhibens Joannis Calvinii et Joannis à Lasco de Ecclesia Sententiarum inter se compositionem*) gepromoveerd. Zie: J. Vree, *Kuiper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuiper, 1848-1874* (Hilversum 2006), 47.

⁹²² *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 105.

⁹²³ Sluyterman, *Kerk in de City*, 60; Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 9-10.

⁹²⁴ *Ibid.*, 11.

⁹²⁵ Ingesteld op de buitengewone generale synode van 1946. Zie: *Acta G.S. GKN* (Utrecht 1946), art. 125; addendum XIII.

⁹²⁶ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 35.

⁹²⁷ *Ibid.*, 10.

⁹²⁸ Sluyterman, *Kerk in de City*, 60.

⁹²⁹ J. van Andel, ‘De kerk van Londen. Werkterrein: Groot-Brittannië’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 22-23.

de kerk, hoewel zij juist het tegenstelde beoogde, door dit tweesporenbeleid een nogal wankel basis, omdat zij “als organisatie voortdurend bezig was ‘de poten onder haar eigen stoel weg te zagen’.”⁹³⁰ Toen, vanaf de late jaren 1960, de instroom van nieuwe leden afnam, jongeren afhaakten (bijvoorbeeld vanwege volledige toetreding tot een Engelstalige gemeente), het kerkbezoek daalde⁹³¹ en vanuit de GKN minder geld richting Groot-Brittannië vloeide⁹³² – in een vraaggesprek met ds. J.W. Bats, de laatste predikant van de gereformeerde kerk te Londen, merkte het *Reformatorisch Dagblad* in dit verband schamper op dat telkens wanneer “de Geref. synode de begroting behandelt van de eigen mensen in het buitenland ten behoeve van geëmigreerde Gereformeerden, (...) zuinig gekeken [wordt] naar het geld dat het kost om ‘de Gereformeerden overal ter wereld na te rijden’, zoals dan wordt gezegd”⁹³³ –, verloor zij bijgevolg grotendeels haar *raison d’être*. Herenigingspogingen met de *Austin Friars Church*, die haar uitgesproken vrijzinnige profiel ondertussen enigszins van zich had afgeschud⁹³⁴, liepen op niets uit, waarna de gereformeerde kerk te Londen zichzelf op 31 december 1979, ruim veertig jaar na haar totstandkoming, besloot op te heffen.⁹³⁵ Enkele leden vervoegden zich bij de Engelstalige gemeenten waarvan zij reeds (gast)lid waren, anderen sloten zich uit eigen beweging bij de *Austin Friars Church* aan.⁹³⁶ In het navolgende decennium zouden de oude wonden definitief geheeld worden: “[w]at niemand voor mogelijk had gehouden, gebeurde in 1992. Austin Friars kreeg een predikant van de gereformeerde kerk.”⁹³⁷ De ‘breuke Sions’ was, in Londen althans, gelijmd.

4. Curaçao

‘De classis waarin de zon nooit ondergaat.’ Deze reclameachtige, op het officieuze adagium van het koloniale Britse Rijk⁹³⁸ alluderende zinspreuk, die zo aan een brochure van de NCRV, de Nederlandse Christelijke Reisvereniging (niet te verwarren met de *radio*-omroep met dezelfde afkorting), ontleend had kunnen zijn⁹³⁹, was op het kerkbestuurlijke niveau van de Gereformeerde Kerken in

⁹³⁰ Sluyterman, *Kerk in de City*, 60.

⁹³¹ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 11; Van Aniel, ‘De kerk van Londen’, 22.

⁹³² Sluyterman, *Kerk in de City*, 89.

⁹³³ *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 1975.

⁹³⁴ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 11.

⁹³⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 1 december 1979.

⁹³⁶ Sluyterman, *Kerk in de City*, 90-91.

⁹³⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2000.

⁹³⁸ Geciteerd in: Th. Bartlett, “‘This famous island set in a Virginian sea.’ Ireland in the British Empire”, in: P.J. Marshall ed., *The Oxford History of the British Empire. The Eighteenth Century* (New York 1998), 253-275, aldaar 262.

⁹³⁹ Vanaf 1922 beoogde deze organisatie, aldus haar in juni 1923 verschenen eerste ledenblad, het volgende: “Een kind moet leeren staan, lopen, zien, bewonderen, aanbidden. Zoo ook de mensch. Zoo ook de Christen. Hij moet leeren zien. Hij moet leeren bewonderen. Hij moet leeren aanbidden. Daartoe een leerschool te zijn; aan velen voor dat onderwijs de gelegenheid te bieden; te trachten ze met vrucht dat onderwijs te doen volgen; ze op te leiden tot de aanbedding Gods, in de bewondering van de Scheppingsschoonheden, het is het doel, dat de Ned. Chr. Reisvereniging met haar kleine kracht, in trouw aan het beginsel, wil nastreven.” Geciteerd in: *De Reformatie*, 29 juni 1923. Het bestaan van twee

het derde kwart van de twintigste eeuw een gevlugde uitspraak.⁹⁴⁰ De goede verstaander wist onmiddelijk dat hier verwezen werd naar de classis 's-Gravenhage, wier ressort twee kerkjes in het toenmalige Nederlands West-Indië omvatte: één in Paramaribo, de hoofdstad van Suriname, en één in Willemstad, de grootste nederzetting van Curaçao. Laatstgenoemde kerk was, net als de GKN-gemeenten in België, Frankrijk en Londen⁹⁴¹, ontstaan uit onvrede over het reeds ter plaatse aanwezige protestantisme. Ten tijde van de ontkieming van gereformeerd-kerkelijk leven waren op het hoofdeiland van de Nederlandse Antillen twee kerken gevestigd wier diensten werden bijgewoond door calvinistische Nederlanders: de verenigde protestantse gemeente te Willemstad, in 1825, in het kader van de in het eerste hoofdstuk besproken kerkelijke unificatiepolitiek van koning Willem I, totstandgekomen als samenvoeging van de Curaçaose hervormde en lutherse gemeenten⁹⁴², en de aan haar verwante protestantse gemeente Emmastad, in 1930 gecreëerd om niet-rooms-katholieke personeelsleden van de Curaçaose Petroleum-Industrie Maatschappij (een dochteronderneming van Shell) in de gelegenheid te stellen vlakbij hun werkplek godsdienstoefeningen te houden.⁹⁴³ Hoewel beide kerken openstonden voor protestanten van eender welke gezindte, maakten hun ruime confessionele grondslag en 'vrijzinnige' voorkomen de gereformeerden hui verig zich bij één van hen aan te sluiten. Enkelen van hen vormden daarom een 'huisgemeente', waar iedere zondag een leerrede uit de GKN-gerelateerde preken serie *Menigerlei Genade* gelezen werd, en stichtten in 1930 de 'Vereniging tot bevordering van Gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao', onder wier vaandel zij zich datzelfde jaar in contact stelden met de generale GKN-synode.⁹⁴⁴ Zij vonden een genegen oor: de hoogste gereformeerde kerkvergadering vertrouwde de pastorale verzorging van de Nederlandse gereformeerden in West-Indië toe aan de kerk van 's-Gravenhage-West en besloot ds. J. Gispen uit Groningen naar Curaçao te zenden om de mogelijkheid van kerkinstituering te onderzoeken.⁹⁴⁵ Daar zowel ds. Gispen⁹⁴⁶ als de kerkenraad van 's-Gravenhage-West⁹⁴⁷ en de Curaçaose gereformeerden

verschillende protestants-christelijke verenigingen met dezelfde afkorting leidde in de kolommen van de orthodox-calvinistische pers af en toe tot hilariteit: "De N.C.R.V. legt beslag op een avond van de N.C.R.V. De Nederlandsche Christelijke Reisvereniging zal, de traditie getrouw, weer een radioavond geven (...). Ze heeft daarvoor gekregen een avond van haar naamgenoot, de N(ederlandsche) C(hristelijke) R(adio) V(ereeniging) (...)." Zie: *De Waarheidsvriend*, 29 april 1927. Zie ook: *De Reformatie*, 27 juni 1930.

⁹⁴⁰ *Reformatie*, 3 juni 1983; Helderman, 'Kalendarium van een kerk overzee', 127.

⁹⁴¹ In de Argentijnse en Braziliaanse plaatsen waar Nederlandse gereformeerden zich vestigden, werden niet zozeer gereformeerde kerken opgericht uit onvrede over bestaande protestantse kerken, maar veeleer uit noodzaak: daar waren simpelweg nog geen kerken van protestantse (calvinistische) signatuur aanwezig.

⁹⁴² J. Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen. Geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen* (Willemstad 1970), 74-83.

⁹⁴³ *Ibid.*, 164-168.

⁹⁴⁴ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 41.

⁹⁴⁵ *Acta G.S. GKN* (Arnhem 1930), art. 264.

⁹⁴⁶ *Acta G.S. GKN* (Middelburg 1933), addendum XII.

⁹⁴⁷ *Ibid.*, addendum XI.

zelf⁹⁴⁸ de stichting van een zelfstandige gemeente bij gemis van een eigen dienaar des Woords echter onmogelijk, zo niet onwenselijk achtten, werd bij terugkeer van eerstgenoemde in Nederland alles in het werk gesteld een gereformeerde predikant bereid te vinden zich voor langere tijd op Curaçao te vestigen. Doordat in de GKN destijds sprake was van een ‘domineesoverschot’⁹⁴⁹, diende zich vrij spoedig een geschikte kandidaat aan: ds. H.W. Kroeze, hulpprediker te Kampen, voelde de roeping zich de komende jaren ten dienste te stellen van zijn kerkgenoten op de Antillen. Onder zijn leiding werd de kring van gereformeerden op Curaçao in 1935 als ‘wijk’ aangehecht bij de gemeente van ’s-Gravenhage-West⁹⁵⁰ en kon de op- en uitbouw van het kerkelijk leven krachtadig ter hand genomen worden.⁹⁵¹ Het ledental van de gereformeerde kring nam in het navolgende decennium snel toe; niet alleen als gevolg van de instroom van nieuwe leden uit Nederland, maar ook vanwege de opname van de ‘verstrooide’ gereformeerden in Colombia, Ecuador, Venezuela en Suriname, “evenals die Nederlands-Hervormden, die zich beter thuis gevoelen in het gereformeerde milieu dan in een der Curaçaose kerken” in kringverband.⁹⁵²

Nog vóór de gereformeerde kerk van Curaçao als een zelfstandige, volwaardige gemeente binnen GKN-verband werd opgenomen – haar instituering voltrok zich op 5 juni 1950⁹⁵³ –, vond de meest ingrijpende gebeurtenis in haar geschiedenis plaats: als gevolg van de Vrijmaking, het schisma in de Gereformeerde Kerken waarop het eerste hoofdstuk van deze verhandeling nader is ingegaan, vielen de gereformeerden op het Caribische eiland uiteen in een grote groep ‘synodalen’ (zij die de uitspraken van de GKN-synode accepteerden en zich derhalve niet bij de GKV vervoegden) en een ‘vrijgemaakt’ minderheidscollectief. Met de voltoering van een ‘mini-Vrijmaking’ op Curaçao ging een gekoesterde wens van de GKV in vervulling. Direct in 1945 had de voorlopige generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende artikel 31 der Kerkorde) – de naam waaronder de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) indertijd bekendstonden⁹⁵⁴ – haar blik gericht op de kleine gereformeerde kerkjes in het buitenland, om hen over de kerksplitsing te informeren en hen van de ‘juistheid’ van het vrijgemaakte standpunt te overtuigen.⁹⁵⁵ In lijn met de situatie zoals deze vóór de Vrijmaking, in de nog ongedeelde Gereformeerde Kerken, was geweest, kreeg de GKV-classis Dordrecht (in vrijgemaakt verband samengevoegd met de classis Gorinchem) de opdracht de gereformeerden in België en in Noord-Frankrijk “met ernst te wijzen op de plicht tot vrijmaking”,

⁹⁴⁸ *Acta G.S. GKN* (Middelburg 1933), addendum XI.

⁹⁴⁹ Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 115; Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I*, 225-226.

⁹⁵⁰ Zie: noot 945.

⁹⁵¹ Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 119-120.

⁹⁵² Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen*, 186.

⁹⁵³ Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 127.

⁹⁵⁴ *Acta G.S. GKV* (Amersfoort-Centrum 2005), addendum XIV.1.

⁹⁵⁵ *Acta G.S. GKV* (Enschede 1945). Zie ook: *De Reformatie*, 27 oktober 1945.

werd de GKV-classis Rotterdam opgedragen zich, met datzelfde doel, in contact te stellen met de gereformeerde classis Buenos Aires, en nam de vrijgemaakte kerk van 's-Gravenhage-West gewillig de taak op zich de gereformeerden in Londen en op Curaçao “met groote ernst de roeping tot vrijmaking onder het oog te brengen.”⁹⁵⁶ De van GKV-zijde herhaaldelijk⁹⁵⁷ aan de in de ‘verstrooiing’ levende gereformeerden gerichte oproep de ‘synodocratie’⁹⁵⁸ van zich af te werpen (zich aan te sluiten bij de vrijgemaakten) sorteerde evenwel, aanvankelijk ook in het Caribisch gebied, geen enkel effect; op Curaçao besloten alle gereformeerden, op één na, de GKN als hun kerkelijke koepelorganisaties te blijven erkennen, “omdat men de aan de scheiding ten grondslag liggende feiten niet voldoende kende.”⁹⁵⁹ Het enige groepslid dat zich wèl ernstig bezwaard voelde over de leerstellige besluiten die de GKN in de oorlogsjaren hadden genomen en die in 1944 hadden geresulteerd in de Vrijmaking, was C. van der Mark, als ouderling zetelend in de Curaçaose wijkraad.⁹⁶⁰ De andere broeders mochten dan wel “niet verder [willen] gaan dan droefheid en teleurstelling uit te spreken over de getrokken scheur en de synode ernstig op te wekken alles te doen wat kan leiden tot heeling van de scheur”⁹⁶¹, zijns inziens hadden alle gereformeerde kerken die de synodale dogmadecreten hadden aanvaard, wegens het billijken van een ‘dwaalleer’ feitelijk het kerkverband verbroken en moesten de gereformeerden op Curaçao de GKV daarom als rechthebbende voortzetting van de Gereformeerde Kerken aanmerken. Van der Mark nam in de wijkraad een geïsoleerde positie in, maar dankzij de komst van Nederlandse vrijgemaakt-gereformeerden op het Antilliaanse koninkrijksdeel vond hij in de loop van 1946 toch enige medestand voor zijn convictie. Geschrokken van de ontstane beroering, stuurde zowel de GKN- als de GKV-gemeente van 's-Gravenhage-West haar gemeentepredikant (dr. A. de Bondt respectievelijk ds. G. Th. Koopman) als waarnemer naar Curaçao om orde op zaken te stellen. Een breuk werd onafwendbaar, toen Van der Mark en de kort tevoren gearriveerde vrijgemaakten

⁹⁵⁶ *Acta G.S. GKV* (Groningen 1946), addendum LX; *De Reformatie*, 27 juli 1946. Voor de GKV was het van het grootste belang zoveel mogelijk kerk(recht)elijke zaken intact te laten, omdat anders hun claim dat zij de rechtmatige, ‘ware’ voortzetting van de ongedeelde Gereformeerde Kerken van vóór 1944 vormden, ernstig zou worden verzwakt. Zij hielden daarom bijvoorbeeld officieel vast aan de naam ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’. Aangezien de gereformeerde kerken in België en de gereformeerden in Noord-Frankrijk, de classis Buenos Aires, en de gereformeerde kerk te Londen alsook de gereformeerden te Curaçao in de GKN van vóór en na 1944 ressorteerden onder of nauwe contacten onderhielden met respectievelijk de gereformeerde classis Dordrecht, de gereformeerde classis Rotterdam en de gereformeerde kerk van 's-Gravenhage-West, kregen in GKV-verband respectievelijk de vrijgemaakte classis Dordrecht-Gorinchem, de vrijgemaakte classis Rotterdam en de vrijgemaakte kerk van 's-Gravenhage-West de opdracht contact te leggen met de voornoemde gereformeerde groepjes en kerkjes in het buitenland.

⁹⁵⁷ Nog tot 1951 is geprobeerd hen ertoe te bewegen zich bij de GKV aan te sluiten. Zie: *Acta G.S. GKV* (Kampen 1951), addendum V; *De Reformatie*, 6 november 1948.

⁹⁵⁸ Voor een uitgebreide duiding van dit begrip, zie: K. Schilder, *Verzamelde werken 1944-1945, bezorgd door G. Harinck en W.G. de Vries* (Barneveld 2001), 229-231.

⁹⁵⁹ Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen*, 188.

⁹⁶⁰ De Curaçaose gereformeerden vormden destijds nog een ‘wijk’ van de gereformeerde kerk te 's-Gravenhage-West. Vandaar dat sprake was van een wijkraad en geen kerkenraad *sec.* Zie ook: noot 986.

⁹⁶¹ Geciteerd in: Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 122.

begin 1947 ds. Koopman als enige wettige ambtsdrager erkenden.⁹⁶² Op 21 maart 1947 stichtten zij vervolgens een eigen kerkje, dat ondergebracht werd bij de vrijgemaakte classis 's-Gravenhage.⁹⁶³ De inspanningen van de GKV-synode ten spijt, zou de grondvesting van een vrijgemaakte gemeente op Curaçao een opzichzelfstaand geval blijven; de andere gereformeerde kerken buiten Nederland scheurden niet en bleven zich voltallig scharen onder de synodale paraplu van de GKN.⁹⁶⁴

Tijdens de aanwezigheid vands. Kroeze, die het eiland in februari 1947, vlak vóór de totstandkoming van de lokale gereformeerde kerk (vrijgemaakt), verliet⁹⁶⁵, hebben de gereformeerden op Curaçao luid van zich doen spreken. Ofschoon kerkinstituering, zoals gezegd, pas in 1950 doorgang vond, lieten zij al in 1936 een eigen bedehuis bouwen.⁹⁶⁶ Op het terrein van het onderwijs werd met even grote voortvarendheid de hand aan de ploeg geslagen: na een mislukte poging tot schoolstichting in 1938, is in 1950, op initiatief van de gereformeerden, de 'Vereniging voor Protestants-Christelijk Onderwijs op Curaçao' opgericht en kon nog datzelfde jaar een school op protestantse grondslag haar deuren openen.⁹⁶⁷ Rond 1945 was daarenboven kortstondig een plaatselijke kopie van de Anti-Revolutionaire Partij, de door de gereformeerde W. J. Goslinga geleide Curaçaosche Protestantsche Partij⁹⁶⁸, die ernaar streefde "de zedewetten, zooals die in den Bijbel als Gods Woord en in de geschiedenis geopenbaard zijn, aan wetgeving en bestuur van het gebiedsdeel Curaçao ten grondslag te leggen" en typisch gereformeerde doelstellingen als "beperking van den speel- en loterijzucht en het drankmisbruik, verbetering der volkshuisvesting, inzonderheid ten behoeve van kinderrijke gezin-

⁹⁶² Helderman, 'Kalendarium van een kerk overzee', 125-126.

⁹⁶³ Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen*, 188.

⁹⁶⁴ De Vrijmaking had overigens wèl gevolgen voor de gereformeerde kerken op het Indonesische eiland Soemba, die ontstaan waren uit de verkondigingsarbeid van de Zending der Gereformeerde Kerken in Nederland onder inheemse Soembanezen. Aldaar waren in de jaren 1930 moeilijkheden gerezen tussen ds. S.J.P. Goossens en diens collega-zendingen, die er in 1938 uiteindelijk toe leidden dat eerstgenoemde uit zijn ambt van missionair predikant werd ontheven en een eigen zendingsgemeenschap, de 'Inheemse Kerk van Oost-Soemba' ('Gereja Bumiputera Sumba Timur'), oprichtte. Zie: Van den End, *Gereformeerde zending op Sumba*, 701. In 1946 kreeg ds. Goossens een aanstelling als zendingspredikant van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en werden de gemeenten van de Inheemse Kerk van Oost-Soemba, herdoopt tot 'Vrijgemaakte Kerken van Oost-Soemba' ('Gereja-Gereja Bebas Sumba Timur'), erkend als zendingskerken van de GKV. Zie: *Acta G.S. GKV* (Groningen 1946), addendum XIX. De vrijgemaakte kerk op Curaçao zou zelf ook aan interne verdeeldheid ten prooi vallen: het in 1967 tot ontploffing gekomen conflict binnen de GKV over de vraag of de eigen kerkgemeenschap, verwijzend naar het achtentwintigste artikel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de enige 'ware kerk' is, dat resulteerde in het uiteenvallen van de GKV in een meerderheidsgroep 'binnenverbanders' en een minderheidsgroep 'buitenverbanders' – vanaf 1979 'Nederlands Gereformeerde Kerken' geheten –, leidde in 1970 op Curaçao tot de totstandkoming van een gereformeerde kerk (vrijgemaakt, buiten verband) náást de in 1947 opgerichte gereformeerde kerk (vrijgemaakt), die 'binnen verband' bleef. Een geringe levensvatbaarheid dwong de 'buiten verband'-gemeente er echter toe zich op 29 juni 1977 op te heffen. Zie: *Opbouw*, 22 juli 2005. In 2007 heeft op Curaçao de instituering plaatsgevonden van een Papiamentstalige vrijgemaakt-gereformeerde kerk, die vanaf 1998 eigen diensten belegde. Zie: *Reformatoisch Dagblad*, 3 juli 2007.

⁹⁶⁵ Helderman, 'Kalendarium van een kerk overzee', 125.

⁹⁶⁶ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 41.

⁹⁶⁷ G. Stadius Muller, 'De Vereniging Protestants Christelijk Onderwijs', in: O.B. Linker en G. Vrieze eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984), 147-151, aldaar 148-149.

⁹⁶⁸ J. Hartog, *Journalistiek leven in Curaçao* (Willemstad 1944), 79.

nen (...) [en] bevordering van Protestantsch onderwijs” trachtte te verwezenlijken⁹⁶⁹, actief. Later, in de jaren 1960, verruimden de gereformeerden hun activiteiten door protestantse, Woordverkondigende uitzendingen op een lokaal radio- en televisiestation te verzorgen.⁹⁷⁰ Ook op andere manieren probeerden zij “de boodschap des evangelies (...) buiten haar eigen kring te verbreiden”: al vanaf de late jaren 1930 brachten leden van de Curaçaose gereformeerde kerk regelmatig huisbezoeken aan niet-leden, deelden zij trakaatjes uit en evangeliseerden zij onder zeevarenden.⁹⁷¹ Voor deze laatste component van de inwendige-zendingsarbeid, alsook voor de geestelijke bijstand aan elders in het Caribisch gebied en Midden-Amerika wonende gereformeerden, kon sinds 1952 zelfs een van andere pastorale taken vrijgestelde ‘koopvaardijpredikant’ worden benoemd.⁹⁷² De “meest scheeve voorstellingen” die zich “in den geest van de naïeve menschen [hadden] vastgezet,” hadden evenwel tot gevolg dat “de Gereformeerde evangelisatie onder de kleurlingen (...) tot dusver in het geheel geen resultaat [heeft] opgeleverd” en dat “tot de Gereformeerde kerk (...) geen enkele echte Curaçaoenaar [behoort],” zoals ds. J.C. Houtzagers, de toenmalige predikant van de gereformeerde kerk te Voorschoten en de latere voorganger in de Nederlandse protestantse kerk te São Paulo, in 1939 in de volkenkundige *West-Indische Gids* moest toegeven:

“Zoo wilde een zwarte Curaçaoenaar (...) eens beweren, dat God met den zwarte mensch niets van doen wilde hebben. Hij baseerde zijn mening op het feit dat, hij ‘nog nooit een zwarten God op een plaatje gezien had. God is alleen voor den ‘witten’ mensch en de duivel is voor den zwarten mensch. Want die moet toch ook menschen hebben en de duivel is zwart.’ (...) ‘God hoort mij niet. Hij wil niet met den zwarten mensch te doen hebben. Bid [sic] u maar voor me. Hij hoort naar u wel.’ Een enkel staaltje van den naïeven geest van dit deel der bevolking, dat gemakkelijk met meerdere zou zijn aan te vullen. Maar genoeg. Kinderen zijn het, groote kinderen.”⁹⁷³

Vanwege het etnisch-Nederlandse karakter van de gereformeerde geloofsgemeenschap op Curaçao, bleef de dorpel van het Willemstadse gereformeerde kerkgebouw voor ‘autochtone’ Curaçaoënaars een té hoge drempel om te overschrijden; dertig jaar nadien heette het dan ook nog altijd dat “de gemeenteleden vrijwel allen Europese Nederlanders zijn.”⁹⁷⁴

⁹⁶⁹ B. de Gaay Fortman, ‘Politieke beschouwingen over Curaçao’, *West-Indische Gids* XXVII.1 (1946), 257-279, aldaar 260-261. Bij lokale verkiezingen, gehouden op 5 november 1946, haalde de Curaçaosche Protestantsche Partij slechts tweehonderd stemmen. Nadien is niets meer van haar vernomen. Zie: *Ibid.*, 262.

⁹⁷⁰ H. Wiersinga, ‘De jaren zestig. De Gereformeerde Kerk van Curaçao en de Antilliaanse oecumene’, in: O.B. Linker en G. Vrieze eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984), 57-80, aldaar 64.

⁹⁷¹ J.C. Houtzagers, ‘Het Gereformeerd kerkelijk leven in Curaçao’, *West-Indische Gids* XXI.1 (1939), 43-47.

⁹⁷² *Acta G.S. GKN* (Rotterdam 1952/1953), addendum CIX.

⁹⁷³ Houtzagers, ‘Het Gereformeerd kerkelijk leven in Curaçao’, 45-46.

⁹⁷⁴ Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen*, 187.

De bewust gekozen antithetische opstelling tegenover de verenigde protestantse gemeente en de protestantse gemeente Emmastad, die in 1959 opging in eerstgenoemd kerkje⁹⁷⁵, maakte in de vroege jaren 1960 plaats voor een meer oecumenische benadering. Initiator van deze koersverandering was ds. H. Wiersinga, die vóór zijn intrede te Curaçao de gereformeerde kerk van Gent had gediend en een decennium later de nodige beroering in de GKN teweeg zou brengen met zijn adaptatie van het leerstuk van ‘verzoening-door-voldoening’⁹⁷⁶: gedurende zijn ambtstermijn verloor de GKN-gemeente op Curaçao (hier afgekort als ‘GKC’) “al wat naar apartheid en zelfgenoegzaamheid van de GKC zweem[de] of tekenen daarvan vertoon[de]” en nam zij als één der stichtende leden deel aan de (Oecumenische) Raad van Kerken op Curaçao.⁹⁷⁷ Uit de interkerkelijke betrekkingen die in het kader van dit contactorgaan tot stand kwamen, vloeide toenadering tot de verenigde protestantse gemeente voort en ontstond zelfs het plan dominees van deze (voorheen als ‘vrijzinnig’ misprezen) congregatie in diensten van de Curaçaose gereformeerde kerk te laten voorgaan. In 1965 beschikte de hoogste gereformeerde kerkvergadering nog afwijzend op dit voorstel⁹⁷⁸, maar nauwelijks vijf jaar later besloot de generale synode van Sneek “dat het besluit van 1965-1966 inzake kanselruil en gemeenschappelijke kerk- en pastorale hulpdiensten herroepen is.”⁹⁷⁹ De snelheid waarmee de aanvankelijke afkeuring in haar tegendeel werd omgezet, geeft aan hoezeer de Gereformeerde Kerken destijds aan verandering onderhevig waren. Nota bene op aandrang van de generale synode zelf, kreeg het ‘deputaatschap voor het Caraïbisch’⁹⁸⁰ gebied, dat sinds 1949 belast was met het bieden van geldelijke en materiële ondersteuning aan de kerk te Curaçao (en naderhand ook aan de kerk te Paramaribo)⁹⁸¹, in 1973 de opdracht “de GKC krachtig te stimuleren in het zoeken naar wegen waarlangs de christenen (...) verder kunnen komen in gemeenschappelijke verkondiging en dienst aan de samenleving.”⁹⁸² Daar de deconfessionaliseringstendensen in de GKN, die aan Curaçao niet voorbijgingen, de onoverbrugbaar geachte verschillen met verwante protestantse christenen grotendeels tenietde-

⁹⁷⁵ ‘Verenigde Protestantse Gemeente van Curaçao (VPG)’, in: H. Hoetink ed., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen* (Amsterdam en Brussel 1969), 566.

⁹⁷⁶ In zijn dissertatie verdedigde ds. Wiersinga de gedachte dat de kruisdood van Christus, in weerwil van hetgeen de (klassieke) gereformeerde orthodoxie leert, níet beduidt dat Christus te Golgotha de zonden van degenen die God vrijmachtig tot zaligheid verkoren heeft, plaatsvervangend op zich genomen heeft (‘verzoening-door-voldoening’), maar dat Zijn sterven veeleer het *begin van of oproep tot* het verwezenlijken van verbroedering, vrede en gerechtigheid op aarde markeert. In de visie van ds. Wiersinga is werkelijke (‘verticale’) verzoening met God een onmogelijkheid, wanneer geen sprake is van diepgevoelde (‘horizontale’) solidariteit tussen alle volkeren. De nadruk ligt hier niet op het verwerven van *individueel* heil voor de individuele zondaar, maar op het najagen van geestelijk en materieel welbevinden waarin de mensheid *collectief* kan delen. Zie: H. Wiersinga, *De verzoening in de theologische discussie* (Kampen 1971).

⁹⁷⁷ Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 128. Het woord ‘Oecumenische’ verviel in 1969.

⁹⁷⁸ *Acta G.S. GKN* (Middelburg 1965/1966), addendum XXXVIa.

⁹⁷⁹ Geciteerd in: Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 129.

⁹⁸⁰ ‘Caraïbisch’ en ‘Caribisch’ mogen in de Nederlandse taal beide als adjectieven gebruikt worden, hoewel de laatste vorm volgens de Nederlandse Taalunie de oorspronkelijke is.

⁹⁸¹ *Reformatorisch Dagblad*, 10 oktober 1985.

⁹⁸² Geciteerd in: Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 131.

den, en het deputaatschap zijn toelage aanzienlijk verminderde, opteerden de leden van de gereformeerde kerk in januari 1983 voor een volledige integratie in de verenigde protestantse gemeente.⁹⁸³ Met dankbaarheid terugziend op de bezieling waarmee de Geest haar ruim vijftig jaar had begiftigd en haar in staat had gesteld een institutionele geloofsgemeenschap van de grond af op te bouwen, gaf de Curaçaose GKN-gemeente uiteindelijk op pinksterzondag 10 juni 1984 als zelfstandige kerkgroep de geest.⁹⁸⁴ Nadat in 1987 eveneens de gemeente te Paramaribo, de andere gereformeerde kerk in het vroegere West-Indië, voor de GKN verloren ging, ging de zon, zoals in elke andere gereformeerde classis, ook in de classis 's-Gravenhage gewoon weer onder.

5. Paramaribo

“Een vorm van kerkelijk imperialisme.”⁹⁸⁵ Dit harde oordeel over het bestaan van een GKN-gemeente in Paramaribo viel op 3 juni 1983 te lezen in de kerkrubriek van het *Reformatorisch Dagblad*. Deze avondkrant, het klankbord van de (Oud-)Gereformeerde Gemeenten en de Staatkundig Gereformeerde Partij, plaatste de hierboven geciteerde berispende opmerking in de context van een bericht over de voorgenomen opheffing van de gereformeerde kerk in de Surinaamse hoofdstad. Voortgekomen uit een groep GKN-leden die iedere zondage eigen godsdienstoefeningen hielden en vanaf december 1951 als een ‘wijk’ van de gereformeerde kerk van 's-Gravenhage opereerde (wat betekende dat het gezelschap in kwestie formeel ingeschreven stond bij en onder het toezicht viel van de Haagse gemeente)⁹⁸⁶, droeg het op 19 juli 1953 geïnstitueerde kerkje te Paramaribo⁹⁸⁷ de zorg voor naar Suriname emigrerende of tijdelijk in de toenmalige Nederlandse kolonie verblijvende gereformeerden die de weg naar ‘inheemse’ kerken niet konden of niet wilden vinden.⁹⁸⁸ Anders dan hun kerkgenoten in België, Argentinië, Brazilië, het Franse Sens en Curaçao (maar in overeenstemming met hun mede-

⁹⁸³ Barritt, Van Beek en De Raaf, *Inventarissen*, 44.

⁹⁸⁴ J. Helderman, ‘Twee kerken in het Caraïbisch gebied. Het ‘Verre Westen’ van een classis...’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 23-24, aldaar 24.

⁹⁸⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 3 juni 1983.

⁹⁸⁶ Het territorium van een gereformeerde kerk viel in beginsel samen met de grenzen van een dorp, stad of burgerlijke gemeente. Indien zich in een plaats (bijvoorbeeld Zwolle) meerdere gereformeerde kerkgebouwen bevonden, vormden deze dan ook *samen* de gereformeerde kerk van die plaats. Hoewel de leden van de gereformeerde kerk in kwestie in verschillende gebouwen (aangeduid als ‘wijken’) kerkten, was er slechts één *centrale* kerkenraad. Vanaf 1959, met de inwerkingtreding van de (nieuwe) Gereformeerde Kerkorde (en in de praktijk ook reeds vóór die tijd; zie: Nauta, *Verklaring*, 169), hadden gereformeerde kerken (“met name [die] met meer dan één predikant”) wèl de mogelijkheid “bepaalde zaken in handen te leggen van commissies of van wijkraden,” waaraan echter “niet het gezag [werd] toegekend, hetwelk aan de gehele kerkeraad toe[kwam].” Zeer grote gemeenten bood de Gereformeerde Kerkorde de mogelijkheid aparte *wijkkerkeraden* in te stellen, wier bevoegdheden aanmerkelijk groter waren dan die van *wijkraden*. Zie: *Gereformeerde Kerkorde*, artt. 40-41. In een enkel geval, zoals in Haarlem in 1953, Utrecht in 1956 en Groningen in 1957, bereikte een gereformeerde kerk een dusdanige omvang, dat zij haar taken niet goed meer kon uitvoeren en dat, als uitvloeisel daarvan, ter plaatse tot splitsing (ofwel omvorming van de aparte gebouwen tot volwaardige *kerken*) werd overgegaan. Binnen de stadsgrenzen van Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage bestonden reeds *aparte* gereformeerde kerken. Zie: *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 11-15; 65-67; 68-70; 71-72; 143-148; 172-174.

⁹⁸⁷ Helderman, ‘Kalendarium van een kerk overzee’, 127; *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 137.

⁹⁸⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 3 juni 1983.

GKN'ers in Londen), hebben de gereformeerden in Paramaribo niet naar de oprichting van een eigen school gestreefd. Meer dan waarschijnlijk bestond daaraan bij hen geen behoefte, omdat reeds voldoende (op Nederlandse leest geschoeid) christelijk onderwijs voorhanden was: in 1950 waren één- en dertig scholen van protestants-christelijke signatuur (meestal gelieerd aan de Evangelische of Hernhutter Broedergemeente, een op 'praktisch christendom', individuele geloofsbeleving en oecumene gericht kerkgenootschap⁹⁸⁹) in Suriname gevestigd, waarvan twaalf in Paramaribo en omgeving.⁹⁹⁰

Critici, óók binnen de kring van Nederlandse gereformeerden, meenden dat aan een GKN-gemeente evenmin behoefte bestond. Van een linguïstische barrière was immers geen sprake, daar in de Surinaamse kerken, op de meer 'inlandse' congregaties van de Evangelische Broedergemeente (EBG) na, het Nederlands de functie van liturgische taal vervulde.⁹⁹¹ Bovendien, zo leidden sommige, niet-kerkistisch ingestelde gereformeerden in Paramaribo af uit het belijdenisgebod dat "een iegelijk schuldig is zich bij de ware kerk te voegen"⁹⁹², bij een kerkgemeente "die de reine predikatie des Evangelies oefent"⁹⁹³, was op Surinaams grondgebied, in de gedaante van de Evangelische Broedergemeente, al een kerkgemeenschap gevestigd waarop de hier aangehaalde zinsneden uit het achtentwintigste artikel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis betrekking hadden. Hoewel zij in Nederland tot de GKN hadden behoord, distantieerden zij zich om die reden van het gereformeerde kerkje te Paramaribo, temeer daar zij diens totstandkoming als een miskennis van de vanouds stevig in de Surinaamse samenleving verankerde EBG en als een manifestatie van koloniaal triomfalisme beschouwden.⁹⁹⁴ Hun ontzegging van steun leidde er, samen met een vrijwel geminimaliseerde instroom van nieuwe leden uit Nederland (een gevolg van de in 1975 doorgevoerde staatkundige onafhankelijkheid van Suriname en van de anti-Nederlandse sentimenten die na de Decembermoorden van 1982 op regeeringsniveau voelbaar waren), toe dat in 1983, na een bestaan van nauwelijks dertig jaar, over ontbinding van het kerkje gesproken werd. Volgens het *Reformatorsch Dagblad* was ook een gebrekkig offervaardigheidsbesef bij haar leden daaraan debet: "[d]e gedachte dat wie voor zijn eigen eerlijke zaken is uitgereisd best een eigen kerk in den vreemde oprichten mag, maar dan daar ook zelf

⁹⁸⁹ P.M. Peucker, 'Hernhutters', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 785-786, aldaar 786. [In het Duits wordt een extra 'r' in het woord 'Hernhutter' ('Herrnhutter') geschreven.]

⁹⁹⁰ A.A. van Stipriaan Luïscius, 'Tussen assimilatie en segregatie. Koloniaal onderwijs in Suriname in de 19de en 20ste eeuw', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. eds., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (Assen 2002), 221-254, aldaar 231.

⁹⁹¹ De volgende opmerking van neerlandicus Chr.H. Eersel is een te sterke generalisatie: "Het Nederlands is de taal van de christelijke kerken met uitzondering van de hernhutters, die traditioneel het Sranan gebruiken in hun diensten en stichtelijke boeken." Zie: Chr.H. Eersel, 'Variëteiten van het Creools in Suriname. Prestige bij taalkeuze en taalvorm 2', in: E. Charry, G.A.T. Koefoed en S. Kishna eds., *De talen van Suriname. Achtergronden en ontwikkelingen* (Muidersberg 1983), 163-169, aldaar 163. De Evangelische Broedergemeente houdt namelijk zowel diensten in het Nederlands als in het Sranan. Zie: *Reformatorsch Dagblad*, 28 december 1977.

⁹⁹² *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, art. 28.

⁹⁹³ *Ibid.*, art. 29.

⁹⁹⁴ *Reformatorsch Dagblad*, 3 juni 1983.

financieel verantwoordelijk voor moet zijn, is blijkbaar bij niemand opgekomen. Met een koloniaal aandoende vanzelfsprekendheid werden de naar Paramaribo vertrekkenden met predikanten en subsidie achterna gereisd.”⁹⁹⁵ Een ultieme krachtingsinspanning om zonder financiële tegemoetkoming van de Gereformeerde Kerken, die in 1985 werd stopgezet⁹⁹⁶, staande te blijven, mocht niet baten; op 1 maart 1987 werd de kerk in de Surinaamse hoofdstad, wegens opheffing, uiteindelijk uit de lijst van GKN-gemeenten geschrapt.⁹⁹⁷ Ofschoon in het *Reformatorisch Dagblad* jaren later, in een ander verband, het citaat zou staan dat “[e]lke kerk die sluit van welke denominatie dan ook (...) een stuk verdriet met zich mee[brengt]”⁹⁹⁸, kon de krant dat in dit geval niet beamen: “[m]ochten de verhoudingen in Suriname zodanig wijzigen dat (...) weer meer Nederlandse deskundigen naar Suriname worden uitgezonden, dan zou dat nimmer aanleiding mogen geven de Gereformeerde Kerk van Paramaribo weer nieuw leven in te blazen. De koloniale tijd is definitief voorbij. Laten wij niet weer in dat spoor van dwaasheid treden.”⁹⁹⁹

6. Duiding der ontwikkelingen

Wanneer Nederlandse gereformeerden naar het buitenland verhuisden, verhuisde hun kerk met hen mee. Gedreven door nooddrift, arbeid of handel, besloten sommige GKN-leden Nederland te verlaten, maar het ‘heilig huis des Heeren’ dat in het laatste couplet van Psalm 23 wordt bezongen¹⁰⁰⁰ en dat na de samenvloeiing van Afscheiding en Doleantie in de gedaante van de GKN tot wording gekomen was, wensten zij niet graag achter zich te laten. Overal waar zij talrijk genoeg waren, stichtten gereformeerden daarom naar vaderlands model vormgegeven bedehuizen en richtten zij zich tot de generale GKN-synode met de bede hun gemeenten als lidkerken van de Gereformeerde Kerken in Nederland te erkennen. De synode verleende hen alle medewerking; waren de verzoeken van de door gereformeerden in België en Argentinië gestichte kerkjes tot opname in GKN-verband nog met een zekere gereserveerdheid in behandeling genomen, nadat de hoogste gereformeerde kerkvergadering eenmaal besloten had in deze supplicaties toe te stemmen, was voor gereformeerden elders in het buitenland een krachtig precedent geschapen. Van de jaren 1920 tot en met het midden van de jaren 1950 was het synodale beleid erop gericht GKN-leden in de ‘verstrooiing’ te ondersteunen en hen in de gelegenheid te stellen een eigen kerkelijk leven, gecompleteerd met de aanstelling van een eigen gemeentepredikant, tot ontwikkeling te brengen, door te hunnen bate periodiek collectes in alle gereformeerde kerken uit te schrijven en aparte deputaatschappen te creëren. In afwezigheid van een

⁹⁹⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 3 juni 1983.

⁹⁹⁶ *Ibid.*, 10 oktober 1985.

⁹⁹⁷ *Gemeenten en predikanten*, 177.

⁹⁹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 8 januari 2005.

⁹⁹⁹ *Ibid.*, 3 juni 1983.

¹⁰⁰⁰ Het derde couplet van Psalm 23:6 in de berijming van 1773.

(geloofszuivere) lokale protestantse kerkgemeenschappen ter behoud van de waarheden des geloofs in een (naar gereformeerde waarneming) Godvijandige omgeving, achtten zowel de ‘verstrooide’ gereformeerden zelf als de synodeheren de oprichting en instandhouding van gereformeerde kerken in den vreemde onontbeerlijk.

In de late jaren 1950 kwam daarin evenwel verandering: de immigrantenkerkjes, die hun inbedding in de GKN voorheen hadden beschouwd als waarborg tegen geloofsverzaking, gingen de geringe bewegingsvrijheid die zij bijgevolg kerkordelijk bezaten, in toenemende mate als last ervaren, terwijl de synode, beginnend met de verzelfstandiging van de gereformeerde kerken in Argentinië en Brazilië, hen steeds sterker aanspoorde uit hun isolement te treden. Naast financiële redenen¹⁰⁰¹ – vooral vanaf de jaren 1970 liepen de collectegelden ten behoeve van de voortdurend in geldelijke nood verkerende buitenlandse GKN-gemeenten, als consequentie van teruglopend kerkbezoek en verminderde offervaardigheid, snel terug –, speelden daarbij ook ideële motieven een rol. De visie op de eigen kerkgemeenschap als belijdeniszuiwer bastion van reformatorische rechtzinnigheid en de antithetische attitude die haar vergezelde, maakten allengs plaats voor een minder leerstelling ingekleurd zelfbegrip en een meeroecumenische instelling. Daarnaast hadden de ‘verstrooide’ gereformeerden gemerkt dat, de vanuit Nederland meegenomen verzuilingsmentaliteit ten spijt, evangelisatie (verbreiding van het Woord) en apostolaat (praktische dienst aan de samenleving) allesbehalve gebaat waren bij (zelfgekozen) teruggetrokkenheid en bij een beklemtoning van het Nederlandse karakter van hun kerkelijke collectiviteit. Naarmate de tijd vorderde, nam de emotionele binding van de gereformeerde emigranten aan de GKN bovendien meer en meer af; latere generaties waren de Nederlandse taal nog nauwelijks machtig en gingen, wat hun doordeweekse levenswijze betrof, alras op in de bredere maatschappij. Dat bleef niet zonder gevolgen voor het kerkelijke gemeenschapsleven als geheel: toen (nazaten van) Nederlandse gereformeerden volledig integreerden (om een term van ds. Rullmann te lenen¹⁰⁰²) in de hen omringende buitenlandse samenleving, integreerden hun kerken met hen mee.

¹⁰⁰¹ Zie, bijvoorbeeld: De Raaf, *Een open poort*, 162-163; *Reformatorisch Dagblad*, 30 november 1972; 3 juni 1983; 10 oktober 1985; 2 januari 1987.

¹⁰⁰² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 71-73, 130.

CONCLUSIE

1. Opbouw en uitbouw van het gereformeerd-kerkelijk leven in den vreemde

“Mannen broeders,” schreef Abraham Kuiper kort na de totstandkoming van de Gereformeerde Kerken in Nederland, “[b]lijft niet willoos en machteloos bij de puinhoopen nederzitten. Maar grijpt weer naar het zwaard en tegelijk naar den troffel om voor Sion te ijveren en Sion op te bouwen.”¹⁰⁰³ Met dit ideaal voor ogen, hadden afgescheidenen en dolerenden zich in 1892 verenigd en zouden zij in navolgende jaren gezamenlijk bouwen aan een eigen kerk- en verenigingsleven. Zij streefden ernaar in de Nederlandse samenleving te zijn wat eens Sion in oudtestamentisch Judea geweest was: een stad op de berg, die, uittorend boven het wereldse dal, als een ‘zoutend zout’ en ‘lichtend licht’ een zichtbaar getuigenis vormt van Christus’ koningschap. Een kerk alleen maakt evenwel nog geen stad; in een stad vindt ook tal van activiteit plaats op het gebied van onderwijs, politiek, handel, journalistiek en cultuur. In de ijverig geconstrueerde gereformeerde bergstad waren dan ook niet alleen kerken, maar tevens vele ‘scholen met de Bijbel’ en allerlei protestants-christelijke organisaties, waarvan sommige ouder waren dan de GKN zelf (zoals de ARP en de VU) en andere ná 1892 tot wording kwamen (bijvoorbeeld de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond en de NCRV), gevestigd. In deze stad werd het sociale verkeer gereguleerd door eigen wetten, fatsoensnormen en gedragsregels (aangeduid als de ‘gereformeerde zede’) en leidden de inwoners hun levens op een overeenkomstige wijze (het ‘gereformeerde cultuurpatroon’¹⁰⁰⁴). De gereformeerden wilden hun bergstad niet alleen het karakter geven van een ‘burcht’, gefortificeerd met de bedoeling het ware geloof te behouden, of van een ‘wolkenkrabber’, opgericht om zich aan de kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke bevoogding van de vrijzinnig-liberale landselite te ontworstelen en zelf enkele treden op de sociale ladder te stijgen, maar ook van een ‘vuurtoren’, van een lichtbaken dat zijn Evangelische lichtstralen tot in de verste uithoeken van het land zou laten schijnen. Van de gereformeerde kerken, christelijke scholen en protestantse organisaties die de bergstad herbergde, diende een evangelisatorisch elan uit te gaan, daar de gereformeerden zich geroepen voelden tot een hoger doel, tot de ‘herkerstening’ van Nederland, door Kuiper bezongen in het volgende gedicht:

“’t Is om Gods heil’ ge ordinantiën,
In huis en kerk, in school en staat,
Ten spijt van ’s werelds remonstrantiën,
Weer vast te zetten, ’t volk ten baat.
’t Is om die ord’ningen des Heeren,

¹⁰⁰³ *De Heraut*, 4 september 1892.

¹⁰⁰⁴ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 356-357.

Waar Woord en Schepping van getuigt,
In 't volk zóó helder te graveeren,
Tot weer dat volk voor God zich buigt!"¹⁰⁰⁵

Die roeping beperkte zich niet tot Nederland. Aangezien het Sion Gods, het Rijk des Heren, niet aan landsgrenzen gebonden is, richtte *De Heraut* zich in 1896 tot haar lezers met de oproep dat “alle gezamenlijke kracht moet worden ingespannen, om én hier te lande én in het Buitenland, (...) op de zuivere Gereformeerde lijn te komen.”¹⁰⁰⁶ De gereformeerden beschouwden zichzelf, naar de woorden van ds. Hepp, als “draggers van een levensbeginsel”, dat ook buiten Nederland in de maatschappij moest worden “ingedragen.”¹⁰⁰⁷ Op de Nederlandse GKN-leden in België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië rustte de zware taak daaraan handen en voeten te geven.

Het evangelisatorische streven waaraan ds. Hepp hierboven uitdrukking gaf en dat in de inleiding van deze verhandeling is genoemd als één van de drie onderliggende, vormende bestanddelen van de gereformeerde identiteit, was echter alleen in België manifest aanwezig. Evangelisatiearbeid is weliswaar evenzeer door de gereformeerden in de andere vijf voornoemde landen verricht, maar kon daar aanvankelijk, vanwege het bestaan van een taalbarrière die slechts stapsgewijs werd overwonnen (in Zuid-Amerika, Frankrijk en Londen), of vanwege sociale verhoudingen die samenhangen met de rol van Nederland als kolonisator (op Curaçao en in Suriname)¹⁰⁰⁸, nauwelijks van de grond komen en is niet met evenveel voortvarendheid en naarstigheid ter hand genomen als in België. Terwijl de Argentijnse en Braziliaanse GKN-gemeenten pas vlak vóór hun verzelfstandiging actief werk maakten van Woordverkondigende projecten, hadden de Belgische gereformeerde kerken al sinds de vroege jaren 1920 de beschikking over een eigen evangelisatieperiodiek, eigen evangelisatielokalen en zelfs eigen evangelisatiepredikanten. Bovendien hebben alleen de gereformeerden in België er blijk van gegeven dat ‘herkerstening’ – een term met een verstrekkender betekenis dan ‘evangelisatie’; waar laatstgenoemd begrip gericht is op bekering van de individuele zondaar, daar drukt ‘herkerstening’ het verlangen uit naar een *totale* geestelijke reformatie van de maatschappij *als geheel* – hen als ultieme einddoel voor ogen stond.¹⁰⁰⁹ *De Torenwachter* en het *Vlaams Kerkblad*

¹⁰⁰⁵ A. Kuyper en Th. Heemskerk, *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper, bij zijn vijftigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard', 1872 – 1 April, 1897* (Amsterdam 1897), 77.

¹⁰⁰⁶ *De Heraut*, 27 september 1896.

¹⁰⁰⁷ *G.K.B.* III.75 (3 maart 1907), 2-3, aldaar 3.

¹⁰⁰⁸ Uit het artikel van ds. Houtzagers (zie: noot 973) en het artikel uit het *Reformatorisch Dagblad* van 2 juni 1983 (zie: noot 994) blijkt duidelijk dat de gereformeerde kerken op Curaçao en te Paramaribo een ‘blank’ vóórkomen hadden.

¹⁰⁰⁹ Dit had deels een zelflegitimerende reden. Aangezien in België reeds twee denominaties met calvinistische wortels – de Bond van Kerken en de BCZK – bestonden, behoeft de oprichting van op zichzelf staande gereformeerde kerken een nadere rechtvaardiging. Het ‘herkersteningsideaal’ verschafte de gereformeerden een dergelijke legitimatie: hoewel calvinistisch, lieten de Bond van Kerken en de BCZK na het Vlaamse reformatorische erfgoed (waarover verderop in deze alinea wordt gesproken) te revitaliseren. Juist omdat in Vlaanderen al twee calvinistisch georiënteerde kerkver-

stonden, evenals *De Open Poort* vóór de jaren 1960, bol van de toespelingen op een uiteindelijke ‘rechristianisering’ van de Zuidelijke Nederlanden. Zo hoopte *De Torenwachter* dat de VPCO zou uitgroeien tot een “volksbeweging”¹⁰¹⁰, verkondigde *De Open Poort* dat zij “vloekend Vlaanderen” wilde omvormen tot “biddend Vlaanderen”¹⁰¹¹, en schreef K. Sluys in het tweede nummer van het *Vlaams Kerkblad* dat zijn tijdschrift tot doel had “Vlaanderen weer zijn Bijbel te hergeven!”¹⁰¹² Sluys meende zelfs de eerste tekenen van een daadwerkelijke ‘herkerstening’ te kunnen waarnemen – “[o]ok in Vlaanderen dringt deze terugkeer naar het echte Evangelie met verrassende snelheid door, en in ons gewest is Boechout het centrum van een altijd maar groeiende kring van mensen, die rust vinden [in] het eenvoudige evangelische geloof”¹⁰¹³, jubelde hij in 1955 – en ook *De Open Poort* was ervan overtuigd dat de gereformeerden een reveil konden ontketenen en de Vlamingen konden bevrijden uit de ‘wurggreep’ waarin de Rooms-Katholieke Kerk hen gevangen hield: “[l]angzamerhand herstelt Vlaanderen zich van deze geweldige beproeving en vernedering. Er komt steeds meer ontwaaking, bewustwording. Dit zal echter niet mogelijk zijn dan door tevens grondig kennis te nemen van de geschiedenis van land en volk.”¹⁰¹⁴ Die geschiedenis leerde, zo stelde het blad niet ten onrechte¹⁰¹⁵, dat de Hervorming aanvankelijk veel weerklank had gevonden bij de toenmalige inwoners van de Zuidelijke Nederlanden¹⁰¹⁶ en dat de RKK slechts met “gewelddadige uitroeiing en verdrijving van de geloovige Protestanten”¹⁰¹⁷ haar macht had weten te herstellen.¹⁰¹⁸ Sindsdien gingen de Vlamin-

banden aanwezig waren, vonden sommige gereformeerden de oprichting van eigen kerken aanvankelijk niet nodig. Zo merkte ds. Th.A. Eggenstein, predikant van de Antwerpse zendingkerk, aan het einde van de jaren 1890 op dat, hoewel sommige gereformeerde (gezind)en naar de stichting van een lokale GKN-gemeente streefden, gereformeerden met afgescheiden wortels zich nog altijd bij de zendingkerk vervoegden: “Als er bij de Kerkcommissie [van de Antwerpse zendingkerk, TK] dan nog attestaties binnenkomen van leden van gereformeerde A-kerken, vraagt Ds. Eggenstein haar wat daarmee te doen. De algemene konklusie is kort en bondig: als leden aannemen!” Zie: De Raaf, *Bewaar het pand*, 206-207. Ook in Paramaribo hadden enkele GKN-leden moeite met de instituering van een gereformeerde kerk, omdat zij de Evangelische Broedergemeente als een Woordgetrouw alternatief voor de GKN beschouwden. Zie: *Reformato-ri-sch Dagblad*, 3 juni 1983.

¹⁰¹⁰ *De Torenwachter* VII.2 (september 1933), 1-2, aldaar 2.

¹⁰¹¹ *B.O.P.* XXIII.11 (november 1943), 4.

¹⁰¹² *Vlaams Kerkblad* I.2 (juni 1954), 36.

¹⁰¹³ *Ibid.* II.3 (juli 1955), 68-70, aldaar 69. Één nummer eerder had hij zich als volgt uitgelaten: “De schare wordt met de dag groter. In Boechout en overal. Vlaanderen was een Evangelisch land, en het zal weer Evangelisch worden.” Zie: *Ibid.* II.2 (juni 1955), 40-42, aldaar 42.

¹⁰¹⁴ *B.O.P.* XX.4 (april 1940), 3.

¹⁰¹⁵ Zie, bijvoorbeeld: A. Despretz, ‘De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* XVII (1963), 117-229; E.A.D. Pichal, *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen* (Antwerpen en Amsterdam 1975), 19-28; G. Marnef, ‘Brabants calvinisme in opmars. De weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580’, *Bijdragen tot de geschiedenis* LXX (1987), 7-21; G. Asaert, 1585. *De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt 2004), 33.

¹⁰¹⁶ “Vlaanderen [was] een land (...), dat een der meest vooraanstaande plaatsen innam onder de landen, waar de Hervorming wortel schoot en op vrijwel het geheele volksleven beslag legde.” Zie: *B.O.P.* XX.4 (april 1940), 3.

¹⁰¹⁷ *Ibid.* XXVI.5 (mei 1946), 21-22, aldaar 21.

¹⁰¹⁸ Vele protestanten uit Wallonië, Vlaanderen en Brabant vluchtten naar de Noordelijke Nederlanden, met als gevolg dat rond 1620 33,4% van de inwoners van Amsterdam, 40,1% van alle Rotterdammers, 51,0% van de inwoners van Haarlem, 62,5% van de inwoners van Middelburg en maar liefst 67,0% van alle Leidenaren van Zuid-Nederlandse af-

gen gebukt onder een “juk (...) opgelegd door een dictatoriaal geregeerde kerk”¹⁰¹⁹, onder “Rome’s overheersching”, die hun land “als een oordeel (...) stoffelijk en geestelijk (...) te gronde [heeft] gericht.”¹⁰²⁰ Hoewel de RKK hen daarenboven deed geloven dat het protestantisme een ‘importartikel’¹⁰²¹ was, ingevoerd door Nederlanders “met (...) pretentieuzen Hollandschen superioriteitswaan”¹⁰²², poogden de gereformeerden hen op te wekken terug te keren naar het geloof van hun (vermoorde of uit Vlaanderen weggejaagde) reformatorische voorvaderen: “[I]aathier horen, dat het Protestantisme geen import is, maar dat het hier tijdens en na de Hervorming in Vlaanderen van grote betekenis is geweest voor het Noorden. Meer nog, tracht hun te bewijzen, dat wij de voortzetting zijn van de kerk der eerste apostelen.”¹⁰²³ Eerst na het verscheiden van K. Sluys, in 1965, verstomden dergelijke ‘herkersteningsgeluiden’ in de Belgische gereformeerde kerken voorgoed.¹⁰²⁴

Emancipatie, in de historiografie genoemd als tweede motief achter de formalisering en institutionalisering van de gereformeerde identiteit, speelde in den vreemde niet dezelfde rol als in Nederland, maar was wèl op een andere manier van invloed. De gereformeerden die zich op het Argentijnse, Braziliaanse of Franse platteland vestigden, waren tot emigratie overgegaan in de hoop zich buiten Nederland aan hun financiële noden te kunnen ontworstelen. *Economische* emancipatie was hun drijfveer: landverhuizing naar Argentinië werd vooral ondernomen door “[b]oerenarbeiders uit Groningen, Friesland en Zeeland, die met een groot gezin, vooral ook in die dagen, een zeer droevig bestaan sleten en die deze gelegenheid dankbaar aangrepen om verbetering hunner positie te verkrijgen”¹⁰²⁵, degenen die naar Carambeí, Castrolanda en Arapotí emigreerden, waren “op zoek naar een beter leven in uitgestrekt Brazilië”¹⁰²⁶, en de GKN-leden die hun vaderland verruilden voor Sens en Châtillon-Coligny, deden dit, omdat zij “[i]n Nederland (...) geen toekomst meer [zagen]. Het uitgestrekte Frankrijk bood meer perspectief.”¹⁰²⁷ Anders dan hun Nederlandse kerkgenoten in België, die veelal tot de middenstand behoorden en als ondernemers of handelaars naar Vlaanderen gekomen

komst was. Zie: P. Van Hauwermeiren en F. Bosteels-Simonis, *Waar Nederlands de voertaal is. Nederland- en Vlaanderenkunde* (Lier 1990), 39.

¹⁰¹⁹ B.O.P. XVII.5 (mei 1937), 3.

¹⁰²⁰ *Ibid.* XX.4 (april 1940), 3.

¹⁰²¹ “Het is voor den tegenwoordigen Vlaming een bijna ondenkbaar iets te vernemen, dat bijna geheel het land in de zestiende eeuw met de Hervorming medeging. (...) Gij weet, hoe Rome’s kerk menigmaal beweert, dat het Protestantisme voor Vlaanderen een vreemde import is. Het wordt, zoo beweren zij, door Nederlanders van uit het Noorden ingevoerd.” Zie: *Ibid.*

¹⁰²² B.O.P. XIV.7 (juli 1934), 2-3, aldaar 3.

¹⁰²³ N.O.P. XXXIX.5 (mei 1959), 2-3, aldaar 2.

¹⁰²⁴ Ook bij de gereformeerden in Canada was het ‘herkersteningsideaal’ manifest aanwezig; journaliste A. Amelink schreef over hen in 2003 in het dagblad *Trouw* een artikel onder de veelzeggende titel ‘We wilden heel Canada bekeken’. Zie: *Trouw*, 30 september 2003.

¹⁰²⁵ Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 162.

¹⁰²⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 20 mei 1987.

¹⁰²⁷ *Ibid.*, 2 januari 1987.

waren¹⁰²⁸, konden zij zich, nog afgezien van hun minder dan marginale positie in deze landen met tientallen miljoenen inwoners, simpelweg niet intensief met evangelisatie, laat staan met ‘herkerstening’ bezighouden: het opbouwen van een nieuw leven in een cultureel én – in tegenstelling tot Vlaanderen – taalkundig ‘vreemde’ omgeving vergde al hun aandacht. Het economisch-emancipatoire grondmotief dat in Argentinië, Brazilië en Frankrijk met het gereformeerd-zijn verweven was, werd nergens duidelijker zichtbaar dan in Tres Arroyos: Nederlandse gereformeerden stichtten daar naast een eigen kerk ook een eigen landbouwcoöperatie (‘Alfa’), in wier gelederen nauwelijks andersgelovigen werden aangetroffen: “[m]embership of the Dutch colony is virtually synonymous with membership of the Reformed Church. A few Roman Catholics and Baptists of Dutch origin occupy a marginal position within the Dutch community. They are only exceptionally members of the Alfa co-operative.”¹⁰²⁹ Ook in de drie gereformeerde ‘kolonies’ in Brazilië waren lidmaatschap van de lokale GKN-gemeente en coöperatieve economische activiteit innig met elkaar verstrengeld: de Nederlandse nederzettingen te Carambeí, Castrolanda en Arapoti fungeerden namelijk tegelijkertijd als een soort ‘gekerstende’ variant van de Sovjet-Russische kolchozen. Nederlandse emigranten van een andere denominationele signatuur waren, in economisch- en kerkelijk-institutioneel opzicht, aanzienlijk slechter georganiseerd dan de gereformeerden, wat er in Châtillon-Coligny zelfs toe leidde dat Nederlandse Lutheranen en hervormden zich bij de plaatselijke gereformeerde kerk aansloten.¹⁰³⁰

Protectie (bescherming tegen ongewenste externe invloeden alsook behoud van het eigene), het derde en laatste doel waarnaar de gereformeerden (in Nederland) met de oprichting van een eigen kerkgemeenschap en eigen organisaties hebben gestreefd, was in alle in deze verhandeling behandelde gebieden het absolute oogmerk dat de GKN-leden dreef. Om als gereformeerde belijders standte te blijven in een omgeving waar de Rooms-Katholieke Kerk (België, Argentinië, Brazilië, Frankrijk, Curaçao), de Anglicaanse Kerk (Engeland) of de Evangelische Broedergemeente (Suriname) welhaast een ecclesiastisch monopolie bezaten, was het noodzakelijk de eigen rijen zoveel mogelijk gesloten te houden. In Argentinië was al in het eerste decennium van de twintigste eeuw gebleken welk lot de gereformeerden te wachten stond wanneer zij daarin niet slaagden:

“De toestand van onze stam- en geloofsgenoten in Argentinië, uit een geestelijk oogpunt gezien, is zorgelijk. Er is behoefte aan bediening des Woords, er is schreidende behoefte aan Christelijk onderwijs voor de jeugd en catechetisch onderwijs voor het opkomend geslacht. De ouderen blijven nog wel voor het merendeel trouw aan de Gereformeerde belijdenis, hoewel velen, doordat er geen bearbeiding is, naar secten afdwalen; maar de jeugd, die geheel wordt opgevoed op Spaansche scholen, gaat voor het

¹⁰²⁸ De twee Belgische plattelandsgemeenten (Boechout en Denderleeuw) droegen een ander karakter dan de plattelandsgemeenten van de GKN in Argentinië, Brazilië en Frankrijk, daar zij nauwelijks Nederlandse leden hadden.

¹⁰²⁹ Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina’, 341.

¹⁰³⁰ *Reformatoisch Dagblad*, 2 januari 1987.

grootste deel verloren voor de Kerk. In Tres-Arroyo's [sic] trof Dr. Van Lonkhuyzen niet minder dan 70 ongedoopte kinderen aan.”¹⁰³¹

De angst voor beginselverzaking en geloofsverflauwing had tot gevolg dat de gereformeerden het leven zoals zij dat in Nederland geleid hadden, in het buitenland zo getrouw mogelijk probeerden te kopiëren. Zeker in Zuid-Amerika en het Caribisch gebied, waar de cultuur en samenlevingsstructuur het meest van Nederland afweken, bleek hoezeer de gereformeerde identiteit een sterk etnisch karakter droeg. Aangaande de gereformeerden in Argentinië, merkte een toenmalige medewerkster van het Nederlandse consulaat in 1990 bijvoorbeeld op dat zij het folkloristische erfgoed uit hun vaderland met veel toewijding bewaarden – “al drinken we geen Douwe Egberts, wel hangen er overal gordijnen voor de ramen, zien de tuinen er piekfijn uit, sommige zelfs met molentjes verfraaid, hangt er Delfts blauw aan de muren en eten we oliebollen”¹⁰³² – en heette het nog in 2006 dat “veel van de ouderen (...) Hollandse gebruiken hebben, wat zich vertaalt in het trouwe kerkbezoek.”¹⁰³³ Een sfeer-tekening van de gereformeerden in Brazilië leverde in 1989 een overeenkomstig plaatje op: “[r]amen met gordijntjes. Schone straten, die opvallen door de afwezigheid van gaten in het asfalt. Mensen op de fiets. Blonde kinderhoofdjes. Blauwe ogen. Een bakker op de hoek. Uit haast niets blijkt dat dit dorpe een Braziliaanse gemeente is. Carambeí zou niet uit de toon vallen in Drenthe of Overijssel.”¹⁰³⁴ Toegegeven, het instandhouden van oud-vaderlandse culturele gebruiken was geen exclusieve specificiteit van Nederlandse emigranten met een *gereformeerde* achtergrond – zo beschreef een journaliste de Braziliaanse volksplanting Holambra I, een enclave van Nederlandse rooms-katholieken, in 2003 alsof zij met Carambeí van doen had: “Holambra I [maakt] de indruk van een kibboets in Brazilië waarvan de bevolking sinds ze er ging wonen, onder de glazen oer-Hollandse kaasstolp is blijven leven. Molentjes in rood-wit-blauw, Amsterdamse grachtengevels, de warme bakker en een oude stadspoort in aanbouw; aan de buitenkant oogt Holambra als een overmatig gedecoreerd Madurodam”¹⁰³⁵ –, maar de afhankelijkheid aan het Nederlandse cultuurgoed (vooral aan de Nederlandse taal) vormde wèl een onlosmakelijk onderdeel van de gereformeerde identiteit. Wilden gereformeerde landverhuizers, luidde de gedachte, hun *godsdiens*tige eigenheid, ja hun *geloof* in den vreemde behouden, dan was kennis van de Nederlandse taal een onmisbaarheid, zoals (onder andere) een eerder geciteerde uitspraak van ds. Van Lonkhuijzen bewees.¹⁰³⁶ Zegswijzen en termen die in gereformeerde preken werden gebruikt, klonken in een andere taal toch niet helemaal hetzelfde als in het Nederlands. Om die reden wilden (nazaten van) Nederlanders in de Verenigde Staten in het midden van de jaren

¹⁰³¹ *De Heraut*, 13 juni 1909.

¹⁰³² *Reformatisch Dagblad*, 17 november 1990.

¹⁰³³ *Ibid.*, 19 juli 2006.

¹⁰³⁴ *Ibid.*, 18 februari 1989.

¹⁰³⁵ *Ibid.*, 28 maart 2003.

¹⁰³⁶ Zie: noot 530.

1930, bijna honderd jaar na de komst van de eerste Nederlandse orthodoxe calvinisten¹⁰³⁷, bijvoorbeeld nog altijd “de Nederlandsche taal in hunne godsdienstoefeningen (...) behouden, ook al zijn er onder hen, die een Engelsche preek wel verstaan kunnen. Zij verkiezen hunne moedertaal, met hare klanken en uitdrukkingen, die veel meer de snaren huns harten raken, dan de woorden en klanken eener vreemde aangeleerde taal, ofschoon zij dezelfde beteekenis hebben.”¹⁰³⁸ In Zuid-Amerika en Frankrijk was het niet anders: pas na enkele decennia werden in de GKN-gemeenten de eerste diensten in de taal van het land van vestiging gehouden¹⁰³⁹ en ook nadien klonken van de kansels nog zeer frequent preken in het Nederlands.¹⁰⁴⁰ Zelfs in Nederlandstalig België bleek een linguïstische kloof tussen de Nederlandse gereformeerden en hun omgeving te bestaan: de kring België der GKN constateerde in 1969 dat evangelisatieperiodiek *De Open Poort* haar beoogde doel voorbij schoot, omdat Vlamingen haar “[t]aal en stijl (...) over het algemeen té Nederlands [vinden]. Het strevendient te zijn naar een belgische [sic] manier van zeggen, zonder daardoor te zondigen tegen het A.B.N.”¹⁰⁴¹

Het vasthouden aan het Nederlands als hun liturgische taal – aanvankelijk ook als hun spreektaal¹⁰⁴² – alsmede aan de Nederlandse kerkelijke en culturele gebruiken hield de gereformeerden in het buitenland in een afgezonderde positie, maar het is niet zo dat deze afgezonderdheid een onbedoeld gevolg was van hun gerichtheid op Nederland; zij kozen *bewust* voor een zeker isolement. Daar het gevaar van wereldgelijkvormigheid op buitenlandse bodem, waar het (orthodoxe) calvinisme niet op een lange traditie kon bogen (Zuid-Amerika) of op de contemporaine samenleving geen krachtig stempel drukte (België, Frankrijk, Groot-Brittannië), en waar het, bij afwezigheid van een calvinistisch referentiekader, voor de jeugd derhalve minder voor de hand liggend of minder geloofwaardig was de gereformeerde beginselen en zede als vanzelfsprekendheden te aanvaarden, continu op de loer lag en een nóg acutere bedreiging vormde dan in Nederland, wensten de ‘verstrooide’ gereformeerden de ‘wereld’ buiten hen zoveel mogelijk op afstand te houden. Ook van andere (rechtzinnige) protestanten hielden zij zich daarom afzijdig. Ofschoon in België en Frankrijk kerkgemeenschappen bestonden die, qua confessionele ligging, nauw aan de Gereformeerde Kerken verwant waren, respectievelijk de Belgische Christelijke Zendingkerk (waarmee de GKN correspondentiebanden onderhielden¹⁰⁴³) en de orthodoxe stroming binnen de Église Réformée de France (later de Églises Ré-

¹⁰³⁷ Vanwege overheidsvervolging en armoede in Nederland, was een eerste groep afgescheidenen in 1846 en 1847 naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Zie: P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika* (Leiden 1977).

¹⁰³⁸ *De Reformatie*, 27 juli 1934.

¹⁰³⁹ In Argentinië voor het eerst in de jaren 1930 (zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 52, 70); in Frankrijk voor het eerst in de jaren 1960 (zie: *Reformatisch Dagblad*, 2 januari 1987). Wanneer in Brazilië voor het eerst Portugees-talige diensten werden gehouden, is niet bekend.

¹⁰⁴⁰ In Castrolanda vond in ieder geval in 2001 nog een Nederlandstalige dienst plaats. Zie: *Trouw*, 4 december 2001.

¹⁰⁴¹ *Verslag over het vervolg-gesprek over het evangelisatiewerk in België*, gedateerd op 6 december 1969.

¹⁰⁴² Zie, bijvoorbeeld: noten 848 en 849.

¹⁰⁴³ Zie: noot 439.

formées Évangéliques Indépendantes¹⁰⁴⁴), hebben Nederlandse gereformeerden toe eigen kerken gesticht. Op drie plaatsen nam het streven naar geloofs- en identiteitsbehoud zelfs dusdanige vormen aan dat zich daar de contouren van een heus ‘zuiltje’ begonnen af te tekenen: in Tres Arroyos creëerden gereformeerden niet alleen een eigen kerk en een agrarische organisatie, maar ook een school, een Oranjevereniging, en, in samenwerking met de lokale Deense gemeenschap, een begraafplaats en een bejaardentehuis¹⁰⁴⁵ – het *Reformatorisch Dagblad* typeerde het groepsleven van de Nederlandse gereformeerden in deze Argentijnse stad als “een soort verzuilde minimaatschappij rondom de gereformeerde kerk”¹⁰⁴⁶ –; op Curaçao hebben GKN-leden (met wisselend succes) geijverd voor de oprichting van een christelijke school en een protestantse politieke partij; en als het aan de gereformeerden in België gelegen had, zouden zij niet alleen eigen kerken en lagere scholen hebben gegrondvest, maar tevens Belgische equivalenten van de Anti-Revolutionaire Partij¹⁰⁴⁷, van het dagblad *De Standaard*¹⁰⁴⁸, van de NCRV – in 1950 verschenen in het *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Antwerpen* oproepen van de ‘Belgische Vereniging van Protestantse Radioluisteraars’ om tot de vorming van een ‘Belgische Christelijke Radio-Vereniging’ over te gaan¹⁰⁴⁹ – en van de Vrije Universiteit¹⁰⁵⁰, als mede een ‘Belgische Evangelische Filmorganisatie’¹⁰⁵¹ en een middelbare school¹⁰⁵² tot wording hebben gebracht. Zoals de geschiedenis van het christelijk lager onderwijs in Brussel, Antwerpen en Gent laat zien¹⁰⁵³, waren de gereformeerden in België vóór de Tweede Wereldoorlog slechts in uiterste nood bereid met geestverwante protestanten uit andere denominaties samen te werken, terwijl dezen, op hun beurt, de noodzaak tot oprichting van geloofsgerelateerde organisaties veelal niet voelden. De voornoemde initiatieven stierven dan ook spoedig een stille dood.

¹⁰⁴⁴ Zie: noot 909. De Églises Réformées Évangéliques Indépendantes participeerden in de Gereformeerde Oecumenische Synode, in 1946 op instigatie van de Gereformeerde Kerken in Nederland opgericht. Zie: *Trouw*, 23 februari 1993.

¹⁰⁴⁵ *Rotterdams Dagblad*, 2 februari 2002; *Leeuwarder Courant*, 24 december 2005.

¹⁰⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 25 maart 2006.

¹⁰⁴⁷ Zie: noten 328 en 330.

¹⁰⁴⁸ “Het peil van de Belgische pers staat niet hoog. (...) De Belgische bladen zijn voor onze gezinnen in het minst niet bruikbaar. (...) De Hollandsche anti-revolutionaire bladen kunnen in deze leemte niet voorzien. Die kunnen niet genoeg rekening met België houden. Protestanten in Vlaanderenland, waarom zijt ge zoo hard slapende?” Zie: *G.K.B.* VII.181 (26 maart 1911), 3-4.

¹⁰⁴⁹ *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Antwerpen* 272 (16 maart 1950), 1; 273 (30 maart 1950), 3; 274 (13 april 1950), 2; 275 (27 april 1950), 1; 276 (11 mei 1950), 2. Aan het hoofd van de ‘Belgische Vereniging van Protestantse Radioluisteraars’ stond W.A. van Kekem, als evangelist verbonden aan de Brusselse NE(H)K. Zie: Liagre, *Anders geloven*, 264-265.

¹⁰⁵⁰ *De Kruisbanier* VIII.45 (8 november 1952), 1-2.

¹⁰⁵¹ “Moeten we hier die schone gave Gods die we in de geluidsfilm hebben ontvangen, uitsluitend in handen laten van de wereld en daardoor prijs geven aan hen die uit winstbejag de film exploiteren? (...) Als Christenen dringt zich dan ook de vraag aan ons op: mogen we langer lijdelijk blijven toezien, of moeten we in het offensief gaan en dit machtige middel der moderne techniek ook dienstbaar maken om onze Christelijke getuigenissen de wereld te doen uitgaan?” Zie: *Ibid.* XIV.26 (21 juni 1958), 2.

¹⁰⁵² *Ibid.* XXIII.3 (11 februari 1967), 3.

¹⁰⁵³ Zie: de paragraaf ‘Een nadere blik op de bij de VPCO aangesloten scholen’ in het tweede hoofdstuk van deze verhandeling.

Op onderwijsgebied wisten de Nederlandse gereformeerden wèl successen te boeken – niet alleen in België, maar ook in Argentinië, in Brazilië, in Frankrijk en op Curaçao. Dat zij zich, soms zelfs vóór de instituering van een eigen kerk (te Mechelen, Denderleeuw, Boechout en Willemstad), voor de stichting van ‘scholen met de Bijbel’ hebben ingezet, toont aan welk belang zij aan confessiegebonden onderricht hechtten. Hun behoefte aan eigen scholen vloeide voort uit de begeerte hun kinderen zowel onderwijs dat volledig in lijn lag met hetgeen hen thuis en in de kerk geleerd werd, te geven – “[e]n school met den Bijbel is een noodzakelijk uitvloeisel van een gezin met den Bijbel”¹⁰⁵⁴, stelde de VPCO – als tegen geloofsondermijnende invloeden van buitenaf te beschermen – “[a]lleen christelijke scholen, d. w. z. innig en blijvend contact met kinderen, die eens geestes [sic] zijn en bovenal contact met christelijke onderwijzers en onderwijzeressen kunnen deze gevaren afwenden”¹⁰⁵⁵, oordeelde diezelfde scholenbond –, en droeg primair een *protectionistisch* karakter. De oprichting en instandhouding van ‘scholen met de Bijbel’ werd eveneens *evangelisatorisch* gelegitimeerd. Zo gaf de VPCO er in haar periodiek *De Torenwachter* bij herhaling blijk van dat zij, in navolging van schoolverenigingen in Nederland, het potentieel van het christelijk onderwijs als “evangelisatiemiddel” ten volle onderkende.¹⁰⁵⁶ Weliswaar vervulden de ‘scholen met den Bijbel’ in de eerste plaats een geloofsbewarende functie binnen de (orthodox-)protestantse kerkgezindte, maar dat nam niet weg dat zij ook een geloofsverkondigende rol konden spelen: “[d]e scholen bedoelen de Vlaamsch-Protestantsche gemeenten en kringen allereerst te dienen en tevens middelen te zijn tot evangelisatie der niet-Protestantsche jeugd.”¹⁰⁵⁷ Geheel in overeenstemming met het gereformeerde ‘herkersteningsideaal’, viel in *De Torenwachter* te lezen dat een Schriftgelovige leerkracht “zijn taak [moet] zien als een missionaire opdracht. Hij heeft van Godswege de roeping om, bewogen over ’t geestelijk nihilisme waarin een groot deel van het volk en van onze kinderen dreigen weg te zinken, deze kinderen te brengen onder het licht van Gods Woord. Hij moet een *heraut* zijn.”¹⁰⁵⁸ Door niet-protestantse leerlingen op de bij haar aangesloten scholen toe te laten, hoopte de VPCO bovendien dier *ouders* met het Evangelie te bereiken: “[h]et komt meermalen voor, dat ouders door hunne kinderen weer tot verlevendiging hunner [godsdienstige] belangstelling gebracht worden.”¹⁰⁵⁹ De school kon bijgevolg dienen als ‘voorportaal’ van de kerk.

¹⁰⁵⁴ *De Torenwachter* IV.11-12 (april-mei 1931), 2. Zie ook: *Ibid.* IV.10 (maart 1931), 1.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.* IV.3 (augustus 1930), 1-2, aldaar 2.

¹⁰⁵⁶ *Ibid.* IV.4 (september 1930), 2; IV.5 (oktober 1930), 2; IV.6 (november 1930), 1-2, aldaar 2; IV.7 (december 1930), 2; IV.11-12 (april-mei 1931), 3; VI.4 (januari 1933), 2.

¹⁰⁵⁷ *Ibid.* IV.7 (december 1930), 2.

¹⁰⁵⁸ *Ibid.* XIX.1 (oktober 1946), 1.

¹⁰⁵⁹ *Ibid.* IV.6 (november 1930), 1-2, aldaar 2.

Ook in Argentinië¹⁰⁶⁰ en in Brazilië¹⁰⁶¹ waren de gereformeerden zich ervan bewust welke mogelijkheden de door hen gestichte schooltjes als Woordverbreidende instanties boden: waar op de Belgische ‘scholen met de Bijbel’ in de jaren 1980 de helft van de leerlingen afkomstig was uit seculiere en rooms-katholieke milieus¹⁰⁶², daar had op de school te Tres Arroyos reeds in de jaren 1960 een kwart van de leerlingen geen protestantse achtergrond.¹⁰⁶³ Dit was niet de enige overeenkomst met het protestants-christelijk onderwijs in Vlaanderen: zowel in Zuid-Amerika als in België genoten de ‘scholen met de Bijbel’ buiten eigen kring een goede reputatie – in laatstgenoemd land voornamelijk vanwege het feit dat zij, anders dan de meeste Vlaamse scholen, hun lessen consequent in het Algemeen Beschaafd Nederlands aanboden in plaats van in het plaatselijke dialect.¹⁰⁶⁴ Desniettegenstaande droegen de instellingen voor lager onderwijs op protestantse grondslag in Argentinië en in Brazilië een fundamenteel ander karakter dan die in België: terwijl de ‘scholen met de Bijbel’ in Brussel, Antwerpen, Gent en Mechelen een interkerkelijk profiel hadden, waren de scholen in Rosario, Buenos Aires, Tres Arroyos, Comodoro Rivadavia, Carambeí, Castrolanda en Arapoti oorspronkelijk strikt gebonden aan de lokale GKN-gemeenten. Naast de afwezigheid van andere protestanten in de nabije omgeving – wat ook het geval was op het Belgische platteland (in Denderleeuw en in Boechout), waar de ‘scholen met de Bijbel’ in de praktijk eveneens exclusief gelieerd waren aan de plaatselijke gereformeerde kerken –, waren taalverschillen daaraan debet: omdat lessen in het Nederlands voor protestanten uit andere taalgemeenschappen logischerwijs geen meerwaarde vormden, bleven de scholen in hun beginjaren, toen Nederlands taalonderwijs nog een prominente plaats binnen het algehele lesprogramma innam, etnisch kerkelijk homogeen. Een ander punt van differentie heeft betrekking op de gereformeerden zelf: in België liepen zij bij de stichting van protestantse scholen voorop; in Argentinië volgden zij slechts het voorbeeld van hun Duitse medeprotestanten.¹⁰⁶⁵

De levensvatbaarheid van het protestants-christelijk onderwijs geeft evenzeer aanzienlijke onderlinge verschillen te zien: in tegenstelling tot de ‘scholen met de Bijbel’ in België, die zich, dankzij overheidssubsidie¹⁰⁶⁶, decennialang hebben weten te handhaven¹⁰⁶⁷, en de door Nederlandse gere-

¹⁰⁶⁰ Zie: noot 734.

¹⁰⁶¹ Zie: noot 847.

¹⁰⁶² Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, 17.

¹⁰⁶³ Zie: noot 730.

¹⁰⁶⁴ De Burgemeester Marnixschool in Antwerpen adverteerde in 1960 zelfs met de belofte dat niet alleen ABN gesproken zou worden tijdens lesuren, maar zelfs tijdens het speelkwartier! Zie: *De Kruisbanier* XVI.31 (30 juli 1960), 1. In Gent reikte de faam van de Gaspard de Colignyschool zó ver dat sommige professoren van de (als bolwerk van atheïsme bekendstaande) Gentse Rijksuniversiteit hun kinderen aan haar toevertrouwen en dat lokale en provinciale hoogwaardigheidsbekleders present waren bij haar vijfentwintigjarig jubileum. Zie: *Ibid.* XVIII.22 (2 juni 1962), 2-3, aldaar 2. In Mechelen steunde de burgemeester het voornemen een protestantse kleuterschool op te richten. Zie: *Ibid.* XVI.2 (9 januari 1960), 2-3, aldaar 3.

¹⁰⁶⁵ *Acta G.S. GKN* (Amsterdam 1908), addendum LXXVII; Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 172.

¹⁰⁶⁶ Zwaan, ‘Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan’, 17.

formeerden opgerichte scholen in Brazilië, bestaat in Argentinië vandaag de dag alleen nog het Colegio Holandés te Tres Arroyos. Volgens ds. Rullmann is dit er de oorzaak van dat de gereformeerde gemeenschap in deze stad herkenbaarder ‘Nederlands’ gebleven is dan gereformeerde collectiviteiten elders in Argentinië.¹⁰⁶⁸ Overeenkomstig de woorden van ds. Van Lonkhuijzen dat de school, als plaats waar toekomstige generaties de Nederlandse taal wordt bijgebracht, méér nog dan de kerk het gevoel van verbondenheid en de culturele band met het vaderland bewaart¹⁰⁶⁹, is in Buenos Aires de “versaansing van de gemeente”¹⁰⁷⁰ beduidend sneller verlopen dan in Tres Arroyos. In een studie uit 1985 verbaasde socioloog C.F. Jongkind zich zelfs over de mate waarin de Nederlandse gereformeerden daar beter in staat gebleken waren hun eigenheid te bewaren dan hun land- en geloofsgenoten in Buenos Aires of Comodoro Rivadavia: “[i]t is remarkable that the present colony, which is made up mainly of second and later generation Dutch immigrants who nearly all have Argentine nationality, has retained a strongly Dutch character to this day. (...) [W]e can say that the Dutch colony in Tres Arroyos is isolated from other Dutch communities in Argentina, but it maintains a vigorous and many-sided contact with the Netherlands.”¹⁰⁷¹ Waar het rood-wit-blauw in de overige Nederlands-Argentijnse immigrantenkolonies danig is vervaald, daar wappert de Nederlandse vlag in Tres Arroyos nog in heldere kleurstelling fier in top: “[h]ier moet je de Nederlandse invloed (...) niet onderschatten,” aldus een lokale journalist met Nederlandse voorouders. “In Tres Arroyos is ‘ie krachtig.”¹⁰⁷²

2. De identiteitsontwikkeling van het gereformeerd-kerkelijk leven in den vreemde

De (descendenten van) Nederlandse gereformeerden te Tres Arroyos mogen in etnisch-cultureel opzicht het oorspronkelijke karakter van hun gemeenschap dan wel beter hebben behouden, qua confessionele oriëntatie nemen zij onder de Argentijnse (nazaten van) immigranten met een achtergrond in de GKN allesbehalve een uitzonderingspositie in. De in 1962 verzelfstandigde kerken in Argentinië, alsmede de in datzelfde jaar tot autonome denominatie omgevormde kerken in Brazilië, zijn als geheel merkbaar orthodoxer gebleven dan het gros van de GKN-gemeenten in Nederland. Eerder is al gewezen op de behoudende stellingname van de Iglesias Reformadas en la Argentina¹⁰⁷³ en de Igreja

¹⁰⁶⁷ De scholen in Denderleeuw en Boechout bestaan inmiddels niet meer; de scholen in Brussel en Antwerpen hebben hun uitgesproken protestantse identiteit verloren; de scholen in Gent en Mechelen hebben nog wèl een herkenbaar protestants profiel. Zie: noot 399.

¹⁰⁶⁸ “Temidden van [het] bonte gezelschap [protestanten] (...) vallen de Iglesias Reformadas niet op. Wie geen adresen heeft, komt ze bijna niet op het spoor in dat grote land. In Tres Arroyos misschien, maar daar dan ook alleen.” Zie: Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 132.

¹⁰⁶⁹ Van Lonkhuijzen, *Argentinië*, 171-172.

¹⁰⁷⁰ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 47, 70.

¹⁰⁷¹ Jongkind, ‘The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina’, 335-340.

¹⁰⁷² *Rotterdams Dagblad*, 2 februari 2002.

¹⁰⁷³ Zie: de paragraaf ‘Duiding der ontwikkelingen’ in het derde hoofdstuk van deze verhandeling.

Evangélica Reformada no Brasil¹⁰⁷⁴ in medisch-ethische kwesties en discussies over het Schriftgezag. Alleen wat de openstelling van hun ambten voor vrouwen betreft, zijn de IRA en de IER volgzzaam geweest aan de ontwikkelingen die zich vanaf de jaren 1960 in de GKN hebben voltrokken.¹⁰⁷⁵ Voor de rest hebben zij iedere Schriftkritische tendens, iedere theologische of liturgische noviteit die tegen een orthodoxe lezing van de Bijbel en de Drie Formulieren van Enigheid of tegen de historisch gegroeide geloofspraktijk indruist, resoluut veroordeeld. Dat zij kerkbreed een karakteristiek *orthodox* voorkomen hebben behouden, mag blijken uit de volgende illustratie. Een afstammeling van Nederlandse emigranten, opgegroeid in Tres Arroyos, vertelde in 2006 dat zij op grond van haar eigen ervaringen met gereformeerde stadsgenoten een vertekend beeld van Nederland gekregen had en lang in de veronderstelling verkeerd had dat gereformeerd Tres Arroyos model stond voor het algehele denk- en leefklimaat in het herkomstland van haar voorgeslacht: “[w]e dachten dat Nederland was zoals de streng gereformeerde mensen daar, vol met conservatieve denkbeelden en waar geen integratie plaatsvindt (...). Dus was ik echt heel erg verbaasd toen ik als twintigjarige voor het eerst in Nederland kwam en bleek dat het een geweldig sociaal en open volk herbergt.”¹⁰⁷⁶ Ook aan het Colegio Holandés is de geest van verandering en vernieuwing die zich sedert de jaren 1960 bij de gereformeerden in Nederland zou manifesteren, voorbijgegaan; het schooltje, meldde een verslaggeefster van het *Reformatorisch Dagblad* in 1990, “ademt die typische Hollandse schoolsfeer van vijftientwintig jaar geleden in Nederland.”¹⁰⁷⁷ Wat de Braziliaanse kerken aangaat, kan het gegeven dat de IER hun betrekkingen met de GKN afzwakten en hun contacten met de CGK en de GKV, die de ‘verwereldlijking’ van de Gereformeerde Kerken scherp hebben afgekeurd, tezelfdertijd juist intensiverden, dienen als krachtig bewijs dat zij zich niet van hun orthodoxe grondslag hebben ontdaan. Tussen de Zuid-Amerikaanse dochters en de Nederlandse moeder is, met andere woorden, in de loop der jaren een geëxpandeerde geestelijke verwijdering opgetreden.

De Iglesias Reformadas en la Argentina en de Igreja Evangélica Reformada no Brasil hebben niet alleen een rechtzinniger profiel behouden ten opzichte van de gereformeerde kerken in Nederland, maar ook in vergelijking met de GKN-gemeenten in België en in Frankrijk. Over de identiteitsontwikkeling van de kerken te Londen, op Curaçao en te Paramaribo valt met minder zekerheid iets te zeggen – zij zijn immers respectievelijk opgeheven in 1979, met een andere kerkgroepering samengegaan in 1984 en ontbonden in 1987 –, hoewel de bereidwilligheid van de gereformeerden in de Britse hoofdstad en op Curaçao uit eigen beweging eventueel (in het geval van Londen) of daadwerkelijk (in het geval van het Antilliaanse eiland) te fuseren met – nota bene (!) – de kerkgemeenten

¹⁰⁷⁴ Zie: de laatste alinea van de paragraaf ‘Brazilië’ in het vierde hoofdstuk van deze verhandeling.

¹⁰⁷⁵ Voor Argentinië, zie: noot 817; voor Brazilië, zie: *Reformatorisch Dagblad*, 25 oktober 2001.

¹⁰⁷⁶ *BN DeStem*, 31 maart 2006.

¹⁰⁷⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 1990.

waarvan zij zich in de jaren 1930, vanwege dier vermeende vrijzinnige prediking, hadden afgescheiden – de Londense *Austin Friars Church* en de Curaçaose verenigde protestantse gemeente –, ver-raadt dat ook dáár de antithetische geslotenheid van weleer heeft plaatsgemaakt voor meer verande-ringsgezinde openheid. Een vergelijking tussen de artikelen die in de jaren 1960 in Vlaams-gerefor-meerde periodieken gepubliceerd zijn en de stukken die tien jaar later een plaats in deze tijdschriften gekregen hebben, laat aan duidelijkheid in ieder geval niets te wensen over. Vooral in Brussel en Ant-werpen liet de minder leerstellig omlinjnde theologie, gepersonifieerd door dr. H.M. Kuitert en dr. H. Wiersinga (de gewezen hulppredikant van de gereformeerde kerk te Londen en de voormalige ge-meentepredikant van de gereformeerde kerken te Gent en op Curaçao), haar invloed gelden. Zo ver-scheen in 1972 in de gezamenlijke nieuwsbode van de gereformeerde kerk en zendingskerk te Ant-werpen een commentaar waarin de hoofdredacteur (een Nederlands lid van de lokale GKN-gemeen-te) zijn steun betuigde aan godgeleerden (onder wie Tj. Baarda) die eindelijk de moed gevonden had-den publiekelijk te zeggen wat de meerderheid der gereformeerden zijns inziens al jaren stilzwijgend dacht, en zijn afschuw uitsprak over de felle kritiek van ‘verontrusten’ (onder wie ds. Hegger, de vroe-gere predikant van de gereformeerde kerk te Denderleeuw) die met hun bezwaarschriften het eigen gelijk op synodevergaderingen bevestigd wilden zien.¹⁰⁷⁸ In datzelfde jaar relativeerde de hoofd-re-dacteur het belang van historische belijdenisgeschriften¹⁰⁷⁹ – terwijl de Gereformeerde Kerken, ook de gemeente in Antwerpen, altijd hadden gestreden voor een strikte handhaving van de Drie Formu-lieren van Enigheid – en uitte hij nogmaals zijn verontwaardiging over “zichzelf isolerende minder-heden” van ‘bezwaarden’, wier “tot vlijmscherpe zwaarden geslepen argumenteringen” in zijn ogen conflicteerden met de Bijbelse oproep tot verdraagzaamheid en zachtmoedigheid.¹⁰⁸⁰ Twee jaar na-dien viel in het mededelingenblad te lezen dat een gesprekskring zich zou buigen over het door Kui-tert – orthodoxe calvinisten hui verden reeds bij het horen van zijn naam – geschreven boek *Zonder geloofvaart niemand wel*.¹⁰⁸¹ Bovendien schreef het Antwerpse kerkorgaan in 1978 dat een absolu-te meerderheid van de gemeenteleden geen enkel bezwaar had tegen het openstellen van het heilig avondmaal voor kinderen¹⁰⁸² – sterker nog: de kerkenraad had al in 1972 een verzoek met een derge-lijke strekking aan de generale GKN-synode verzonden.¹⁰⁸³ Afgaande op haar nieuwsbrief, betoonde de gereformeerde kerk te Antwerpen zich dus in niet geringe mate ontvankelijk voor theologische en liturgische alteraties.

¹⁰⁷⁸ *Band V.2* (1 februari 1972), 5-6.

¹⁰⁷⁹ *Ibid.* V.8 (25 april 1972), 15-16, aldaar 16.

¹⁰⁸⁰ *Ibid.* V.21 (29 november 1972), 3-5, aldaar 4.

¹⁰⁸¹ *Ibid.* VII.11 (29 mei 1974), 5-6. Dit boek bevat Kuiterts beroemde (en beruchte) zin dat “alle spreken over Boven van beneden komt, ook de uitspraak dat iets van Boven komt.” Zie: H.M. Kuitert, *Zonder geloofvaart niemand wel. Een plaatsbepaling van christendom en kerk* (Baarn 1974), 28.

¹⁰⁸² *Band XI.3* (geen datum [maart 1978]), 11-12.

¹⁰⁸³ *Ibid.* V.9 (10 mei 1972), 5-6.

Evenals evangelisatieperiodiek *De Open Poort*, over wier veranderde toonzetting het eerste hoofdstuk kort aandacht heeft besteed¹⁰⁸⁴, staken ook de gereformeerde stukjesschrijvers in *De Stem*, het orgaan van de PKB (en voordien van de PEKB en de SILO-evangelisatie) dat sinds 1975 tevens fungeerde als mededelingenblad van de GKB, hun sympathie voor veranderingsgezinde gereformeerde theologen niet onder stoelen of banken. In 1976 zwaaide *De Stem* Kuitert bijvoorbeeld alle lof toe, omdat hij, zij het op een onorthodoxe manier en niet in de stijl van een dominee, contact probeerde te zoeken met rand- en buitenkerkelijke mensen die van de Kerk en het christelijke geloof vervreemd geraakt waren.¹⁰⁸⁵ Hoewel het gerechtvaardigd is de vraag te stellen of de hier verwoorde instemming met Kuiterts wijze van theologiseren een representatieve afspiegeling vormde van het gevoelen van de ‘gewone’ kerkganger – gemeenteleden kwamen in *De Stem* (en in *De Open Poort*) nauwelijks aan het woord –, is het veelzeggend dat een dergelijk artikel *überhaupt* in een GKB-gerelateerde periodiek werd geplaatst *zonder* enige kritische kanttekening of *zonder* weerwoord van meer ‘bezwaardere’ gereformeerden. Deze laatsten vielen zelfs niet mis te verstane berispingen ten deel: de ‘veront-rusten’ zouden, aldus een *Stem*-artikel uit 1975, hun ‘progressieve’ tegenstrevers agressief bejegenen, iedere vorm van dialoog uit de weg gaan, zich terugtrekken in sektarisch aandoende facties, uit zijn op een schisma en louter handelen uit angst veronderstelde geloofswaarheden kwijt te raken.¹⁰⁸⁶ Hoe anders was de toon waarop *De Stem* zich uitliet over de alternatieve verzoeningsleer¹⁰⁸⁷ van Wiersinga: ofschoon de generale synode van Maastricht zich van Wiersinga’s zienswijze had gedistantieerd¹⁰⁸⁸, stelde *De Stem* met genoeg vast dat zij diens visie niet onomwonden had *veroordeeld* en dat de Gereformeerde Kerken er daarmee blijk van gaven naar afwijkende geluiden te willen luisteren.¹⁰⁸⁹ Ook in de GKN-gemeente in de Belgische hoofdstad kon Wiersinga op bijval rekenen; één Brussels kerklid meende zelfs dat de hoogste gereformeerde kerkvergadering veel te ver was gegaan en zich onvoorwaardelijk achter de controversiële theoloog geschaard zou moeten hebben: “[m]ijn bezwaar is: dat de synode dr. H. Wiersinga voorzichtig wil dwingen, om tijdens deze zittingsperiode, zijn confessionele en theologische positiekeuze te herzien. (...) [D]e ‘vrijheid’ van het geweten [is] ernstig in het geding.”¹⁰⁹⁰ De Franse kerken bleken, zoals eerder is opgemerkt¹⁰⁹¹, evenmin immuun voor de deconfessionaliseringstendensen in de GKN. Dat werd, net als in België, ronduit toegegeven; zo presenteerde ds. K. Welbedacht, sinds 1969 als gemeentepredikant verbonden aan de gere-

¹⁰⁸⁴ Zie: de laatste alinea van de paragraaf ‘De ‘stille revolutie’ in België’ in het tweede hoofdstuk van deze verhandeling.

¹⁰⁸⁵ *De Stem* CV.8 (30 april 1976), 4-5.

¹⁰⁸⁶ *Ibid.* CIV.22 (29 november 1975), 4.

¹⁰⁸⁷ Zie: noot 976.

¹⁰⁸⁸ *Acta G.S. GKN* (Maastricht 1975/1976), art. 189.

¹⁰⁸⁹ *De Stem* CIV.12 (14 juni 1975), 3.

¹⁰⁹⁰ *Brief van een gemeentelid aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 6 januari 1975.

¹⁰⁹¹ Zie: de laatste alinea van de paragraaf ‘Frankrijk’ in het vierde hoofdstuk van deze verhandeling.

formeerde kerk te Parijs¹⁰⁹², zich in 1972 aan de lezers van het *Reformatorsch Dagblad* als een dominee “die het prettig vindt, dat zijn ‘publiek’ ook qua kerkelijke achtergrond nogal gevarieerd is. De engheid en bekrompen kerkelijkheid,” parafraseerde de krant zijn woorden, “die hij in ons land nog zo veel aantrof, heeft hier plaats gemaakt voor een zich met elkaar verbonden weten, ongeacht allerlei nuancerings.”¹⁰⁹³ Niettegenstaande enkele bedenkingen tegen de wijze waarop een theoloog als Kuitert zijn Schriftkritische opvattingen uiteenzette – níet tegen diens gedachten an sich¹⁰⁹⁴ –, voelde ds. Welbedacht zich niet beschroomd in één van Neêrlands meest orthodox-christelijke nieuwsbladen toe te geven “dat (ook) voor hem de Bijbel soms een probleem werd met vele vraagtekens”, “dat zijn vertrek naar Frankrijk iets had van een bevrijdende vlucht” en “dat [de Bijbelse] tijd en die wereld zo ver van de onze aflight (...), dat het er op aan komt, eerst voor jezelf klaarheid te vinden om daarna met des te meer ijver het verworvene door te geven in de prediking.”¹⁰⁹⁵ Zoals dit exemplen en de voornoemde voorbeelden demonstreren, had de nieuwe postkuyperiaanse theologie ontegenzeggelijk haar weg gevonden naar de gereformeerde kerken in België en Frankrijk.

De verschillen met de (voormalige) GKN-gemeenten in Zuid-Amerika springen direct in het oog. Diverse factoren lagen aan deze divergerende identiteitsontwikkeling ten grondslag. In de eerste plaats speelde het *moment van zelfstandigwording* een rol. Waar de gereformeerde kerken in Argentinië en Brazilië al in 1962 verzelfstandigd waren – op de (in deze scriptie niet behandelde) kerken in Nederlands-Indië na, die in 1948 onafhankelijkheid verkregen, waren zij de eerste buitenlandse gemeenten binnen GKN-verband waaraan ecclesiastische autonomie werd toegekend¹⁰⁹⁶ –, daar sloten de kerken in Châtillon-Coligny en Sens zich pas in 1973 respectievelijk 1977 bij de Église Réformée de France aan en amalgameerden de gemeenten in België pas in 1979 met de Protestantse Kerk van België en de Hervormde Kerk van België tot de Verenigde Protestantse Kerk in België. De gereformeerde kerk te Parijs is zelfs (als enige gemeente buiten Nederland) nooit uit het synodaal verband der GKN losgemaakt. Vlak vóór de periode waarin de neocalvinistische orthodoxie en de gereformeerde zede openlijk en definitief¹⁰⁹⁷ uit de hoofdstroom binnen de Gereformeerde Kerken ver-

¹⁰⁹² *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten*, 137.

¹⁰⁹³ Veelbetekenend is in dit verband het woordje “nuancerings”: een gereformeerde predikant zou in het verleden verschillen met andere denominaties nooit als “nuancerings” hebben aangeduid, maar als legitieme kerkscheidende factoren. Zie: *Reformatorsch Dagblad*, 30 november 1972.

¹⁰⁹⁴ “Welbedacht kan Kuitert vaak wel goed begrijpen, omdat diens achtergrond een grote, hem bekende, rol meespeelt. Dat betekent echter niet, dat Welbedacht het steeds met Kuitert eens is. Integendeel. Hij verwijt de hoogleraar o.m., dat deze zijn theologische vragen en twijfels van de kathedraal te veel verlegt naar de kansel. Ds. Welbedacht zelf vindt, dat dit niet kan. Ook hij heeft zijn twijfels, maar acht het ongeoorloofd, zijn gemeenteleden daar mee op te schepen.” Zie: *Ibid.*

¹⁰⁹⁵ *Ibid.*

¹⁰⁹⁶ J.J. Oranje, ‘De Gereformeerde Kerken in Indonesië 1945-1962’, in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 32-33, aldaar 32.

¹⁰⁹⁷ De eerste voortekenen hadden zich (meer onderhuids) al in de jaren 1950 gemanifesteerd. Zie: Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!*, 148-151.

dwenen—het decennium tussen het midden van de jaren 1960 en het midden van de jaren 1970—maakten de Argentijnse en Braziliaanse gereformeerde kerken dus al geen deel meer uit van de GKN. Vóór 1962 waren zij nog gebonden aan uitspraken van de generale GKN-synode; na dat jaar niet meer. Bovendien was de kerkrechtelijke positie van de latere IRA en IER binnen de GKN een andere geweest dan die van de kerken in België en Frankrijk: omdat zij een aparte classis vormden, die begin jaren vijftig in twee ‘subclasses’ (‘landelijke vergaderingen’ geheten) werd gesplitst¹⁰⁹⁸, kon de verzelfstandiging van de Zuid-Amerikaanse gemeenten met betrekkelijk weinig moeite afgewikkeld worden: de beide ‘landelijke vergaderingen’ behoeften slechts te worden omgezet in twee opzichzelfstaande denominaties. De Belgische kerken bezaten de classicale status daarentegen niet¹⁰⁹⁹ en moesten eerst tot een afzonderlijke classis worden opgewaardeerd, alvorens zij fusiebesprekingen met de PKB en de HKB konden aangaan¹¹⁰⁰—een proces waar jaren overheen gingen. Bijgevolg hebben zij de discussies op synodaal niveau over het Schriftgezag, Bijbelse ethiek en de status van de belijdenisgeschriften die via classisvergaderingen het lokale kerkelijk leven binnendruppelden, van zeer nabij meegemaakt.¹¹⁰¹

In de Nederlandse kerkelijke context wordt het ontwikkelingsverloop dat de Gereformeerde Kerken hebben doorgemaakt, weleens verklaard vanuit dier ontstaansgeschiedenis. Hoewel de GKN tot wording gekomen waren als samenvoeging van afgescheidenen en dolerenden, die als ‘oud-A’ en ‘oud-B’ binnen de fusiekerk nog jarenlang van elkaar konden worden onderscheiden, bleek spoedig dat de spiritualiteit en geesteshouding van ‘oud-B’ de overhand gekregen had: “[i]n de verenigde Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) van 1892 domineerde—zeker tussen 1900 en 1930—de kuyperiaanse mentaliteit en denkrichting, waarvoor niet alleen de overgrote meerderheid der uit de Doleantie afkomstigen, maar ook een flink deel der vroegere afgescheidenen gewonnen was, hoeveel reserves sommigen van de laatsten ook op bepaalde punten hielden.”¹¹⁰² Volgens enkele observanten is dit er de oorzaak van dat de GKN ten langen leste van de rechterzijde naar het midden of zelfs naar de linkerkant van het kerkelijke spectrum verschoven zijn. Doelend op de gedaanteverwisseling van de GKN en verwijzend naar de dolerend-kuyperiaanse theologie, liet C.G. van der Staaij, Tweede-Ka-

¹⁰⁹⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 105.

¹⁰⁹⁹ Ditzelfde gold voor de Franse kerken.

¹¹⁰⁰ *De Kruisbanier* XXX.1 (10 januari 1974), 2.

¹¹⁰¹ Vanaf 1974, het jaar waarin de GKB tot classis werden verheven, verkleinde hun afstand tot de synode zelfs aanzienlijk: iedere classis moest immers een afvaardiging naar de generale synode sturen, wat betekende dat na 1974 altijd afgeezanten van de Belgische kerken op de hoogste kerkvergadering vertegenwoordigd dienden te zijn. Vóór 1974, toen de GKB nog ressorteerden onder de classis Dordrecht, was dat niet het geval geweest.

¹¹⁰² Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 158. F. W. J. den Ottolander liet zich in *Criterion* van 1 februari 1985 in soortgelijke bewoordingen uit: “De neo-gereformeerde stroming is de stroming die men in ons vaderland terugvond in en rond de Gereformeerde Kerken. In de meest enge zin van het woord: de stroming van de Doleantie binnen die kerken, dominant binnen de Vrije Universiteit en met grote invloed op de Afscheidingsstroom binnen die kerken.” [Cursivering, TK.]

merlid namens de Staatkundig Gereformeerde Partij¹¹⁰³, zich in 2000 bijvoorbeeld in een interview ontvallen: “[j]e kunt, denk ik, toch wel zeggen dat het verval al in de kiem besloten lag.”¹¹⁰⁴ Naar aanleiding van de verschijning van het boek *De voormannen*, de dissertatie van socioloog D. Th. Kuiper over de machtsverhoudingen binnen de GKN, waarin onder meer wordt aangetoond dat een deel van ‘oud-A’ zich na verloop van tijd aansloot bij de ‘voortgezette’ Christelijke Gereformeerde Kerk, schreef C.S.L. Janse (zelf eveneens socioloog) in 1972 dat ‘oud-B’ van meet af aan een veranderingsgezinde onderstroom kende die ‘oud-A’ miste: “[d]e vereniging in 1892 van de Dolerenden met de Afscheiden kerken was niet geheel gelukt. (...) Vanuit de Gereformeerde Kerken vonden regelmatig overgangen plaats naar de christelijk gereformeerden, vooral wanneer plaatselijk de A- en B-kerken werden samengesmolten. Zou men de linkervleugel – die voornamelijk uit de Doleantie afkomstig was – vrij spel geven, dan zouden deze overgangen (...) van de vroegere Afscheidenen, ongetwijfeld toenemen.”¹¹⁰⁵ Deze ‘linkervleugel’, waarvan Janse terecht zegt dat zij hoofdzakelijk bestond uit GKN-leden met een dolerende achtergrond, overlapte grotendeels met de zogeheten ‘beweging der jongeren’, een dissident, op doorbreking van het door de GKN gekozen isolement gericht gezelschap van theologen (onder wie J.G. Geelkerken, J.B. Netelenbos, J.J. Buskes en E.L. Smelik) die geworteld waren in de Doleantie en hun studie hadden genoten aan de Vrije Universiteit, het ‘intellectuele centrum’¹¹⁰⁶ van ‘oud-B’. Ofschoon de ‘beweging der jongeren’ in de jaren 1920 op weinig zachtzinnige wijze het zwijgen was opgelegd¹¹⁰⁷, zou de vernieuwingsdrang die haar kenmerkte, zich veertig jaar later in volle hevigheid aan de VU manifesteren. Terwijl hij over de Theologische Universiteit te Kampen, van oudsher verbonden met de afgescheiden ‘bloedgroep’, met geen woord repte, stelde de orthodox-hervormde theoloog C.A. van der Sluijs de ‘academie der dolerenden’ dan ook te beschouwen als dé broedplaats van de nieuwe, minder rechtzinnige koers van de GKN: “[d]e Gereformeerde Kerken, die zeer orthodox uit de Hervormde Kerk weg togen dan wel zich zeer bewust afscheiden in de vorige eeuw, zijn momenteel voor een groot deel zeer liberaal geworden. Kuitert is een gereformeerde vrijzinnige. Een contradictio in terminis, die misschien het beste aan

¹¹⁰³ ‘Gereformeerd’ verwijst hier niet naar de Gereformeerde Kerken. De achterban van de Staatkundig Gereformeerde Partij bestaat voornamelijk uit zogeheten ‘bevindelijk-gereformeerden’. Zie: Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 129.

¹¹⁰⁴ *Reformatie Dagblad*, 5 juni 2000.

¹¹⁰⁵ *Ibid.*, 1 september 1972.

¹¹⁰⁶ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 286.

¹¹⁰⁷ Zij kwam vrijwel geheel buiten de GKN te staan. Geelkerken werd in 1926 uit het ambt van dienaar des Woords ontheven, omdat hij naar het oordeel der synode niet overtuigend genoeg had ingestemd met haar uitspraak dat de in Genesis 2 en 3 genoemde slang ‘zintuiglijk waarneembaar’ had gesproken. Geelkerken vroeg binnen de GKN namelijk ruimte voor predikanten die het spreken van de slang niet als een ‘zintuiglijk waarneembaar’ feit konden aanvaarden. Samen met enkele medestanders richtte hij vervolgens de ‘Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband’ op, die in 1946 opgingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor een uitgebreide geschiedenis van deze denominatie, zie: G.F.W. Hergreen en J.J. Buskes, *Een handjevol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het ‘H.V.’, de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn 1976). Netelenbos was al in 1920 afgezet. Zie: C.J. de Kruijter, ‘De erfenis niet geweigerd’.

de VU verklaard kan worden.”¹¹⁰⁸ Evenzo liet ook zijn orthodoxe kerkgenoot ds. J. Maasland iedere verwijzing naar ‘oud-A’ en de gereformeerden van afgescheiden afkomst weg, toen hij in 1992 opmerkte “dat het ‘vrijzinnig’ denken zich helaas zo breed heeft gemaakt onder hen die nazaten zijn van de Doleantie.”¹¹⁰⁹ Voor critici was het duidelijk: (de dominantie) van de met ‘oud-B’ – dat met de ‘beweging der jongeren’ een traditie van ‘progressief-theologische’ dissidentie kende en wiens ‘intellectuele centrum’ de vrijzinnigheid had omarmd – geassocieerde geloofsbeleving en ‘wereldgerichte’ attitude diende voor de afkalving van het behoudende karakter van de GKN verantwoordelijk gehouden te worden. Immers, de andere kerkelijke groeperingen in de gereformeerde gezindte (de CGK, de GG, de Gereformeerde Bond), waaraan dergelijke ontwikkelingen voorbijgingen, hadden, in tegenstelling tot de GKN, géén dolerende wortels?

Met dit in het achterhoofd, is het opmerkelijk vast te stellen dat de kiem van de behoudend gebleven gereformeerde kerken in Argentinië gelegd is door gereformeerden uit afgescheiden kring en dat de minder rechtzinnig geworden gereformeerde kerken in België zijn opgericht door Doleantiegezinde calvinisten en in de eerste decennia van hun bestaan te typeren vielen als archetypische Doleantiekerken. Nog afgezien van de vraag of het terecht is de in vrijzinniger richting opgestuwde transformatie van de Gereformeerde Kerken aan het geestelijke overwicht van ‘oud-B’ en, om ds. J. Maasland te citeren, aan “de nazaten van de Doleantie” toe te schrijven – helaas is dit niet de aangegeven plaats hierop nader in te gaan –, kan de suprematie van de dolerende denkrichting echter moeilijk als verklaring dienen voor de constatering dat de Argentijnse kerken wèl en de Belgische gemeenten níet aan hun oorspronkelijke orthodoxe oriëntatie hebben vastgehouden. Het zou ahistorisch-deductief zijn te beweren dat de door Doleantiesympathisanten gegrondveste gereformeerde kerken in België zich onvermijdelijk in exact dezelfde richting als ‘oud-B’ in Nederland *moesten* ontwikkelen, alleen vanwege het simpele feit dat zij in de Doleantie wortelden en zonder rekening te houden met de bredere context. Buitendien dienen de verschillen in geestelijke ligging tussen de gereformeerden in België en in Argentinië vóór de jaren 1960 niet overdreven te worden: het Argentijns-gereformeerde gemeenschapsleven was goeddeels gestructureerd, ingericht en met scholen uitgebreid door oud-VU-student Van Lonkhuijzen, en volgens Bach, De Filippini en Castrana zou de GKN-gemeente in Tres Arroyos zonder de instroom van gereformeerden met een dolerende achtergrond rond het midden van de jaren 1920 welzeker teniet zijn gegaan.¹¹¹⁰ De Argentijnse GKN-gemeenten hebben dus evenzeer een krachtige ‘dolerende’ invloed ondergaan.

¹¹⁰⁸ *De Waarheidsvriend*, 25 maart 1995.

¹¹⁰⁹ *Ibid.*, 18 juni 1992.

¹¹¹⁰ Zie: noot 688.

Een factor die, naast het moment van zelfstandigwording, wèl van invloed was op de onderscheidenlijke identiteitsontwikkelingen die de Iglesias Reformadas en la Argentina en de Igreja Evangélica Reformada no Brasil enerzijds en de gereformeerde kerken in Nederland, België en Frankrijk anderzijds hebben doorgemaakt, was *taal*. Daar de gereformeerden niet eerder dan na tientallen jaren diensten in het Spaans of het Portugees hielden en sommigen van hen zich de taal van het land van vestiging zelfs nooit eigen hebben gemaakt¹¹¹¹, was de positie die zij als kerkgemeenschap in Zuid-Amerika innamen nóg geïsoleerder dan in Nederlandstalig België. Door de lang in stand gebleven taalbarrière hebben zij in de eerste decennia van de existentie van GKN-gemeenten in Argentinië en Brazilië bijvoorbeeld nauwelijks kunnen evangeliseren¹¹¹²; pas in de late jaren 1950, op het moment dat het Spaans en het Portugees de Nederlandse taal als voertaal in het kerkelijk leven langzaamaan begonnen te verdringen, ontstond de mogelijkheid de verkondiging van het Woord aan hun niet-gereformeerde naasten op systematische wijze ter hand nemen. Hun kerkgenoten in Vlaanderen ontleenden aan evangelisatiearbeid daarentegen hun bestaan – de oprichting van op zichzelf staande gereformeerde kerken was huns inziens noodzakelijk, omdat de twee reeds aanwezige calvinistische kerkverbanden (de Bond van Kerken en de BCZK) te weinig of met te weinig intensiteit aan Woordverbreiding deden¹¹¹³ – en hebben vrijwel direct na de stichting van eigen kerkjes allerlei evangelisatieprojecten opgezet. Aangezien van een taalbarrière in Nederlandstalig België geen sprake was, konden zij daarenboven na de Tweede Wereldoorlog, toen zij hun zelfgekozen isolement wilden verlaten¹¹¹⁴ en een geest van oecumene zich van protestants Vlaanderen meester maakte¹¹¹⁵, gemakkelijk in interprotestantse samenwerkingsverbanden ingroeien. In Brazilië en Argentinië verliep het proces van integratie in het bredere protestantisme aanzienlijk moeizamer; de gereformeerden zochten in de late jaren 1950 voor het eerst (voorzichtig) contact met (Spaans- en anderstalige) geestverwanten, maar zouden ook na de verzelfstandiging van hun kerken in hoge mate op zichzelf blijven staan¹¹¹⁶.

¹¹¹¹ Voor Brazilië, zie: noten 848 en 849. In Tres Arroyos was in 1990 nog altijd tien procent van de kerkgangers het Spaans niet machtig. Zie: *Reformatorsch Dagblad*, 2 oktober 1990.

¹¹¹² Zoals in deze conclusie reeds gezegd, speelde ook hun (in vergelijking met de gereformeerden in België) lagere sociaal-economische positie daarbij een rol.

¹¹¹³ De Bond van Kerken was bevreesd dat omvangrijke evangelisatieactiviteiten het toch al negatieve imago van het protestantisme in België verder zou aantasten en heeft daarom nauwelijks op grote schaal geëvangéliseerd. Zie: J. Dhooche, 'Het Belgisch protestantisme', in: K.M.Th. Dobbelaere e.a. eds., *België en zijn goden. Kerken, religieuze groeperingen en lekenbewegingen* (Leuven 1985), 341-364, aldaar 351. Voor de BCZK had evangelisatie in Vlaanderen geen prioriteit, omdat vrijwel al haar gemeenten in Franstalig België gelegen waren.

¹¹¹⁴ Verderop in deze conclusie komt kort aan bod *waarom* zij hun afgezonderdheid niet langer wenselijk achtten.

¹¹¹⁵ Zie: de een-na-laatste alinea van de paragraaf 'De verhouding tot andere protestantse kerkgemeenschappen in (Vlaams-) België' in het tweede hoofdstuk van deze verhandeling.

¹¹¹⁶ De gereformeerden in België waren al in het hen omringende protestantisme ingegroeid *voordat* zij (in 1979) van de GKN losgemaakt werden. Bij de gereformeerden in Zuid-Amerika moest dat proces nog beginnen *nadat* zij (in 1962) autonomie verkregen hadden.

“Zo klein en onbeduidend zijn die kleine kerkjes van nederlandse achtergrond, dat de vraag gewettigd is, of zij niet veel beter hadden kunnen opsmelten in een bestaande grotere kerk. (...) Maar dat kon nu juist niet. Afgezien van de vele principiële aspecten, alleen het taalprobleem maakte dat onmogelijk. Niemand kent daar nederlands en deze eenvoudige immigranten kenden geen andere taal dan de hunne. Toen zij spaans leerden, bleef het isolement. Het importkarakter bleef; de kleur en geest van Holland is niet op één slag verdwenen met de verandering van voertaal. Bovendien[,] die grote spaans-sprekende zusterkerken zijn ook niet zo open. Wie had die vreemdelingen graag opgenomen?”¹¹¹⁷

Daar kwam nog bij, dat andere buitenlandse protestanten in Zuid-Amerika evenzeer lang aan hun eigen moedertalen vasthielden.¹¹¹⁸ De in Argentinië en Brazilië *aanwezige* en in België *afwezige* taalbarrière verklaart mede¹¹¹⁹ waarom de gereformeerden in de twee eerstgenoemde landen níet en in Vlaanderen wèl uitgesproken politieke aspiraties hebben gehad en de hoop op grondvesting van eigen protestantse organisaties gekoesterd hebben: de GKN-leden in België meenden dat wanneer alle Nederlandstalige protestanten op het maatschappelijk middenveld de handen ineen zouden slaan, het mogelijk zou (moeten) zijn enige politieke invloed uit te oefenen en een verenigingswezen (‘zuiltje’) op protestantse grondslag te institueren. In ‘immigratielanden’ Argentinië en Brazilië, waar iedere protestantse kerkengroep zich in taalkundig en etnisch opzicht van andere groepen onderscheidde, was intensieve interkerkelijke samenwerking die de oprichting en instandhouding van een protestantse politieke partij en protestantse organisaties vereiste, simpelweg onhaalbaar.

In Frankrijk bestond eveneens een taalbarrière, maar dat de gereformeerde kerken daar tóch hun oorspronkelijke rechtzinnige signatuur hebben verloren, heeft te maken met een laatste verklarende factor. De *geografische afstand* tot Nederland was in Zuid-Amerika onnoemelijk veel groter dan in de Loiret (Châtillon-Coligny), de Yonne (Sens), Parijs en Vlaanderen. Om die reden bezaten de gezamenlijke Argentijnse en Braziliaanse kerken, zoals gezegd, de status van classis, terwijl de gemeenten in Noord-Frankrijk en in België (tot 1974) behoorden tot het ressort van de Nederlandse classis Dordrecht. Om diezelfde reden droeg emigratie naar Argentinië en Brazilië een definitief, permanent karakter, terwijl vestiging in België van meer tijdelijke, semi-permanente aard was. Het verloop van lidmaten en predikanten alsook de instroom van nieuwe leden vanuit Nederland was dientengevolge in de Vlaamse GKN-gemeenten (en in Parijs, in Londen en op Curaçao) groter dan in Latijns-Amerika. Wie naar de overzijde van de oceaan migreerde, wist dat hij Nederland voorgoed achter zich liet – zo vertelde een in Tres Arroyos geboren afstammeling van Friese gereformeerden

¹¹¹⁷ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 132-133.

¹¹¹⁸ *Ibid.*, 125. De door ds. Rullmann gewenste fusie van de Iglesias Reformadas en la Argentina met andere protestantse denominaties in Argentinië (p. 130) is (tot nu toe) niet gerealiseerd.

¹¹¹⁹ Ook het ontbreken van het ‘herkersteningsideaal’ in Zuid-Amerika, de uitgestrektheid van Argentinië en Brazilië, het harde boerenbestaan dat alle aandacht opeiste, de grote onderlinge afstand tussen groepen protestanten en de geringe kans van slagen op de vorming van een protestantse politieke partij en protestantse organisaties lagen daaraan ten grondslag.

in 2006 aan het *Reformatorisch Dagblad* dat zijn vader “nooit meer [is] teruggeweest” in Nederland¹¹²⁰; meldde één van diens stadsgenoten in datzelfde krantenartikel dat het nu pas tot haar doordrong “wat het voor mijn ouders moet hebben betekend om afscheid te nemen”, daar zij “Nederland nooit [hebben] teruggezien”¹¹²¹; en berichtte het *Reformatorisch Dagblad* in 1985 met betrekking tot Brazilië dat “[v]an de Hollandse kolonisten (...) eigenlijk niemand terug [wil] naar z’n vaderland.”¹¹²² Wie daarentegen naar Vlaanderen verhuisde, ging, bij wijze van spreken, wonen in de ‘achtertuin’ van Nederland en had de mogelijkheid zonder al te veel obstakels de grens over te steken of te repatriëren. Niet weinig Nederlandse gereformeerden keerden na een aantal jaren huiswaarts: ter gelegenheid van het vijftwintigjarige bestaan van de gereformeerde kerk te Gent, memoreerde *De Open Poort* bijvoorbeeld in 1954 dat het ledenbestand van deze gemeente op haar institueringsdatum voornamelijk bestond uit “Hollanders, waarvan [sic] er velen later weer vertrokken zijn”¹¹²³; en in 1950 deelde de gereformeerde kerk te Antwerpen mede dat haar ledental de laatste jaren nogal fluctueerde “door het geregeld komen en gaan, dit jaar dus vooral het heengaan [bedoeld wordt: teruggaan, TK¹¹²⁴], van Nederlandse leden.”¹¹²⁵ Hoewel verhuizing naar het Franse platteland minder temporeel was, konden de gereformeerde Nederlanders die zich in de Loiret of de Yonne vestigden, eveneens met weinig moeite bij het (kerkelijk) reilen en zeilen in hun vaderland betrokken blijven; de reis naar Nederland duurde nog geen dag, terwijl regelmatig predikanten uit Nederland overkwamen om in Sens of Châtillon-Coligny een predikbeurt te vervullen.¹¹²⁶ De Belgische kerken, de GKN-gemeenten op Curaçao en (vermoedelijk) in Paramaribo, alsmede de ‘grotestadkerken’ in Londen en Parijs – voornoemde krant stelde in 1987 vast dat deze laatste gemeente voor “[h]et grootste deel (...) bestaat uit passanten: schippers, au pairs, werknemers van internationale bedrijven, ambassadepersoneel, toeristen”¹¹²⁷ – mochten niet alleen regelmatig Nederlandse leden uitzwaaien, maar ook nieuwe leden uit Nederland verwelkomen. Die inkomende leden brachten nieuwe invloeden en ideeën uit het Nederlandse kerkelijk leven met zich mee, waardoor de ontwikkelingen die zich in de GKN voordeden, ook dáár binnenvloeiden. Een dergelijke instroom was in Zuid-Amerika (nagenoeg) geheel afwezig; het geijkte patroon dat “[je] als Nederlands kolonie (...) in z’n geheel gewoonlijk de regels vast[houdt] die op het moment dat je Nederland verlaat, daar gemeengoed zijn”¹¹²⁸, zoals ds. Mille naar het verwoordde, werd in Argentinië en Brazilië derhalve niet doorbroken. Aanwas vanuit Ne-

¹¹²⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 25 maart 2006.

¹¹²¹ *Ibid.*

¹¹²² *Ibid.*, 30 oktober 1985.

¹¹²³ *N.O.P.* XXXIV.7-8 (juli-augustus 1954), 1-2, aldaar 1.

¹¹²⁴ Het woord ‘heengaan’ roept ook een andere associatie op.

¹¹²⁵ *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Antwerpen* 294 (2 februari 1951), 2.

¹¹²⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 2 januari 1987.

¹¹²⁷ *Ibid.*

¹¹²⁸ *Ibid.*, 2 oktober 1990.

derland fungeerde als aanjager van verandering; niet voor niets heeft de Vrijmaking alleen in de gereformeerde kerken te Gent (meer bepaald bij ds. Ganzevoort) en op Curaçao enige beroering teweeggebracht¹¹²⁹, en is de kerk te Brussel de enige buitenlandse GKN-gemeente geweest waar de kwestie-Geelkerken deining heeft veroorzaakt.¹¹³⁰ Aan de Argentijnse en Braziliaanse kerken gingen deze kerkscheurende conflicten totaal voorbij.¹¹³¹

Ook het ledenbestand van de twee gereformeerde kerken op het Belgische platteland kenmerkte zich door een laag verloop en nam nauwelijks toe door instroom uit Nederland. De kerk te Boechout groeide weliswaar spectaculair – zij ontwikkelde zich van een kleine gemeente met tachtig leden¹¹³² tot de grootste Vlaamse gereformeerde kerk met vierhonderdvijftig leden¹¹³³ (aangeduid als ‘het wonder van Boechout’¹¹³⁴) –, maar uitsluitend als gevolg van intensieve evangelisatiearbeid; in een terugblik op één jaar predikantschap in dit kleine plaatsje ten zuidoosten van Antwerpen, verwonderde ds. P. Melse zich er in 1967 over “dat deze gemeente voor ongeveer 90%¹¹³⁵ uit Vlamingen bestaat. Er zijn momenteel van de 150 gezinnen nog tien Nederlandse en enkele zijn half Nederlands, half Belgisch. Zo’n gemeente draagt daardoor een bepaald stempel.”¹¹³⁶ Bovendien waren vrijwel al deze Vlaamse gemeenteleden overgekomen uit de RKK: “80% van onze leden bestaat uit mensen die nog maar sinds kort geleden de grote stap gedaan hebben om van Rooms-Katholiek, protestant te worden, en lid van de Gereformeerde Kerk van Boechout.”¹¹³⁷ De kerk te Denderleeuw gaf een overeenkomstig beeld te zien; *De Open Poort* informeerde haar lezers in 1952 “dat onze post in Den-

¹¹²⁹ Voor Gent, zie: de een-na-laatste alinea van de paragraaf ‘De ‘stille revolutie’ in België’ in het tweede hoofdstuk van deze verhandeling. Voor Curaçao, zie: de tweede alinea van de paragraaf ‘Curaçao’ in het vierde hoofdstuk van deze verhandeling.

¹¹³⁰ Zie: noot 486.

¹¹³¹ De vrijgemaakte kolonies in Brazilië zijn ná de Tweede Wereldoorlog ontstaan door de komst van Nederlanders die reeds tot de GKV behoorden *voordat* zij naar Brazilië emigreerden, en dus níet door een scheuring in de gereformeerde gemeenschap te Carambéi.

¹¹³² *De nieuwe Boodschap – bode van het Heilig Hart. Maandblad van het apostolaat des gebeds* LXXXVI.6 (juni 1959), 205-207, aldaar 205.

¹¹³³ *Kerkelijke Tijdingen* 550 (19 februari 1966), 1.

¹¹³⁴ K. Sluys, de Boechoutse evangelist en hoofdredacteur van het *Vlaams Kerkblad*, schreef deze opmerkelijke groei toe aan de werking van de Heilige Geest. Critici meenden daarentegen dat meer profane redenen hier als oorzaak aangewezen moesten worden: Sluys, die als fabrikant van een geurstoffenfabriek zeer bemiddeld was, zou alleen belijdende protestanten in zijn onderneming aanstellen. Ook zouden de verhoudingen binnen de lokale (rooms-katholieke) parochie indertijd problematisch geweest zijn.

¹¹³⁵ Sluys sprak zelf over tachtig procent. Zie: *Vlaams Kerkblad* VI.5 (september 1959), 145; VII.12 (april 1961), 359-374, aldaar 361; XI.1 (mei 1964), 24; *De Roepstem. Evangeliebrief van de Protestantse Kerk van Boechout* 162 (10 juni 1961), 1-3, aldaar 1; *Kort verslag van de bespreking tussen de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout en een delegatie van de kring België inzake de bezwaren van Boechout tegen de voorgestelde “officiële besprekingen” inzake een mogelijke eenwording van de Hervormde Kerk van België, de Protestantse Kerk van België en de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 5 juli 1971; *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 25 augustus 1971.

¹¹³⁶ *N.O.P.* XLVII.5 (mei 1967), 4.

¹¹³⁷ *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 25 augustus 1971.

derleeuw bijna alléén uit Belgen bestaat”¹¹³⁸ en in 1968 “dat de leden van [deze] kerk voor verreweg het grootste gedeelte ex-roomskatholieken [sic] zijn.”¹¹³⁹ De oververtegenwoordiging van Vlamingen met een rooms-katholieke achtergrond had gewichtige consequenties voor de theologische oriëntatie van beide kerken: de Boechoutse kerkenraad stelde aan het begin van de jaren 1970 dat de meeste gemeenteleden nog druk doende waren zich de protestantse leer- en leefregels eigen te maken¹¹⁴⁰ en dat radicale veranderingen daarom onwenselijk waren¹¹⁴¹, terwijl de consistorie in Denderleeuw halverwege dat decennium de overtuiging uitsprak dat de heilzame uitwerking van een eenvoudig, Woordgetrouw geloof en een orthodoxe prediking op zowel de ‘groei in het geloof’ van de vele bekeerlingen in haar gemeente als op de numerieke groei van de gemeente als geheel niet door Schriftkritische tendensen in de GKN op het spel gezet moest worden.¹¹⁴² De gereformeerde kerkenraden te Boechout en Denderleeuw hadden van de zes Belgische GKN-gemeenten dan ook de grootste bezwaren tegen de minder rechtzinnige koers van de Gereformeerde Kerken en tegen dier toegenomen ontvankelijkheid voor vergaande coöperatie met denominaties die voorheen als ‘vrijzinnig’ of ‘belijdenisonzuiver’ waren veroordeeld – twee ontwikkelingen waartussen volgens hen een direct verband bestond: zij vreesden dat de (hen naar hun gevoelens opgedrongen¹¹⁴³) fusiebesprekingen met de PKB en HKB slechts een lauwe, weinig confessioneel omlinjende ‘hotelkerk’ tot wording zouden brengen – of, zoals de Denderleeuwse predikant, ouderlingen en diakenen het uitdrukten: “de kerkenraad [heeft] de indruk dat zowel van Gereformeerde als niet-Gereformeerde zijde geprobeerd wordt door frequente preekruilbeurten een feitelijke situatie te scheppen als voorbereiding op een veralgemening van de horizontalistische theologie.”¹¹⁴⁴ Van oecumenische toenadering tot de Rooms-Katholieke Kerk moesten zij al helemaal niets hebben: de wonden die de overgang van parochianen naar de gereformeerde kerk in deze dorpsgemeenschappen geslagen had, waren nog vers.¹¹⁴⁵ Het geringe verloop, de minieme of afwezige ledeninstroom uit Nederland en het hoge percentage voormalige rooms-katholieken zorgden er onmiskenbaar voor dat de kerken in Boechout en Denderleeuw langer orthodox bleven dan de gemeenten in Brussel, Antwerpen, Gent en Mechelen. Niettemin zou inbedding

¹¹³⁸ *N.O.P.* XXXII.1 (januari 1952), 4.

¹¹³⁹ *Ibid.* XLVIII.12 (december 1968), 1-2, aldaar 1.

¹¹⁴⁰ *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 25 augustus 1971.

¹¹⁴¹ *Kort verslag van de bespreking tussen de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout en een delegatie van de kring België inzake de bezwaren van Boechout tegen de voorgestelde “officiële besprekingen” inzake een mogelijke eenwording van de Hervormde Kerk van België, de Protestantse Kerk van België en de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 5 juli 1971.

¹¹⁴² *Kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk te Denderleeuw*, gedateerd op 1 februari 1974; *Notulen van de kerkvisitatie te Denderleeuw*, gedateerd op 10 mei 1975.

¹¹⁴³ Zo schreef de Boechoutse kerkenraad: “[h]ier krijgen wij duidelijk de indruk, dat er krachten aan het werk zijn, die deze fusiebesprekingen en de uiteindelijke fusie zo spoedig mogelijk willen verwerklijken.” Zie: *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 5 juni 1971.

¹¹⁴⁴ *Kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk te Denderleeuw*, gedateerd op 8 november 1974.

¹¹⁴⁵ Zie: noot 472.

in de pluriforme Verenigde Protestantse Kerk in België – qua theologische veelkleurigheid vergelijkbaar met de oude Nederlandse Hervormde Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland, zij het dat de VPKB geen Belgisch equivalent kent van de Gereformeerde Bond¹¹⁴⁶ – ertoe leiden dat ook zij op den duur iets van hun behoudendheid verloren: aan de kerk te Boechout, die nota bene ontstaan was uit verzet tegen de invoering van het vrouwenstemrecht in ambtsdragersverkiezingen¹¹⁴⁷, is sinds 2003 zelfs een vrouwelijke dominee als gemeentepredikante verbonden.¹¹⁴⁸

Als uitvloeisel van de koersverandering van de GKN verslechterden de banden van de gemeenten in Boechout en Denderleeuw met het Nederlandse kerkverband, die overigens, vanwege het kleine aantal Nederlandse leden, nooit bijzonder hecht waren geweest.¹¹⁴⁹ Zo relativeerde het *Vlaams Kerkblad* al in 1962 de binding van de Boechoutse gemeente aan de GKN:

“Mogelijk zouden er in Vlaanderen nooit geen [sic] gereformeerde kerken ontstaan zijn wanneer er op dat moment een kerkelijk dak was geweest waaronder de gereformeerden-van-huis-uit zich op hun gemak zouden hebben gevoeld. (...) Dat is dan ook de enige reden dat er in 1894 in Brussel en in 1899 te Antwerpen een gereformeerde kerk is ontstaan. (...) Doordat deze kerken organisatorisch in verbinding stonden met de Gereformeerde kerken in Nederland, was het logisch dat de latere dochterkerken [zoals Boechout, TK] in dit kerkverband opgenomen werden.”¹¹⁵⁰

De gereformeerde kerkenraad te Denderleeuw gaf in 1975 zelfs te kennen haar verbondenheid met de GKN als “toevallig” en “kunstmatig” te beschouwen¹¹⁵¹; de gemeente behoorde nu eenmaal tot deze denominatie, omdat zij als ‘dependance’ van de Brusselse gereformeerde kerk tot wording gekomen was. Van emotionele gehechtheid aan de GKN was geen sprake. Vanaf de vroege jaren 1950 gaf ook de gereformeerde kerk te Buenos Aires er blijk van de betrekkelijkheid van haar inbedding in het verband der Gereformeerde Kerken in te zien – niet uit mistevredenheid over verander(en)de opvattingen in de hoofdstroom van de GKN (die zouden zich pas een decennium later in volle hevigheid openbaren), maar uit onbehagen over de herhaaldelijke pogingen van de GKN de kerken in Argentinië over te hevelen naar de Christian Reformed Church (in North America). Haar ongenoegen

¹¹⁴⁶ *Nederlands Dagblad*, 15 december 2007.

¹¹⁴⁷ Zie: noot 493.

¹¹⁴⁸ Op de vraag “u was de eerste gehuwde vrouwelijke dominee?”, gesteld in juni 2005 in het gemeentelijke contactblad van Boechout, antwoordde de predikante in kwestie, ds. T. Schouten: “Nu is een gehuwde vrouwelijke dominee algemeen aanvaard, maar in de jaren ’70 was het nog een unicum in de Belgische protestantse kerk. Men had nog nooit met een gehuwde vrouwelijke predikant gewerkt. (...) Ongeveer een kwart van de kerkgemeenten was destijds tegen een vrouwelijke predikant, zelfs als gastpredikant. Boechout was er een van. De gemeente behoorde toen niet bepaald tot het meest progressieve deel van onze landelijke kerk.”

¹¹⁴⁹ De gemeenten in Boechout en Denderleeuw presenteerden zich naar buiten toe dan ook steevast als ‘evangelische kerken’. Voor Boechout, zie: *Vlaams Kerkblad* VIII.10 (februari 1962), 190-194, aldaar 192; *N.O.P.* XLVII.5 (mei 1967), 4; XLVIII.9 (september 1968), 4. Voor Denderleeuw, zie: *Ibid.* XLVIII.9 (september 1968), 4; *B.O.P.* LI.6 (juni 1971), 15-16.

¹¹⁵⁰ *Vlaams Kerkblad* VIII.10 (februari 1962), 190-194, aldaar 192.

¹¹⁵¹ Zie: noot 475.

liep op een gegeven moment zelfs dusdanig op dat zij zich uiteindelijk *uiteigen beweging* bij de CRC wilde aanhechten¹¹⁵²; de CRC had zich haars inziens in het verleden hulpvaardiger en hartelijker betoond dan de GKN. Zij begon haar kerkrechtelijke gebondenheid aan de Gereformeerde Kerken in Nederland meer en meer te bezien als een ernstige hinderpaal die het haar onmogelijk maakte adequaat op specifieke Argentijnse problematiek in te spelen en vruchtbaar te evangeliseren. Een dergelijk sentiment rijpte in de jaren 1950 niet alleen in de Argentijnse hoofdstad, maar in alle buitenlandse GKN-gemeenten die hun evangelisatieactiviteiten wilden intensiveren (de kerken in Argentinië en Brazilië) of reeds veel aan Woordverbreiding deden (de kerken in België en op Curaçao). In de ontmoeting met buitenkerkelijken hadden de gereformeerden in den vreemde namelijk gemerkt dat het ‘uitheemse’ imago dat hun kerken aankleefde, niet- en andersgelovigen ervan weerhield met hen in contact te komen en een negatieve beeldvorming over hen in stand hield. Het protestantisme had in rooms-katholieke landen als België, Argentinië en Brazilië al de naam een ‘importartikel’ te zijn¹¹⁵³, en de omstandigheid te behoren tot een Nederlands kerkverband gaf extra voedsel aan die gedachte. Zeer krachtig komt dit naar voren in een in 1967 geuite noodkreet van een lid van de gereformeerde kerk te Brussel: “[e]en probleem, dat zwaar op het evangelisatiewerk van onze kerk drukt, is het feit dat onze kerk een Nederlandse, dit is een buitenlandse kerk is. Zij hangt niet alleen af van een Nederlandse classis, maar de helft van de gemeenteleden is van Nederlandse nationaliteit en deze leden hebben op ons kerkelijk leven een diepe stempel gedrukt.”¹¹⁵⁴ Dienovereenkomstig schreef de brochure *De gereformeerde zending in Argentinië* dat het voor de gereformeerden in het grootste Spaanstalige land van Zuid-Amerika “vooral in verband met het werk naar buiten voelde (...) als een belemmering, dat men nog altijd als nederlandse Kerk stond aangeschreven.”¹¹⁵⁵ Slechts één middel kon die belemmering wegnemen: zelfstandigheid.

3. Het paradoxale karakter van de (ontwikkelings)geschiedenis der buitenlandse GKN-gemeenten

In het proces van opbouw, uitbouw en afbouw van de gereformeerde kerken in den vreemde, eindigend met hun verzelfstandiging (of opheffing), manifesteert zich één grote, overkoepelende paradox, die, niettegenstaande de in de twee vorige paragrafen aan bod gekomen verschillen, de grootste gemene deler vormt van de ontwikkelingsgang die de Nederlandse gereformeerden in België, Argen-

¹¹⁵² Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 102.

¹¹⁵³ Zie, bijvoorbeeld: *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Gent* XXII.4 (april 1968), 6. Zie ook: noot 796.

¹¹⁵⁴ *N.O.P.* XLVII.5 (mei 1967), 1-2, aldaar 1. Zie ook: *Ibid.* XLVIII.12 (december 1968), 2-3; *Notulen van de vergadering van de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 28 maart 1968 en 6 april 1968; *Stemmotivering gereformeerde kerk van Mechelen*, gedateerd op 3 juni 1978.

¹¹⁵⁵ *De gereformeerde zending in Argentinië*, 19.

tinië, Brazilië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederlands West-Indië (afzonderlijk) hebben doorlopen, en in een notendop de geschiedenis van alle buitenlandse GKN-gemeenten weergeeft. Nederlandse emigranten van gereformeerden huize achtten het rond 1900 (België, Argentinië), in de jaren 1930 (Brazilië, Londen, Curaçao), in de jaren 1940 (Frankrijk) of in de jaren 1950 (Paramaribo) absoluut noodzakelijk met de GKN in synodaal verband levende gemeenten te institueren, óók wanneer zij in hun land van vestiging de mogelijkheid hadden zich bij reeds bestaande (orthodoxe) facties binnen calvinistische of andersoortig protestantse geloofsgemeenschappen (de Belgische Christelijke Zendingkerk, de Église Réformée de France, presbyteriaanse kerken in Engeland, de Curaçaose verenigde protestantse gemeente en protestantse gemeente Emmastad, en de Evangelische Broedergemeente in Suriname) aan te sluiten. Zij beschouwden de band met (de Gereformeerde Kerken in) Nederland en de oprichting van *eigen* kerken namelijk als dé waarborg voor het behoud van hun godsdienstige én etnisch-culturele eigenheid, en als onmisbare ‘levensader’ die hen van de voor de verbreiding des Woords (in België zelfs voor een uiteindelijke ‘herkerstening’ van de maatschappij) benodigde financiële, materiële, personele en geestelijke ondersteuning voorzag. Aan hun (letterlijke en figuurlijke) vóórkomen als kleine ‘gideonsbende’, vastbesloten een ‘stad op de berg’, een ‘nieuw Sion’ in den vreemde vorm te geven, ontleenden zij kracht; bewust kozen zij dan ook voor een zeker isolement. Zij waren verkoren met “het volle licht van den Christus” in en buiten Nederland “het schemerlicht van het bijgeloof of de duisternis van het ongeloof” te verdringen.¹¹⁵⁶

Om *werkelijk* iets voor de hen omringende samenlevingen te kunnen betekenen, zo bleek de gereformeerden na verloop van tijd, dienden hun banden met Nederland juist *losser* te worden: hun kerkrechtelijke gebondenheid aan de GKN bood hen niet de ruimte snel en doelmatig op ontwikkelingen in het buitenland in te spelen, terwijl hun inbedding in de GKN ervoor zorgde dat anderen hen met argusogen bekeken. De voorheen gekoesterde Bijbelse beeldspraak bracht niet langer tot uitdrukking wat zij wilden zijn; de metafoor van de ‘gideonsbende’ drukte iets uit van marginaliteit en het beeld van de hoog boven de rest van de samenleving uittorende ‘stad op de berg’ iets van onbereikbaarheid en geslotenheid. Wat daarentegen, indien zij aan hun apostolaire roeping gehoor wilden geven, geboden was, was openheid – openheid naar de samenleving en openheid richting andere protestantse denominaties. De roep om meer zelfstandigheid die hieruit voortvloeide, vond weerklank bij de generale GKN-synode: daar de hoogste gereformeerde kerkvergadering niet langer de (hoge) kosten voor de instandhouding van gemeenten in het buitenland kon (en wilde) opbrengen en oecumenische initiatieven wenste te stimuleren, juichte zij het toe wanneer de gereformeerden in de ‘verstrooiing’ meer opeigen benen zouden komen te staan. Als gevolg van veranderde opvattingen,

¹¹⁵⁶ G.K.B. VIII.205 (25 februari 1912), 4.

vond zij het, in navolging van ds. D.C. van Lonkhuijzens in 1942 (vergeefs) gedane oproep te streven naar “een eigen typisch Vlaamsch gereformeerde levenswijze”¹¹⁵⁷, bovendien niet meer wenselijk Nederlandse kerkelijke gewoonten en gebruiken en op de Nederlandse situatie toegesneden structuren en decreten eenvoudigweg naar het buitenland te kopiëren. Wie dat wèl deed, “[w]ie krampachtig tracht zo lang en consequent mogelijk een stukje Nederland in den vreemde over te planten”, schreef ds. Rullmann in zijn terugblik op de gereformeerde kerken in Argentinië, “is (...) ontrouw”¹¹⁵⁸, ontrouw aan het Woord van God. Een paradoxalere les valt niet te trekken uit de geschiedenis van kerkgemeenten die Nederlandse gereformeerden ooit als getrouwe kopieën van de gereformeerde kerken in hun vaderland hadden opgericht onder het adagium ‘*tot in ’t verste oord, trouw aan ’s Heren Woord*’.

¹¹⁵⁷ Zie: noot 477.

¹¹⁵⁸ Rullmann, *Een geslaagde mislukking*, 72.

SUMMARY:

BEING FAITHFUL TO GOD, IN HOLLAND AND ABROAD¹¹⁵⁹

In 1892, the *afgescheidenen* and the *dolerenden*, two groups of orthodox Calvinists who had seceded from the *Nederlandse Hervormde Kerk* (Dutch Reformed Church) in 1834 and in 1886 respectively, amalgamated into the *Gereformeerde Kerken in Nederland* (Reformed Churches in the Netherlands). Being extremely dissatisfied with the ecclesiastical and political dominance of liberal Protestants in Dutch society, the members of this denomination (the *gereformeerden*) created an all-encompassing life sphere of their own (a *zuil*), which was made up of schools, a university, dailies, weeklies, fortnightlies, monthlies, an employers union, a political party, a radio broadcasting corporation and all kinds of other institutions based on strict Reformed principles. It was their endeavour to ‘re-Christianise’ the Netherlands, by gaining influence in all domains of society and by openly professing their faith in everyday life. The latter found expression in a specific ‘way of being’ (the *gereformeerde cultuurpatroon*) that differed from the way other sections of the population lived their lives, and in a set of well-defined and biblically justified do’s and don’ts (the *gereformeerde zede*). All in all, the *gereformeerden* were a distinct and recognisable community of faith in the twentieth-century Dutch civil order.¹¹⁶⁰

The *gereformeerden* not only founded hundreds of orthodox churches in the Netherlands, but also a handful of congregations abroad. As a result of emigration, houses of worship, affiliated to the *Gereformeerde Kerken in Nederland*, came into being in Belgium and in Argentina (around 1900), in Brazil, in London and on the isle of Curaçao (in the 1930s), in France (in the 1940s), and in the Surinamese capital of Paramaribo (in the 1950s). In these – as compared to Holland – culturally, religiously and – with the exception of Flanders, Curaçao and Paramaribo – linguistically different nations and cities, the *gereformeerden* tried everything they could to preserve their socio-ecclesiastical identity and to remain dedicated to their beliefs, convictions and ideals. They were especially eager to establish Protestants-based primary schools, in order to pass their distinctiveness on to future generations. Their congregations were *Dutch* churches on *foreign* soil, which gave them a unique position within the *Gereformeerde Kerken* as well as in the foreign societies concerned. This ambiguity proved to be a significant difficulty and deeply influenced the course of development of Dutch orthodox Reformed church life abroad.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁹ A free, versified translation of the Dutch title ‘*Tot in ’t verste oord, trouw aan ’s Heren Woord*’.

¹¹⁶⁰ See: the introductory and first chapters.

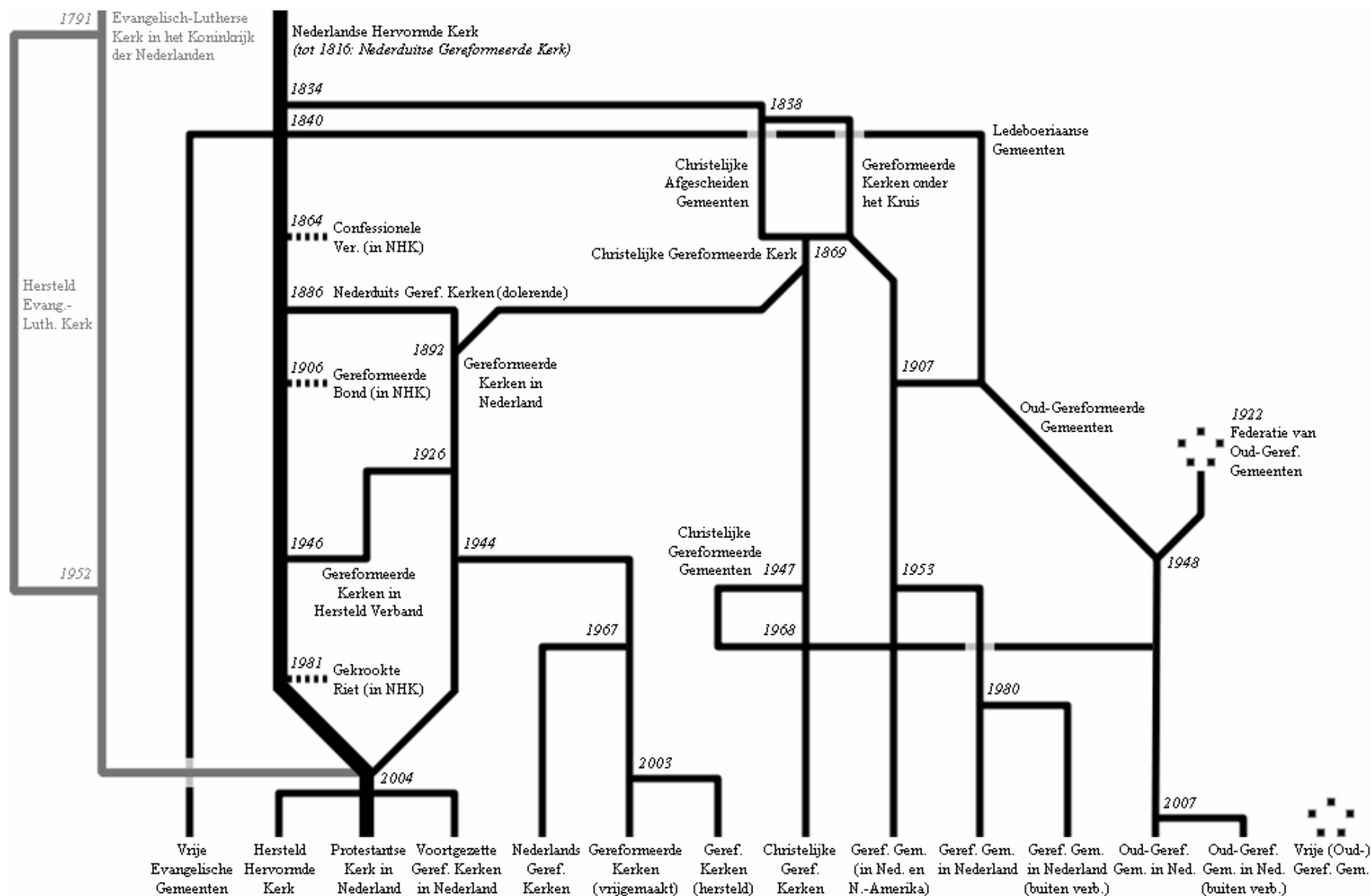
¹¹⁶¹ See: the second, third and fourth chapters.

The history of the *gereformeerde* churches outside of Holland can be summarised in one major paradox: although the *gereformeerde* emigrants initially considered their strong ties with the Netherlands and the Dutch ‘umbrella denomination’ to be *the* safeguard for the preservation of their religious and cultural-ethnic distinctiveness as well as an indispensable life line that provided them with the human, financial, material and spiritual resources needed for their maintenance and for the preaching of the Gospel to non-Reformed foreigners (or, as was the case in Dutch-speaking Belgium, for the ‘re-Christianisation’ of Flemish society), they had to loosen their bonds with Holland and obtain autonomy from the *Gereformeerde Kerken in Nederland* to be able to answer their apostolic calling abroad to the full. Stimulated by the general synod, which had become receptive to ecumenism, the Argentine and Brazilian churches gained independence in 1962, the congregations in the French towns of Châtillon-Coligny and Sens joined the *Église Réformée de France* in the 1970s, the churches in Belgium fused together with two other denominations to form the *Verenigde Protestantse Kerk in België* in 1979, and the *gereformeerden* on Curaçao decided to incorporate their church life into that of another congregation in 1984. Because the general synod was no longer willing to finance church life abroad, the churches in London and Paramaribo were dissolved in 1979 and 1987. The *gereformeerde kerk* in Paris was the only foreign church that remained embedded within the *Gereformeerde Kerken*. Nowadays, it is the last visible ‘relic’ of a remarkable piece of Dutch church history.¹¹⁶²

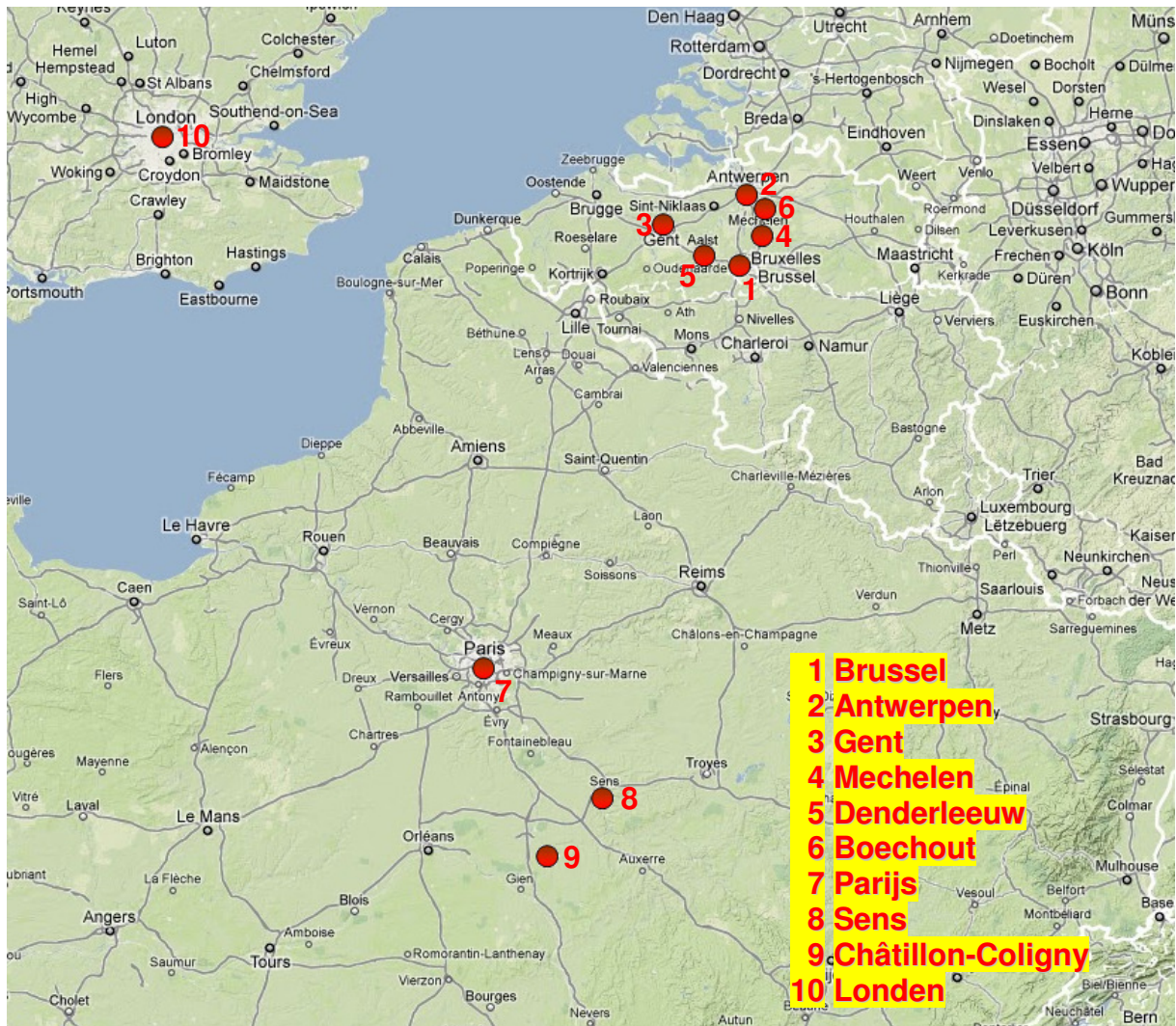
¹¹⁶² See: the concluding chapter.

BIJLAGEN

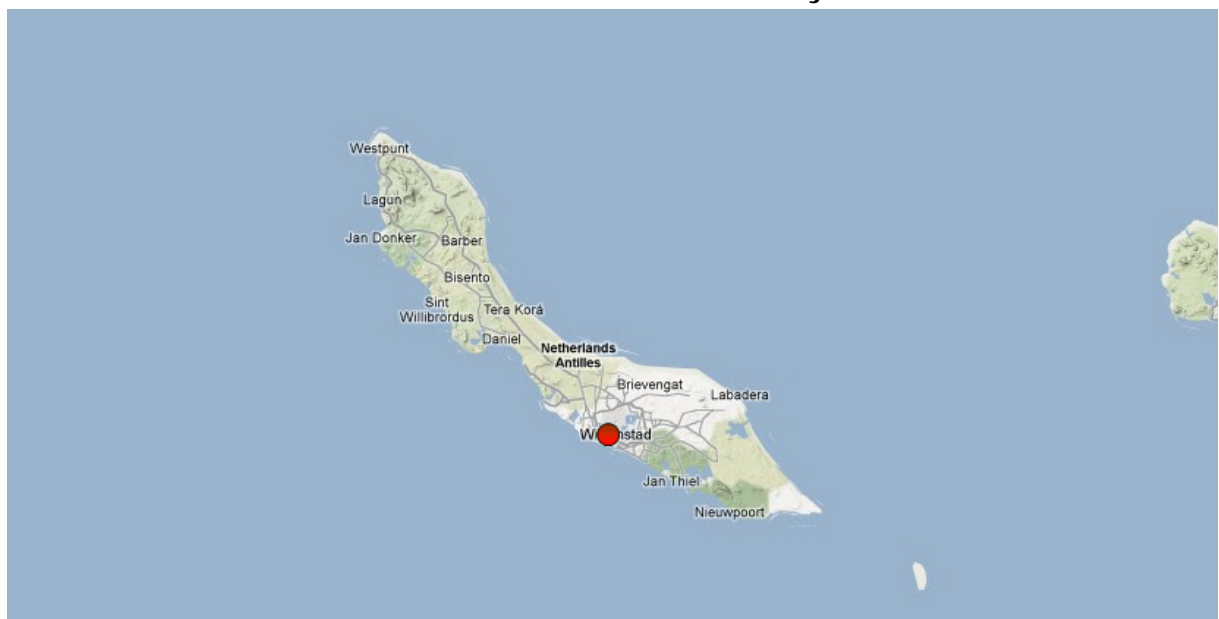
A. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND BINNEN HET NEDERLANDSE CALVINISME

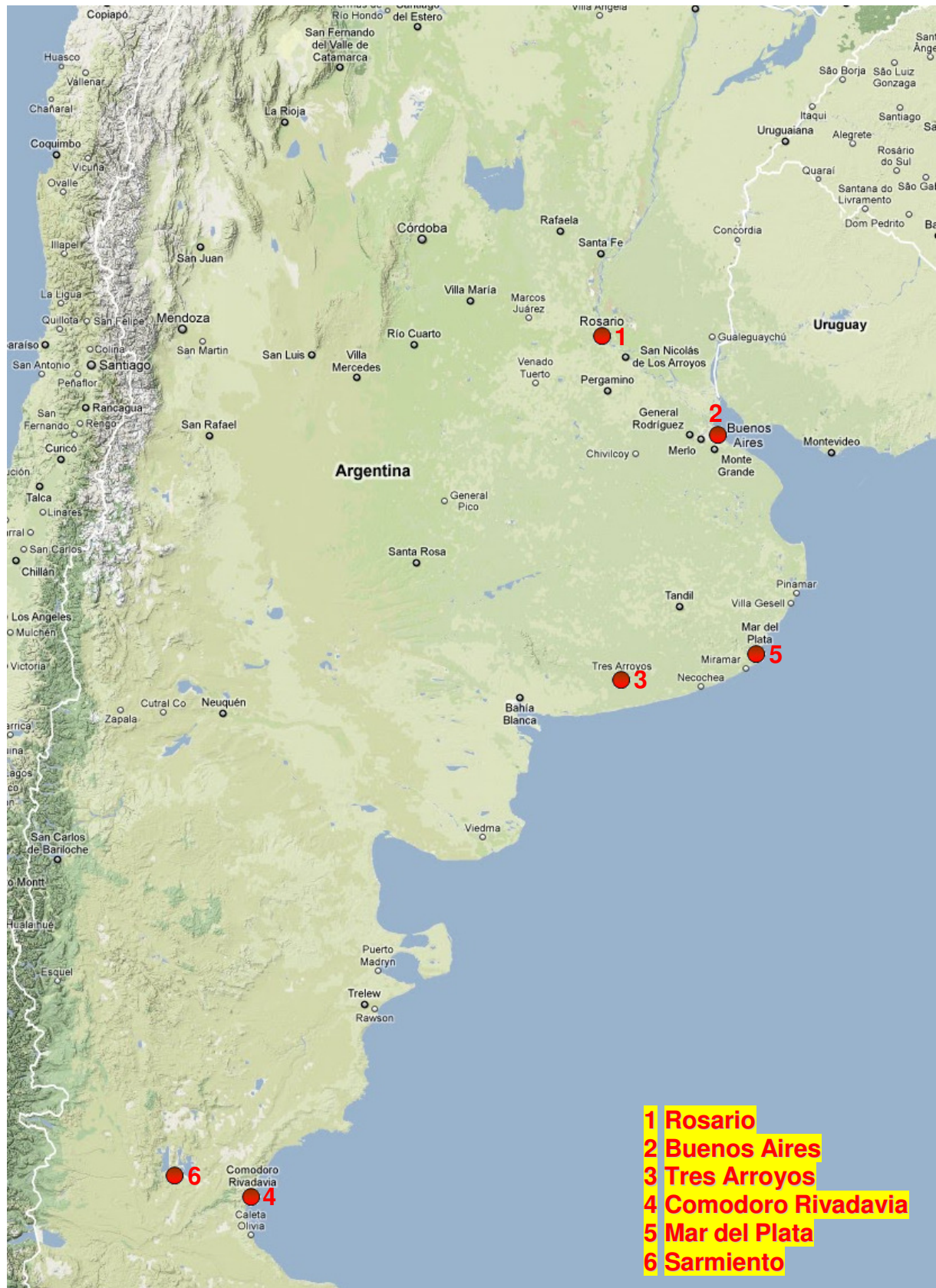
B. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN BELGIË, FRANKRIJK EN LONDEN

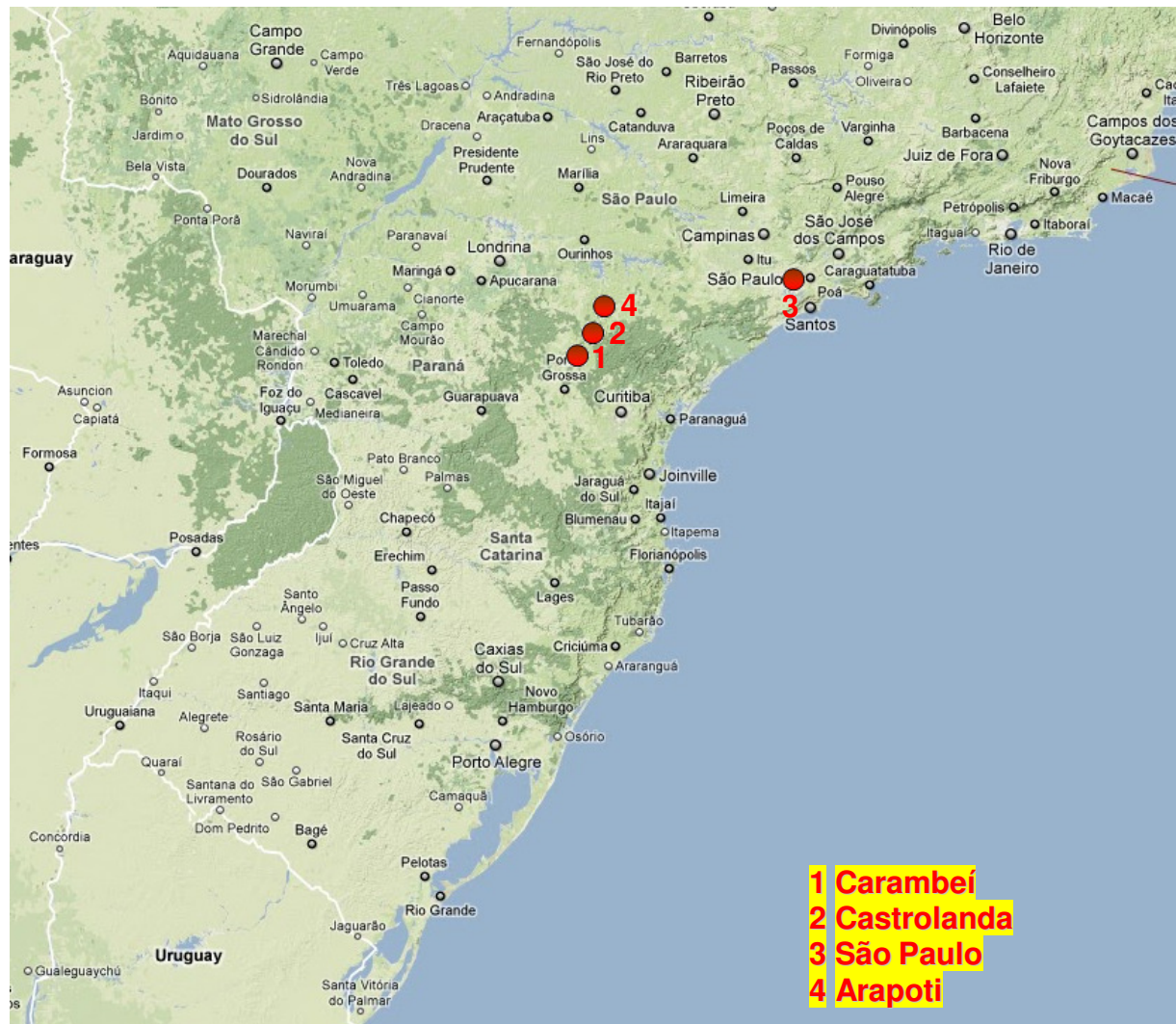
C. DE GEREFORMEERDE KERK OP CURAÇAO

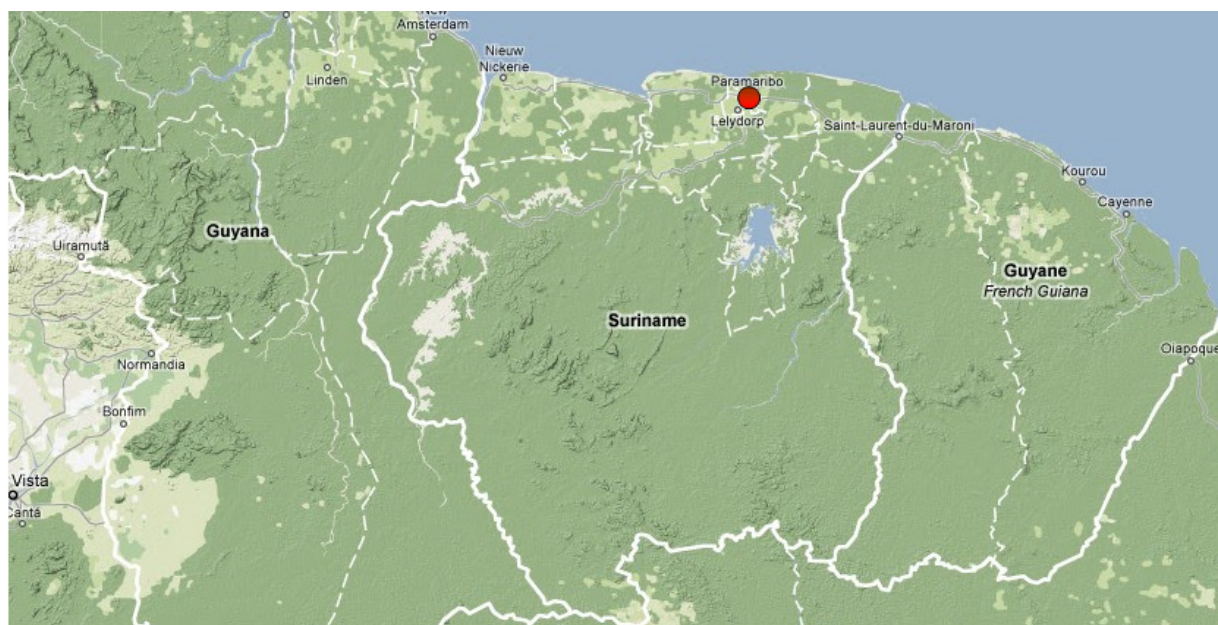
D. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN ARGENTINIË

E. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN BRAZILIË

F. DE GEREFORMEERDE KERK IN PARAMARIBO

BIBLIOGRAFIE

Acta van de generale synoden van de Christelijke Afgescheiden Gemeenten

- Amsterdam 1840.
- Middelburg 1869.

Acta van de generale synoden van de Christelijke Gereformeerde Kerk (opgegaan in de GKN)

- Utrecht 1877.
- Amsterdam 1892.

Acta van de generale synoden van de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerende)

- Amsterdam 1887.¹¹⁶³
- Leeuwarden 1890.¹¹⁶⁵
- Utrecht 1888/1889.¹¹⁶⁴
- 's-Gravenhage 1891.¹¹⁶⁶

Acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland

- Amsterdam 1892.
- Middelburg 1933.
- Dordrecht 1893.
- Amsterdam 1936.
- Middelburg 1896.
- Sneek 1938/1939.
- Utrecht 1905.
- Sneek/Utrecht 1939-1943.
- Amsterdam 1908.
- Utrecht 1943-1945.
- Zwolle 1911.
- Utrecht 1946.¹¹⁶⁸
- 's-Gravenhage 1914.
- 's-Gravenhage 1949.
- Rotterdam 1917.
- Rotterdam 1952/1953.
- Utrecht 1923.
- Apeldoorn 1961/1962.
- Assen 1926.¹¹⁶⁷
- Middelburg 1965/1966.
- Groningen 1927.
- Sneek 1969/1970.
- Arnhem 1930.
- Maastricht 1975/1976.

Acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)

- Enschede 1945.¹¹⁶⁹
- Assen 1961.
- Groningen 1946.
- Ommen 1993.
- Kampen 1951.
- Amersfoort-Centrum 2005.
- Enschede 1955.

¹¹⁶³ Het betreft hier het *Gereformeerd Kerkelijk Congres*.

¹¹⁶⁴ De NGKd-synode van 1888/1889 was de eerste *voorlopige* generale synode.

¹¹⁶⁵ De NGKd-synode van 1890 was de tweede *voorlopige* generale synode.

¹¹⁶⁶ De NGKd-synode van 1891 was de derde *voorlopige* generale synode.

¹¹⁶⁷ De GKN-synode van 1926 was een *buitengewone* generale synode.

¹¹⁶⁸ De GKN-synode van 1946 was een *buitengewone* generale synode.

¹¹⁶⁹ De GKV-synode van 1945 was een *voorlopige* generale synode.

Gebruikte Schriftvertalingen

- *Bijbel in de Statenvertaling.*
- *Combi-editie van de Bijbel in de vertaling van 1951 en het kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland.*
- *Nieuwe Bijbelvertaling.*

Dagbladen, kerkbladen en overige periodieken

- *Band. Veertiendaags kerkblad voor de Antwerpse Gemeenten van de Gereformeerde Kerk, de Hervormde Kerk en de Protestantse Kerk/voor de Protestantse Kerkengemeenschap van Antwerpen.*
- *BN DeStem.*
- *Criterion. Onderwijsblad op gereformeerde grondslag.*
- *De Heraut van/voor de Gereformeerde Kerken in Nederland.*
- *De Kruisbanier. Algemeen evangelisch weekblad.*
- *De nieuwe Boodschap – bode van het Heilig Hart. Maandblad van het apostolaat des gebeds.*
- *De Open Poort (Belgische uitgave).*
- *De Open Poort (Nederlandse uitgave).*
- *De Protestantsche Kerkbode. Maandblad van de Nederlandsche Evang. (Herv.) Kerk te Brussel.*
- *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het Gereformeerde leven.*
- *De Roepstem. Evangeliebrief van de Protestantse kerk van Boechout.*
- *De Standaard.*
- *De Stem van de Protestants-Evangelische Kerk in Vlaams-België / van de Protestantse Kerk in Vlaams-België / van de Protestantse Kerk en de Gereformeerde Kerken in België.*
- *De Torenwachter. Maandblad van de Vereeniging voor Vlaamsch Prot.-Chr. Onderwijs in België.*
- *De Waarheidsvriend. Wekelijks orgaan van de Gereformeerde Bond in de Ned.-Hervormde Kerk.*
- *Friesch Dagblad.*
- *Friesche Kerkbode. Weekblad voor de Gereformeerde Kerken in Friesland.*
- *Gereformeerde Kerkbode voor België.*
- *Gereformeerde Kerkbode voor 's-Gravenhage en Scheveningen.*
- *Gereformeerd Weekblad.*
- *Het Nieuwsblad.*
- *Informatieblad Boechout & Vremde.*
- *Kerkelijke Tijdingen van de Gereformeerde Kerk van Boechout.*
- *Kerkinformatie.*
- *Leeuwarder Courant.*

- *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Antwerpen.*
- *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Brussel.*
- *Mededelingenblad van de gereformeerde kerk te Gent.*
- *Nederlands Dagblad.*
- *NRC Handelsblad.*
- *Opbouw. Opinieblad voor de Nederlands Gereformeerde Kerken.*
- *Provinciale Zeeuwsche Courant.*
- *Reformatorisch Dagblad.*
- *Rotterdams Dagblad.*
- *Terdege.*
- *Trouw.*
- *Utrechts Nieuwsblad.*
- *Vlaams Kerkblad. Maandblad tot verbreiding van de kennis van Jezus Christus.*
- *Zeeuwsch Dagblad.*
- *Zierikzeesche Nieuwsbode.*

Bibliografieën en overig bronnenmateriaal¹¹⁷⁰

- Aalders, M.J., 'Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 642-643.
- Aalders, M.J., 'Gereformeerden waarheen? De opkomst van de moderne theologie in de Gereformeerde Kerken in de jaren vijftig van de twintigste eeuw', *Transparant. Orgaan van de Vereniging van Christen-Historici XXVIII.2* (2007), 14-17.
- Aalders, W., en Heyst, D. van, *Hermann Friedrich Kohlbrugge. Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften. Een bundel studies* ('s-Gravenhage 1976).
- *Advies kring België der Gereformeerde Kerken ten aanzien van de verhouding tot de Theologische Faculteit te Brussel*, ongedateerd (waarschijnlijk 1967/1968).
- Akker, N.K. vanden, en Nissen, P.J.A., *Wegen end warswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen* (Amsterdam 1999).
- *Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1816).

¹¹⁷⁰ Terwijl het in Nederland de gewoonte is tussenvoegsels in persoonsnamen ('van', 'de', etc.) een kleine letter te geven, is het in België gebruikelijk tussenvoegsels als deel van de achternaam te beschouwen en derhalve met een hoofdletter te schrijven. Om die reden zijn tijdens het alfabetiseren van de literatuurlijst bij auteurs met de Belgische nationaliteit de tussenvoegsels vóór de achternaam geplaatst en bij schrijvers met de Nederlandse nationaliteit ná de voorletters. Bijvoorbeeld: *Van Puyvelde, C.L.A.M.*, maar: *Raaf, A. de.*

- Algra, A., *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië, Indonesië (1877-1961)* (Franeker 1967).
- Algra, H., *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker 1965).
- Amelink, A., *De gereformeerden* (Amsterdam 2001).
- Amelink, A., 'Gereformeerde Kerken in Nederland', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 643-646.
- Amelink, A., *Gereformeerden overzee. Protestants-christelijke landverhuizers in Noord-Amerika* (Amsterdam 2006).
- Andel, J. van, 'De kerk van Londen. Werkterrein: Groot-Brittannië', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 22-23.
- Asaert, G., *1585. De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt 2004).
- Augustijn, C., 'De spiritualiteit van de dolerenden', *Gereformeerd theologisch tijdschrift XCII.3* (1992), 42-156.
- Augustijn, C., en Vree, J., *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998).
- Baas, W., *Marcel vindt den weg* (Antwerpen 1954).
- Bach, L., Filippini, M. de, en Pastrana, E., *De Gereformeerde Kerken in Argentinië en hun relatie met het sociale proces in het land (1966-1976)* (Buenos Aires 1978).
- Bakker, W., e.a. eds., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984).
- Bakker, W., e.a. eds., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986).
- Bank, J.Th.M., en Buuren, M.B. van, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* ('s-Gravenhage 2000).
- Barndt, J., *Becoming an Anti-Racist Church. Journeying Towards Wholeness* (Minneapolis 2011).
- Barragan, N., *Losers and Keepers in Argentina* (Albuquerque 2001).
- Barritt, M.R., Beek, P. van, en Raaf, A. de, *Inventarissen van de archieven van de Gereformeerde Kerke Londen 1939-1979, Gereformeerde Kerke Curaçao 1930-1984, Classis België van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1950-1978* (Utrecht 1988).
- Bartlett, Th., "'This famous island set in a Virginian sea.'" Ireland in the British Empire', in: P.J. Marshall., *The Oxford History of the British Empire. The Eighteenth Century* (New York 1998), 253-275.
- Bavinck, H., *Roeping en wedergeboorte* (Kampen 1903).
- Beek, P. van, e.a. eds., *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht* (Kampen 1986).
- Beets, H., *De Christelijke Gereformeerde Kerk in N.A. Zestig jaren van strijd en zegen* (Grand Rapids 1918).
- Beilen, E. van, *Met het oog op België. Informatie-brochure van de Gereformeerde Kerken in België* (z.p. 1975).
- Bello, J.C. del, Barsky, O., en Giménez, G., *La universidad privada argentina* (Buenos Aires 2007).

- Benedetto, R., en MacKim, D.K., *Historical Dictionary of Reformed Churches* (Lanham [1999] 2010).
- Berends, J.J., *De Verenigde Protestantse Kerk in België in het Belgische protestantisme. De weer-
slag van een niet-hiërarchische structuur op de ideologische oriëntering van een religieuze minder-
heid* (Gent 1987).
- Berg, J. van den, 'De spiritualiteit van de afgescheidenen', *Gereformeerd theologisch tijdschrift*
XCII (1992), 172-188.
- Berg, J. van den, 'Van Bijbelkring tot zendingskerk. De Nederlandse protestanten in São Paulo ge-
durende de jaren 1952-1962', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending
en overzeese kerken* III.1 (1996), 80-86.
- Bergoffen, W.H., 'Gerchunoff, Alberto', in: S. Kerbel ed., *Jewish Writers of the Twentieth Century*
(New York 2003), 319-322.
- Berkhof, H., 'De strijd van de twee faculteiten', in: A. van Harskamp ed., *Verborgene God of lege
kerk? Theologen en sociologen over secularisatie* (Kampen 1991), 45-51.
- Beuker, G.J., 'De Nederlandse taal', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in
stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 6.
- Bijleveld, N.H., *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de
nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Gronin-
gen 2007).
- *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland III* ('s-Gravenhage z.j.).
- Booy, Th., *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd* (Amsterdam 1956).
- Bornewasser, J.A., 'Koning Willem I', in: C.A. Tamse e.a. eds., *Nassau en Oranje in de Neder-
landse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979), 229-272.
- Bos, D.J., *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in ne-
gentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).
- Bos, E., *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorst* (Hilversum 2009).
- Bos-Wolff, M., en Badinier-Quaak, J., *Dat wonderlijke kerkje daar in Parijs zit Abraham. Vijftig
jaar Église Réformée Néerlandaise te Parijs, 1948-1998* (Sceaux 1998).
- Boudin, H.R., en Blok, M., *Synodaal gedenkboek van de Verenigde Protestantse Kerk in België,
1839-1992/Mémorial synodal de l'Église Protestante Unie de Belgique, 1839-1992* (Brussel 1992).
- Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht II* (Kampen 1934).
- Braster, J.F.A., 'Het openbaar onderwijs als kameleon. Over christelijke en maatschappelijke deug-
den en het nationale onderwijsbeleid in Nederland, 1801-1920', in: P.C.M. Bakker en R.M. Dekker
eds., *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006), 123-137.

- *Brief van A.G. van Deth c.s. aan de kerkenraad van de Nederlandse evangelische hervormde kerk in Brussel*, gedateerd op 5 januari 1891.
- *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 5 juni 1971.
- *Brief van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Boechout aan de kring België der Gereformeerde Kerken*, gedateerd op 25 augustus 1971.
- *Brief van ds. J.J.H. Visch aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 16 oktober 1924.
- *Brief van ds. L. Holtrigter aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 2 augustus 1926.
- *Brief van een gemeentelid aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk te Brussel*, gedateerd op 6 januari 1975.
- Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1517-2004)* (Kampen 2005).
- Bronkhorst, A.J., *De vrouw in het ambt. Een discussie-handleiding bij de bespreking van de toelating der vrouwelijke lidmaten tot de ambten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk* (Utrecht 1980).
- Bruin, C.C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937).
- Bruin, P.J.M. de, *Het voortbestaan der Christelijke Gereformeerde Kerk* (Dordrecht [1909] 1912).
- Buber, M., *On Zion. The History of an Idea* (Syracuse [1973] 1997).
- Coene, G., 'De kunst buiten het zelf te treden. Naar een spiritueel atheïsme', in: G. Coene ed., *De kunst buiten het zelf te treden. Naar een spiritueel atheïsme* (Brussel 2008), 7- 32.
- Cock, H. de, *Verdediging van de ware Gereformeerde Leer en van de Ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars, of de Schaapskooi van Christus aangetast door Twee Wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar te Ulrum* (Groningen 1833).
- Colenbrander, H.Th., *Willem I, Koning der Nederlanden II. 1815-1830* (Amsterdam 1935).
- Cordeiro, S.V.A.L., en Nascimento, M.I.M., 'Escola Evangélica: Uma Instituição Educacional da Imigração Holandesa na região dos Campos Gerais do Paraná', *Revista HISTEDBR XVIII* (2005), 100-113.
- Costa, I. da, 'Over de doopsbediening en avondmaalsviering, als de verbondsplichtigheden des Nieuwen Testaments', *Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde VI* (Amsterdam 1838), 265-267.
- Damsma, D., 'De Doleantie (1886)', in: E.M. Kloek ed., *Verzameld verleden. Veertig gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis* (Hilversum 2004), 121-124.

- De Braekeleer, P., en Geerds, G.K., *Vijftigjarig bestaan van de Evangelische Kerk te Denderleeuw* (z.p. 1979).
- Deddens, D., 'De Nederlandse Gereformeerde kerken in de periode 1560-1816', in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen eds., *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen 1992), 110-120.
- Deddens, D., 'De Vereniging van 1892. Kerkrechtelijke aspecten', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* XV.36 (1992), 20-31.
- *De gereformeerde zending in Argentinië* (z.p. z.j. [± 1965]).
- *De gereformeerde zending in Brazilië* (z.p. z.j. [± 1966]).
- Dekker, G., *Een moeizaam gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk* (Hilversum 2005).
- Delleman, Th., en Gerritsma, W.E., *De Gereformeerde Kerken. Handboekje voor haar geschiedenis, kerkenordering, zending en eeredienst* (Aalten 1932).
- Deschouwer, K., 'De gemeenteraadsverkiezingen van 1946. De reconstructie van een partijstelsel', in: E. Witte, J.C. Burgelman en P. Stouthuysen eds., *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)* (Brussel 1989), 59-76.
- Despretz, A., 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* XVII (1963), 117-229.
- Dhooghe, J., 'Het Belgisch protestantisme', in: K.M.Th. Dobbelaere e.a. eds., *België en zijn goden. Kerken, religieuze groeperingen en lekenbewegingen* (Leuven 1985), 341-364.
- Diepenhorst, P.A., *Dr. A. Kuyper* (Haarlem 1931).
- Diepenhorst, P.A., *Onze strijd in de Staten-Generaal I. De schoolstrijd* (Amsterdam 1927).
- Dingemans, G.D.J., *In vredesnaam. Religie in een democratische samenleving* (Kampen 2007).
- Donner, J.P.H., 'Unity and Diversity', in: Chr. Lienemann-Perrin, H.M. Vroom en M. Weinrich eds., *Contextuality in Reformed Europe. The Mission of the Church in the Transformation of European Culture* (Amsterdam en New York), 167-178.
- Drentje, J.H., *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Driel, C.M. van, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Hilversum 2007).
- Dubnow, S.M., *History of the Jews in Russia and Poland* (Bergenfield [1918] 2000).
- Eersel, Chr.H., 'Variëteiten van het Creools in Suriname. Prestige bij taalkeuze en taalvorm 2', in: E. Charry, G.A.T. Koefoed en S. Kishna eds., *De talen van Suriname. Achtergronden en ontwikkelingen* (Muiderberg 1983), 163-169.
- Eijnatten, J. van, en Lieburg, F.A. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- End, Th. van den, *Gereformeerde zending op Sumba, 1859-1972. Een bronnenpublicatie* (Leusden 1987).

- Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland I-II* (Kampen 1990-1992).
- *Enkele opmerkingen ten aanzien van de situatie in en rond de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd in juli 1966.
- Enns, A.W., *Man, Milieu, and Mission in Argentina. A Close Look at Church Growth* (Grand Rapids 1971).
- Ens, J., *Korthistorisch berigt van de publieke schriften, rakende de leer en dienst der Nederduitsche Kerken van de Vereenigde Nederlanden, zijnde de formulieren van eenheid en de liturgie, doorgaans gevoegd achter de psalmboeken, die in deze kerken gebruikt worden* (Kampen [1733] 1857).
- Estié, P., 'De staat en de remonstrantse kerkorganisatie in de Franse tijd (II)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* XXV (1986), 18-28.
- Estié, P., *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het Algemeen Reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1982).
- 'Evangeliesch Luthersche Kerk', *Boekzaal der geleerde wereld, en tijdschrift voor de Protestantse Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden* IV.1 (1819), 723-733.
- 'Evangelische Altreformierte Kirche in Niedersachsen', in: R.C. van Caenegem e.a. eds., *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen VIII. Duto-FIOD* (Amsterdam en Brussel 1984).
- Evangelische Omroep, *Kerk in beweging* (Radio 5), uitgezonden op 15 april 2006.
- Fiers, S., Dumont, P., en Dandoy, R., 'Het ministerschap als het ultieme mandaat? De selectie en 'deselectie' van de federale en Vlaamse regeerders', in: S. Fiers en H. Reynaert eds., *Wie zetelt? De gekozen politieke elite in Vlaanderen doorgelicht* (Leuven en Tielt 2006), 113-142.
- Florijn, H., 'Kruisgezinden', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 1060.
- Forni, F., Mallimaci, F., en Cárdenas, L.A., *Guía de la diversidad religiosa de Buenos Aires II* (Buenos Aires 2009).
- Fuite, S.H., *In een straat genaamd de Rechte. Geschiedenis van de protestantse kerkgemeenschap te Mechelen-Noord 1844-1994* (Mechelen 1994).
- Gaay Fortman, B. de, 'Politieke beschouwingen over Curaçao', *West-Indische Gids* XXVII.1 (1946), 257-279.
- Ganzevoort, B.W., *Aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Gent 1944).
- Ganzevoort, B.W., *Maria's ten-hemel-opneming, goddelijke openbaring of menselijke fantasie?* (Boechout en Leiden 1955).

- Gast, C. de, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzuiling, 1900-1961* (Tilburg 1993).
- Gelder, B. van, *Spoor zoeken in de bonte wereld van geloven en denken* (Amsterdam 1957).
- Gelderen, J. van, en Velema, W.H., *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen 1992).
- *Gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Leusden 1992).
- Gerchunoff, A., *Argentina. País de advenimiento* (Buenos Aires 1952).
- Gerchunoff, A., *Los gauchos judíos y El hombre que habló en la Sorbona* (Buenos Aires [1910/1926] 2007).
- *Gids voor het Gereformeerde leven in België en Frankrijk* (Antwerpen en Hilversum 1938).
- Gilbert, M., *Atlas van de Joodse geschiedenis* (Weesp 1981).
- Gilhuis, H., 'Gilhuis, Jan Cornelis', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme VI* (Kampen 2006), 90-91.
- *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag...* (Leusden 1981).
- Golverdingen, M., *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen* (Heerenveen 2006).
- Goot, Y.H. van der, 'Media', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 1171-1173.
- Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995).
- Groot, A. de, 'Het Algemeen Reglement van 1816', in: J.H. van de Bank ed., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1993), 111-136.
- Groot, F.A., 'Gewapende vrede. Ontwikkelingen op levensbeschouwelijk gebied', in: Th.A.H. de Nijs en E. Beukers eds., *Geschiedenis van Holland IIIb. 1795 tot 2000* (Hilversum 2003), 485-546.
- Hack, H., *Dutch Group Settlement in Brazil* (Amsterdam 1959).
- Hans, D., *Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland* (Putten 1937).
- Harinck, G., *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven, 1920-1940* (Baarn 1993).
- Harinck, G., en Krabbendam, J.L., eds., *Morsels in the Melting Pot. The Persistence of Dutch Immigrant Communities in North America* (Amsterdam 2006).
- Harinck, G., en Krabbendam, J.L., eds., *Sharing the Reformed Tradition. The Dutch-North American Exchange, 1846-1996* (Amsterdam 1995).
- Hartland, J.A.A., *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie na de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1959).

- Hartog, J., *Journalistiek leven in Curaçao* (Willemstad 1944).
- Hartog, J., *Mogen de eilanden zich verheugen. Geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen* (Willemstad 1970).
- Heitink, G., *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie* (Kampen 2007).
- Helderman, J., 'Kalendarium van een kerk overzee. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Curaçao', in: D. Th. Kuiper e.a. eds., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland I* (Kampen 1987), 110-135.
- Helderman, J., 'Twee kerken in het Caraïbisch gebied. Het 'Verre Westen' van een classis...', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 23-24.
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971).
- Hepp, V., *Dreigende deformatie* (Kampen 1936-1937).
- Hepp, V., *Dr. Herman Bavinck* (Amsterdam 1921).
- Hepp, V., 'Levensbericht van Dr. Herman Bavinck', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1922-1923*, 108-116.
- Hengreen, G.F.W., en Buskes, J.J., *Een handjevol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn 1976).
- Herzl, Th., *Der Judenstaat. Versuche einer modernen Lösung der Judenfrage* (Norderstedt [1896] 2008).
- Hoek, G.H., "*Hier Hilversum, de N.C.R.v.*" *Wel en wee ener omroepvereniging in het kort samengevat* (Wageningen 1962).
- Hoekstra, E.G., *Christendom* (Kampen 2006).
- Hoekstra, E.G., en Ipenburg, M.H., *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen* (Kampen 2008).
- Hofman, H.A., *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten* (Utrecht 1977).
- Holtrop, P.N., 'Afgescheidenen en dolerenden, verschillen in spiritualiteit?', *Gereformeerd theologisch tijdschrift XCII.3* (1992), 135-141.
- *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Leusden 1984).
- Hooijer, C., *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846).
- Houkes, J.M., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).

- Houtzagers, J.C., 'Het Gereformeerd kerkelijk leven in Curaçao', *West-Indische Gids* XXI.1 (1939), 43-47.
- Houtzagers, J.C., *Siste viator. Reiziger, sta stil* (São Paulo 1956).
- Impeta, C.N., *Kaart van kerkelijk Nederland* (Kampen 1961).
- *In Parijs kan het. Één Heere, één geloof, één doop* (Parijs z.j.).
- *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* VI (Goes 1922).
- Jong, Chr.G.F. de, *De gereformeerde zending in Midden-Java, 1931-1975. Een bronnenpublicatie* (Zoetermeer 1997).
- Jong, K.W. de, *Ordering van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Baarn 1996).
- Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* ('s-Gravenhage 1972).
- Jongeleen, J., *De Vereeniging der Chr. Geref. met de Doleerenden in 1892* (Dordrecht z.j.).
- Jongkind, C.F., 'The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina. A Particular Case of Ethnic Group Maintenance', *International Migration. Quarterly Review of the Intergovernmental Committee for Migration* XXIII.3 (1985), 335-347.
- Jonker, E., *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
- Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen 1964).
- Kaminsky, A.K., *Argentina. Stories for a Nation* (Minneapolis 2008).
- Kamphuis, B., 'Verbond', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie* III (Kampen 2005), 1794-1795.
- Kamphuis, J., *Evangelisch isolement. Over de zinspreuk 'In ons isolement ligt onze kracht!', ter nagedachtenis aan Mr. G. Groen van Prinsterer, overleden 19 mei 1876, de vader van de antirevolutionaire richting* (Groningen 1976).
- Keizer, 'Korte schets van de geschiedenis der Belgische Christelijke Zendingkerk en onze correspondentie met haar', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* XXXVI.10 (1925), 433-452; XXXVI.11 (1925), 481-499; XXXVI.12 (1925), 530-544; XXXVII.1 (1925), 17-34.
- *Kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk te Denderleeuw*.
- *Kerkordes van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (1892/1905/1959).
- Keulen, D. van, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en schriftbeschouwing in het dogmatisch werk van A. Kuiper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer* (Kampen 2003).
- Klok, J., *De Evangelische Gezangen getoetst en gewogen en te ligt bevonden door Jacobus Klok, verwer en koopman te Delfzijl* (Groningen 1834).

- Klooster, R., *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland* (Kampen 2006).
- Kluit, M.E., *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam 1970).
- Knibbe, G., Los, J.G., en Wilschut, J., 'Op de Franse tour', in: A.P. Crome e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 19-20.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992).
- Koch, J.P.M., *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Kooi, C. van der, 'Gemene gratie', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 623-624.
- Kooij, A. van der, 'Exegese', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 547-549.
- Kooistra, R., *De Gereformeerde theoloog en de sociologie* (Franeker 1955).
- Koole, R.A., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Koops, E., *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Hilversum 2010).
- *Kort verslag van de bespreking tussen de kerkenraad van Boechout en een delegatie van de Kring België der Gereformeerde Kerken, inzake de bezwaren van Boechout tegen de voorgestelde "officiële besprekingen" inzake een mogelijke eenwording van de Hervormde Kerk van België, de Protestantse Kerk van België en de Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 5 juli 1971.
- Krop, F.J., *Watzegt Christus? De Schriftuurlijke Waarheid gesteld tegenover de afdwalingen van de Roomse Kerk* (Boechout 1956).
- Krüger, D.W., 'Afrikaners in Argentina', in: D.J. Potgieter e.a. eds., *Standard Encyclopaedia of Southern Africa I. Aan-Bac* (Kaapstad 1970), 199-202.
- Kruijter, C.J. de, 'De erfenis niet geweigerd. Ds. Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', in: D.Th. Kuiper e.a. eds., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland VI* (1992), 83-129.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel en Kampen 1972).
- Kuiper, D.Th., 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987), 1-25.

- Kuiper, D.Th., 'Historisch-sociologische schets van de ontwikkeling der Gereformeerde Kerken', in: J. van der Zouwen ed., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk. Onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de kerk* (Kampen 1972), 10-33.
- Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002).
- Kuitert, H.M., *Zonder geloof vaart niemand wel. Een plaatsbepaling van christendom en kerk* (Baarn 1974).
- Kuyper, A., *Antirevolutionaire Staatskunde, met nadere toelichting op 'Ons Program' I-II* (Kampen 1916-1917).
- Kuyper, A., *Antirevolutionair óók in uw Huisgezin* (Amsterdam 1880).
- Kuyper, A., *De Drie Formulieren van Eenigheid, gelijk die voor de Gereformeerde Kerken dezer landen zijn vastgesteld in haar laatstgehouden nationale synode* (Amsterdam 1894).
- Kuyper, A., *De eerepositie der vrouw* (Kampen 1914).
- Kuyper, A., *Dictaten dogmatiek van Dr. A. Kuyper V. Locus de Magistratu, Consummatione Saeculi* (Kampen [1895] 1910).
- Kuyper, A., *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid I-III* (Amsterdam 1893-1894).
- Kuyper, A., *Evoto Dordraceno. Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus III* (Amsterdam 1894).
- Kuyper, A., *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden door Dr. A. Kuyper* (Amsterdam en Pretoria 1899).
- Kuyper, A., *Het modernisme. Een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871).
- Kuyper, A., *Nabij God te zijn I* (Kampen 1908).
- Kuyper, A., *Ons Program* (Amsterdam 1879).
- Kuyper, A., *Pro Rege of het Koningschap van Christus III. Het Koningschap van Christus in zijn werking* (Kampen 1912).
- Kuyper, A., *Scolastica. Of 't geheim van echte studie* (Amsterdam z.j. [1889]).
- Kuyper, A., *Scolastica II. Om het zoeken of om het vinden? Of het doel van echte studie* (Amsterdam z.j. [1900]).
- Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten October 1880 gehouden, in het koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam* (Kampen 1880).
- Kuyper, A., *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde Eeuwfeest aangeboden* (Amsterdam 1883).
- Kuyper, A., *Uit het diensthuis uitgeleid. Rede te Leeuwarden, te Groningen en te Rotterdam gehouden* (Kampen 1912).

- Kuyper, A., *Uit het Woord V. De leer der verbonden. Stichtelijke bijbelstudiën* (Kampen 1909).
- Kuyper, A., en Heemskerk, Th., *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof.Dr. A. Kuyper, bij zijn vijftwintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard', 1872–1 April, 1897* (Amsterdam 1897).
- Laarse, R. van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* ('s-Gravenhage 1989).
- Langedijk, D., *De schoolstrijd* ('s-Gravenhage 1935).
- Lauwers, A., *Van schemerlicht tot volle licht* (Boechem z.j.).
- Leeuwen, P.A. van, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuyper* (Franeker 1946).
- Levinson, D.H., *Ethnic Groups Worldwide. A Ready Reference Handbook* (Phoenix 1998).
- Liagre, G.L.J., *Anders geloven. Geschiedenis van het Nederlandstalig protestantisme te Brussel en zijn organisaties* (Brussel 2004).
- Liagre Böhl, H.F.L.O. de, 'Hoofdpijnen in de politieke ontwikkeling van het moderne Nederland', in: U. Becker ed., *Maatschappij, macht, Nederlandse politiek. Een inleiding in de politieke wetenschap* (Amsterdam 1990), 111-138.
- Lindeboom, A.M., *De theologen gingen voorop. Eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987).
- Linker, O.B., en Vrieze, G., eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984).
- Lonkhuijzen, J. van, *Argentinië. Een belangrijk land, ook voor Nederlanders* (Wageningen 1908).
- Loon, J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen 1942).
- Lubbe, J.J., 'n Bok vir Asasel? In gesprek oor 'n Suid-Afrikaanse aanklag teen Abraham Kuyper', *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif XXXVII* (1996), 257-285.
- Marnef, G., 'Brabants calvinisme in opmars. De weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', *Bijdragen tot de geschiedenis LXX* (1987), 7-21.
- Middleton, P., en Hatts, L., *London City Churches* (Londen 2003).
- Moraña, M., en Olivera-Williams, M.R., *El salto de Minerva. Intelectuales, género y Estado en América Latina* (Madrid en Frankfurt 2005).
- Munier, W.A.J., 'Voorbode van de PKN in 1816?', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis VII.1* (2004), 3-7.
- Nauta, D., 'Belijdende kerken belijdeniskerk', in: R.C. van Caenegem e.a. eds., *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen IV. België-Bory* (Amsterdam en Brussel 1984), 80.
- Nauta, D., *Verklaring van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1971).

- Nijs, J., 'Protestanten en de politiek', in: P.M. Bouman ed., *Een andere weg. Protestanten in de Vlaamse samenleving* (Amstelveen 1986), 181-189.
- *Notulen van de bijzondere kringvergadering ter voorlichting van de kerkvisitatoren van de classis Dordrecht inzake de voorgestelde interkerkelijke samenwerking*, gedateerd op 31 maart 1960.
- *Notulen van de gemeenschappelijke vergadering van de kerkenraden der Gereformeerde Kerken in België*, gedateerd op 1 april 1949.
- *Notulen van de kerkvisitatie te Denderleeuw*, gedateerd op 10 mei 1975.
- *Notulen van de vergadering van de kring België der Gereformeerde Kerken*.
- Oberman, G.C.C., *Antiquum peractum sit. La historia de la inmigración holandesa en la Argentina y los orígenes del movimiento reformado (1888-1920)* (Buenos Aires 1993).
- O'Mara, R., 'Palestine on the Pampas', *Virginia Quarterly Review* LXXVII (2001), 99-109.
- *Omzendbrief van de gereformeerde kerk te Antwerpen aan alle kerkenraden en classes binnen het verband der Gereformeerde Kerken in Nederland*, ongedateerd (waarschijnlijk ± 1906).
- *Ontwerp voorstel aan generale synode-1961 inzake de Brusselse Theol. Fakulteit*, ongedateerd.
- Oomens, C.A., *Emigratie in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1989).
- Oranje, J.J., 'De Gereformeerde Kerken in Indonesië 1945-1962', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 32-33.
- *Over- en vooruitzicht van het evangelisatiewerk der Gereformeerde Kerken in België*, ongedateerd (waarschijnlijk 1967).
- Peucker, P.M., 'Hernhutters', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie II* (Kampen 2005), 785-786.
- Pichal, E.A.D., *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen* (Antwerpen en Amsterdam 1975).
- Plomp, J., 'Argentinië', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 24-25.
- Plomp, J., *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987).
- Post, H.A., *De kerkelijk werker en het ambt* (Kampen 2006).
- Post, J.E., *Gereformeerd zijn en blijven. een wankel evenwicht?! Een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw* (Heerenveen 1998).
- Praamsma, L., *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw* (Wageningen 1950).

- Prins, P., *Geloof en emigratie* (Delft 1954).
- Putten, J. van, *Zoveel kerken, zoveel zinnen. Een sociaal-wetenschappelijke studie van verschillen in behoudendheid tussen gereformeerden en christelijke gereformeerden* (Kampen 1968).
- Raaf, A. de, *Bewaar het pand. Een eeuw Protestantse Kerk aan de Bexstraat te Antwerpen* (Antwerpen 1993).
- Raaf, A. de, 'De instituering van de Gereformeerde Kerk van Brussel (1891-1896), begeleid door Kuyper zelf', in: D.Th. Kuiper e.a. eds., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland II* (Kampen 1988), 69-96.
- Raaf, A. de, *Een eeuw SILO, 1883-1983* (Laken 1983).
- Raaf, A. de, *Een open poort naar het zuiden. Geschiedenis van het deputaatschap voor de 'Zaken van de Belgische Kerken' (v/h voor de 'Evangelisatie in België') van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1927-1992)* (Delft 1997).
- Raaf, A. de, *Guido de Brès-kerk van Brussel (voorheen Gereformeerde Kerk). Historisch overzicht 1894-1984* (Brussel 1985).
- Raaf, A. de, *Inventaris van het archief van de Guido de Brès-kerk van Brussel (voorheen Gereformeerde Kerk) over de periode 1890-1984* (z.p. 1984).
- Raaf, A. de, 'Kuyper stond ook aan de wieg van de gereformeerde kerken in België', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 14-16.
- Rambaut, A., en Temmerman, J., eds., *Gaspard de Colignyschool 1934-2009* (Gent 2009).
- *Rapport van de commissie tot advies over eventuele meerdere vrijheid van handelen voor de Belgische kerken, uitgebracht aan de classicale vergadering Dordrecht*, gedateerd op 1 februari 1968.
- *Rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Emmen 1989 (verslagperiode 01-07-1988 – 30-06-1990)* (z.p. 1990).
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1981).
- Ribberink, A.E.M., 'Departementen van Eredienst 1808-1870', *Nederlands Archievenblad* XC VII.1 (1997), 297-306.
- Rickli, J.F., 'Religião e parentesco na colônia Castrolanda', *Revista de Antropologia* XLVII.2 (2004), 493-527.
- Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein I-II* (Kampen 1994).

- *Rondschrijven van de Gereformeerde Kerken in België omtrent haar evangelisatie-werk*, ongedateerd.
- Rothuizen, G.Th., *Een bezige bij, of De gereformeerde zede bestaat niet meer* (Kampen 1980).
- Ruhbach, G., 'Die Religionspolitik Friedrich Wilhelms III. von Preußen', in: B. Mölleren G. Ruhbach eds., *Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte. Kirchenhistorische Studien* (Tübingen 1973), 307-330.
- Rullmann, J.A.C., *Een geslaagde mislukking* (Baarn 1970).
- Rullmann, J.C., *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1912).
- Rullmann, J.C., *De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1916).
- Rullmann, J.C., *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw* (Amsterdam 1917).
- Savornin Lohman, A.F. de, en Rutgers, F.L., *De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken* (Amsterdam 1887).
- Schilder, K., *Geen duimbreed! Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.* (Kampen 1936).
- Schilder, K., *Verzamelde werken 1944-1945, bezorgd door G. Harinck en W.G. de Vries* (Barneveld 2001).
- Schippers, R., *De gereformeerde zede* (Kampen 1954).
- Schöffler, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702', in: I. Schöffler, H. van der Ween en J.A. Bornevasser eds., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam en Brussel 1983), 210-211.
- Schutte, G.J., 'Recensie van "Om de lijn der Afscheiding"', geschreven door Th.J.S. van Staalduine', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden CXXI* (2006), 577-579.
- Schutte, G.J., 'Soevereiniteit in eigen kring', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie III* (Kampen 2005), 1666-1668.
- Sijs, N. van der, *Yankees, cookies en dollars. De invloed van het Nederlands op de Noord-Amerikaanse talen* (Amsterdam 2009).
- Sluys, K., *Het vrouwenkiesrecht in de kerk. Een eerste stap naar het modernisme* (Boechout 1953).
- Sluys, K., *Het wonder van Boechout. Doorbraak van het Evangelie in Vlaanderen* (Franeker 1959).
- Sluyterman, K.E., *Kerk in de City. 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen* (Hilversum 2000).
- Smelik, J., 'Evangelische Gezangen', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 536.

- Smilde, E., *Een eeuw van strijd over verbond en doop* (Kampen 1946).
- Solberg, C.E., *Immigration and Nationalism. Argentina and Chile, 1890-1914* (Austin 1970).
- Stadius Muller, G., 'De Vereniging Protestants Christelijk Onderwijs', in: O.B. Linker en G. Vrieze eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984), 147-151.
- *Stemmotivering gereformeerde kerk van Mechelen*, gedateerd op 3 juni 1978.
- Stipriaan Luïscius, A.A. van, 'Tussen assimilatie en segregatie. Koloniaal onderwijs in Suriname in de 19de en 20ste eeuw', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. eds., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (Assen 2002), 221-254.
- Stokvis, P.R.D., *De Nederlandse trek naar Amerika* (Leiden 1977).
- Stoppelenburg, H.M., '75 jaar Christelijke Gereformeerde Kerken', *Kerkhistorische Kroniek* IV.3 (1968), 29-34.
- Sunier, J.T., *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (Amsterdam 2000).
- Swierenga, R.P., 'A Paradise That Never Was. Dutch Immigrants in Argentina', *Twelfth International Economic History Conference* C-31 (1998), 1-21.
- Swierenga, R.P., *Dutch Chicago. A History of the Hollanders in the Windy City* (Grand Rapids 2002).
- Swierenga, R.P., 'The Church and Dutch Reformed Colonization in Argentina. A Worst Case Scenario', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken* VI.2 (1999), 58-75.
- *Tussentijds rapport van de deputaten voor de zaken van de Belgische kerken aan de generale synode van Haarlem, 1973/1974*, gedateerd op 18 juni 1974.
- *Ubicación de la Iglesia Reformada en el territorio nacional* (z.p. 2005).
- *Uit de diepte. Leerredenen door de predikanten der Nederduitsche Gereformeerde Kerken (doleerende)* I-IV (Amsterdam 1887-1890).
- Van Adinkerke, C., *De tempel. De geschiedenis van een protestantse gemeente in Vlaanderen* (z.p. 1957).
- *Van G.K.B. naar V.P.K.B.* (Mechelen 1978).
- Van Hauwermeiren, P., en Bosteels-Simonis, F., *Waar Nederlands de voertaal is. Nederland- en Vlaanderenkunde* (Lier 1990).
- Van Pelt, H.P.M.J., *De omroep in revisie. Ontwikkeling van het radio- en televisiebestel in Nederland en België* (Leuven 1973).
- Van Puyvelde, C.L.A.M., *Laatste etappe van een overgang tot een kerk der Reformatie* (Boechout 1949).

- Veenhof, J., 'Discussie over het zelfonderzoek – sleutel tot het verstaan van het schisma van 1944', *Theologia reformata* XLV.3 (2002), 219-241.
- Veenhof, J., 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken', in: M.E. Brinkman ed., *100jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992), 14-95.
- Veenhof, J., 'Het GTT ging een eeuw lang mee – hoofdmomenten uit een geschiedenis van honderd jaar theologiseren', in: W. Stoker en H.C. van der Sar eds., *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999), 9-58.
- Velde, M. te, 'Oriënterende informatie over de reformatorische kerkgemeenschappen in Nederland', in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen eds., *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen 1992), 159-163.
- Velde, M. te, 'Verenigd op weg naar 1892', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* XV.36 (1992), 32-46.
- Verboom, W., *Een oude drieslag als theologisch paradigma in de twintigste eeuw* (Leiden 2003).
- 'Verenigde Protestantse Gemeente van Curaçao (VPG)', in: H. Hoetink ed., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen* (Amsterdam en Brussel 1969), 566.
- *Verslag over het vervolg-gesprek over het evangelisatiewerk in België*, gedateerd op 6 december 1969.
- Villalpando, W.L., ed., *Las iglesias del trasplante. Protestantismo de inmigración en la Argentina* (Buenos Aires 1970).
- Voortwis, C. te, *La inmigración holandesa en Argentina – el caso de Tres Arroyos. Los cifras y la vida detrás de las cifras* (z.p. 1988).
- Vos, L., 'Van Belgische naar Vlaamse identiteit. Een historisch overzicht', in: P. Gillaerts, H. van Belle, L. Ravier eds., *Vlaamse identiteit. Mythe én werkelijkheid* (Leuven 2002), 11-21.
- Vree, J., 'Antithese', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 77.
- Vree, J., *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper, 1848-1874* (Hilversum 2006).
- Vries, A. de, *El Gran Libro. Narraciones biblicas, trad. del Holandés por Diego Zijlstra I-II* (Buenos Aires 1961-1964).
- Vries, J.P. de, 'Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005), 647-648.
- Vries, J.P. de, 'Vrijmaking', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie III* (Kampen 2005), 1837-1839.

- Vroom, H.M., 'De gelezen Schrift als principium theologiae', in: M.E. Brinkman ed., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992), 109-120.
- Wageningen, D. van, 'Kort historisch overzicht van het Belgische protestantisme', *Belgische protestantse biografieën A-1* (1987), 1-6.
- Wallet, B., *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland. Het verhaal achter de vereniging* (Zoetermeer 2005).
- Weringh, Jac. van, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuiper* (Assen 1967).
- Werkman, J., *De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937)* (Hilversum 2004).
- Werkman, L.A., 'Op eigen wijze? De geschiedenis van de vrouw in het ambt', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme V* (1997), 254-273.
- Werkman, P.E., en Woude, R.E. van der, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2006).
- Wiersinga, H., 'De jaren zestig. De Gereformeerde Kerk van Curaçao en de Antilliaanse oecumene', in: O.B. Linker en G. Vrieze eds., *Op Mundo Nobo valt een orgel stil. Meer dan een halve eeuw gereformeerd kerkelijk leven op Curaçao* (Curaçao 1984), 57-80.
- Wiersinga, H., *De verzoening in de theologische discussie* (Kampen 1971).
- Wijnen, C.J.M., *De Nederlandse agrarische groepsvestigingen in Brazilië ('s-Gravenhage 2001)*.
- Winter, H.J., Gerretson, F.C., en Hommes, N.J., *Om te gedenken. Vijf jaar Château de Paron, 5 oktober 1949 – 5 oktober 1954* (Rotterdam 1954).
- Wolthuis, L.J., e.a. eds., *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992).
- Zeegers, G.H.L., Dekker, G., en Peters, J.W.M., *God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland, ingesteld in opdracht van de Geïllustreerde Pers N.V.* ('s-Gravenhage 1967).
- Zuthem, J. van, "Heelen en halven". *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' anti-papisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001).
- Zwaag, W. van der, *Reveil en Afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006).
- Zwaan, R., 'Christelijk onderwijs sloeg in België niet aan', in: A.P. Crom e.a. eds., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land XII. Buitenlandse kerken* (Kampen 1986), 17-18.
- Zwemer, J.P., 'Singuliere gaven', in: G. Harinck e.a. eds., *Christelijke Encyclopedie III* (Kampen 2005), 1639.